

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

HUKUK VE PSİKOLOJİ İLİŞKİSİ
BAĞLAMINDA UYMA DAVRANIŞININ
TEMELLENDİRİLMESİ

İrem Burcu Özkan

No: 2502140171

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Yasemin Işıқтаç

İstanbul-2020

ÖZ

Hukuk ve Psikoloji İlişkisi Bağlamında Uyma Davranışının Temellendirilmesi

İrem Burcu Özkan

“Hukuk ve Psikoloji İlişkisi Bağlamında Uyma Davranışının Temellendirilmesi” başlıklı bu tez, dört bölümden oluşmaktadır. Hukuk ve psikoloji olarak adlandırılan alt disiplin alanının açıklanması, uyma davranışının sosyal psikoloji alanı özelindeki incelenme biçiminin ortaya konması ve nihayetinde uyma davranışının hukuk teorisine taşınmasına hizmet edecek teorik zeminin işaret edilmesi hususları, Birinci Bölüm kapsamında ele alınmıştır. İkinci Bölüm itibarıyla, uyma davranışına dayanak oluşturan motivasyonlardan ilkinin ve literatürde en yaygın atıf yapılan mekanizmayı oluşturan yaptırım ve caydırıcılık hususları tartışılmış; belirli yaptırım türleri üzerinden genel ve özel caydırıcılık etkisinin oluşma ihtimal ve oranları ampirik çalışmalar üzerinden ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Üçüncü Bölüm, dışarıdan herhangi bir yaptırım yahut ödül gibi dışsal bir itkinin yönlendirmesi olmadan, uyma davranışının kendiliğinden yahut içselleşmiş biçimiyle oluşturulması ve iyileştirilmesi adına kullanılabilecek mekanizmalara hasredilmiştir. Dördüncü ve son bölüm kapsamında ise uyma davranışının pratikteki görünümü olan ve özelleşmiş bir iş koluna dönüşen şirket davranışında uyma hususu ele alınmış olup bireysel davranışta uymaya ilişkin ortaya konan argümanlar ışığında şirket davranışının kendine özgü karakteri bağlamında uyma davranışının girdi ve çıktıları ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Uyma davranışı, hukuk ve psikoloji, caydırıcılık, toplumsal etki, şirket davranışında uyma.

ABSTRACT

Justification of Behavior of Compliance in the Context of Law and Psychology

İrem Burcu Özkan

This dissertation, titled as "Justification of Behavior of Compliance in the Context of Law and Psychology" consists of four sections. The First Section includes the clarification of the sub-disciplinary area of law and psychology, pointing social psychology's way of examining the behavior of compliance and suggesting the theoretical ground for transferring the behavior of compliance to the legal theory. In the scope of the Second Section, sanction and deterrence issues are discussed as the first and the most referred motivation for compliance behavior. In this context, the results of the empirical researches are used to point the efficiency of both general and specific deterrence which are derived from certain types of punishment. The Third Section, consists of the compliance mechanisms for which there is no need to assign any external incentives as in sanction or award to construct the automatic or internalized behavior of compliance. Lastly, the Fourth Section is dedicated to point the practical sight of compliance behavior, which has grown into a specific profession: the corporate compliance. In the corporate behavior context, the arguments from the individual compliant behavior are referred to explain the inputs and outputs of the corporate compliance, with regard to its unique character.

Keywords: Behavior of compliance, law and psychology, deterrence, social impact, corporate compliance.

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, kaynağını psikoloji disiplininin alan bir kavram olarak “uyuma davranışı”nın hukuk kurallarına yönelik çalışma prensipleri araştırılmış ve hukuka özgü bir uyma davranışının nasıl ortaya çıkarılacağı, nasıl sürdürüleceği ve nasıl iyileştirilebileceği hususları sorgulanmıştır.

Uyma davranışı ister diğer kural sistemlerine ister doğrudan hukuk kurallarına yönelmiş olsun; herhalde özellikle psikoloji ve özelde sosyal psikolojinin argümanlarından faydalanmadan açıklanmaya elverişli bir olgu değildir. Üstelik bu açıklama yalnızca psikoloji ile sınırlandırıldığında dahi eksiklikler kalabilecek; aynı zamanda başta sosyoloji olmak üzere diğer sosyal bilimlerin verilerinin de hesaba katılması gerekecektir. Bu bağlamda işbu çalışma kapsamında davranışın hukuk kurallarına yönelik olarak incelenmesi, konunun interdisipliner bir çerçeveden ele alınma zorunluluğunu ortadan kaldırmamış, aksine birden fazla hukuk dalını ilgilendiren yapısı sebebiyle daha fazla disiplin çeşitliliğine yol açmıştır.

Sosyal psikoloji alanından hukuk alanına taşınan ve hukuk kurallarına özgülünen haliyle uyma davranışını ortaya çıkaran çok sayıda motivasyon bulunmaktadır. Çalışma kapsamında, yaptırım korkusu, ahlak ve adalet temelli gerekçeler, toplumsal etki, uyma ve ihlale ilişkin kapasite ve olanaklar ile bilişsel süreçler olarak ele alınan bu mekanizmalar; uyma davranışının oluşumunda, artışında yahut azalışında, kişisel ve toplumsal özellikler, kural tipi, zaman ve mekandaki farklılaşmalar gibi pek çok değişkenin etkisiyle belirli oranlarda etki göstermektedir. Bu sebeple uyma davranışı; tek bir teori, tek bir argüman yahut motivasyonla açıklama yanılıgısına düşmeden, tüm bu unsurlar katmanlı bir yapı oluşturacak şekilde birlikte değerlendirilmelidir.

Yalnızca bu çalışma bağlamında değil, akademik yolculuğumun tamamında emeğini, enerjisini ve sevgisini bir gün bile esirgemeyen kıymetli Hocam, Prof. Dr. Yasemin Işıktaç’a edeceğim hiçbir teşekkür, kendisine duyduğum minneti ifade etmeye muktedir olamayacaktır. Kendisinin hayatıma dokunmuş olması, en büyük şanslarımdan biridir. Tez konumu seçmemde hem Hukuk Sosyolojisi’ne Giriş kitabındaki bölüm hem de kendisiyle gerçekleştirdiğimiz ufuk açıcı sohbetler

aracılığıyla önemli katkısı bulunmuş olan, kıymetli Hocam Prof. Dr. Mehmet Tevfik Özcan'a sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim. Tez izleme komitemde bulunan ve yoğun programı arasında bana ve çalışmama zaman ayırma nezaketini gösteren değerli Prof. Dr. Rukiye Akkaya'ya şükranlarımı sunarım. Tez jürimde olma nezaketini gösteren Prof. Dr. Nihat Bulut'a teveccühü için çok teşekkür ederim. Anabilim dalımızın kıymetli öğretim üyeleri Doç. Dr. Sevtap Metin ve Doç. Dr. Ülker Yükselbaba'ya bugüne dek şahsıma sundukları içten katkılar için minnettarım. Anabilim dalımız araştırma görevlilerinden Araş. Gör. Muzaffer Dülger ve Araş. Gör. Miran Çetiner ile kürsümüzün eski ekibinden Araş. Gör. Dr. Vahdet İşsevenler ve Araş. Gör. Dilara Yıldırım'a hem dostlukları hem de katkıları için sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Araş. Gör. Umut Koloş'a hem kıymetli dostluğu hem de tüm bu süreçteki yeri doldurulamaz yol arkadaşlığı için sonsuz minnet duymaktayım. Tez yazma sürecindeki iniş çıkışları birlikte yaşayıp, birbirimizi gerçekten anlayarak destek olabildiğimiz için Araş. Gör. Feyza Eren Sayın'ın varlığı benim için bir şanstır. Elbette, yalnızca bu tezde değil, her aşamada kapısı sonuna kadar açık biçimde yardıma hazır olan ve bu sayede her zorluğun üstesinden gelinebileceği güvenini veren kıymetli Hocam Doç. Dr. Sercan Gürler'in bana kattıkları, saymakla bitirilemez. Kendisine sonsuz minnettarım.

Bu çalışmanın ortaya çıkışındaki önemli dönüm noktalarını oluşturan her iki misafir araştırmacılık dönemini olanaklı kılan Doç. Dr. Pınar Ölçer'e, Prof. Dr. Benjamin van Rooij'ye ve Prof. Dr. Marc de Wilde'ye tüm katkıları için teşekkürlerimi sunarım. Hollanda'daki misafirperverliği ile beni evimde hissettiren kıymetli Seren Dikel ve Osman Çetin ile hayatıma sihirli dokunuşu için Stef Hoeijmakers'a sonsuz teşekkür ederim. İyi ki varsınız!

İrem Burcu Özkan

İstanbul

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HUKUK VE SOSYAL PSİKOLOJİ

I. HUKUK VE SOSYAL PSİKOLOJİ	9
A. HUKUK VE PSİKOLOJİYE GENEL BAKIŞ.....	9
B. SOSYAL PSİKOLOJİ ve UYMA DAVRANIŞI.....	16
1. SOSYAL PSİKOLOJİYE GİRİŞ	16
2. SOSYAL PSİKOLOJİDE UYMA DAVRANIŞININ ELE ALINIŞ BİÇİMİ	19
a. SOSYAL ETKİ	19
b. SOSYAL PSİKOLOJİDE UYMA DAVRANIŞINA DAİR KLASİK DENEYLER	23
(1) SHERİF'İN "OTOKİNETİK" DENEYİ	23
(2) ASCH'İN "ÇİZGİ" DENEYİ	25
(3) MILGRAM'IN "İTAAT" DENEYİ.....	27
(4) ZIMBARDO'NUN "STANFORD HAPİSHANE" DENEYİ	31
C.	
SOSYAL PSİKOLOJİDE UYMA DAVRANIŞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER	33
(1) ORTAMA İLİŞKİN FAKTÖRLER.....	33
(2) KİŞİSEL FAKTÖRLER.....	35
(3) KÜLTÜREL FAKTÖRLER.....	36

C. UYMA DAVRANIŞINI HUKUKA TAŞIMA GİRİŞİMİ: DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİ	37
1. HUKUKUN EX-ANTE FONKSİYONU	38
a. EX-ANTE ALANDA HUKUK	38
b. EX-POST İŞLEYİŞE KARŞI EX-ANTE İŞLEYİŞ	41
2. DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİNİN KISA ARKEOLOJİSİ	45
3. DAVRANIŞSAL EKONOMİNİN ROLÜ	52
a. GENEL OLARAK	52
b. DAVRANIŞSAL EKONOMİNİN HUKUK VE EKONOMİ OKULU ELEŞTİRİSİ	54
c. DAVRANIŞSAL EKONOMİ İLE HUKUK TEORİSİ BAĞLANTISI	58
(1) GENEL OLARAK.....	58
(2) DÜRTME TEORİSİ.....	61
d. DAVRANIŞSAL HUKUK VE EKONOMİ İLİŞKİSİNE ELEŞTİRİLER	65
4. BÜTÜNSSEL BİR DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİNE DOĞRU	68
a. DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİNİN BİLİŞSEL GEREÇLERİ	69
b. KARMA BİR TEORİ OLARAK KAVRAYIŞLAR YAKLAŞIMI	76
(1) GENEL OLARAK	76
(2) KAVRAYIŞ YAKLAŞIMININ HUKUK VE SİYASET ALANINA UYGULANMASINDA OY KULLANMA DAVRANIŞI ÖRNEĞİ	79

İKİNCİ BÖLÜM

YAPTIRIM VE CAYDIRICILIK

II. YAPTIRIM VE CAYDIRICILIK	81
A. DÜNDEN BUGÜNE CAYDIRICILIK	83
B. CAYDIRICILIĞIN ETKİLİLİK KRİTERLERİ	99
1. GENEL BAKIŞ	99
2. YAPTIRIMIN KESİNLİĞİ, AĞIRLIĞI VE GERÇEKLEŞME HIZI.....	101
C. KAPASİTEDEN YOKSUN BIRAKMA YOLUYLA CAYDIRICILIK.....	113
1. HÜRRİYETİ BAĞLAYICI CEZA.....	113
2. ÖLÜM CEZASI	122
D. YAPTIRIM VE CAYDIRICILIĞI FARKLI ETKENLER ÜZERİNDEN DÜŞÜNMEK.....	128
1. YAPTIRIM ve TOPLUMSALLIK İLİŞKİSİ	128
2. CAYDIRICILIK ÖNCESİ YOL AYRIMINDA BİREYSEL ÖZELLİKLER	130

3. BİR DIŞSAL İTKİ OLARAK YAPTIRIMIN UYMA DAVRANIŞINI AŞINDIRMASI	135
a. CEZA VE İÇSEL MOTİVASYON.....	135
b. ÖDÜL VE İÇSEL MOTİVASYON.....	137
4. HUKUK ve YAPTIRIM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA CAYDIRICILIĞIN NİHAİ ROLÜ.....	140

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYMA DAVRANIŞINI İÇSELLEŞTİRMEYE YÖNELİK MEKANİZMALAR

III. UYMA DAVRANIŞINI İÇSELLEŞTİRMEYE YÖNELİK MEKANİZMALAR.....	141
A. GÖNÜLLÜ UYMA DAVRANIŞINA YÖNLENDİREN İÇSEL MEKANİZMALAR	
142	
1. AHLÂKİ TUTARLILIK	142
2. HUKUKA UYMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ ALGISI	144
a. HUKUKA HUKUK OLDUĞU İÇİN (LAW QUA LAW) UYMA	144
b. HUKUK ELİYLE İKNA.....	153
c. PROSEDÜRAL ADALET	156
B. TOPLUMSAL ETKİ	159
1. GENEL OLARAK	159
2. KIRIK CAM TEORİSİ.....	165
3. UYARI TABELALARININ UYMA DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ ..	168
4. BİR TOPLUMSAL KONTROL ARACI OLARAK UTANÇ	170
a. GENEL OLARAK.....	170
b. UTANCI NÖTRALİZE ETMEK	173
C. UYMA VE İHLAL BAĞLAMINDA KAPASİTE VE OLANAK	175
1. HUKUKU BİLMEK.....	176
2. HUKUKA UYMA KAPASİTESİ.....	178
3. İHLAL EDEBİLME FIRSATI	180
D. BİLİŞSEL YAKLAŞIM VE UYMA DAVRANIŞI	185
1. GENEL OLARAK	185
2. ZİHİNSEL KESTİRMELER	190
3. UYMA DAVRANIŞINI TEŞVİK ETME.....	195

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

UYMA DAVRANIŞININ UYGULAMADAKİ GÖRÜNÜMÜ: ŞİRKET DAVRANIŞINDA UYMA

IV.	
UYMA DAVRANIŞININ UYGULAMADAKİ GÖRÜNÜMÜ: ŞİRKET	
DAVRANIŞINDA UYMA.....	199
A. KURUMSAL CAYDIRICILIK	202
1. ŞİRKET DAVRANIŞI VE CAYDIRICILIK KRİTERLERİ	202
2. ŞİRKET İHLALLERİNDE YAPTIRIMIN MUHATABI ÇIKMAZI.....	209
B. ŞİRKET İÇİ UYUM YÖNETİMİ (COMPLIANCE MANAGEMENT).....	216
1. GENEL OLARAK	216
2. ŞİRKET İÇİ MUHBİRLİK (WHISTLE-BLOWING)	226
3. BAĞIMSIZ İZLEME VE ELEKTRONİK DENETİM.....	232
C. ŞİRKET KÜLTÜRÜ VE UYMA	237
1. ŞİRKET KÜLTÜRÜ NEDİR?	237
2. TOKSİK ŞİRKET KÜLTÜRÜ	246
3. KÜLTÜR NASIL TOKSİK HALE GELİR?	250
4. ŞİRKET KÜLTÜRÜ DETOKSU	257
D. ULUSAL VE ULUSLARARASI DÜZENLEMELERDE UYMA VE TÜRK	
HUKUK MEVZUATINDAKİ DURUM.....	260
SONUÇ.....	266
KAYNAKÇA	280

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz./bkz.: Bakınız

çev.: Türkçeye veya İngilizceye çeviren

ed.: Editör/editörler

HFSA: Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi

İÜHFM: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası

ss.: Sayfa aralığı

s.: Sayfa

supra not: Tez içerisindeki ilgili sayfaya atıf

vd.: Ve devam eden sayfalar

GİRİŞ

Hukukun temel amaçlarından biri düzeni sağlamak ve sürdürmek olup düzenin sürdürülmesini olanaklı kılan en büyük etkenlerden biri de bireyin hukuka uyma davranışdır¹. Konu bu bağlamıyla ele alındığında uyma davranışı, salt bir sosyal psikoloji terimi olmaktan çıkmakta, hukuk cephesinden de araştırılmasının ve hukuk kurallarına yönelik olarak özgülünmüş bir uyma davranışı analizinin yapılmasının önemi kendini göstermektedir. İnsanların genel olarak hukuka uyduğu, olgusal bir gerçekliktir; zira aksi halde hukuk sistemlerinin bugün olduğu haliyle ayakta kalması mümkün değildir. Bu durumda çalışmanın ilk sorusu, bu olguyu ortaya çıkaran psikolojik süreçlerin neler olabileceği iken ikinci soru, insanların hukuk kurallarına uyma davranışı ile karşılık verme oranlarının hangi yollarla artırılabilir. Bu ikinci soru bağlamında hukuk kurallarına uyma davranışının, “istenilen” davranış biçimi olduğuna dair bir kabul ile yola çıkıldığı söylenebilir. Burada altı çizilmesi gereken husus, bu çalışma kapsamında, hukuka uymanın kendiliğinden bir iyi olup olmadığı, her hukuksal talebin uyma davranışı ile karşılanması gerekip gerekmediği yahut hukuka uymaya yönelik genel bir yükümlülüğümüz olup olmadığının cevabının aranmadığıdır. Çalışmada güdülen amaç, hukukun fonksiyonlarından biri olan düzenin² sağlanması ve sürdürülmesi için elzem olan uyma davranışının ve bu düzeni daha az çaba ve masraf gerektirecek şekilde tesis etme potansiyeli bulunan mekanizmaların üzerinde durmak olacaktır.

Çalışmanın başlığı, hukuk kurallarına yönelik bir “davranış”ı işaret etmektedir. Bu bağlamda davranışın ne olduğu ve yakın terimlerden nasıl ayrıldığına ilişkin bir açıklama verme gereği hasıl olmaktadır. Türk Dil Kurumu’nun verdiği tanıma göre davranış:

“1. Davranma işi, tutum, davranım, muamele, hareket

¹ Mehmet Tevfik Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, 5. bs., İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015, s. 75-76.

² Yasemin Işıktaç, **Hukuk Başlangıcı**, Gözden Geçirilmiş 3. Bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 2015, s. 20 vd.

2. Dıştan gözlemlenebilecek tepkilerin toplamı

3. Organizmanın uyarılar karşısındaki tepkilerinin bütünü”

şeklinde ifade edilmektedir³. Bu tanımın ele verdiği unsurlardan biri, davranışın hem tutum hem muamele hem de hareket ile eş anlamlı tutulduğu iken bir diğeri dıştan gözlemlenebilmeye ilişkin yapılan atıftır. Aynı zamanda bir uyarıcıya ve bu uyarıcıya yönelik geliştirilen bir tepki olma haline de gönderme yapılmıştır.

Birer psikoloji terimi olmaları münasebetiyle davranış ve ilgili terimleri psikoloji terimlerine özgülenmiş sözlüklerden yardım alarak tanımlamaya çalışmak atılması gereken bir diğere adımdır. Cambridge Psikoloji Sözlüğü’nün sunduğu tanıma göre davranış (*behavior*), “Yaşayan tüm organizmaların sergilediği tüm aktiviteler” olarak ifade edilmiştir⁴. Görüldüğü üzere burada tercih edilen, kavramın oldukça geniş, şemsiye bir tanım ile karşılanmasıdır. Aynı sözlükte yer alan ve Türkçe’de hem hareket hem de eylem terimleriyle karşılanan “*action*” için verilen tanıma göre ise bu terim; bir hedefe ulaşmaya yönelik olarak gerçekleşen ve çoğunlukla karmaşık motor davranışları içeren, herhangi bir yapış sürecini ifade eder⁵. Bu tanımın ifade ettiği “amaçlı” davranış biçimi, Türkçe terminolojide, cisimlerin yer değiştirmesi ve devinimini ifade eden “hareket” teriminden ziyade “eylem” teriminin karakteristiğine daha uygun gözükmektedir. Bu durumda davranış ile eylemi birbirinden ayıran hususun, eylemin bilinç düzeyinde bir amaç ihtiva etmesi olarak işaret edilmesi mümkündür. Davranış için böyle bir gerekliliğin olmaması, davranışın daha geniş kapsamlı bir terim olarak okunabilmesini sağlamaktadır. Uyma bağlamında da hem Türkçe hem İngilizce literatürde davranış teriminin tercih edilmesi, uymanın hem bilinç hem de bilinçdışı süreçlerle gerçekleşebilmesi sebebiyle makul gözükmektedir.

Uyma davranışı tamlamasının davranış cephesinin yanı sıra uyma cephesi de terminolojik karışıklıklara yol açabilme potansiyeline sahiptir. Zira Türkçe’de kullandığımız “uyma” terimi için İngilizce literatürde birden fazla karşılık kullanıldığını görmek mümkündür. Bu kavramlar, *compliance*, *conformity* ve

³ <https://sozluk.gov.tr/>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 13.02.2020.

⁴ **The Cambridge Dictionary of Psychology**, ed. David Matsumoto, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 78.

⁵ **The Cambridge Dictionary of Psychology**, s. 12.

obedience olarak karşımıza çıkar. Bu terimler, birbirlerinden keskin sınırlarla ayrılması güç olan ve fakat özel olarak işaret ettiği davranış tipinin nüanslarla birbirinden farklılaştığı bir terminolojik bolluk yaratmaktadır. Her birinin işaret ettiği spesifik davranış tiplerine göz atarken Türkçe literatürde yer alan kimi yakın terimler arasındaki farklar üzerinde de durmak gerekecektir.

“*Compliance*” terimi, belirli bir iletişim bağlamındaki bir talebe yönelik özel bir yanıt biçimine tekabül eder. Bu özel yanıt, razı olma, kabul etme şeklinde görünüm kazanır. Talep, açık biçimde gerçekleşebileceği gibi zımni olarak da yöneltilebilir. Fakat her halde, talebin muhatabı olan kişi, kendisinden belirli bir yönde davranması beklendiğinin farkındadır⁶. O halde *compliance* için en kapsayıcı tanım, “uyma yönünde bir tercihte bulunarak normun gerekliliklerini yerine getirmek” olacaktır⁷. Bu özellik sebebiyle hukuka uyma davranışı, *compliance* terimine karşılık gelmektedir.

Uyma davranışının bir diğer karşılığı olan “*Conformity*” terimi ise, doğrudan herhangi bir talep bulunmamasına karşın, gerçek ya da hayali bir grup baskısı uyarınca, inanç yahut davranışta değişiklik meydana gelmesini ifade eder⁸. Dolayısıyla *conformity* etkisi kişinin yalnızca davranışları ile sınırlı olmayıp aynı zamanda inançların değişimini de kapsayabilir. *Conformity* terimi ile ifade edilen uyma biçimi, doğru bilgiye ulaşmaya yönelik gerçekleşebileceği gibi, toplumsal onay elde etmek amacıyla da ortaya çıkabilir. Dolayısıyla *conformity* cevabının altında yatan istek, doğru olmak yahut kabul görmektir⁹. Bilgiye yönelen *conformity* cevabı genellikle kişinin yeni yahut yabancı olduğu bir ortamda, gerçeğin bulanık olduğu hallerde, kriz durumlarında yahut grup içerisinde birilerinin konunun uzmanı olduğu düşünüldüğünde ortaya çıkar. Toplumsal desteğe yönelik gerçekleşen *conformity* cevabında ise grup tarafından alaya alınmanın, cezalandırılmanın yahut dışlanmanın önüne geçmek için davranışların diğerlerinin davrandığı biçime benzetilmesi söz

⁶ Robert B. Cialdini; Noah J. Goldstein, “Social Influence: Compliance and Conformity”, **Annual Review of Psychology**, 2004, Cilt: 55, ss. 591-621, s. 592.

⁷ Engin Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, 2. Bs., İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2014, s. 117.

⁸ Philip G. Zimbardo; Michael R. Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, Philadelphia, Temple University Press, 1991, s. 55.

⁹ Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 57-59.

konusudur. Literatürde *conformity* davranışını bu ikili ayırma başvurmada ve yalnızca kişilerin içinde bulundukları toplumsal grubu inceleyerek grup üyeleri ile davranışlarını olabildiğince benzetme, grup içi ve grup dışı davranış biçimlerini de olabildiğince farklılaştırma suretiyle toplumsal gruba ait normların oluşmasına ve davranıştaki yeknesaklığın bu süreç ile ortaya çıkmasına yapılan atıfla açıklayan görüşler de bulunmaktadır¹⁰.

Conformity terimini *compliance* teriminden ayırmak için başvurulmuş en önemli kriter, *compliance* için ortada kişiye yönelik açık bir istek veya talep olması gerekirken, *conformity* cevabının ortaya çıkması için böyle bir açık istek durumuna ihtiyaç olmamasıdır¹¹. *Conformity* terimini daha iyi anlayabilmek adına atılması gereken bir diğer adım, aralarındaki farklara odaklanmak adına uyma davranışının bir diğer görünümü olan “*obedience*” terimine yönelik açıklamalara başvurmadır.

Uyma davranışının İngilizce literatürdeki karşılıklarından bir diğeri *obedience* terimidir. *Conformity* bağlamında gerçekleşen davranış değişikliği, herhangi bir açık talep olmadan diğerlerinin yaptığına yahut söylediğine yönelik olarak gerçekleşmekteydi. Fakat otorite sahibi bir kişi, grup yahut kurumun açık bir talebi yahut talimatı üzerine de uyma davranışı göstermenin söz konusu olduğu durumlardan bahsedebiliriz. Uyma davranışının bu biçimi *obedience* terimi ile karşılanmaktadır. Burada kişinin kendisine talimat verilen davranış yerine getirmekle ilgili kendiliğinden bir eğilimi olması gerekmez. Bunun yanı sıra ortada bir otorite figürü bulunduğundan, itaat etmemenin karşılığında hemen her zaman bir yaptırım yer alacaktır¹². Türkçede diğeri iki kavram olan *compliance* ve *conformity* genellikle “uyma” terimi ile karşılanırken *obedience* terimi daha ziyade “itaat” olarak ifade edilmektedir¹³. Dikkat edilmesi gereken husus, uyma kavramının sosyo-psikolojik

¹⁰ Louise Pendry, Rachael Carrick, “Doing What the Mob Do: Priming Effects on Conformity”, **European Journal of Social Psychology**, Cilt: 31, 2001, ss. 83-92, s. 84.

¹¹ Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, s. 115-116.

¹² Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 65.

¹³ İngilizce karşılığında iki farklı kavram ile karşılanan “uyma” için Türkçede yalnızca tek bir karşılık bulunması karışıklıklara yol açabildiğinden kimi yazarlar “*compliance*” terimini “kabul” şeklinde çevirirken “*conformity*” terimini doğrudan Türkçeleştirerek “konformite” olarak karşılamayı tercih

çağrışımlara yol açmasına karşın itaat kavramının daha ziyade felsefe ve daha özelden ahlâk felsefesi alanına dahil olmasıdır¹⁴.

Obedience ile *conformity* terimlerini ayırt edebilmek adına Stanley Milgram'ın verdiği örnek, orduya yeni giren asker örneğidir. Askerin üstlerinin talimatlarını yerine getirmesi tipik bir *obedience* örneği iken bir yandan da etrafındaki diğer askerlerin alışkanlıklarını, rutinlerini yahut konuşma biçimlerini benimsemesi *conformity* terimi ile karşılanacaktır¹⁵.

Hem *conformity* hem de *obedience* terimlerini daha iyi anlayabilmek adına Milgram'ın karşılaştırmasına başvurmakta yarar bulunur. Milgram'a göre bu iki terimin ifade ettiği uyma biçimi arasında dört fark bulunmaktadır¹⁶:

- Hiyerarşi: *Obedience* durumunda her hal ve şartta hiyerarşik bir ilişki bulunması beklenir. Oysa *conformity* için taraflar arasında görece bir eşitlik olması gerekir.
- Taklit: *Conformity* en yalın söyleniş biçimiyle bir taklittir. Oysa ki *obedience* bağlamında taklitten söz edemeyiz. Zira otorite sahibi olan ve talimatları veren kişinin taklit edilmesi değil, talimatın gereğinin yapılması söz konusudur.
- Açıklık: *Obedience* durumunda davranışın tarifi açık olup bir emir yahut talimat şeklinde ortaya konulmuştur. Oysa çevrenin davranışlarını taklit etme anlamında *conformity* söz konusu olduğunda böyle bir açıklıktan bahsetmek zordur.
- Gönüllülük: İlk bakışta bu kriter, en belirgin ayırım olarak işaret edilse ve *conformity* için esas olup *obedience* için söz konusu olmadığı ileri sürülse de iki etki türünün özellikleri göz önüne alındığında bu ayırım bir miktar bulanıklaşmaktadır. Zira *conformity* bağlamında etki *obedience* ile

etmektedirler (Topuzkanamış, **Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları**, s. 115).

¹⁴ Sercan Gürler, **Hukuka İtaat Yükümlülüğü ve Sınırları: Birey ile Hukuk Arasındaki İlişkinin Ahlâki Niteliği Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2011, s. 21.

¹⁵ Stanley Milgram, **Obedience to Authority: An Experimental View**, London, Tavistock, 1974, s. 113.

¹⁶ Milgram, **Obedience to Authority: An Experimental View**, s. 114-115.

karşılaştırıldığında zımni olduğundan etki altındaki özne uyma davranışını gönüllü olarak nitelendirmekte ve davranışa ilişkin sorumluluğu da tamamen üstlenmektedir. Oysa ki *obedience* bağlamında etki oldukça görünür olduğundan ortada gönüllülük olmadığını ileri sürmek ve ortaya çıkan sonuç ile sorumluluk bağını kesme yönünde eğilim göstermek çok daha kolay gerçekleşmektedir.

Terminoloji ile ilgili üzerinde durulması gereken son husus ise uymama davranışının nasıl ifade edilmesi gerektiği sorunudur. Uyma davranışı incelenirken, karşıtı olması sebebiyle en çok söz edilen ve atıfta bulunulan olgulardan biri hukukun ihlal edilmesidir. Uymama davranışı olarak da ifade edilebilecek ihlal davranışı, bu çalışma kapsamında tüm ihlal tiplerini kapsayacak biçimde kullanılacaktır. Hukuk sistematığı açısından bir ihlalin suç, kabahat, haksız fiil tiplerinden hangisinin tanımına uyduğu oldukça kritik önem taşımaya rağmen, bu çalışma kapsamında tüm ihlal tipleri uyma davranışından sapma teşkil etmesi özelliği üzerinden ele alınacak ve tek bir kategori olarak incelenecektir. Çalışmada atıf verilen ampirik araştırmaların önemli bir kısmının suç davranışı özelinde yürütülmüş olması sebebiyle kimi bölümlerde suça ilişkin atfın daha yaygın olduğu göze çarpabilir. Fakat altı çizilmelidir ki bu durum literatürden kaynaklanan bir husus olup çalışmanın amacı suç özelinde bir inceleme yapmak değildir. Bu husus göz önünde bulundurulduğundan, çalışmanın genelinde uymama davranışının karşılığı olarak şemsiye bir kavram olması sebebiyle “ihlâl” terimi kullanılacaktır.

Terminoloji ile ilgili açıklamaları noktaladıktan sonra tez çalışmasının planına dair kısa bir açıklama yapmakta fayda bulunmaktadır. Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. “Hukuk ve Sosyal Psikoloji” olarak başlıklandırılan Birinci Bölüm bünyesinde öncelikle hukuk ve psikoloji alanına dair genel bir giriş sunulacak, daha sonra uyma davranışının esas olarak dahil olduğu sosyal psikolojiden ve uyma davranışının sosyal psikoloji alanı çerçevesindeki ele alınış biçimlerinden bahsedilecektir. Zira her ne kadar bir alt disiplin olarak hukuk ve psikoloji çalışmalarından ve bu iki disiplin arasındaki ilişkiden bahsediliyor olsa da uyma davranışı bağlamında üzerinde yükseldiğimiz alan sosyal psikolojidir. Birinci bölüm

kapsamında amaçlanan bir diğer husus, uyma davranışına yönelik incelemenin, sosyal psikolojiden hukuk teorisi alanına taşınması için doğru teorik zeminin kurulabilmesidir. Bu bağlamda önerilecek teorik zemin, “Davranışsal Hukuk Teorisi” olarak isimlendirilen ve davranışsal ekonomi yaklaşımının da kuvvetli etkisiyle, davranışın merkeze alındığı hukuk teorisi olacaktır.

İkinci Bölüm, uyma davranışına yönelik açıklamaların en kadim örneği olan yaptırım korkusu ve caydırıcılık hususuna ayrılacaktır. Kutsal kitaplardan Antik Yunan filozoflarına, kriminoloji disiplininin kurucularından günümüz teorisyenlerine kadar sayısız kaynaktan atfı bulunan yaptırım ve caydırıcılık hususu, insanların hukuku niçin ihlal etmediğine ilişkin açıklamaların hâlâ başında gelmektedir. Yaptırımın etkili olacağına ilişkin âdeta otomatikleşmiş olan bu algının tam da bu sebeple ampirik araştırmalar ile sınanması ve gerçekten uyma davranışı üzerinde belirgin bir etkisinin bulunup bulunmadığının ortaya konması son derece elzemdir. İkinci bölüm kapsamında yaptırım ve caydırıcılığın uyma davranışı ile korelasyonunun bilimsel temeller üzerinde ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünün esas sorusu, uyma davranışını yaptırım ve caydırıcılık dışında başka hangi mekanizmalarla iyileştirebileceğimize yönelik olacaktır. “Uyma Davranışını İçselleştirmeye Yönelik Mekanizmalar” olarak isimlendirilen bu bölümde, çok farklı çıkış noktaları bulunan ve fakat varış noktası olarak ya gönüllü olarak ya fiziksel şartların gerekliliği sebebiyle yahut bilinç dışı süreçler eliyle içselleştirilmiş bir uyma davranışı pratiği yaratma yönünde çalışan farklı mekanizmalar ve motivasyonlar üzerinde durulacaktır. Bu bölüm kapsamında ele alınan mekanizmaların en önemli ortak özelliği, bir dışsal otorite tarafından ceza yahut ödül yaratmaya gerek olmaksızın uyma davranışını ortaya çıkarmaya yahut iyileştirmeye yönelik harekete geçirilebilecek sistemleri ifade etmeleridir. Zira sürdürülebilir ve daha az maliyet ortaya çıkaran gönüllü yahut kendiliğinden oluşan uyma davranışı, hedeflenen nihai noktalardan biridir.

Dördüncü ve son bölüm, uyma davranışının pratikteki görünümü olarak ifade edilen şirket davranışında uyma hususuna tahsis edilecektir. Zira özellikle yüzyılın başından itibaren şirket davranışının ve genel olarak şirket kültürünün ihlallere yol

açmayacak şekilde dönüştürülmesi, olası ihlal risklerinin zamanında tespit edilebilmesi ve şirketlerin kendilerini, karşılaştıkları resmi ve gayri resmi olumsuz sonuçlardan koruyabilmeleri amacıyla şirket içi uyum sistemleri ve uzmanlaşmış uyum görevlileri, şirket organizasyonlarına dahil edilmeye başlanmıştır. Bu sayede uyma hususu, iş dünyasında özgülennmiş bir departmana ve göreve dönüşmüştür. Hem bu birimleri organizasyon şemalarına dahil eden şirketlerin artması, hem de var olan birimlerin kapsamlarının genişlemesi sebebiyle uyma davranışının şirket davranışındaki görünümü, üzerinde önemle durulması gereken bir husus haline gelmiş olup çalışmanın kapsamına dahil edilmesi uygun görülmüştür. Bu husus bağlamında şirket davranışının karakterine özgü uyma davranışı problemleri aktarılacak, aynı zamanda konuya özgülennmiş ulusal ve uluslararası düzenlemeler üzerinde durulacaktır.

Uyma davranışı, konunun doğası gereği son derece disiplinlerarası bir yaklaşımı gerektirmektedir. Uyma davranışının hukuk kurallarına yönelik olarak incelenmesinde; hukuk dallarının yanı sıra psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal bilim disiplinleri ile desteklenmesi, bir “insan davranışı” olan uymanın anlaşılabilirliğini önemli ölçüde kuvvetlendirdiğinden, bu tez kapsamında pek çok farklı disiplinin argüman ve verilerinden yararlanılmaya çalışılacak ve ortaya bütünsel bir resim konulmasına gayret edilecektir. Hukuka ilişkin bir olgu olarak hukuka uyma davranışı, ancak sosyal bilimlerden edinilecek yardımla tatmin edici biçimde ortaya konulabilecek olup bu sayede hukuk ile sosyal bilimler arasındaki köprünün sağlamlaştırılabilmesinde bir adım daha atılması mümkün olabilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM HUKUK VE SOSYAL PSİKOLOJİ

I. HUKUK VE SOSYAL PSİKOLOJİ

A. HUKUK VE PSİKOLOJİYE GENEL BAKIŞ

Psikoloji paradoksal biçimde hem en eski hem de en yeni disiplinlerden biridir. On dokuzuncu yüzyıl psikologlarından Hermann Ebbinghaus bu hususu veciz bir biçimde dile getirerek: “Psikoloji uzun bir geçmişe fakat kısa bir tarihe sahiptir.” demiştir¹⁷. Psikolojinin zihinsel temellerine ve insan davranışının sınıflandırılmasına yönelik ilgi bin yıllar öncesine dayansa da bir sosyal bilim olarak psikoloji ve bu haliyle geleneği bir asrın biraz üstündedir. Modern psikolojiyi önceki versiyonlarından ayıran esas fark, sorulan sorulardan ziyade sorulara cevap oluştururken kullanılan yöntemlerdir. İnsan doğasının sezgilere yahut kişisel tecrübelerle göre değil, kontrollü gözlem ve deney ışığında araştırılması, psikolojiyi ayrı bir bilim olarak kabul ettirecek kapıyı aralamıştır¹⁸.

Psikoloji özellikle Avrupa’da pozitivism, amprisizm ve materyalizm akımlarının yükselişte olduğu dönemde bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Psikoloji problemlerinin çözümünde bilimsel metotların kullanılması on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmeye başlamıştır. 1875’te Almanya’da Wilhelm Wundt dünyanın ilk psikoloji laboratuvarını kurmuş, 1881 yılında ise, deneysel raporlar içeren ilk psikoloji dergisi olan Felsefe Çalışmaları’nı (*Philosophische Studien*) yayınlamaya

¹⁷ Hermann Ebbinghaus, **Psychology: An Elementary Text-Book**, çev. Max Meyer, Boston, D. C. Heath & Co. Publishers, 1908, s. 3.

¹⁸ Duane P. Schultz; Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, çev. Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2016, s. 25-26.

başlamıştır¹⁹. 1888’de Pennsylvania Üniversitesi, James Mckeen Cattell’ı dünyada ilk kez ilan edilen şekliyle, psikoloji profesörü olarak atamıştır. Bu görevlendirme ile psikoloji bağımsız bir bilim oluşuyla ilgili ilk akademik onayı almış bulunmaktadır. 1887 yılında G. Stanley Hall, Amerika’da yayınlanan ilk psikoloji dergisi olan Amerikan Psikoloji Dergisi’ni (*American Journal of Psychology*) yayına sokmuştur. 1880-1895 yılları arasında Amerikan psikoloji dünyasında belirgin kırılmalar yaşanmış; 15 yıl içerisinde 26 psikoloji laboratuvarı açılmış ve üç psikoloji dergisi yayına girmiştir. 1892 yılında ilk bilimsel psikoloji organizasyonu olan Amerikan Psikoloji Derneği (*American Psychological Association-APA*) hayat bulmuştur²⁰.

1908 yılına gelindiğinde, eserinin başlığında psikolojinin yeni yeni konuşulmaya başlanan bir alt dalı olan “Sosyal Psikoloji” terimini barındıran İngiliz psikolog Willian McDougall, psikolojiye ilişkin tanımında ilk kez “davranış bilimi” ifadesini kullanmıştır²¹.

Psikoloji bilimi zaman içerisinde gerçekleşen paradigma değişiklikleri ile birlikte, her biri insan doğasına farklı tekniklerle yaklaşan, kendine has terminolojisi, yayın organları ve düşünce ekolü işaretleri bulunan farklı teorik ve metodolojik akımlara ayrılmıştır. Her bir akım, seleflerinde gözlemlediği eksikliklere dikkat çekmiş ve bu eksiklikleri bertaraf etmek adına yeni açıklamalar ve stratejiler öne sürmüştür²².

Bir sosyal bilim olarak psikolojinin kendi tarihini dahi uzak bir tarihsel noktaya kadar takip edemediğimiz göz önünde bulundurulursa, psikoloji ile hukuk ilişkisinin izlerini de çok eski tarihlere kadar süremeyeceğimiz anlaşılabacaktır. Esasında, hukukçuların psikolojiye ve psikologların hukuka olan ilgisi tarihsel bir vakadır ve hatta hukuka ilişkin psikolojik nitelikteki sorular, psikolojinin ayrı bir bilim olarak ortaya çıkmasından da öncesine dayanır. Ne var ki bu ilgiyi bir alt disiplin ve çalışma

¹⁹ “Felsefe Çalışmaları” ismiyle başlatılan yayının başlığı, 1906’da “Psikoloji Çalışmaları” olarak değiştirilmiştir (Schultz; Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, s. 135).

²⁰ Schultz; Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, s. 27-28.

²¹ William McDougall, **An Introduction to Social Psychology**, 14. bs., Ontario, Batoche Books, 2001, s. 22.

²² Schultz; Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, s. 55-56.

alanı olarak işaret edebilmemiz için yüzyılların geçmesini beklemek gerekmiştir. Bugün bu iki disiplinin birbiriyle ilgisi daha tatmin edici bir biçimde ortaya koyulabilmekte ve hatta ayrılmaz biçimde birbiri içine geçtikleri söylenmektedir²³.

Bir sosyal bilim alt dalı olarak “hukuk ve psikoloji” alanının kökleri geçtiğimiz yüzyılın başlarına dayansa dahi o köklerin ağaca dönüşmesi zaman almış ve meyvelerini yüzyılın sonlarına doğru vermeye başlamıştır²⁴. Hukuk ve sosyoloji alanının gelişimi ve bu alanın hukuku etkileyen ve hukuk tarafından etkilenen toplumsal bağlamlar üzerindeki vurgusu, hukuk çalışmalarının katı kurallarına yönelik bir meydan okuma olarak tezahür etmiştir. Hukuk sosyolojisi, tıpkı hukuki realizmin de daha sonra oynayacağı role benzer bir biçimde, hukuk ve psikoloji çalışmalarının ortaya çıkabilmesi için gerekli zemini hazırlamıştır²⁵.

Psikoloji ve hukuk alanlarının her ikisi de bireyle ilgilenmekte olup, amaçlarının öngöründe bulunmak, açıklamak ve davranışları kontrol etmek olduğu söylenebilir²⁶. Üstelik tüm yasa ve kurumlar insan doğasına dair varsayımlara ve insan davranışının belirli bir örüntüsü olduğuna dair kabule dayanır²⁷. Ve tüm yasalar insan davranışını düzenleme yahut kontrol etme amacını taşıdığından her bir yasa psikolojik bir çalışma için uygunluk teşkil eder²⁸. Bu iki alanın bunca ortak paydası olmasına rağmen “hukuk ve psikoloji” çalışma alanının niçin bu kadar geç tezahür ettiği sorusu akla gelebilir. Hukuk ile psikoloji arasındaki gerilim, bir başka ifadeyle iki alanı bir araya getirmeyi zorlaştıran farklar şu şekilde özetlenmiştir²⁹:

²³ Belinda Brooks-Gordon, Michael Freeman, “Law and Psychology: Issues for Today”, **Law and Psychology**, Current Legal Issues, Cilt: 9, Oxford, Oxford University Press, 2006, ss. 1-9, s. 1.

²⁴ J. R. P. Ogloff, D. Finkelmann, “Psychology and Law: An Overview”, **Psychology and Law: The State of the Discipline**, ed. R. Roesch, S. D. Hart, J. R. P. Ogloff, New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1999, ss. 1-18, s. 17.

²⁵ Andreas Kapardis, **Psychology and Law**, 2. Bs., Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s. 5.

²⁶ A. D. Yarmey, **The Psychology of Eyewitness Testimony**, New York, Free Press, 1979, s. 7.

²⁷ M. Saks; R. Hastie, **Social Psychology in Court**, London, Van Nostrand, 1978, s. 1.

²⁸ Regina A. Schuller, James R. P. Ogloff, “An Introduction to Psychology and Law”, **Introduction to Psychology and Law: Canadian Perspectives**, ed. Regina A. Schuller, James R. P. Ogloff, Toronto, University of Toronto Press, 2001, ss. 3-27, s. 13-14.

²⁹ Craig Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, **Law and Human Behavior**, Cilt: 4, Sayı: 3, 1980, ss. 147-199, s. 158 vd.

- Hukuk normatif bir bilim niteliğinde iken psikoloji ampirik yönü oldukça kuvvetli olan bir sosyal bilimdir.
- Hukuk çekişen tarafların delilleri üzerinden işlerken psikoloji deney ve tecrübe üzerinden ilerler.
- Hukuk, kural koyucu; psikoloji ise tasvir edicidir.
- Hukuk, idiografik, psikoloji ise nomotetiktir.
- Hukuk (çoğu halde) reaktif, psikoloji ise proaktiftir.

Hukukun, davranışsal karakteri ve bilimsel niteliği tartışmaya açık konular olmasına karşılık, hukuk ve psikolojiyi bir araya getiren alt çalışma alanları, hem hukuk üzerine çalışmak isteyen davranış bilimciler için hem de davranış bilimlerinden yardım almak isteyen hukukçular için birtakım önemli sonuçlar barındırır³⁰.

Psikoloji ile karşılaştırıldığında diğer sosyal bilim alanlarının hukuk ile bağ kurma konusunda daha erkenci olduğunu söylemek mümkündür. Söz gelimi sosyoloji, antropoloji ve hatta psikiyatrinin hukukla olan geçmişleri çok daha eskiye dayanır. Bu disiplinlerden sosyoloji ve antropoloji hukuk sisteminin dışında kalarak ve genel anlamda eleştirel bir yaklaşımla hukuku sosyal incelemenin bir malzemesi olarak çalışırken; psikiyatri, özellikle akıl hastalığı ile ilgili hususlarda, hukuk sisteminin doğrudan içine kanalize olmuş ve sistemin içinde çalışmıştır. Psikoloji, belki de bu iki yaklaşımın ikisini de gerçekleştirme potansiyelinden ötürü, sistemin dışında kalıp o noktadan hukukla ilgili çalışma, eleştiri ve değişiklik mi yapılacağı yoksa hukuk sistemine doğrudan dâhil olup hukukun bir çalışanı mı olunacağı konusunda kararsız kalmıştır³¹. Oysa ki diğer davranış bilimlerine nazaran psikolojinin hukuka dair söyleyecek sözü daha fazladır. Hem hukukun hem psikolojinin nesnesi insan ilişkileri olup, hukuki sürecin hemen her aşamasında psikolojinin dahil bulunmaktadır. Tıpkı psikoloji gibi hukukun yaklaşımı da kişilerin kültürel yahut sınıfsal değişkenlerinden görece bağımsızdır. St. Petersburg hukuk okulunun kurucusu olarak işaret edilen hukuk teorisyeni Leon Petrazycki, hukukun tanımında doğrudan psikolojiye gönderme

³⁰ Haney, "Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence", s. 148.

³¹ Haney, "Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence", s. 151-152.

yapmakta ve hukukun bir yandan zihinsel ve davranışsal uyarılar oluşturan sosyo-psişik bir etken olduğunu, öte yandan da hukukun bizatihi kendisinin sosyo-psişik bir sürecin ürünü olduğunu ileri sürmektedir³².

Psikolojinin hukuka uygulanmasına ilişkin farklı alt dallardan ve farklı isimlendirme tercihlerinden bahsetmek mümkündür: “Adalet psikolojisi” (*Forensic Psychology*) terimi, psikoloji bilgisinin mahkemelerin amacı doğrultusunda kullanılması olarak tanımlanır³³. Kimi başka kaynaklarda adalet psikolojisi alanının, aslında psikolojinin sınırlarını aşan biçimde tıbbın, patolojinin, kimyanın, antropolojinin ve nihayetinde psikolojinin profesyonel bilgisinin hukuk alanına tatbik edilmesi olarak genişletilebileceği de vurgulanmaktadır³⁴. Adalet psikolojisi ile en çok karşılaştırılan yakın çalışma disiplini, bütün yönleri ile suç olayını inceleyen disiplin olarak tanımlanan “kriminoloji”dir³⁵. Adalet psikolojisinin kriminoloji alanından ayrıldığı nokta ise kriminolojinin ana odak noktasının “suç” olmasına karşın, adalet psikolojisinin çalışma alanının “suçlu” olduğu şeklinde ifade edilmektedir³⁶.

“Psiko-Legal Çalışmalar” (*Psycholegal Studies*) olarak isimlendirilen ve hukuk ve psikoloji çalışmalarının bir diğer terminolojik karşılığını oluşturan alanın temel odağı hukuk sistemini bir insan ilişkileri alanı olarak incelemektir. Bu alandaki aktörler olan fail, kurban, polis, avukat, hâkim, jüri ve ceza sisteminin diğer yürütücüler, kendi takdir ve tercihlerine göre çeşitli davranış örüntüleri oluştururlar. Tüm bu aktörler birtakım önemli kararlar alır ve bu kararlar yalnızca ulaşılabilen gerçeklere değil aynı zamanda belirli bir düzendeki bağlamsal faktörlere, kişisel eğilim ve tercihlere göre şekillenir. Bu kararların sistemdeki sonuçları pratikte yüksek önem

³² Umut Koloş, “Leon Petrazycki ve Hukukun Gerçekliği Sorunu: Bir Psikolojik Hukuk Kuramı”, **HFSA**, Sayı: 27, ed. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, E. İrem Akı, Nadire Özdemir, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2016, ss. 231-274, s. 233, 241.

³³ Ronald Blackburn, “What is Forensic Psychology?”, **Legal and Criminal Psychology**, Cilt: 1, 1996, ss. 3-16, s. 4.

³⁴ Alan M. Goldstein, “Overview of Forensic Psychology”, **Handbook of Psychology, Cilt: 11 – Forensic Psychology**, ed. Alan M. Goldstein, Irving B. Weiner, New Jersey, John Wiley & Sons Inc., 2003, ss. 3-20, s. 4.

³⁵ Yasemin Işıktaç, **Adalet Psikolojisi**, Güncellenmiş 3. Bs., İstanbul, Sümer Kitabevi, 2020, s. 32.

³⁶ David Canter, **Forensic Psychology: A Very Short Introduction**, Oxford, Oxford University Press, 2010, s. 5.

arz ettiğinden, arka planlarını öğrenme ve örüntüleri ortaya çıkarma isteği psikoloji alanına yönelik ilgiyi arttırmıştır. Bu alandaki çalışmalara örnek olarak yargıçların kararlarını etkileyen faktörler, çocukların güvenilir tanıklar olarak kabul edilip edilemeyeceği ve kolluk-vatandaş karşılaşmalarını hangi faktörlerin nasıl etkilediğine yönelik çalışmalar sayılabilir³⁷. “Hukuk Psikolojisi” (*Legal Psychology*) terimi de literatürde kendine yer bulan terimlerden olup, hukukun insanların üzerindeki ve insanların hukukun üzerindeki etkisinin bilimsel incelemesi kastedilmektedir³⁸.

Başka bir ayırım ve isimlendirme sistemine göre ise hukuk ve psikoloji terimleri doğrudan çalışma alanlarının isimlerini ifade etmek için kullanılmış ve ortaya “*psychology in law*”, “*psychology and law*” ve “*psychology of law*”, yani “hukuk içerisinde psikoloji”, “hukuk ve psikoloji” ve “hukukun psikolojisi” şeklinde üçlü bir ayırım ortaya çıkmıştır³⁹. İki disiplin arasındaki ilişkinin en yaygın ve akla ilk gelen görünümü, “*psychology in law*” yani “hukuk içerisindeki psikoloji” olarak isimlendirilir. Bu alana verilen örnekler, psikologların mahkemelerde özellikle akıl hastalığı yahut sağlığı üzerine bilirkişi ifadesi verdiği haller, dava avukatlarının duruşmalarda yaptıkları sorguda uyguladıkları yöntemler yahut jüri seçimlerinde başvuru psikolojik verilerdir. Hukuk ve psikoloji çalışmalarının bu görünümünde hukukun psikolojiyi gerekli alanlarda kullanması söz konusu olup, psikolojinin hukuk üzerinde esaslı bir etkisi yahut bir değiştirme kapasitesi bulunmamaktadır⁴⁰. Dolayısıyla *psychology in law*, psikolojinin hukukun kimi spesifik alanlarındaki uygulanışını ifade etmekte, örnek olarak tanık güvenilirliği, suçlanan kişinin akli melekelerinin durumu yahut boşanma davalarında çocuğun velayeti bakımından ebeveynin uygunluğu gibi alanlarda psikolojinin profesyonel bilgisinin hukukta kullanılması anlamına gelmektedir.

³⁷ Blackburn, “What is Forensic Psychology?”, s. 6.

³⁸ Kapardis, **Psychology and Law**, s. 2; James R. P. Ogloff, “Two Steps Forward and One Step Backward: Law and Psychology Movement(s) in the 20th Century”, **Law and Human Behavior**, Cilt: 24, Sayı: 4, 2000, ss. 457-483, s. 467.

³⁹ Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of Factual Jurisprudence”, s. 153-158.

⁴⁰ Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, s. 153-154.

Bu iki disiplinin bir diğerk ilişkilene biçimi ise “*psychology and law*” yani “hukuk ve psikoloji” olarak ifade edilir⁴¹. Bu alan psikoloji ilkelerinin hukuk sistemini analiz etmek ve değerklendirmek için kullanıldığı alandır. Bu noktada psikoloji, hukuk sistemi içinde kuşatılmış yahut erimiş olmayıp ayrı bir disiplin olarak kendi perspektifi ve bakış açısı ile hukukun eleştirel değerklendirmesini yapmaktadır. Bu ilişkilene biçiminde de iki farklı görünümde bahsedilir. Bunların ilki, hukukun, daha spesifik olarak hukuki kararın, davranışlara ilişkin yaptığı varsayımlarda psikolojinin verilerinden yararlanmasıdır. Zira mahkemeler rutin ve düzenli olarak insanların nasıl ve niçin belirli bir yönde davrandığı ve hukuka ilişkin hangi değerkliklerin sonucu olarak bu davranışların değerktirilebileceğine dair varsayımlarda bulunur. İkinci bir görünüm ise hukuki ortamın kendisinin; prosedürlerin ve karar alma süreçlerinin psikologların davranışları analiz ettiği diğerk ortamlar olarak kullanılmasıdır. Davanın tarafları, avukatlar, hakimler ve diğerk yargı süreci aktörleri psikolojik analizin nesnesi olabilmektedir. İki disiplin arasındaki ilk ilişki biçimine kıyasla bu halde, psikolojinin hukuk üzerinde değerklik meydana getirme olasılığı daha yüksektir⁴².

Son olarak ise hukuku yekpare ve soyut bir anlamda, yani insan davranışlarını düzenleyen ve görece düzenli bir kurallar bütünü olarak ele aldığımızda, hukuka ilişkin bu yaklaşım psikolojinin hukukla bir diğerk ilişkilene biçimini ifade etmektedir. Bu ilişkilene biçimi ise, “*psychology of law*” yani hukukun psikolojisi olarak isimlendirilir; zira burada psikoloji hukukun hukuk olması ile ilgilenmekte ve bunun etkilerini açıklamak için kullanılmaktadır⁴³. Bu kategori de iki başlık altında incelenmektedir. İlk olarak psikoloji, hukukun ilk kaynaklarını ve varlığını açıklamaya yardımcı olabilir; niçin, neden ve hangi şartlar altında hukukun varlık kazandığına ilişkin cevaplar sorgulanabilir. Hukukun psikolojik işlevlerinin incelenmesi ile de

⁴¹ Altı çizilmesi gereken bir husus olarak, bu bağlamda ele alındığı haliyle “hukuk ve psikoloji” literatürde değerkleştirilen terminolojik ayırım sebebiyle daha dar bir anlamı ifade etmekte olup tez başlığında yer alan “hukuk ve psikoloji” isimlendirmesi en geniş anlamıyla bu iki alanın kesişim noktası olma halini işaret etmek için tercih edilmiştir.

⁴² Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, s. 154-156.

⁴³ “Psychology of Law” isimlendirmesinin “Law of Psychology” ile karıştırılmaması hususunun altı çizilmiş ve ikinci ifadenin psikoloji pratiğine ilişkin hukuki düzenlemeleri ifade ettiği belirtilmiştir. John Monahan, Elizabeth F. Loftus, “The Psychology of Law”, **Annual Review of Psychology**, Cilt: 33, 1982, ss. 441-475, s. 442.

insanların niçin hukuka ihtiyacının olduğunu yahut olduğunu düşündüklerini açıklamak mümkün hale gelir. İkinci görünümü, çalışmamızın konusunu doğrudan ilgilendiren kısmı oluşturmaktadır. Bu alanda hukukun psikolojisi hukukun kökenleri ile daha az ilgili olup, insanların hali hazırda hukuku toplumdaki bir varlık yahut güç ile ilişkilendirmeleri yönüne odaklanır. Buradaki önemli sorulardan biri, hukukun insan davranışlarını belirlemede ne ölçüde önemli olduğudur⁴⁴. Lon Fuller hukuku, “insan davranışlarını kuralların yönetimine tâbi kılma işi” olarak tanımlamıştır⁴⁵. Ancak insan davranışı, farklı kurallara farklı şekillerde tepki verebilmektedir. İşte bu noktada psikoloji, örneğin, yaptırım ile caydırıcılık arasındaki ilişkinin ortaya çıkarılması örneğinde görülebileceği gibi, temel sorulara cevap oluşturabilecektir⁴⁶. Bunun yolu da insanların niçin, nasıl ve hangi şartlar altında hukuka uyma davranışı gösterdiklerine ilişkin incelemelerden geçer. Aynı zamanda hukuki yasaklara karşı ihlalin ya da uymama davranışının sonuçları da bu alanda incelenebilir. Benzer şekilde, hukuki yasakların yalnızca toplumsal standartlar olarak kalmayıp içselleştirilmiş hale gelme süreci de bu alanın sınırları içindedir⁴⁷. Bu yönüyle hukukun psikolojisi alanı hukuki değişime yön verme potansiyeline de sahiptir⁴⁸. Bu bağlamda *psychology of law* alanı hukuku daha soyut biçimiyle ele almakta olup daha önce belirtildiği üzere işbu tez konusunun cevabını aradığı soruların sorulduğu alanı işaret eder⁴⁹.

B. SOSYAL PSİKOLOJİ ve UYMA DAVRANIŞI

1. SOSYAL PSİKOLOJİYE GİRİŞ

Sosyal psikoloji, toplum içindeki bireyin davranış bilimidir. Başka bir ifadeyle sosyal psikolojinin çalışma birimi bireydir. Fakat psikolojinin diğer alanlarından farklı

⁴⁴ Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, s. 156.

⁴⁵ Lon Fuller, **Hukukun Ahlâkı**, çev. Engin Arkan, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2016, s. 118.

⁴⁶ Monahan, Loftus, “The Psychology of Law”, s. 443.

⁴⁷ Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, s. 156; Justin Aronfreed, **Conduct and Conscience: The Socialization of Internalized Control Over Behavior**, New York, Academic Press, 1968, s. 8.

⁴⁸ Haney, “Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, s. 157.

⁴⁹ Blackburn, “What is Forensic Psychology?”, s. 6.

olarak bireylerin davranışı sosyal etki bağlamında incelemeye tâbi tutulmaktadır. Sosyoloji ile psikolojinin kesişim noktası olma vasfı ise buradan kaynaklanır. Nihayetinde şu vurgulanmalıdır ki ne birey ne de toplum birbirinden tamamen soyutlanarak yeterli ölçüde incelenebilir; toplum bireyi şekillendirdiği gibi birey de içinde yer aldığı toplumu etkiler⁵⁰. Tam da bu sebeple sosyal psikoloji, toplumsal deneyimin aşamalarını bireysel deneyimin psikolojik bakış açısıyla ele almakta ve bireysel deneyime ait olan toplumsal unsurları saptama görevini üstlenmektedir⁵¹.

Üzerinde durduğu konular bakımından antik çağlara kadar götürülebilen sosyal psikoloji, konulara bilimsel yaklaşım olarak, yani sosyal bilim kimliğiyle oldukça yeni bir alandır. Bir bilim olarak sosyal psikolojinin ortaya çıkışında on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllardaki gelişmelerin etkisi olsa da esas itibarıyla on dokuzuncu yüzyıl sonları işaret edilmektedir. 1908’de ilk defa sosyal psikoloji adını taşıyan iki ayrı ders kitabı yayınlanmış olup biri bir psikolog diğeri ise bir sosyolog tarafından kaleme alınmıştır⁵². 1920’lerden itibaren sosyal bilimlerde davranışçılık akımının güçlenmesiyle sosyal psikolojide deneysel yaklaşıma verilen önem artmıştır⁵³. Yirminci yüzyılda özellikle Amerika Birleşik Devletleri’nde devlet fonlarının sosyal psikoloji araştırmalarına destek vermeye başlaması ile sosyal psikoloji disiplininin gelişimi ivme kazanmıştır. 1970’lerden itibaren ise sosyal psikoloji artık kendini kabul ettirmiş ve yerleşmiş bir sosyal bilim olarak anılmaya başlamıştır⁵⁴. Amerikan Psikoloji Derneği bünyesinde, sekizinci daire olarak 1947’de kendine yer bulan Sosyal Psikoloji ve Kişilik Psikolojisi (*Social and Personality Psychology*) birimi, 1974’te üye sayısının artışı ve alana olan ilgideki ivme sebebiyle yerini Kişilik Psikolojisi ve

⁵⁰ Çiğdem Kağıtçıbaşı, Zeynep Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, 18. Bs., İstanbul, Evrim Yayınevi, 2016, s. 22-23.

⁵¹ George Herbert Mead, **Zihin, Benlik ve Toplum**, çev. Yeşim Erdem, Ankara, Heretik Yayınları, 2017, s. 45.

⁵² Psikoloji alanında yazılan eser için bkz: William McDougall, **An Introduction to Social Psychology**, London, Methuen & Co., 1908; Sosyoloji alanında yazılan eser için bkz: Edward Alsworth Ross, **Social Psychology: An Outline and Source Book**, Toronto, Macmillan & Co., 1908.

⁵³ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 26-27.

⁵⁴ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 28, 31.

Sosyal Psikoloji Topluluğu (*Society for Personality and Social Psychology*) adı altındaki meslek örgütüne bırakmıştır⁵⁵.

Yirminci yüzyıl sonunda sosyal psikolojinin güncel vaziyeti hakkında yapılan araştırmalardan birine göre üç tür sosyal psikoloji yaklaşımı mevcuttur. Bunlardan ilki neredeyse münhasıran psikolojiye ağırlık veren, başka bir deyişle tüm açıklamaları biliş üzerinden yapmayı tercih eden yaklaşımdır. İkinci sosyal psikoloji biçimi, münhasıran sosyolojik etkilere yoğunlaşan ve özellikle de çalışmalarını küçük ölçekli grup dinamiği ile sınırlayan yaklaşımdır. Bir üçüncüsü ise bu iki tarafı entegre etmeye yani sosyal olan ile psikolojik olanı bir araya getirmeye çalışan biçimiyle sosyal psikolojidir. Sayılan tüm bu yaklaşım tercihlerinin akademik ilgiyi hak ettiği ve fakat sorunun, çalışmanın yapıldığı tarih itibarıyla bu yaklaşımların birbiri ile iletişim halinde bulunmaması olduğu ifade edilmiştir⁵⁶.

Sosyal psikolojinin çalışma alanları, sosyo-politik konjonktürden de oldukça yoğun biçimde etkilenmektedir. Dönemin ruhunun sosyal psikoloji çalışmaları üzerinden izlenebileceği örneklerden bazıları; yirminci yüzyıl başı itibarıyla bireyseliğin yükselişi ile daha ziyade bireyin merkeze alındığı çalışmaların artışı, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde grup etkisi ve itaat üzerinde yoğunlaşılması ve 1960 ve 1970'lerdeki refah devleti uygulamaları ve 1980'lerde yükselen yeni sağ karşı çıkışları ile toplumsal eşitsizlik, tektipleştirme ve önyargıya dair çalışmaların yaygınlaşmasıdır⁵⁷.

Sosyal psikolojinin bugününde, sosyal psikologların kendilerinin dahi beklemedikleri bu ilgi ve büyüme, bir ölçüde teknolojik gelişmelerin, geçmişte oldukça karmaşık ve uzun zaman gerektiren ampirik çalışmaların gerçekleşme olasılığı ve hızının artırması ve dolayısıyla elde edilen sonuçların işlenmesinin hem zaman hem de iş gücü açısından çok daha avantajlı bir duruma gelmesine

⁵⁵ Harry T. Reis, "How We Got Here from There: A Brief History of Social Psychology", **Advanced Social Psychology: The State of the Science**, ed. Roy F. Baumeister, Eli J. Finkel, Oxford, Oxford University Press, 2010, ss. 25-60, s. 41.

⁵⁶ Martin Gold, Elizabeth Douvan, **A New Outline of Social Psychology**, Washington D.C., American Psychological Association, 1997, s. 5.

⁵⁷ Reis, "How We Got Here from There: A Brief History of Social Psychology", s. 26.

bağlanmaktadır. Ayrıca internetin hem çok daha büyük örneklem gruplarına ulaşmada sağladığı kolaylık hem de sosyal psikolojiyi yakından ilgilendiren yeni ilişkilene biçimleri yaratması sebeplerinin de özellikle yirminci yüzyıl sonlarından itibaren gerçekleşen hızlı yükseliş trendini açıklamada kullanılan argümanlar olduğunu belirtmek gerekir⁵⁸.

2. SOSYAL PSİKOLOJİDE UYMA DAVRANIŞININ ELE ALINIŞ BİÇİMİ

a. SOSYAL ETKİ

Sosyo-psikolojik incelemelerde toplumdaki kişisel farklılıklardan çok, benzer davranış örüntüleri ve bunların nedenleri üzerinde durulur. Benzer örüntülerin ortaya çıkmasına yol açan süreçler arasında bulunan ve kimi yaklaşımlarca en önemlisi olarak kabul edilen süreç ise sosyal etkidir⁵⁹. Sosyal etki ile oluşan uyma davranışı, toplumsal davranış düzenliliğini ve dolayısıyla da toplumsal etkileşimin çatışmasız devam etmesini sonuçlar. Bu bağlamda toplum, düzenliliği ve dolayısıyla uyma davranışını sağlamak için normlar geliştirir ve bu normların tüm bireylere aşılmasıyla benzer davranış örüntüleri oluşur⁶⁰. Sosyal etki literatürü bağlamında uyma, bir kişinin davranış ve inançlarını içinde bulunduğu toplumsal grubun dolaylı yahut dolaysız etkisiyle dönüştürmesidir⁶¹.

Sosyal etki bağlamında davranış değişikliğini ele aldığımızda karşılaştığımız ilk önerme davranışın kendiliğinden değil, dışsal bir etki sebebiyle değiştiğidir. Bu dışsal itki bir ödül, bir ceza, baskı yahut suçluluk hissi gibi pek çok farklı kaynağa dayanabilir. Etki unsuru neden kaynaklanırsa kaynaklansın davranış değişikliği, tutum yahut inanç değişimini beraberinde getirmek zorunda değildir⁶². Zira tutum ile davranış arasında her zaman paralellik olmasına yönelik bir zorunluluk

⁵⁸ Reis, "How We Got Here from There: A Brief History of Social Psychology", s. 49.

⁵⁹ Yasemin Işıktaç, Umut Koloş, **Hukuk Sosyolojisi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, s. 162-163.

⁶⁰ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 68.

⁶¹ Nuray Sakallı, **Sosyal Etkiler**, 5. Bs., Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2016, s. 32.

⁶² Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 43.

bulunmamaktadır⁶³. Bunun yanı sıra, sosyal etki ajanının son tahlildeki amacı, hedef kişinin davranışını değiştirmek olsa dahi davranış değişikliğinin gerçekleşmediği her hal, etki girişiminin başarısızlığı anlamına gelmeyebilir. Zira etki çabasının kendisi, hedefin inançlarını yahut tutumunu değiştirmiş olabilir. Bu içsel değişimler de sonrasında gerçekleşebilecek davranış değişiklikleri için zemin hazırlar⁶⁴.

Literatürde kişilerin sosyal etkiye cevap oluştururken geçirdiği süreçler üç grup halinde incelenmektedir⁶⁵. Bunlar, uyma (*compliance*), özdeşleşme (*identification*) ve benimseme (*internalization*) olarak işaret edilmektedir⁶⁶.

Uymada kişi, davranışını bir başkasının yahut bir grubun kendisinden beklediği yahut beklediğini düşündüğü şekilde uyarlar. Altında yatan motif, kişinin uyma davranışı gösterdiği takdirde karşı taraftan belirli bir şekilde ödüllendirileceği, iyi bir karşılık alacağı yahut belirli bir ceza yahut olumsuz bir karşılıktan kaçınacağına ilişkin algısı olabileceği gibi başkaca pek çok motif davranışın ortaya çıkmasında rol oynayabilmektedir. Burada gösterilen uyma davranışı, kişi tarafından bir tutum olarak benimsenmek zorunda olmayıp yalnızca o belirli durumda istediği sonuca ulaşması bağlamında bir araç işlevi görmektedir. Dolayısıyla yalnızca sosyal etki kaynağı olan kişi ya da grubun varlığında gerçekleşen ve tekrarlanan bir davranış biçimi olma olasılığı yüksektir⁶⁷.

Sosyal etkiye yönelik kabul cevaplarından bir başkasını oluşturan özdeşleşme, özellikle psikanalitik öğreti uyarınca duygusal bağlanımın en eski ve ilk biçimini ifade eder⁶⁸. Özdeşleşme süreci ile gerçekleşen sosyal etkide, çeşitli motivasyonlar ve ilişki

⁶³ Shelley E. Taylor, Letitia Anne Peplau, David O. Sears, **Sosyal Psikoloji**, çev. Ali Dönmez, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 168.

⁶⁴ Zimbardo; Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 30-31.

⁶⁵ Herbert C. Kelman, "Processes Of Opinion Change", **The Public Opinion Quarterly**, Cilt: 25, Sayı: 1, 1961, ss. 57-78, s. 57-58.

⁶⁶ Kelman, "Processes Of Opinion Change", s. 61-62; Herbert C. Kelman, "Compliance, Identification and Internalization: Three Processes of Attitude Change", **Journal of Conflict Resolution**, Cilt: 2, 1958, ss. 51-60, s. 53; ayrıca daha erken tarihli benzer bir kategorizasyon için bkz. Marie Jahoda, "Psychological Issues in Civil Liberties", **American Psychologist**, Cilt: 11, 1956, ss. 234-240.

⁶⁷ Kelman, "Processes Of Opinion Change", s. 62-63; Kelman, "Compliance, Identification and Internalization: Three Processes of Attitude Change", s. 53.

⁶⁸ Sigmund Freud, **Kitle Psikolojisi**, çev. Kamuran Şipal, İstanbul, Bozak Yayınları, 1975, s. 51.

biçimleri üzerinden kişinin bir başkası yahut bir başka grubun tutum ve davranışlarını kendisine mâl etmesi söz konusudur⁶⁹. Özdeşleşme süreci ile ortaya çıkan davranışta birey, bir kişiye ya da gruba, ona benzeyebilmek için uyum gösterir. Bunun temelinde uyulanın bir cazibesi ya da değeri vardır. Özdeşleşme süreci ile amaçlanan, değer verilen kişilere benzeme yahut onlar gibi olduğunu hissetme duygusunun sağlanmasıdır⁷⁰. Uymaya benzer olarak burada da söz konusu tutum ve davranışlar kişi tarafından gerçek anlamda ikna olduğu için benimsenmeyebilir, fakat uymadan farklı olarak kişi özdeşleşme yoluyla edindiği bu tutum ve davranışlara inanır ve tatbik edilmesi için sosyal etki kaynağının gözlemlemesi gerekmez. Lakin o fikir veya tutumların kendilerinden kaynaklanan bir itki ile benimsenmediği için bunların kişi tarafından devam ettirilmesi dıştaki sosyal etki kaynağıyla olan ilişkinin aktif olmasına ve özdeşleşmenin devamına bağlıdır. Kişi dışarıdan biri veya bir grupla olan özdeşleşme ilişkisi üzerinden edindiği tutumları değer sistemine dâhil etmeyerek, onlardan ayrı ve izole biçimde özdeşleşme süreci boyunca koruyabilir⁷¹.

Son olarak benimseme sürecinde kişi sosyal etkiyi, teşvik edilen davranış kendi değer sistemi ile ahenk içinde olması sebebiyle kabul etmektedir. Her ne kadar sosyal etki kaynağı ve onun teşviki önemli bir role sahip olsa da bu süreçte esas farklılığı yaratan, etkinin muhatabının içerikle olan ilişkisidir. İster rasyonel temellere dayansın, isterse inanç temelli gerçekleşsin; benimseme sürecinde edinilen tutum ve davranışlar kişinin var olan değerlerine eklenir. Artık kişilik sisteminin bir parçası haline gelir ve kademeli olarak dış kaynaktan bağımsızlaşır. Dolayısıyla ne sosyal etki kaynağının gözlemlemesine ne de o kaynakla olan ilişkinin devamına bağlı olarak etkinliğini kaybedecektir. Benimseme ile gerçekleşen tatmin, doğruyu anlama ve uygulama gereksiniminin tatmin edilmesidir⁷².

İçselleştirme sürecinin konu edildiği bir ampirik çalışmada, deneklerden kendilerine okunan metni bilgisayarda yazmaları istenmiş ve fakat eğer “ALT” tuşuna

⁶⁹ Murat Yıldız, “Sosyal Etki Süreçlerinin ‘Tehlikeli Oyun: Dalga’ Filmi Bağlamında Değerlendirilmesi”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, Cilt: 8, Sayı: 1, 2016, ss. 41-65, s. 44.

⁷⁰ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *İnsan ve İnsanlar*, s. 94-95.

⁷¹ Kelman, “Processes Of Opinion Change”, s. 63-65.

⁷² Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *İnsan ve İnsanlar*, s. 95.

başarlarsa sistemin kilitleneceği ve bilgilerin kaybolacağı, dolayısıyla o tuşa kesinlikle basmamaları gerektiği bildirilmiştir. Denekler metni klavyede yazmaya başladıktan kısa bir süre sonra bilgisayarın hata vermesi sağlanmış ve daha sonra deney yürütücüsü tarafından deneklerden “yasak tuşa” bastıklarına ve dolayısıyla sistemdeki hataya ve bilgilerin kaybolmasına kendilerinin sebep olduğuna ilişkin itiraf alınmaya çalışılmıştır. Daha sonra denek, deney odasından çıkarılmış ve dışarıda bekleyen ve fakat henüz deneye tâbi tutulmamış diğer kişilerle içeride olup bitene ilişkin yaptıkları konuşmalar izlenmiştir. Bunun amacı, deneğin kendisine ne olduğu sorulduğunda olayı ifade ediş biçiminden itirafı içselleştirip içselleştirmedeğini anlamaktır. Buna göre sistemde niçin hata olduğuna yönelik cevaplar eğer “Yanlış tuşa bastım.” yahut “Basmamam gereken bir tuşa bastım.” şeklinde veriliyorsa itiraf içselleştirilmiş anlamına gelmekte ve fakat aynı soru “Yanlış bir tuşa bastığımı söylediler.” yahut “Yanlış bir tuşa basmış olabilirim.” şeklinde verildiğinde içselleştirmenin gerçekleşmediği ifade edilmektedir⁷³.

Altını çizmekte fayda vardır ki bu üç süreç teorik olarak birbirinden bağımsız olarak aktarılabilir olsa da gerçek hayat durumlarında her zaman birbirini dışlayıcı ve saf biçimde gerçekleşmemekte ve birbiri ile geçişli şekilde ortaya çıkabilmektedir⁷⁴.

Uyma davranışı, sosyal psikoloji alanında deney düzenekleri ile sıklıkla araştırmaya tâbi tutulmuş konulardan birini oluşturur. Tez çalışması boyunca ilgili konu başlıkları altında sıklıkla bahsedilecek olan bu ampirik çalışmaların klasik örnekleri olarak kabul edilen ve getirdikleri ses nedeniyle on yıllar boyunca farklı kişiler tarafından ve farklı kurumlar bünyesinde sayısız biçimde tekrarlanan dört deneyden özel olarak bahsetmek yerinde olacaktır. Zira bu çalışmalar, yalnızca uyma davranışının araştırılması hususunda değil, sosyal bilimlerin pek çok alanı bakımından

⁷³ Saul M. Kassin, Katherine L. Kiechel, “The Social Psychology of False Confessions: Compliance, Internalization, and Confabulation”, **Psychological Science**, Cilt: 7, Sayı: 2, 1996, ss. 125-128, s. 126.

⁷⁴ Kelman, “Processes Of Opinion Change”, s. 65-66.

ampirik çalışmaların ortaya verimli sonuçlar koyabileceğini göstermek suretiyle önemli bir kapıyı aralamıştır⁷⁵.

b. SOSYAL PSİKOLOJİDE UYMA DAVRANIŞINA DAİR KLASİK DENEYLER

(1) SHERIF'İN “OTOKİNETİK” DENEYİ

Bugün sosyal psikoloji deneylerinin klasikleri arasında gösterilen bu çalışmada otokinetik etki diye bilinen bir görsel algı yanılgısından faydalanılmıştır. Grup normlarının oluşmasının yanı sıra kişilerin bu normlara uyma davranışını da ölçen Muzafer Sherif'in dayandığı olgu; karanlık bir odada hareketsiz duran bir ışığa gözümüzü ayırmadan bir süre baktığımızda, ışık hareket etmediği halde, hareket ediyormuş gibi görünmesidir⁷⁶.

Deneklerin ışığın hareketiyle ilgili sorulara verdikleri cevaplardan, deney alanında tek başına olduklarında kişisel standartlar oluşturdukları ve fakat deneklerin grup halinde alanda bulundukları deney düzeneklerinde kendi oluşturdukları standartlardan vazgeçerek, kişisel standartların yerini tek bir ortak standarda bıraktığı anlaşılmıştır. Önce teker teker deneye tâbi tutulmayan ve doğrudan bir grup denekten biri olarak deney düzeneğine dâhil edilen deneklerin, daha önce bir kişisel standart oluşturmamaları dolayısıyla gruba daha kolay ve hızlı biçimde adapte olmaları da elde edilen bir diğer çıktıdır⁷⁷. Deneyin bir başka bulgusu ise deneklerin grubun standardını uzun süre benimsemeye devam ettiklerine ilişkindir. Deneyden bir yıl sonra tekrar ve bu sefer yalnız olarak deneye tâbi tutulan deneklerin, grubun standardını tekrarladığı ortaya konulmuştur⁷⁸.

⁷⁵ “Seri Bağlama Gözlem Odası” ve “Northon Sokak Çetesi” deneyleriyle ilgili açıklamalara, kapsamın sınırlandırılması adına değinilmemiş olmakla birlikte, konuya ilişkin bu deneylerin de literatürde kendine sıklıkla atıf bulunduğunu belirtmekte fayda bulunmaktadır. Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 94.

⁷⁶ Muzafer Sherif, **The Psychology of Social Norms**, New York, Harper & Brothers Publishers, 1936, s. 91 vd.; Muzafer Sherif, **Sosyal Kuralların Psikolojisi**, çev. İsmail Sandıkçıoğlu, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985, s. 80 vd.

⁷⁷ Muzafer Sherif, O. J. Harvey, B. Jack White, William R. Hood, Carolyn W. Sherif, **The Robbers Cave Experiment: Intergroup Conflict and Cooperation**, Connecticut, Wesleyan University Press, 1988, s. 15.

⁷⁸ Sherif, Harvey, White, Hood, Sherif, **The Robbers Cave Experiment: Intergroup Conflict and Cooperation**, s. 16.

Sherif'in bu çalışmada açığa çıkardığı sonuç, fiziksel gerçeğin belirsiz olduğu hallerde, kişinin bir gerçeğe tutunmaya yönelik davranış geliştirdiğidir. Kişi eğer yalnızsa bu gerçeği kendisi yaratmakta, başkalarıyla etkileşim halindeyse bu gerçek grup tarafından yaratılmakta ve grup üyeleri tarafından benimsenerek uyulmaktadır. Başka bir ifadeyle bireyler, kendi başlarına oluşturdukları yargıyı grubun ortak standardıyla değiştirmekte; bireyin sübjektif gerçeğinin yerini grubun toplumsal gerçeği almaktadır⁷⁹. Literatürde bu duruma, “paylaşılan gerçeklik” (*shared reality*) olarak da atıfta bulunmaktadır⁸⁰.

Hem Sherif deneyini hem de diğer klasik sosyal psikoloji deneylerini sosyal etki bağlamında daha net bir temele oturtmak adına bu noktada bir parantez açarak sosyal etkinin, bilgiye ulaşmaya yönelik (*informational*) ve sosyal kabule yönelik (*normative*) iki biçiminin bulunduğunu söylemek yerinde olacaktır⁸¹. Morton Deutsch ve Harold B. Gerard'ın 1955 tarihli makalesinde sosyal etki ilk kez “normatif” ve “enformasyonel” olarak kategorize edilmiştir. Normatif sosyal etki ile işaret edilmek istenen, bir başkasından olumlu bir beklenti motivasyonu uyma davranışına yönlendiren etkidir. Enformasyonel sosyal etki ise bir diğerinden edinilen bilginin gerçekliğe bir delil oluşturması ile meydana gelen sosyal etkidir⁸². Bu iki etki biçimi ayrı ayrı gerçekleşebileceği gibi bir arada da bulunabilir⁸³.

Sherif'in deneyi bağlamında hangi tür sosyal etkinin söz konusu olduğunu tespit etmek istediğimizde akılda tutmamız gereken husus, bilgiye dayalı (enformasyonel) sosyal etkide insanların doğru karar verebilmek adına diğerlerinden

⁷⁹ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 69-71.

⁸⁰ Dominic Abrams, John M. Levine, “Revisiting Sherif's Autokinetic Illusion Study”, **Social Psychology: Revisiting the Classic Studies**, ed. Joanne R. Smith, S. Alexander Haslam, New Delhi, Sage Publications India, 2012, ss. 57-75, s. 69. Bu gerçeklik tipi literatürde “sanal gerçeklik” olarak da ifade edilmiştir. Işıktaç, Koloş, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 164.

⁸¹ Deborah Rugs, Martin E. Kaplan, “Effectiveness of Informational and Normative Influences in Group Decision Making Depends on the Group Interactive Goal”, **British Journal of Social Psychology**, Cilt: 32, 1993, ss. 147-158, s. 147; Wendy Wood, “Attitude Change: Persuasion and Social Influence”, **Annual Review of Psychology**, Cilt: 51, 2000, ss. 539-570, s. 541.

⁸² Elliot Aranson, Timothy D. Wilson, Robin M. Akert, **Sosyal Psikoloji**, çev. Okhan Gündüz, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2012, s. 424.

⁸³ Morton Deutsch, Harold B. Gerard, “A Study of Normative and Informational Social Influences Upon Individual Judgment”, **Journal of Abnormal Psychology**, Cilt: 51, No: 3, 1955, ss. 629-636, s. 629.

etkilendiğidir. Otokinetik Etki Deneyi'nde net olmayan bir gerçeklikle karşılaşan denekler, doğruya ulaşabilmek ve güvenilir bir sonuca varabilmek adına gruptaki bireylerin cevaplarıyla kendi cevaplarını karşılaştırır ve ortak bir noktada buluşmaya çalışır. Buradaki motivasyon, sosyal kurallara yönelen sosyal etkide olduğu gibi grup tarafından sevilme yahut kabul edilmeye yönelik değildir. Önemledikleri husus, ışığın tam olarak kestiremedikleri hareket mesafesini doğru olarak tahmin edebilmektir⁸⁴. Dolayısıyla Şerif'in Otokinetik Etki Deneyi, bilgiye dayalı sosyal etkinin bir örneğidir⁸⁵.

(2) ASCH'İN “ÇİZGİ” DENEYİ

Sherif'in deneyinde fiziksel ortam belirsizdir, bu belirsizliğin yerini toplumsal gerçeklik alır⁸⁶. Orijinal olarak Solomon Asch tarafından gerçekleştirilen “çizgi” deneyinde ise ortada apaçık bir fiziksel gerçeklik vardır ve bunun tam tersini iddia eden bir grupta karşılaşılır. Deneyde, yedi sekiz kişilik gruplara sırayla kart çiftleri gösterilir. Bu kart çiftlerinin birinde çeşitli uzunlukta üç çizgi, diğerinde ise tek bir çizgi bulunmakta ve bu tek çizginin diğer karttaki üç çizgiden hangisiyle aynı boyda olduğu sorulmaktadır. Deneyin özelliği, deneklerden sadece birinin gerçek denek olup, diğerlerinin denek rolü yapan asistanlardan müteşekkil olmasıdır. Asistanların sorulara ne cevap verecekleri önceden belirlidir. Deney düzeneği, çizgi uzunluğuna ilişkin soruya gerçek deneğin en son, başka bir deyişle asistanların tümünün cevabını dinledikten sonra cevap vereceği şekilde belirlenmiştir. İlk birkaç soruda asistanlar soruya doğru cevap verir ve deneğin güvenini kazanırlar. Sonrasında ise yanlış cevap vermeye başlarlar⁸⁷. Araştırmada deneklerin yüzde otuz beşinin, fiziksel gerçekliğe

⁸⁴ Martin F. Kaplan, Charles E. Miller, “Group Decision Making and Normative Versus Informational Influence: Effects of Type of Issue and Assigned Decision Rule”, **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 53, Sayı: 2, 1987, ss. 306-313, s. 307.

⁸⁵ Robert L. Montgomery, “Social Influence and Conformity: A Transorientational Model”, **Social Judgment and Intergroup Relations: Essays in Honor of Muzafer Sherif**, ed. Donald Granberg, Gian Sarup, New York, Springer-Verlag, 1992, ss. 175-200, s. 182.

⁸⁶ Muzafer Sherif, “An Experimental Approach to the Study of Attitudes”, **Sociometry**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1937, ss. 90-98, s. 98.

⁸⁷ Solomon E. Asch, “Effects of Group Pressure Upon the Modification and Distortion of Judgments”, **Groups, Leadership and Men**, ed. Harold Geutskow, Pittsburgh, Carnegie Press, 1951, ss. 177-190, s. 178 vd.

apaçık aykırı olmasına rağmen, diğerlerinin yanlış cevabına “uyduğu” ortaya çıkmıştır⁸⁸. Gerçeğin bulanık olduğu Otokinetik deneyinin aksine burada oldukça kolay erişilebilir ve oldukça açık bir gerçeklik bulunmasına rağmen grubun davranışına gösterilen uyum, buradaki davranışın “gözü kapalı uyma” (*blind conformity*) olarak adlandırılmasına yol açmıştır⁸⁹.

Sherif’in deneyiyle Asch deneyi arasındaki önemli farklardan biri, Sherif’in bir grup normunun oluşumunu da araştırmaya dahil etmesi ve fakat Asch deneyinde halihazırda var olan bir grup normuna uyma davranışının incelenmesidir. Grup normunun oluşumu mantıksal olarak norma uymayı önelemektedir⁹⁰.

Asch deneyinin, insanların niçin uyma davranışı gösterdiği ve özellikle çoğunluğun görüşünün uyma davranışı üzerindeki etkisine ilişkin çıkarımları yol gösterici olmuştur⁹¹. Yapılabilecek tespitlerden ilki, grup içerisinde destek bulmanın, grubun geri kalanına gösterilen uyma davranışının oranını düşürdüğüdür. Asch deneyinde gerçek denek dışındaki tüm deney elemanları denekin muhtemel cevabının aksini söylediği düzenekte uyma oranı yüzde 70’lerde iken⁹², yalnızca tek bir benzer cevap bulunduran deneylerde uyma oranı yüzde 6’lara gerilemiştir. Zira artık burada sosyal desteğin tümünü kaybetme korkusuyla karşı karşıya kalınmamaktadır⁹³. Bu değişkenin böylesine dramatik bir farka yol açmasının belki de en önemli nedeni Asch deneyindeki sosyal etkinin bilgiye yönelik değil sosyal desteğe yönelik normatif etkiyle ortaya çıkmasıdır⁹⁴. Normatif etkiyi ortaya koyan diğer çıktılar uyarınca ise denekler gruptan gizli biçimde cevap verebildiklerinde uyma davranışı oranı düşmekte ve yine grup ve o grubun bir parçası olmanın o birey için özel olarak kıymetli olduğu

⁸⁸ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 71-73.

⁸⁹ Reis, “How We Got Here from There: A Brief History of Social Psychology”, s. 37.

⁹⁰ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 71-73.

⁹¹ Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 57.

⁹² Orijinal düzenekte 123 denekten 94’ünün en az bir cevapta uyma davranışı gösterdiği ve dolayısıyla oranın yüzde 76,5 olduğu ifade edilmektedir. Knud S. Larsen, “Conformity in the Asch Experiment”, **The Journal of Social Psychology**, Cilt: 94, 1974, ss. 303-304, s. 303.

⁹³ Asch, “Effetes of Group Pressure Upon the Modification and Distortion of Judgments”, s. 186.

⁹⁴ Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 57. Asch deneyinin normatif etkiye dayanmadığını ileri süren görüşler için bkz. Bert H. Hodges, Anne L. Geyer, “A Nonconformist Account of the Asch Experiments: Values, Pragmatics, and Moral Dilemmas”, **Personality and Social Psychology Review**, Cilt: 10, Sayı: 1, 2006, ss. 1-19, s. 9.

durumlarda uyma davranışı oranı yükselmektedir⁹⁵. Bir diğer değişken ise çoğunluk grubunun büyüklüğüdür. Deney varyasyonları ortaya koymuştur ki, gerçek deneğin karşısında yer alan ve yanlış cevabı veren çoğunluk grubunun nüfusu üçe kadar çıkarıldığında uyma davranışında orantılı bir artış görülmüş ve fakat bu sayı üçten yukarıya çekildiğinde uyma oranında ayırt edici bir farka rastlanmamıştır⁹⁶.

Her ne kadar deneyde uyma davranışı ölçülmüş olsa da ortaya çıkan sonuçlardan biri, onaylanmanın yahut doğru olmanın insanın tek arzusu olmadığıdır. Kimi deney düzeneklerinde katılımcıların sadece kendi bireyselliğini öne çıkarmak için uyma davranışından kaçındığı durumlar da söz konusu olmuştur⁹⁷. Bunun yanı sıra hem tarihsel dönemin hem de içinde bulunulan toplumun bireysel yahut kolektivist özellikler gösteriyor olmasının uyma oranı üzerindeki etkisini araştıran bir meta-analiz çalışmasının, toplamda 17 ülke ve 133 deney baz alınarak ortaya konan sonuçları ışığında, uyma davranışının Asch'in orijinal deneyinden sonraki tarihsel süreçte azalma gösterdiği ve kolektivist özelliklerin ön planda olduğu toplumlarda, bireyselliğin ön planda olduğu toplumlara göre daha yüksek oranda uyma davranışı ile karşılaşıldığı ortaya konmuştur⁹⁸.

(3) MILGRAM'IN "İTAAT" DENEYİ

Asch deneyi grup normuna uymayı incelerken Milgram deneyi, Stanley Milgram'ın kendi ifadesiyle, otoriteye itaat davranışını ve itaatin varabileceği noktayı mercek altına almaktadır⁹⁹. Milgram, "itaat" kavramının karmaşık doğasına yaptığı vurgudan sonra kavramın tanımını aralarında hiyerarşik bir ilişki olan iki kişi veya gruptan birinin, ötekinin isteği üzerine bir davranışta bulunması yahut bulunmaması

⁹⁵ Melvin M. Sakurai, "Small Group Cohesiveness and Detrimental Conformity", **Sociometry**, Cilt: 38, Sayı: 3, 1975, ss. 340-357, s. 354-355.

⁹⁶ Asch, "Effets of Group Pressure Upon the Modification and Distortion of Judgments", s. 186-187.

⁹⁷ Asch, "Effets of Group Pressure Upon the Modification and Distortion of Judgments", s. 183.

⁹⁸ Rod Bond, Peter B. Smith, "Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Asch's (1952b, 1956) Linde Judgment Task", **Psychological Bulletin**, Cilt: 119, Sayı: 1, 1996, ss. 111-137, s. 124 vd.

⁹⁹ Milgram, **Obedience to Authority: An Experimental View**, s. 114. Bu ayrıma karşın Asch deneyinin Milgram için ilham oluşturduğu belirtilmektedir. Ülker Yükselbaba, "Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair", **İÜHFİM**, Cilt: 75, Sayı: 1, 2017, ss. 227-270, s. 229.

olarak tarif eder¹⁰⁰. Milgram'ın itaatin özellikle yıkıcı görünümünü mercek altına alma sebebi, Nazi rejiminin 1933-1945 yılları arasındaki eylemleri ve bu eylemlerin sonuçları olarak işaret edilmektedir¹⁰¹. Fakat özellikle altını çizdiği husus, çalışmasının doğrudan *Holocaust* üzerine olmadığı, *Holocaust*'tan daha ziyade bir analogi olarak yararlandığıdır¹⁰².

Orijinal deneyde Stanley Milgram, tanımadığı birine zarar verme emri alan kişinin öncelikle bu emre uyup uymayacağına, eğer uyuyorsa bunun derecesinin ne olacağına yönelik bir araştırma gerçekleştirmiştir. Deney düzeneğinde yer alan iki denekten biri araştırmacının asistanıdır, dolayısıyla yalnızca bir gerçek denek bulunmaktadır. Gerçek deneğin öğretmen, asistanın ise öğrenci rolünü alması sağlanan deneyde, öğretmen öğrenciye sorular soracak, öğrencinin verdiği cevabın doğru olmaması halinde ise öğretmen denek tarafından kendisine her seferinde artan voltajda elektrik verilecektir. Öğretmen rolündeki gerçek denek, Yale Üniversitesi bünyesinde düzenlenen bu deney düzeneğinin amacının öğrenme ile hafızayı ölçmek olduğunu düşünmektedir¹⁰³. Farklı odalarda bulunan gerçek denek ve asistan, deneye başladıktan bir süre sonra öğrenci olan asistanın kalbinin rahatsız olduğunu ve deneye devam edemeyeceğini söylediği halde öğretmen rolündeki gerçek denekle aynı odada bulunan araştırmacı, deneye devam edilmesini isteyecektir. Verilen elektrik düzeyi arttırıldıkça yan odadaki öğrenci denekten daha yüksek inleme sesleri gelmektedir. Ne var ki gerçekte elektrik verilmemekte, gerçek deneğin duyduğu bağırıışlar tüm deneklere dinletilen bir ses kaydından gelmektedir. Deneyin amacı, gerçek deneğin yan odada acı çeken bir insanın itirazlarına rağmen araştırmacının yönlendirmesi ile elektrik vermeye devam edip etmeyeceğinin gözlenmesidir¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Stanley Milgram, "Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority", **Human Relations**, Cilt: 18, 1965, ss. 57-76, s. 58-59.

¹⁰¹ Stanley Milgram, "Behavioral Study of Obedience", **Journal of Abnormal and Social Psychology**, Cilt: 67, Sayı: 4, 1963, ss. 371-378, s. 371. Milgram'ın aile fertlerinden bir kısmının da bizzat Holocaust mağduru olduğu belirtilmiştir. Michael Shanks, "Milgram Revisited", **Journal of Global Responsibility**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2012, ss. 66-82, s. 66.

¹⁰² Arthur G. Miller, "What Can the Milgram Obedience Experiments Tell Us About the Holocaust?: Generalizing From the Social Psychology Laboratory", **The Social Psychology of Good and Evil**, ed. Arthur G. Miller, New York, The Guilford Press, 2004, ss. 193-239, s. 200.

¹⁰³ Milgram, "Behavioral Study of Obedience", s. 372.

¹⁰⁴ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 71-73.

Deneyin sonuçlarına göre, denekler çok yüksek oranda, gerçekten elektrik verdiklerine inanmışlardır. Buna bağlı olarak deneklerin çoğunda ileri derecede endişe gözlemlenmiş olup deneklerin terlediği, titrediği, dudaklarını yahut tırnaklarını kemirdiği ve kekelediği ifade edilmiştir. Verilen elektrik voltajı oranlarına bakıldığında, 40 denekten hiçbirinin 300 volt altında deneyden çekilmediği ortaya konulmuştur. Bu aşama, öğrenci deneğin bulunduğu odadan duvara vurma seslerinin geldiği ve deneğin sorulara cevap vermeyi bıraktığı aşamadır. 40 denekten sadece 5'i bu aşamadan itibaren deneye devam etmemiştir. Toplamda 14 denek, sonuncu voltaj derecesine ulaşmadan önceki bir düzeyde deneye devam etmeyeceğini belirtmiş olup 40 deneğin 26'sı deneyi son voltaja kadar tamamlayarak öğrenci deneğe 450 volt elektrik vermek üzere düğmeye basmıştır. Oysa deneyin sonuçları açıklanmadan önce, tamamı Yale Üniversitesi psikoloji bölümü son sınıf öğrencilerinden oluşan bir gruba deney düzeneği anlatılıp sonuçlara ilişkin öngöründe bulunmaları istendiğinde, deneğin en yüksek düzeyde elektrik voltajına kadar devam etme olasılığını yüzde 0 ila yüzde 3 arasında öngörmüşlerdir¹⁰⁵. Milgram, öğrenci grubu dışında otuz dokuz psikiyatr ile yapılan görüşmelerde de öngörülen oranın benzer düşüklükte seyrettiğini ve 450 voltluk elektriği uygulayacak kişilerin ancak “patolojik vakalar” olacağını öngördüklerini dile getirerek, deneklerin otoriteye itaat oranlarının beklenenin çok daha üstünde seyrettiğinin altını çizmiştir¹⁰⁶.

Milgram'ın kendisinin yürüttüğü bir deney varyasyonunda, deney düzeneğinde 4 denek bulunur. Bunlardan üçü deneyin asistanı olup denek gibi davranmaktadır. Dolayısıyla deneyde yine sadece bir gerçek denek bulunmaktadır. Orijinal deney ile neredeyse tamamı aynı olan düzenekte tek fark, bu sefer üç öğretmen ve bir öğrencinin bulunmasıdır. Öğretmenlerden biri öğrenciye soruyu okuyacak, diğeri cevabın doğru olup olmadığını belirtecek ve son olarak gerçek denek olan üçüncü öğretmen ise

¹⁰⁵ Milgram, “Behavioral Study of Obedience”, s. 375-376.

¹⁰⁶ Gina Perry, **Behind the Shock Machine: The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments**, New York, The New Press, 2013, s. 257; Milgram da deneyi gerçekleştirmeden önce hem öğrencilerin hem de profesyonellerin “iyimser” öngörüsüne katıldığını ve çoğunluğun 300 volt civarında deneyi sonlandırmak isteyeceğini düşündüğünü itiraf etmiştir. Philip Mayer, “If Hitler Asked You to Electrocute A Stranger, Would You?”, Esquire, 1970, <https://classic.esquire.com/article/1970/2/1/if-hitler-asked-you-to-electrocute-a-stranger-would-you>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 17.01.2020.

elektrik şokunu iletecek olan düğmeye basacaktır. Bu düzenekte deney asistanı olan diğer iki öğretmen belirli bir voltaj düzeyinden sonra deneye devam etmeye karşı çıkmakta ve direnç göstermektedir. Bu direnci gözlemleyen gerçek deneklerin deneye devam etme oranında ciddi bir düşüş gözlenmiştir. Orijinal düzenekte deneye devam etmeyenlerin sayısı 40 üzerinden 14 iken ikinci düzenekte bu sayı 40 üzerinden 36'ya yükselmiş, başka bir deyişle 40 denekten yalnızca 4'ü deneyi sonuna kadar götürmüştür. Kendisiyle aynı konumda olduğunu düşündüğü iki kişinin deneyin gidişatına karşı çıktıklarına tanık olan gerçek deneklerin deneyden çekilme kararını çok daha kolay verebildikleri böylece ortaya konulmuştur¹⁰⁷. Milgram tarafından yürütülen ve itaat oranının düştüğü diğer iki varyasyondan biri, öğretmen denek ile öğrenci deneğin aynı odada bulunduğu düzenek ile öğretmen deneğin öğrenci deneğe elektrik verebilmesinin koşulunun öğrenci deneğin elinin şok verici aparatın üzerinde tutulması olduğu düzenektir¹⁰⁸. İtaat oranı ilk bahsedilen düzenekte yüzde 40'a gerilerken, ikinci varyasyonda yüzde 30'a kadar düşmüştür¹⁰⁹.

Milgram deneyinin ortaya koyduğu en çarpıcı olgulardan biri, insanların “kötülük” yapmasının kişiliklerinden ziyade durumlara bağlı olduğunun gösterilmesidir. Zira deneyi sonuna kadar götüren denekler, deney öncesinde psikiyatrların öngördüğü gibi ağır sadistik eğilimleri olan insanlar değildir. Yalnızca verili düzenekte, içinde bulundukları ahlâki dilemmada, başkasına zarar vermeme yerine otoritenin talimatlarını yerine getirme yönünde tercihte bulunmuşlardır¹¹⁰. Otoriteye itaatin kolay, itirazın zor olduğu bir düzenek yaratıldığında insanın normalde tercih etmeyeceği biçimde zalimce davranabileceği açık biçimde gözler önüne

¹⁰⁷ Stanley Milgram, “Liberating Effects of Group Pressure”, **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1965, ss. 127-134, s. 130-131; Stanley Milgram, **Deney**, çev. Melis Olçum, K. Uğur Tüfekci, İstanbul, Kafekültür Yayıncılık, 2015, s. 113 vd.

¹⁰⁸ Milgram, **Deney**, s. 41.

¹⁰⁹ Charles Helm, Mario Morelli, “Stanley Milgram and The Obedience Experiment”, **Political Theory**, Cilt: 7, Sayı: 3, 1979, ss. 321-345, s. 323-324.

¹¹⁰ Mario F. Morelli, “Milgram’s Dilemma of Obedience”, **Metaphilosophy**, Cilt: 14, Sayı: 3-4, 1983, ss. 183-189, s. 187-188.

serilmiştir¹¹¹. Bu bağlamda Milgram'ın, insan doğasının Hobbesçu bir okumasının laboratuvar sonuçlarını sunduğu fikri öne sürülmüştür¹¹².

(4) ZIMBARDO'NUN “STANFORD HAPİSHANE” DENEYİ

Diğer üç deney gibi uyma davranışına ilişkin klasik deneyler arasında gösterilen Stanford Hapishane Deneyi¹¹³ için 24 kişiye rastgele biçimde mahkûm ya da gardiyan rolü verilmiştir¹¹⁴. Denekler, hapishane ortamına benzetilen Stanford Üniversitesi Psikoloji Bölümü binasının bodrum katına getirilmiş ve daha önceden belirlenen rolleri icra etmeleri istenmiştir. İki gruba da nasıl davranmaları gerektiğine ilişkin herhangi bir eğitim verilmemiş olup, yalnızca kısa bir oryantasyona tâbi tutulmuşlardır. Gardiyanlara temel kurallar olarak bildirilen hususlar, düzenin tesis edilmesi, mahkûmlara karşı şiddet uygulanmaması ve herhangi bir firara izin verilmemesidir¹¹⁵. Çok kısa bir süre içinde gardiyanlar hapishane düzenine ilişkin kendi aralarında on yedi maddelik bir kural listesi hazırlamış ve mahkûmlara bu kurallara uymaları gerektiği duyurulmuştur. Temizliğe, yemeğe ve hapishane aktivitelerine ilişkin olağan maddeler dışında mahkûmların birbirlerine yalnızca kendilerine verilen numaralar ile hitap etmelerine, tuvaleti en fazla beş dakika kullanabileceklerine ve bir saat içinde tekrar tuvalete gitmelerine izin verilmeyeceğine ve bahsedilen kurallardan herhangi birine uymamanın cezalandırmaya yol açacağına ilişkin maddeler de bulunmaktadır¹¹⁶.

¹¹¹ Yükselbaba, “Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair”, s. 267.

¹¹² Steven C. Patten, “Milgram’s Shocking Experiments”, **Philosophy**, Cilt: 52, 1977, ss. 425-440, s. 440.

¹¹³ Deneyin işleyişine dair hazırlanmış olan kapsamlı deney raporu için bkz. https://web.stanford.edu/dept/spec_coll/uarch/exhibits/Narration.pdf, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 20.01.2019.

¹¹⁴ Denekler mahkûm yahut gardiyan rollerini yazı-tura atarak belirlemişlerdir. Philip Zimbardo, **The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil**, New York, Random House, 2007, s. 31.

¹¹⁵ Gardiyan rolündeki deneklerin, araştırmanın esas olarak mahkûm rolündeki deneklerin davranışlarını gözlemlemek olduğu şeklinde bir algısı olduğu gözlemlenmiştir. Fakat araştırmacılar mahkûm davranışı kadar gardiyan davranışındaki dönüşüm ile de ilgilenmektedirler. Craig Haney, Curtis Banks, Philip Zimbardo, “Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison”, **International Journal of Criminology and Penology**, Cilt: 1, 1973, ss. 69-97, s. 74-75.

¹¹⁶ Zimbardo, **The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil**, s. 44-45.

Özellikle altı çizilen husus, deney öncesinde ne gardiyan olarak belirlenen deneklerin karakter özelliklerinde otoriteye yönelik özel bir yatkınlık ne de mahkûm olan deneklerin geçmişlerinde herhangi bir suç kaydı yahut özellikle teslimiyetçi bir yönelim bulunduğudur¹¹⁷. Buna rağmen hem gardiyanlar hem de mahkûmlar açısından çok kısa bir süre içinde rollerin gerektirdiği davranışların ve ortamın gerektirdiği normların ortaya çıktığı görülmüştür. Deney öncesi karakter ve eğilimlerinden farklı davranışlar göstermeye başlayan deneklerin son tahlilde durumun gerekleri doğrultusunda (*situationally appropriate behavior*) davrandıklarını söylemek mümkündür¹¹⁸. Başka bir ifadeyle, her iki grup için de roller ve hapisane düzeni içselleştirilmiştir. İki grup denek arasındaki ilişki gün geçtikçe daha negatif, düşmanca ve küçük düşürücü yöne doğru kaymıştır. Mahkûmlar giderek daha pasif ve teslimiyetçi davranırken, gardiyanların davranışlarındaki agresyon da ivme kazanmıştır¹¹⁹.

Başlangıçta iki hafta sürmesi öngörülen deney, hem mahkûmların duygusal travma içerisine girmesi hem de gardiyanların sadistik eğilim sergilemesi sebebiyle altıncı gününde tehlike oluşturma riski gösterdiği için sonlandırılmıştır¹²⁰. Deney sonlandırılmadan önce mahkûm rolündeki deneklerden altısı ağır depresyon belirtisi ve ağlama nöbetleri sebebiyle deneyden halihazırda çıkarılmış bulunmaktadır. Deneye devam edebilen mahkûm denekler, deneyin sonlandırılmasından ötürü rahatlama belirtisi gösterirken, gardiyan deneklerin durumdan memnun olmadıkları, âdeta otorite kaybı yaşadıklarına ilişkin davranışlar sergiledikleri gözlemlenmiştir¹²¹.

Zimbardo bu deneyle “durumsallık hipotezini” (*situational hypothesis*) sınamayı hedeflerken, insan davranışının temelde kendilerini içinde bulunan toplumsal

¹¹⁷ Zimbardo, **The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil**, s. 33.

¹¹⁸ Craig Haney, Philip Zimbardo, “The Past and Future of U.S. Prison Policy: Twenty-Five Years After the Stanford Prison Experiment”, **American Psychologist**, Cilt: 53, Sayı: 7, 1998, ss. 709-727, s. 719.

¹¹⁹ Haney, Banks, Zimbardo, “Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison”, s. 80.

¹²⁰ Philip Zimbardo, Christina Maslach, Craig Haney, “Reflections on the Stanford Prison Experiment: Genesis, Transformations, Consequences”, **Obedience to Authority: Current Perspectives on the Milgram Paradigm**, ed. Thomas Blass, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 2009, ss. 193-245, s. 202.

¹²¹ Haney, Banks, Zimbardo, “Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison”, s. 81.

bağlam tarafından belirlendiğini kanıtlamak istemiştir¹²². Fakat deneyin gidişatı, Milgram deneyi ile de paralel görülebilecek biçimde, Zimbardo'nun deyimiyle, insan doğasının karanlık yönünü de ortaya koymuştur¹²³.

Bahsedilen dört klasik deney ve çıktıları, uyma davranışı bağlamında oldukça kullanışlı argümanlar sunmakta ve uyma davranışının deneylerle ortaya konulmasının, teorik beklentilere nasıl meydan okuyabildiğini göstermektedir. Bu hususu noktaladıktan sonra üzerinde kısaca durulması istenen, sosyal psikolojide uyma davranışının ortaya çıkışına etki eden faktörlerdir. Bu etkilerin üç ana etmen bağlamında sınıflandırılabilceği ve bu faktörlerin sırasıyla içinde bulunulan ortamdan, kişisel özelliklerden ve kültürel belirlemilerden oluştuğu, literatürde yaygın olarak karşılaşılan bir sınıflandırmadır. Bu üç grup etkiden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

c. SOSYAL PSİKOLOJİDE UYMA DAVRANIŞINI ETKİLEYEN FAKTÖRLER

(1) ORTAMA İLİŞKİN FAKTÖRLER

Ortamın etkilerini göz önünde bulundurduğumuzda ilk akla gelen değişken, grubun büyüklüğü olacaktır¹²⁴. Çeşitli itirazlar bulunmasına karşın genel kanı, grubun büyüklüğünün artmasının uyma davranışına yönelik itkiyi arttırdığı yönündedir¹²⁵. Zira üç kişi ile karşıt fikirde olmak ile yüz kişi ile karşıt fikirde olmak, farklı oranlarda cesaret gerektirecektir. Bu bağlamda grubun büyüklüğü ile uyma davranışı arasında doğru orantı olduğu ileri sürülmektedir¹²⁶.

¹²² S. Alexander Haslam, Stephen Reicher, "Tyranny: Revisiting Zimbardo's Stanford Prison Experiment", **Social Psychology: Revisiting the Classic Studies**, ed. Joanne R. Smith, S. Alexander Haslam, New Delhi, Sage Publications India, 2012, ss. 126-141, s. 128.

¹²³ Zimbardo, **The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil**, s. 20.

¹²⁴ Michael A. Hogg, Graham M. Vaughan, **Essentials of Social Psychology**, London, Pearson, 2010, s. 130.

¹²⁵ Karşıt görüş olarak değerlendirilebilecek biçimde Asch deneyi varyasyonlarında, çoğunluk sayısının üçe kadar artmasında uyma davranışında artış görüldüğü ve fakat sayının üçün üzerine yükseltilmesinde aynı oranda bir uyma davranışı artışı gözlemlenmediği ortaya konulmuştur. Bkz. supra not, s. 26.

¹²⁶ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 78-79.

Ortama bağılı bir diğer değişken ise grubun görüş birliği durumudur. Hemen hemen tüm çalışmalar, söz birliğinin uyma davranışını arttırıcı bir etkisi olduğu yönündedir. Daha ilginç olan kısmı ise söz birliğine varmadan, yalnızca gruptan bir kişinin diğerlerinden farklı bir görüş bildirmesinin dahi uymaya direnebilme ihtimalini arttırdığıdır¹²⁷.

Bir diğer etken ise uyma davranışının kaynağı olan kişi yahut grubun mevki yahut saygınlığıdır. Mevki veya saygınlık arttığında sosyal etkiye uyma davranışı da orantılı biçimde artış gösterir¹²⁸. Hem Milgram hem de Stanford Hapishane deneyleri için geçerli olacak bir argüman olarak deneylerin Yale ya da Stanford üniversitesinde değil, bağımsız bir kuruluştaki gerçekleştiği veya talimatların bir profesör tarafından değil sıradan bir kişi tarafından verildiği düzeneklerde uyma davranışında dramatik düşüşlerin tespit edildiğini söylemek gerekir¹²⁹.

Uyma davranışında artışa sebep olan bir diğer etken ise yüz yüze olmak yahut sosyal etkinin kaynağına olan fiziksel yakınlık durumu olarak ifade edilmektedir¹³⁰. Milgram deneyinin bir varyasyonunda öğretmen deneğin öğrenci deneğin elini elektrik akımının verileceği aparatın üzerinde tutması gerekmektedir. Bu halde uyma davranışının yüzde 65'ten yüzde 30'a düştüğü saptanmıştır¹³¹.

Bir diğer husus ise benlik kaybıdır. Bir gruba dâhil olduğunda benliğin kaybı yahut silikleşmesi sosyal etki bağlamında iki farklı şekilde etki gösterebilmektedir. Birinci etki kişilerin, kendilerinden daha büyük bir şeyin parçası gibi hissettikleri hallerde daha yüksek bir motivasyonla kendi üzerlerine düşeni yapmaları halini işaret ederken, ikinci etki biçimi, futbol maçlarındaki holigan davranışlarında gözlemlenebilecek şekilde, benliğin grup içinde erimesi ve bu sebeple tek başlarına

¹²⁷ Taylor, Peplau, Sears, **Sosyal Psikoloji**, s. 220. Asch deneyinde bu durum açıklıkla ortaya konulmuştur. Bkz. supra not s. 25

¹²⁸ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 81-82.

¹²⁹ Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 71-72; David Rosenhan, "Some Origins of Concern for Others", **ETS Research Bulletin**, 1968, Sayı: 1, ss. i-43, s. 12-13; Milgram, **Deney**, s. 70-71.

¹³⁰ Hogg, Vaughan, **Essentials of Social Psychology**, s. 141.

¹³¹ Supra not s. 29.

asla yapmayacakları davranışları göstermeleri hali ile görünüm kazanmaktadır¹³². Bu halde yaşanan şey, algılanan duygusal durum işaretlerinin, algılayan kişide de otomatik olarak aynı duyguları alevlendirmesidir. Duyguyu açığa vuran insan sayısı ne kadar fazlaysa bu otomatik itki de o kadar kuvvetli olacaktır. Birey aynı duyguya kapılırken kendi eleştiri gücünü kaybedecek ve bireylerin duygu yükleri karşılıklı etkileşim ile yoğunlaşacaktır¹³³. Her iki halde de benliğin silikleşmesi, grubun normlarına uyma yönünde bir artış yaratma potansiyeline sahiptir¹³⁴.

Uyma davranışını etkileyen bir diğer faktör ise grup ile birey arasındaki ilişkinin derecesidir. Birey kendini gruba ne kadar bağlı hissederse, o grubun üyesi olmak birey için ne kadar önemliyse, grubun amaçlarına ne kadar inanıyorsa ve o grupla ilgili gelecek beklentileri ne kadar fazlaysa, uyma davranışı o ölçüde yükselecektir. Zira gruba duyulan bağlılık sayesinde grup mensuplarının davranışları için bir standart oluşacak ve grubun normlarının içselleştirilmesi kolaylaşacaktır¹³⁵.

Bir diğer önemli etken ise azınlık etkenidir. Zira sosyal etkinin tek yolu çoğunluğun azınlık üzerindeki etki gücünden ibaret değildir, azınlık davranışları da sosyal etki üzerinde farklılık yaratabilmektedir. Azınlığın görüşünün etki doğurabilmesi için karşı çıkışın tutarlı olması ve görüşün kendilerine güvenli biçimde ortaya konulabilmesi gereklidir. Azınlık görüşünün öne sürülüşünde tutucu ve katı bir tutum yerine açık görüşlü bir tutum sergilenmesi, etkiyi arttıracaktır¹³⁶.

(2) KİŞİSEL FAKTÖRLER

Kişisel etkenler bağlamında ilk üzerinde durulması gereken husus, kişilerin benliklerinin farklı taraflarını ön planda tutabilmeleridir. Bazı bireyler için

¹³² Leon Festinger, A. Pepitone, Theodore M. Newcomb, "Some Consequences of De-Individuation in a Group", **Small Groups: Studies in Social Interaction**, ed. A Paul Hare, Edgar F. Borgotta, Robert F. Bales, New York, Alfred A. Knopf, 1962, ss. 290-299, s. 299.

¹³³ Sigmund Frued, **Uygurlik, Din ve Toplum**, çev. Selçuk Budak, Ankara, Ayrıntı Matbaası, 1995, s. 109-110.

¹³⁴ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 83-84; Yıldız, "Sosyal Etki Süreçlerinin 'Tehlikeli Oyun: Dalga' Filmi Bağlamında Değerlendirilmesi", s. 48-49.

¹³⁵ Hogg, Vaughan, **Essentials of Social Psychology**, s. 132.

¹³⁶ Serge Moscovici, "Innovation and Minority Influence", **Perspectives on Minority Influence**, ed. Serge Moscovici, Gabriel Mugny, Eddy van Avermaet, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, ss. 3-52, s. 39.

benliklerinin ilişkisel yönleri öncelikli iken diğerleri için bireyci yönler ön plandadır. İlişkisel yönün ön planda olduğu kişiler için grubun görüşü daha önemli olacak, sosyal normlar daha dikkatli takip edilecek ve dolayısıyla uyma davranışı daha yüksek oranda gösterilecektir. Bireyci tarafın ön planda olduğu kişiler için ise kendi düşünce ve ilkeleri daha önemli bir konumda olacağı için, grubu izlemek hayati görünmeyecek ve buna bağlı olarak uyma davranışı da daha düşük seviyede gözlemlenebilecektir. Bu durumun bir karakter özelliği gibi durmasına ve bazılarının karakter olarak “uyan” insanlar olduğuna yönelik bir çıkarıma müsait görünmesine karşın altı çizilmesi gereken husus, bunun kültürel bir belirlenimden ileri gelme ihtimalinin de bulunduğu¹³⁷.

Kişinin yetkinliği ile grubun diğer üyelerinin yetkinlik seviyeleri arasındaki farklar da uyma davranışını etkileyebilmektedir. Eğer kişinin yetkinliği diğer üyelere göre daha az ise uyma davranışı daha yüksek seyreder; tersi durumda ise grubun sosyal etkisine direnme oranı artacak ve uyma davranışı daha düşük oranda kalacaktır. Cinsiyetin uyma davranışına etkisiyle ilgili geçmiş yıllardaki çalışmalar sıklıkla kadınların erkeklerden daha yüksek oranda uyma eğilimi gösterdiğini ortaya koysa da son yıllardaki çalışmalar, cinsiyetler arasında uyma davranışı bağlamında biyolojiye dayalı farklardan ziyade toplumsal cinsiyet rollerinin kadınların daha uyumlu davranışları gerekliliğine ilişkin yaptığı etiketlemeye vurgu yapmaktadır¹³⁸.

(3) KÜLTÜREL FAKTÖRLER

Klasik deneylerin farklı kültürler ve farklı uluslar üzerinde yapılmasıyla ortaya çıkan bulgulardan biri toplulukçu kültürlerin bireyci kültürlerle oranla daha yüksek seviyede uyma davranışı göstermeleridir. Zira toplulukçu kültürlerde kişiler için grubun onayı bireyci kültürlerle göre çok daha yüksektir. Bireyci kültürlerde ise

¹³⁷ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 86.

¹³⁸ Zimbardo, Leippe, **The Psychology of Attitude Change and Social Influence**, s. 60; Stuart A. Karabenick, “Sex-relevance of Context and Influenceability: Sistrunk and McDavid Revisited”, **Personality and Social Psychology Bulletin**, Cilt: 9, 1983, ss. 243-252, s. 249-251; Frank Sistrunk, John W. McDavid, “Sex Variable in Conforming Behavior”, **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 17, Sayı: 2, ss. 200-207, s. 205-206, 1971.

bireysel kabul, ilke ve istekler grubun görüşünün ve beklentisinin önüne daha kolay geçebilmektedir¹³⁹.

Her ne kadar kavramın kendisini sosyal psikolojiden alıyor olsak da altını çizmekte fayda olan husus, sosyal psikolojinin uyma davranışını açıklarken başvurduğu norm tipinin genellikle toplumsal kurallar olduğudur¹⁴⁰. Oysa bu çalışma kapsamında incelenmek istenen husus münhasıran hukuk kurallarına yönelik uyma davranışdır. Hukuka uyma davranışına yönelik argümanlara temel oluşturmaya yarayacak açılardan biri, yukarıda üzerinde durulduğu biçimiyle sosyal psikoloji bağlamında uyma davranışı iken bir diğeri, uyma davranışının hukuk teorisinde oturduğu yeri tespit etmek adına “hukuk ve davranış” alanı yahut işbu çalışmada tercih edilen terminoloji ile “davranışsal hukuk teorisi” alanı olacaktır. Yukarıda bahsedildiği üzere, hukuk ve psikoloji disiplinlerinin çok çeşitli ilişkilenebilecek biçimleri bulunmakta olup, her birinin özellikle odaklandıkları problem alanları farklılaşmaktadır. Hukuka uyma davranışı, hukuk sosyolojisi alanında da kendine yer bulmuş olmakla birlikte¹⁴¹, bu çalışmada ele alındığı biçimiyle oturacağı teorik arka plan olarak davranışsal hukuk teorisi ve kendisinin öncüsü olarak kabul edilen davranışsal ekonomi kuramından bahsetmek bu aşamada yerinde olacaktır.

C. UYMA DAVRANIŞINI HUKUKA TAŞIMA GİRİŞİMİ: DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİ

Hukukun ciddi bir potansiyeli bulunmaktadır. Eğer başarılı olursa, bizi şiddete ve zarara uğramaktan koruyabilir, eşyalarımızı muhafaza etmemizi temin edebilir, piyasaların ve finans kurumlarının sıhhatini garanti altına alabilir yahut çevremizin temiz kalmasını sağlayabilir. Bunların gerçekleşmesi için kullanışlı yollardan biri, hukukun hem bireysel hem de kurumsal davranışlarımızı dönüştürüp şekillendirebilmesidir. Bu fonksiyonun sordurduğu soru; hukukun ne olduğu, ne

¹³⁹ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 90-91; Hazel Rose Markus, Shinobu Kitayama, “Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation”, **Psychological Review**, Cilt: 98, Sayı: 2, 1991, ss. 224-253, s. 230, dn. 3.

¹⁴⁰ Benjamin van Rooij, “Compliance: Understanding Legal and Social Approaches”, **Compliance: The New Development Trend of Global Companies**, ed. Jiang Heng, Beijing, China Economic Publishing House, 2012, ss. 102-117, s. 105.

¹⁴¹ Işıktaç, Koloş, **Hukuk Sosyolojisi**, s. 159.

olması gerektiği yahut nasıl yorumlanması gerektiği değil, hukukun davranışlarımızı nasıl etkileyebileceğidir. Hukuk teorisinde bir odak değişikliğini ifade eden bu yaklaşım; hukukun ihlalin gerçekleşmesinden sonraki reaktif faaliyeti üzerine değil, ihlal gerçekleşmeden önceki proaktif alandaki işlevi üzerine yoğunlaşır. Hukuk teorisini *ex-ante*¹⁴² alanda yürüten ve merkeze davranışı alan bu yaklaşım, davranışsal hukuk teorisi (*behavioral jurisprudence*) olarak isimlendirilmektedir¹⁴³.

1. HUKUKUN EX-ANTE FONKSİYONU

a. EX-ANTE ALANDA HUKUK

Eğer hukukun davranışı dönüştürmesi hedefleniyorsa, bu dönüşüm, davranışı incelemek zorundadır. Dolayısıyla *ex-ante* alanda hukuk, davranıştan önce harekete geçer¹⁴⁴. Bu alan, hukuka ilişkin genel algılarıyla büyük bir tezat içerir. Zira hukukun fonksiyonu düşünüldüğünde çoğunlukla akla gelen, ihlal eylemi gerçekleştikten sonra hukukun cevap oluşturmasıdır. Bu cevap, gerçekleştirilen ihlalin hukuki niteliğinin ve ilgili yaptırımın tespiti, uyuşmazlıkların çözümü, genel nitelikteki mevzuatın olayın özelliklerine uygulanması ve düzenin tekrar sağlanmasına yönelik atılan diğer adımları kapsayabilir. Ne var ki, *ex-ante* alanda mesele, sorumluluğun tespiti değil, davranışın yönlendirilmesi olacaktır. Hukuku bu alanda incelemenin avantajlarından biri, ihlal sonrası reaktif hukuku gerektirmeyecek boyuttaki ihlallerin dahi *ex-ante* alanda önem arz edeceğidir. Zira hukukun *ex-post* olarak harekete geçmesi gibi yüksek bir maliyetin ortaya çıkmayacak oluşu, davranış dönüşümü ile ihlallerin önüne geçme

¹⁴² *Ex-ante* terimi, “olgudan önce”; *ex-post* terimi ise “olgudan sonra” oluşu ifade etmektedir. Kim A. Kamin, Jeffrey J. Rachlinski, “Ex Post = Ex Ante: Determining Liability in Hindsight”, **Law and Human Behavior**, Cilt: 19, Sayı: 1, 1995, ss. 89-104, s. 90. Ayrıca belirtmekte fayda vardır ki Türkçe uyma davranış literatüründe hukukun *ex-ante* fonksiyonunu karşılamak adına “önleyici” (*preventive*) hukuk terimi de kullanılmaktadır; Ali Paşlı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, **İÜHFİM**, Cilt: LXXI, Sayı: 2, 2013, ss. 317-334, s. 320-321; Hasan Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, **Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi**, Cilt: 35, Sayı: 2, 2019, ss. 27-62, s. 32.

¹⁴³ Benjamin van Rooij, “Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior”, **Jerusalem Review of Legal Studies**, 2019, ss. 1-21, s. 1, doi: 10.1093/jrls/jlz016.

¹⁴⁴ John M. Darley, Kevin M. Carlsmith, Paul H. Robinson, “The Ex Ante Function of the Criminal Law”, **Law & Society Review**, Cilt: 35, Sayı: 1, 2001, ss. 165-190, s. 165-166.

amacının güdüldüğü ex-ante alanın repertuarının genişleyebilmesine olanak tanımaktadır¹⁴⁵.

Ex-ante terimi farklı hukuk disiplinleri tarafından hem benzer hem de zaman zaman farklılaşan hususları ifade etmek için kullanılagelmıştır. Örneğin özel hukuk alanında ex-ante ve ex-post terimleri farklı düzenleyici araç formlarını işaret eder. Başka bir ifadeyle, güvenlik standartları yahut izinler gibi tedbirler ex-ante çalışan enstrümanlar iken, zarar oluşturan eylemlere yönelik olarak öngörülen haksız fiil tazminatı, ex-post bir düzenlemeyi ifade eder¹⁴⁶. Ex-ante fonksiyonun tartışma konusu edildiği bir başka alan ise fikri mülkiyet hukuku alanıdır. Patente ilişkin düzenlemelerin gerekçelendirilmesi tartışmalarında, bu kuralların yaratıcılığı teşvik ettiği ve dolayısıyla ex-ante olarak istenen davranışa yönelttiği için mi ortaya çıktığı yoksa halihazırda mevcut, belirli miktarda yaratıcı aktivitenin varlığı sebebiyle mi bu tip düzenlemelere ihtiyaç doğduğu hususu tartışılmaktadır¹⁴⁷. Tarafların ex-ante alana ilişkin sorumlulukları bağlamında ise Türk hukukunda da kabul edilen sorumluluk tiplerinden biri olan culpa in contrahendo işaret edilebilir¹⁴⁸.

Ex-ante fonksiyonun konu edildiği bu tartışmaları daha ziyade belirli hususlara özgülenmiş tartışmalar olarak değerlendirirsek, hukukun gelecekteki davranışları değiştirme potansiyelini araştırdığımız sahada, ex-ante kavramının daha geniş bir kullanımına ihtiyaç duyduğumuz netlik kazanmaktadır. Örneğin düzenlemelerin ex-ante ve ex-post şeklinde ayrıldığı ve haksız fiil tazminatının ex-post olarak değerlendirildiği örnekten hareketle, bu tazminata ilişkin yaptırımı düzenleyen hukuk normunun aynı zamanda caydırıcılık bağlamında ex-ante bir fonksiyon görme

¹⁴⁵ Yuval Feldman, **The Law of Good People: Challenging States' Ability to Regulate Human Behavior**, Cambridge, Cambridge University Press, 2018, s. xi.

¹⁴⁶ Charles D. Kolstad, Thomas S. Ulen, Gary V. Johnson, "Ex Post Liability for Harm vs. Ex Ante Safety Regulation: Substitutes or Complements?", **The American Economic Review**, Cilt: 80, Sayı: 4, 1990, ss. 888-901, s. 888.

¹⁴⁷ Mark A. Lemley, "Ex Ante versus Ex Post Justifications for Intellectual Property", **The University of Chicago Law Review**, Cilt: 71, 2004, ss. 129-149, s. 145-146.

¹⁴⁸ İlhan Ulsan, "Culpa in Contrahendo Üstüne", **Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan**, Cilt: 1, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1982, ss. 275-319, s. 286 vd.; Yasemin Durak, "Güven Sorumluluğu ve 'Culpa in Contrahendo'", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 25, Sayı: 1, 2017, ss. 239-288, s. 250-251.

olasılığından da bahsedebiliriz¹⁴⁹. Dolayısıyla burada ex-ante fonksiyon, daha geniş bir çerçevede ele alınmaya ihtiyaç duymaktadır.

Hukukun gelecek davranışları değiştirme kapasitesi bugüne değin psikoloji, kriminoloji, davranışsal ekonomi, sosyoloji, antropoloji, kamu yönetimi, işletme gibi pek çok alanın davranış bilimi kolları tarafından mercek altına alınmıştır. Farklı alanlar tarafından farklı yönlerine odaklanılan husus, dolayısıyla parçalı bir bilimsel literatür oluşmasına yol açmıştır. Kimi çalışmalar yalnızca ceza hukuku yönüne odaklanarak haksız fiili dışarıda bırakmış, bazıları yalnızca tek bir mekanizma üzerinden davranış değişikliği hususunu masaya yatırmış, başkaları yalnızca bireysel ihlalleri inceleyerek kurumsal ihlalleri çalışmalarına dahil etmemiş ve yine başka pek çok araştırma da tekil ve spesifik kural ihlalleri üzerinden, örneğin yalnızca vergi kaçırma yahut endüstriyel çevre kirliliği bakımından konuyu incelemiştir¹⁵⁰.

Ex-ante incelemenin açık gerekliliklerinden biri olan ampirik çalışmaların sonuçları, hukuk ve davranışa ilişkin uzun süredir kabul görmüş olan bazı varsayımlara meydan okumaktadır. Saha çalışmalarının sonuçlarının sorgulattığı hususlar, caydırıcılığın etki kapasitesinden, ihlal veya uyma kararlarında bilinç dışı süreçlerin ne derece etkili olduğuna kadar uzamaktadır. Etkisinin gerçekte seyrettiği orandan fazla olduğu düşünülen mekanizmaların gerçekteki etki oranını göstermenin yanı sıra ampirik çalışmalar aracılığıyla başka hangi mekanizmaların harekete geçirilebileceğine dair bilğimiz genişlemektedir. Bu mekanizmalar arasında tek bir tanesini öne çıkararak bir davranışsal hukuk teorisi ortaya koymanın indirgemeci bir yaklaşım olduğu ve olgu ile bağdaşmayacağı ortada olduğundan yapılması gereken bu mekanizmaların her birinin hangi koşullarda, hangi ihlal tiplerinde, hangi tip ihlalciler üzerinde ve hangi yöntemlerle işletildiğinde ne derece etkili olacağının araştırılmasıdır. Böylece hukuk koyucularının ve hukuk uygulayıcılarının önünde,

¹⁴⁹ Van Rooij, "Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior", s. 6; W. Jonathan Cardi, Randall D. Penfield, Albert H. Yoon, "Does Tort Law Deter Individuals? A Behavioral Science Study", *Journal of Empirical Legal Studies*, Cilt: 9, Sayı: 3, 2012, ss. 567-603, s. 591 vd.

¹⁵⁰ Van Rooij, "Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior", s. 7-8.

hangi mekanizmadan nasıl bir beklentide olunabileceğine dair bilimsel bir yol haritası bulunabilecektir¹⁵¹.

b. EX-POST İŞLEYİŞE KARŞI EX-ANTE İŞLEYİŞ

Hukuka ex-post ve ex-ante bakışı karşılaştırmak adına her iki yaklaşımın temel karakteristik özelliklerinin ortaya konulması faydalı olacaktır. Ex-post hukuk yaklaşımında öne çıkan temel özellikler şöyledir:

- Odak geleceğe değil, geçmişe yöneliktir.
- Merkeze alınan husus, sorumluluk ve yaptırımın belirlenmesidir.
- Geçmişte gerçekleşmiş olan tekil bir olay üzerine yoğunlaşarak tekil davalardan genellemelere doğru tümevarım, genel kurallardan olaya yönelik olarak ise tümdengelim başvurulur.
- Normatif bir odaktan hukukun lafzına ve daha geniş bir bakış açısıyla adaletin sağlanması adına *ratio-legis*'e, yani düzenlemenin esas koruduğu değere göndermede bulunulur.

Öte yandan hukuka ex-ante bir yaklaşım ise şu özellikleri gösterecektir:

- Odak, geleceğe yöneliktir.
- Geniş bir davranışsal yelpaze göz önünde bulundurulur; bu yelpazeye bilinç ve bilinç dışı süreçler, bireysel ve kurumsal düzeyler dahildir.
- Geçmişteki olay ve davalar, değişim ve dönüşüme yönelik bir amaç gözetilerek ve davranışı anlamak adına değerlendirilir.
- Adaletle yönelik tartışmalar, eğer etkililiğe yönelik bir girdi oluşturmuyorsa, diğer hukuk teorisi alanlarına bırakılır. Temele ampirik çalışmalar eliyle desteklenecek biçimde davranış ve etki hususları alınır¹⁵².

¹⁵¹ Van Rooij, "Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior", s. 12-13.

¹⁵² Van Rooij, "Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior", s. 14-15.

Buradaki karşılaştırmanın da ele verdiği üzere, davranış değişimi bağlamında ex-post ve ex-ante yaklaşımlar birbirinden oldukça zıt noktalarda durmaktadır. Fakat altını çizmekte fayda vardır ki burada savunulan, iki yaklaşımdan yalnızca birini benimsemek ve ötekini tamamen dışlamak değil, genel geçer yaklaşımın daha ziyade ex-post yaklaşım olduğu günümüz hukuk dünyasında ex-ante yaklaşımın kendine bağımsız bir yer edinebilmesini sağlamaya yönelik çalışmaktır. Hukuk, elbette meydana gelen ihlallere uygun sorumluluk tipi ve bu sorumluluğa karşılık gelen yaptırımla cevap vermelidir. Fakat bunu yaparken hukukun tek fonksiyonunun reaktif fonksiyon olmadığı ve geçmişteki olaylardan öğrenip gelecekteki benzer ihlallerin önlenmesi için davranışın da mercek altına alınabileceği gözden kaçmamalıdır.

Biraz önce üzerinde durduğumuz gibi hukuk teorisine neredeyse tümüyle hâkim olan ex-post yaklaşım, doğasından kaynaklanan sebeplerden ötürü ex-ante düşüncüyü baltalayacak kimi etkilerde bulunmaktadır. Bu etkilere sebep olan ilk karakteristik, ex-post yaklaşımın geçmişe dönük odağıdır. Bu odak sebebiyle ilk karşımıza çıkan husus, psikolojide “geçmişe dayalı önyargı” (*hindsight bias*) olarak adlandırılan ve bugünkü bilgimizle geçmişe baktığımızda henüz gerçekleşmemiş olaylara ilişkin öngörümüz hakkında gereğinden fazla özgüven sahibi olmamızı ifade eden bilişsel süreçtir¹⁵³. Başka bir ifadeyle, gelecekte gerçekleşmesi muhtemel olayları öngörebileceğimize ilişkin temelsiz bir inanç besleme eğilimi baş göstermektedir¹⁵⁴. Bu önyargı, hukuk kurallarını ihdas ederken yahut uygularken, davranışın dönüştürülmesi adına gerekli adımların doğru atılamamasına, zira öngörünün zihinde çarpıklaşmasına sebep olma tehlikesini barındırır. Geçmişte yaşanan vakalar, hukukçunun zihnini ne kadar meşgul ederse, gelecekteki olayları tahmine ilişkin kendine güven algısı o kadar artacaktır¹⁵⁵.

¹⁵³ Jeffrey J. Rachlinski, “A Positive Psychological Theory of Judging in Hindsight”, **The University of Chicago Law Review**, Cilt: 65, 1998, ss. 571-625, s. 576.

¹⁵⁴ Baruch Fischhoff, “Hindsight is not Equal to Foresight: The Effect of Outcome Knowledge on Judgment Under Certainty”, **Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1975, ss. 288-299, s. 297 vd.

¹⁵⁵ Van Rooij, “Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior”, s. 15-16.

Geçmişin merkeze alınmasının ex-ante düşünce üzerindeki bir diğer hasarı ise zihinsel kestirmeler (*availability heuristics*) aracılığı ile gerçekleşir. Burada zihinsel kestirme ile kastedilen, kolaylıkla hatırlayabildiğimiz yahut zihnimizin ulaşmasının kolay olduğu durum ve olayların gerçekleşme olasılığını olduğundan daha yüksek olarak öngörmemizdir¹⁵⁶. Zihinsel kestirmeler sebebiyle daha nadir gerçekleşen ve fakat zihnimizde daha canlı bir iz bırakan olayların gerçekleşme olasılığını olduğundan yüksek algılamak, daha sık gerçekleşen ve fakat hakkında çok şey duymadığımız yahut duysak da zihnimizde yer etmeyen olayların gerçekleşme olasılığını gerçekte olduğundan daha az algılamaya yönelik bir eğilim gösteririz¹⁵⁷. Hukuk koyucu veya uygulayıcıların gelecek riskleri doğru değerlendirme hususunda ex-ante alanda gerçekleştirecekleri eylemler bu vesileyle sekteye uğrayabilecektir.

Ex-ante düşünceyi engelleme tehlikesini oluşturmaya elverişli bir başka ex-post karakteristik ise sorumluluk ve yaptırıma odaklanmadır. Caydırıcılığa ilişkin bölümde ayrıntılı biçimde üzerinde durulacağı üzere, özellikle daha ağır yaptırım ile caydırıcılığın artışı arasında tutarlı bir etkileşim tespit edilememektedir. Buna karşılık kural ihlaline yönelik zihnimizde beliren ilk karşılık, yaptırımın arttırılması olmaya devam etmektedir. Burada gerçekleşen husus, ampirik çalışma sonuçlarının uzun süreli bir geleneksel düşünme biçimine karşı girdiği mücadeledir. Ağır yaptırımlarla toplumdaki ihlal davranışının dönüştürülmesi fikri hukuk teorisinin en eski düşünürlerine kadar götürülebilmekle birlikte devreye toplum yapısının özellikleri girdiğinde bu kabulün tekrar tekrar sorgulanması gerektiği ortadadır. Ağır cezalarla davranışın uyma yönünde dönüştürülmesi belki küçük toplumlarda, ihlalin görünür, yakalanma ihtimalinin yüksek olduğu, uyulması beklenen kuralların yüksek bir sayıya ulaşmadığı ve üstelik bu kuralların toplumda yerleşik toplumsal kurallarla ahenk içerisinde bulunduğu toplum tiplerinde başarılı bir girişimi ifade edebilir. Fakat günümüz karmaşık toplumlarında bu özelliklerin pek çoğunu bulmak hemen hemen imkânsızdır. Zira bugün pek çok ihlal bakımından yakalanma riskinin yüksekliğinden

¹⁵⁶ Amos Tversky, Daniel Kahneman, “Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability”, *Cognitive Psychology*, Cilt: 5, 1973, ss. 207-232, s. 208.

¹⁵⁷ Cass R. Sunstein, Timur Kuran, “Availability Cascades and Risk Regulation”, *Stanford Law Review*, Cilt: 51, 1999, ss. 683-768, s. 711-715.

bahsedemediğimiz, pek çok kişinin bu ihtimalin ne olduğunu ve hatta yaptırımın kendisinin neye karşılık geldiğini dahi bilmediği, hukuk kurallarının her zaman kişisel ahlâki eğilimlerle ahenk içinde olmadığı ve prosedüral adaletin her zaman sağlanamadığı toplumlarda yaşamaktayız. Ne var ki geleneksel düşünce yapımızda yerleşik olarak bulunan ve yaptırım refleksi (*punishment reflex*) olarak ifade edilen tepki, mevcudiyetini devam ettirmektedir¹⁵⁸. Üstelik bu zihinsel eğilim, yapılan nörolojik çalışmalarda insanların, kural ihlaline karşılık cezalandırma yönünde bir eğilim içinde olduğu ve cezalandırma uygulamasının beyindeki dopamin işlevinde artışa sebep olduğu yönündeki bulgular üzerinden bilimsel olarak da ifade bulabilmektedir¹⁵⁹.

Ex-post yaklaşımın ex-ante düşünce üzerinde olumsuz etki doğurma potansiyeli olan bir diğer özelliği ise tekil olay ve davalar üzerindeki yoğunlaşmasıdır. Hukuk, ex-post fonksiyonunu icra ederken hukukçular tarafından önlerine gelen tekil olay yahut davaların çözümü ve tartışılması üzerinden ilerler. Ne var ki karar oluşumunda, tek bir olayı merkeze almak ile birçok olayı bir arada düşünmek farklı sonuçlara ulaşılmasına yol açabilir. Nitekim ex-ante yaklaşım tekil olayları inceleyeceği zaman bunları büyük sayılara ulaşan kümeler şeklinde ele alacaktır. Bu hususu doktor davranışı ve tıbbi karar bağlamında inceleyen çalışmalar göstermiştir ki, doktorların tıbbi kararları, bu kararın muhatabının tek bir hasta mı yoksa büyük bir hasta grubu mu olduğuna göre farklılık göstermektedir¹⁶⁰.

Hukukçuların çoklukla gösterdikleri olay-odaklı eğilim, davranış merkezli düşünmeye zarar verme potansiyelini haizdir. Zira tekil olay yahut dava bazlı düşünme, çok daha fazla kişiyi ve durumu etkileyebilecek davranış bazlı sorunlara yönelik oluşturulacak cevapları etkilerse, ortaya tekil olay için uygun ve fakat daha

¹⁵⁸ Van Rooij, “Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior”, s. 17.

¹⁵⁹ Dominique J. F. De Quervain, Urs Fischbacher, Valerie Treyer, Melanie Schellhammer, Ulrich Schnyder, Alfred Buck, Ernst Fehr, “The Neural Basis of Altruistic Punishment”, *Science*, Cilt: 305, Sayı: 5688, 2004, ss. 1254-1258, s. 1258.

¹⁶⁰ Donald A. Redelmeier, Amos Tversky, “Discrepancy Between Medical Decisions for Individual Patients and for Groups”, *The New England Journal of Medicine*, Cilt: 322, Sayı: 16, 1990, ss. 1162-1164, s. 1163.

geniş bir çerçeve için makul olmayan çözümler çıkabilir. Araştırmacılar özellikle kâr-zarar analizi bağlamında bu tekil-tümel düşünce farklılığının yanlış hesaplamalara götürebileceğini ortaya koymuşlardır¹⁶¹.

Ex-ante fonksiyonu sekteye uğratabilecek bir diğer ex-post husus ise hukukun ne olması gerektiğine ve adalete ilişkin tartışmalardır. Altını çizmekte fayda vardır ki burada amaç bu tartışmaların önemini yadsımak değil, ex-ante çalışmaların sıhhatini etkileme potansiyeli olan hususları analiz etmektir. Zira davranış öngörüsü ve davranışları uyma davranışı yönünde dönüştürme bağlamında ex-ante fonksiyon, hukukun olgusal olarak nasıl işlediğine ve hukukun davranışlarımızı şekillendirme kabiliyetine yönelik çalışmalar yürütür. Buna karşılık psikoloji bilimi bize göstermektedir ki ahlâki tutarlılık (*moral coherence*) gereği ahlâki olarak doğru veya iyi bulduğumuz bir şeyin aynı zamanda etkili olduğunu düşünmeye yönelik bir eğilimimiz bulunmaktadır. Dolayısıyla olgu alanı ile değer alanı birbiri içine geçmektedir¹⁶². Bunun en sarıh örneklerinden biri ahlâki açıdan ölüm cezasını doğru bulan kişilerin ölüm cezasının aynı zamanda istenilen caydırıcılık sonucunu verdiğine dair -bilimsel kanıtı bulunmayan- inancıdır¹⁶³. Bu bağlamda dikkat edilmesi gereken nokta, neyin adil yahut doğru olduğuna ilişkin vurgunun, hukukun davranış şekillendirme becerisini artırma yolunda doğru soruları sormamızı engellemesine ve bilimsel verilerin görmezden gelinmesine izin vermemektir.

2. DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİNİN KISA ARKEOLOJİSİ

On dokuzuncu yüzyılda sosyal bilimlerin, bir bilim olarak ortaya çıkışı ile hukuk teorisinde de değişimler baş göstermiştir. Özellikle bugün hukuki realizm

¹⁶¹ Itzhak Gilboa, David Schmeidler, “Case-Based Decision Theory”, *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt: 110, 1995, ss. 605-639, s. 630-631.

¹⁶² Lawrence M. Friedman, *Impact: How Law Affects Behavior*, Massachusetts, Harvard University Press, 2016, s. 24; Cory J. Clark, Eric Evan Chen, Peter H. Ditto, “Moral Coherence Processes: Constructing Culpability and Consequences”, *Current Opinion in Psychology*, Cilt: 6, 2015, ss. 123-128, s. 126.

¹⁶³ Dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Richard Nixon, 1973 yılında bir radyo programına verdiği röportajda açıkça şu ifadeyi kullanmıştır: “Toplum teorisyenlerinin söylediğinin aksine, ölüm cezasının bazı suçlar bakımından etkili bir caydırıcılık yaratacağına ilişkin ikna olmuş bulunmaktayım.” (Çeviri yazara aittir). <https://www.nytimes.com/1973/03/13/archives/thou-shalt-not-kill.html>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 03.12.2019.

olarak isimlendirdiğimiz ve Amerikan pragmatik felsefesi temeli üzerinde şekillenen yaklaşım, yüzyılın son çeyreğinde hukuk teorisi algısında da değişimlere yol açmıştır. Amerikan hukuk teorisindeki realist hareket, tıpkı dönemin sosyal bilim yöneliminde olduğu gibi oldukça pragmatik ve ampirik bir eğilim sergilemiştir. Özellikle sosyal bilimlerin içinde “davranış bilimleri” (*behavioral sciences*) alt dalına yapılan vurgu, hukuk teorisinde en önemli etkilerden birini oluşturacaktır¹⁶⁴.

Davranışsal hukuk teorisi isimlendirmesi kulağa her ne kadar artan interdisipliner yönelimin güncel bir ürünü gibi gelse de, literatüre baktığımızda 1968 tarihli ve doğrudan davranışsal hukuk teorisi (*Behavioral Jurisprudence*) başlıklı bir makaleyle karşılaşmaktayız¹⁶⁵. Makalenin hemen başında, aslında burada ele alınan argümanlardan çok farklılaşmayacak biçimde, hukuk teorisinin iki bin yıl boyunca felsefenin bir kolu sayıldığı, bilim olarak ele alındığında ise yalnızca normatif yahut ahlâki bir bilim (*moral science*) olarak kendine yer bulabildiği ileri sürülmektedir. Buna göre odağa alınan, yalnızca öngörülen normlar olup, insan davranışı odak dışı tutulmuş; bu sebeple de yargıçların, avukatların ve diğer hukuk aktörlerinin davranışları yerine felsefi argümanlarla ilgilenilmiştir¹⁶⁶. Burada altını çizmemiz gereken husus, argümanlar her ne kadar bugün üzerinde durduğumuz hususlara yakın olsa da makalenin yazarı Schubert’in, davranışı hemen hemen yalnızca yargısal karar

¹⁶⁴ Rollo Handy, Paul Kurtz, **A Current Appraisal of the Behavioral Sciences**, Gözden Geçirilmiş Bası, Ed. Rollo Handy, E. C. Harwood, Massachusetts, Behavioral Research Council, 1973, s. 79 vd; Schubert, “Behavioral Jurisprudence”, s. 408.

¹⁶⁵ Glendon Schubert, “Behavioral Jurisprudence”, **Law & Society Review**, Cilt: 2, Sayı: 3, 1968, ss. 407-428; 1968 tarihli bu eseri önceleyen bir gelişme olarak, Pennsylvania Üniversitesi’nde 1958 tarihinde düzenlenen “Hukuk ve Davranış Bilimleri Projesi” (Law and Behavioral Science Project) başlıklı akademik toplantı ve bunun çıktıları olan eserlere de değinilmelidir. Başlıkta davranışsal hukuk teorisi ifadesi geçmemekle birlikte, vurgu yapılan husus hukuk ile sosyal bilimler arasındaki bağın güçlendirilmesi olduğundan, işaret etmekte fayda görülmüştür. Bahsi geçen kaynaklar için bkz. Harry Kalven Jr., “Some Comments on the Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania”, **Journal of Legal Education**, Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 94-99; Andrew S. Watson, “The Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania: A Psychiatrist on the Law Faculty”, **Journal of Legal Education**, Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 73-79; Caleb Foote, “The Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania: Family and Criminal Law”, **Journal of Legal Education**, Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 80-86; A. Leo Levin, “The Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania: Evidence”, **Journal of Legal Education**, Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 87-93.

¹⁶⁶ Schubert, “Behavioral Jurisprudence”, s. 407.

alma mekanizması üzerinden değerlendirdiği ve bunun da bugün davranışsal hukuk teorisi olarak adlandırdığımız yaklaşımın oldukça dar bir versiyonunu oluşturduğudur.

Schubert makalesinde, yeni yaklaşım olarak ifade ettiği davranışsal hukuk teorisinin, yargısal kararları hangi faktörlerin etkilediği, bu kararlarda hangi değerlerin tercih edildiği ve kararların diğer insanların davranışları üzerinde nasıl sonuç doğurduğu yönündeki gözlemlerin oluşturduğu verilere odaklandığını ileri sürer. Eski yaklaşım ise verilerin, kararların gerekçelerini de kapsayan yazılı ifadeler ve hukukun metafizik özüne odaklanmaktadır. Bir diğer karşılaştırma noktası, yeni yaklaşımın yargısal aktörlerin kendileri, başka bir deyişle “insanlar” üzerine odaklanmasına karşılık eski yaklaşımın mahkeme, başka bir deyişle kurumlar üzerine yoğunlaşmasıdır. Bir diğer argümanı, davranışsal hukuk teorisinin kültürel ve alt-kültürel farklılıkların yargısal karar sürecine yönelik etkisinin ayırında olması ve fakat geleneksel yaklaşımın bu hususta bir hassasiyetinin bulunmamasıdır¹⁶⁷.

Her ne kadar Schubert, davranışsal hukuk teorisi analizini yargısal karar alanı ile sınırlı tutmuş olsa da çalışmasının sonlarına doğru davranış odağının karar alma mekanizmasının ötesinde de kendine yer bulması gerektiğine ilişkin işaretler sunmuştur. Yargı kararı sınırını aşmak amacıyla önerdiği başlıklar arasında, uluslararası karşılaştırmalar, hukuki siyasa oluşumunda davranış merkeze çekme, ampirik çalışmanın bu hususları ortaya koymak adına vazgeçilmez bir araç olduğuna ilişkin vurgu ve alanın disiplinler arası karakterinin altının çizilmesi gibi hususlar yer almaktadır ¹⁶⁸. Yargısal karar alanının ötesindeki davranışsal hukuk teorisini tanımlarken de bu bahsi geçen unsurları kullanmış ve şu yönde bir tanıma ulaşmıştır: Davranışsal hukuk teorisi, veri toplama hususunda ampirik, verilerin işlenmesi anlamında nicel metottan yararlanan, disiplinler arası karakteri sebebiyle eklektik ve konu kapsamı bakımından ise kültürler arası bir teoridir¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Schubert, “Behavioral Jurisprudence”, s. 410.

¹⁶⁸ Schubert, “Behavioral Jurisprudence”, s. 420.

¹⁶⁹ Schubert, “Behavioral Jurisprudence”, s. 428.

Schubert'in 1968 tarihli ve doğrudan Davranışsal Hukuk Teorisi başlıklı makalesinden sonra karşımıza 1975 tarihli ve "Davranışsal Hukuk Teorisinin Ortaya Çıkışı" (*The Surfacing of Behavioral Jurisprudence*) başlığını taşıyan başka bir çalışma çıkmaktadır¹⁷⁰. Makalenin yazarı Wexler, hukuk ile psikoloji arasında gözle görülür iki yönlü bir ilişki başladığını ileri sürerek ilkinin hukuki gelişmelerin psikoloji ve özellikle terapi prosedürü üzerindeki etkisi olarak ifade eder¹⁷¹. İkincisinde ise etki psikolojiden hukuka doğru gerçekleşmekte ve davranışçılığın hukuk üzerinde doğurduğu etki aracılığıyla gelişen ve davranışsal hukuk teorisi olarak adlandırılan yaklaşımın ortaya çıkışına yol açmaktadır¹⁷². Bu açıklamadan anlaşıldığı üzere Wexler, davranışın hukuk teorisinin merkezine alınmasından ziyade davranışçılık ekolü ile hukuk arasındaki ilişkiyi göz önüne almıştır.

Hukukun özellikle olumsuzluk yahut muhtemel durum (*contingency*) analizi bağlamında davranışçı psikolojinin prensiplerini ve ampirik açıklama dizaynlarını kendine adapte etmeye açık olduğunu ve fakat bunun ötesinde de çoğunlukla bilinçli olarak belirsizlik içerecek biçimde tanımlanan ve ifade edilen hukuki kavramların da davranışçı terminoloji çerçevesinde ele alınabileceğini ileri sürmüştür. Bu hukuki kavramlara verdiği örnekler arasında niyet, gönüllülük, zorunluluk, cebir, rıza ve tehdit bulunmaktadır¹⁷³. "Aydınlatılmış onam" kavramını davranışsal hukuk teorisinin yeni açılımlarından biri olarak ifade etmesi, davranışsal hukuk teorisinin hukuki kavramların psikoloji araç gereciyle açıklanması ve tanımlarının davranışçı bir perspektiften yapılması gerektiğini düşündüğünü ortaya koymaktadır¹⁷⁴.

Wexler, 1975'te yayınladığı makalesinin sonlarına doğru, hukuk ve psikoloji ilişkisi bağlamında daha alınacak çok yol olduğunu ve fakat aradaki ilişkinin kısa bir

¹⁷⁰ David B. Wexler, "The Surfacing of Behavioral Jurisprudence", **Behaviorism**, Cilt: 3, Sayı: 2, 1975, ss. 172-176.

¹⁷¹ Bahsedilen etkiye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Paul R. Friedman, "Legal Regulation of Applied Behavior Analysis in Mental Institutions and Prisons", **Arizona Law Review**, Cilt: 17, Sayı: 1, 1975, ss. 39-104.

¹⁷² Wexler, "The Surfacing of Behavioral Jurisprudence", s. 172.

¹⁷³ Wexler, "The Surfacing of Behavioral Jurisprudence", s. 174.

¹⁷⁴ Israel Goldiamond, "Toward a Constructional Approach to Social Problems: Ethical and Constitutional Issues Raised by Applied Behavior Analysis", **Behaviorism**, Cilt: 2, 1974, ss. 1-84, 13; David B. Wexler, "Reflections on the Legal Regulation of Behavior Modification in Institutional Settings", **Arizona Law Review**, Cilt: 17, Sayı: 1, 1975, ss. 132-143, s. 134.

süre öncesine göre çok daha görünür hale geldiğini ifade etmiştir. Bununla ilgili verdiği örnek hem sosyoloji hem psikoloji hem de hukuk alanında çalışmaları bulunan bir akademisyen olan Richard D. Schwartz'ın hukuk ve psikoloji ilişkisinden bahsettiği makalesini, yazdıktan ancak on beş yıl sonra, 1968'de yayınlamasıdır. On beş yıl makaleyi yayınlamaktan geri durmasının nedeni, hukukçuların, hukuki kavram ve problemlere uygulamalı psikolojinin deneysel katkısını kabul etmeyeceğine yönelik inancı olarak belirtilmiştir. Yayınladığı sırada da hâlâ hukukçuların çoğunluğunun, “hukuku psikoloji laboratuvarına sokmaya” gönüllü olmadığını ve fakat geçmişe kıyasla bir miktar daha az tepki ile karşılandığını ileri sürmüştür¹⁷⁵.

Davranışsal hukuk teorisinin izini literatürde sürmeye devam ettiğimizde karşımıza bu sefer 1993 tarihli ve başlığı “Gelişen Psikolojik Hukuk Teorisi” (*Advancing Psychological Jurisprudence*) olan bir çalışma çıkmaktadır¹⁷⁶. Burada başlığın ele verdiği husus, hukuk teorisini, önceki iki eserin aksine davranışsal terimi yerine psikolojik teriminin betimlediğidir. Psikolojik hukuk teorisiyle ile “hukuk psikolojisi” (*legal psychology*) olarak ifade edilen alan arasındaki ayrım şöyle tarif edilmektedir: Psikolojik hukuk teorisi hukuku tanımlarken, açıklarken ve öngörürken insan davranışına referans vermekte; hukuk psikolojisi ise, insan davranışını tanımlar, açıklar ve öngörürken hukuka göndermede bulunmaktadır¹⁷⁷. Dolayısıyla iki alan, asıl açıklamak istedikleri süje ve bu amaç için kullandıkları araçları temin ettikleri disiplin bakımından çapraz bir nitelik göstermektedir. Başka bir deyişle psikolojik hukuk, hukuku açıklamak için insan davranışına referans verirken, hukuk psikolojisi, insan davranışını araştırırken hukuk uygulamalarından yararlanır¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Wexler, “The Surfacing of Behavioral Jurisprudence”, s. 175, dn. 14; Richard D. Schwartz, “A Learning Theory of Law”, *Southern California Law Review*, Cilt: 41, Sayı: 3, 1968, ss. 550-589.

¹⁷⁶ Mark A. Small, “Advancing Psychological Jurisprudence”, *Behavioral Sciences and the Law*, Cilt: 11, 1993, ss. 3-16.

¹⁷⁷ Small, “Advancing Psychological Jurisprudence”, s. 11.

¹⁷⁸ Fehmiye Ceren Akçabay, “Hukuka Uymak ya da Uymamak İşte Tüm Mesele Bu: Psikolojik Hukuk Yaklaşımı Çerçevesinde Hukuka Uyuma ve Meşruluk İlişkisi”, **Prof. Dr. Adnan Güriz’e Armağan**, ed. Saim Üye, Eylem Ümit Atılğan, E. İrem Akı, Zeynep İspir, Funda Kayai Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 497, 2016, ss. 39-71, s. 42-43.

Artık tarih 1990'ların ikinci yarısı olduğundan yazar Small, önceki yıllarda konuyu kaleme alan araştırmacılardan daha yüksek bir özgüvenle hukuk teorisinin interdisipliner karakterinden ve bu konuyu ele alan çalışmaların varlığından bahsedebilmektedir¹⁷⁹. Bu çalışmaların yayın bilgisine bakıldığında ilk cildini 1977 yılında çıkaran *Law and Human Behavior* başlıklı akademik derginin, yayınların önemli bir kısmını ihtiva ettiğini görmekteyiz. Hukuk ve insan davranışı teması altında bir derginin çıkarılmaya başlanması ve bu derginin özellikle 1980'lerin ortalarından itibaren her yıl dört farklı sayı yayınlaması, konuya olan alakanın boyutundaki artışı ve hukuk ve davranış çalışmalarının rüştünü ispatını gösterir niteliktedir¹⁸⁰.

Small, hukuk teorisine hukukçular ile sosyal bilimcilerin farklı biçimde yaklaştıklarına işaret eder. Buna göre hukukçular için hukuk teorisi daha ziyade doktrinel tutarlılığa yönelik bir analiz olup, genellikle hukukun kendi alanındaki teorilere dayandırılır. Oysa sosyal bilimciler için hukuk teorisi genellikle hukuk ile davranış yahut hukuk ile diğer toplumsal süreçler arasındaki ilişkinin analiz edilmesi anlamına gelir. Ayrıca durdukları yer itibarıyla, hukukun dışında konumlanır ve genellikle hukuka dışsal olan teoriler aracılığıyla hukuk teorisi üzerinde çalışırlar. Small, bunun aslında arzu edilen bir şey olduğunu, zira bu sayede hukuku, hukuk çalışarak anlamının yaratabileceği totolojiden kurtulma şansı bulunduğunu ileri sürer¹⁸¹. Zira eğer hukukun, bir teknikten fazlasına işaret ettiğini kabul edersek, kendisinden çok; tarih, ekonomi, sosyoloji, etik ve felsefeden müteşekkil olduğu

¹⁷⁹ Hukuk ve sosyal bilimler ilişkisini ortaya koyan eserlere verilen örneklerden bazıları için bkz. James H. Davis, "Psychology and Law: The Last 15 Years", *Journal of Applied Social Psychology*, Cilt: 19, Sayı: 3, 1989, ss. 199-230; *The Law as a Behavioral Instrument*, ed. Gary B. Melton, Nebraska Symposium on Motivation, Lincoln, University of Nebraska Press, 1985; Gary B. Melton, "Law, Science, and Humanity: The Normative Foundation of Social Science in Law", *Law and Human Behavior*, Cilt: 14, Sayı: 4, 1990, ss. 315-332; Gary B. Melton, "Psychology in the Law: Why We Do What We Do", *Law and Human Behavior*, Cilt: 15, 1991, ss. 328-330; Gary B. Melton, "The Law is a Good Thing (Psychology is, Too)", *Law and Human Behavior*, Cilt: 16, Sayı: 4, 1992, ss. 381-398; Murray Levine, Barbara Howe, "The Penetration of Social Science into Legal Culture", *Law & Policy*, Cilt: 7, Sayı: 2, 1985, ss. 173-198.

¹⁸⁰ *Law and Human Behavior* dergisine ilişkin genel bilgi için bkz. <https://www.apa.org/pubs/journals/lhb/>; Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 05.12.2019.

¹⁸¹ Small, "Advancing Psychological Jurisprudence", s. 4.

söylenmelidir¹⁸². Small, psikolojik hukuk teorisi olarak nitelendirdiği yaklaşımı, hukukun insan davranışına referansla tanımlanması, açıklanması ve öngörülmesi olarak ifade eder¹⁸³.

Hukuk ve psikoloji ilişkisini “davranışsal” sıfatı dışında açıklayan başka bir grup çalışma ise “sağaltıcı” (*therapeutic*) hukuk teorisi isimlendirmesini kullanmıştır. Literatür incelendiğinde özellikle 1990’larda bu başlıklandırma tercihinin oldukça yaygın olduğu görülmektedir¹⁸⁴. Bu başlık altında yer alan eserlerde hukuk ile psikoloji arasındaki ilişki genel olarak akıl sağlığı alanı ile sınırlı tutulmuş ve hukukun akıl sağlığı ve psikolojik işlerlik üzerindeki etkisi araştırılmıştır¹⁸⁵. Bu alana ilişkin inceleme dört farklı ayak üzerine kurulmuş ve bu ayaklar; hukukun psikolojik işlevsizlik yaratma rolü, hukukun sağaltıcı işlevi, hukuk sisteminin sağaltıcı yönleri ve yargısal ve hukuki rollerin sağaltıcı işlevleri olarak sayılmıştır¹⁸⁶. Sayılan her bir alanın hem sağaltıcı hem tam tersine işlevsizleştirici hem de her iki rolü birden ortaya çıkaran sonuçlar üretmeye muktedir olduğu ileri sürülmüştür¹⁸⁷. Fakat sağaltıcı hukuk teorisinin amacı, hukuk teorisini, sağaltıcı sonuçları ortaya çıkarmak üzere yapmak olacaktır¹⁸⁸. Sağaltıcı hukuk teorisi, hukuk ile davranış arasındaki ilişkinin kapsamını oldukça dar tutmakta ve en azından bu tez çalışması kapsamında ele alınmak istenen bağlamın genişliğini karşılayamamaktadır.

¹⁸² Dennis Lloyd, Michael Freeman, **Lloyd’s Introduction to Jurisprudence**, London, Stevens & Sons Ltd., 1985, s. 92-93.

¹⁸³ Small, “Advancing Psychological Jurisprudence”, s. 4-5.

¹⁸⁴ Belirtilen tarihte yayınlanan çalışmalardan bir kısmı için bkz. David B. Wexler, Bruce J. Winick, **Essays in Therapeutic Jurisprudence**, Durham, Carolina Academic Press, 1991; Christopher Slobogin, “Therapeutic Jurisprudence: Five Dilemmas to Ponder”, **Psychology, Public Policy, and Law**, Cilt: 1, Sayı: 1, 1995, ss. 193-219; Bruce J. Winick, “The Jurisprudence of Therapeutic Jurisprudence”, **Psychology, Public Policy, and Law**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1997, ss. 184-206; Bruce J. Winick, “Therapeutic Jurisprudence and the Civil Commitment Hearing”, **Journal of Contemporary Legal Issues**, Cilt: 10, 1999, ss. 37-60; David B. Wexler, “Therapeutic Jurisprudence and Changing Conceptions of Legal Scholarship”, **Behavioral Sciences and the Law**, Cilt: 11, 1993, ss. 17-29; David Rottman, Pamela Casey, “Therapeutic Jurisprudence and the Emergence of Problem-Solving Courts”, **National Institute of Justice Journal**, 1999, ss. 12-19.

¹⁸⁵ Winick, “Therapeutic Jurisprudence and the Civil Commitment Hearing”, s. 5.

¹⁸⁶ David Wexler, **Therapeutic Jurisprudence: The Law as a Therapeutic Agent**, Durham, Carolina Academic Press, 1990, s. 4.

¹⁸⁷ Small, “Advancing Psychological Jurisprudence”, s. 10.

¹⁸⁸ Wexler, **Therapeutic Jurisprudence: The Law as a Therapeutic Agent**, s. 4.

Davranışsal hukuk teorisi veyahut başkaca başlıklandırmalar altında benzer bir alana işaret eden çalışmalara ilişkin bu tarihsel inceleme, tüketici olmayıp yalnızca bu isimlendirmenin ve alana ilişkin göndermelerin tarihsel süreç içerisinde literatürde kendine yer bulduğunu ifade edebilmek adına ele alınmıştır. Bu minvalde işaret edilen çalışmaların büyük bir kısmının, davranışsal hukuk teorisinden bugün anlaşılan husus ile benzerlikler içeren ve fakat tam olarak aynı bağlamı ifade etmeyen şekilde ele alındığı görülmektedir. Bu noktada, davranışsal hukuk teorisinin bugününü, kendisini önceleyen bu çalışmalardan belki de daha fazla etkileyen ve gelişimini hızlandıran yakın çalışma alanlarından davranışsal ekonomi üzerinden okumak; bunun için de davranışsal ekonomi yaklaşımı üzerinde kısa da olsa durmak gereklidir.

3. DAVRANIŞSAL EKONOMİNİN ROLÜ

a. GENEL OLARAK

Davranışsal ekonomi, son birkaç on yılda gerçekleştirdiği atılım ile yalnızca ekonomi alanında değil, bağlantılı diğer sosyal bilim alanlarında da önemli değişikliklere yol açmıştır¹⁸⁹. Öyle ki davranışsal ekonomi literatürüne bakıldığında, kendisinin dışındaki ekonomi teorilerinin, aralarındaki ekol farkları gözetilmeksizin ve tek bir gruba indirgenerek, “standart ekonomi” (*standard economy*), “ana akım ekonomi” (*mainstream economy*) yahut “ortodoks ekonomi” (*orthodox economy*) olarak adlandırıldığını gözlemlemek mümkündür¹⁹⁰. Yalnız bu terminolojik seçimlerden bile, en azından kendi taraftarları ve teoriye sahip çıkanlar açısından bir nevi “öncesi-sonrası” kırılması yaratan bir yaklaşım olarak görüldüğü anlaşılabilmektedir¹⁹¹.

¹⁸⁹ Alanın en önemli isimlerinden biri olan Richard H. Thaler, 2017 yılı Nobel ekonomi ödülü almış olup basın açıklamasında, “ekonomi ile psikolojiyi entegre eden davranışsal ekonomi alanına katkıları dolayısıyla” ifadesine yer verilmiştir. (Çeviri yazara aittir.) <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2017/press-release/>, Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 20.12.2019.

¹⁹⁰ John F. Tomer, “What is Behavioral Economics?”, *The Journal of Socio-Economics*, Cilt: 36, 2007, ss. 463-479, s. 463; Grant M. Hayden, Stephen E. Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, *University of Kansas Law Review*, Cilt: 55, Sayı: 3, 2007, ss. 629-676, s. 634.

¹⁹¹ Thaler, 2016’da yayınlanan görece yakın tarihli makalesinde, davranışsal ekonominin paradigma kaydırıcı bir etkisinin olduğunu söylemenin ekonomi tarihini doğru okumamak anlamına geleceğini ve

Davranışsal ekonomi isimlendirmesinin kendi içinde âdeta bir tekrar barındırdığı, zira karşısına konulabilecek ekonomi teorilerinin “davranışsal olmayan” şeklinde nitelendirilebilmesinin mümkün olmadığı da ileri sürülen görüşler arasındadır. Fakat burada davranışsallık, standart ekonomi teorisinin davranışa ilişkin klasik varsayımlarına yönelik bir eleştiriyi ifade etmektedir. Bu varsayımlar, insanların iyi tanımlanmış tercihleri, önyargısız inançları ve beklentileri olduğu ve herkesin bu inanç ve tercihlere dayanarak ideal seçimi yapacağı yönündedir. Bu varsayımları kabul etmenin, herkesin bilişsel yeteneğinin en az bir ekonomi uzmanı kadar yüksek olduğunu ve her zaman bu temellere dayanarak seçim yaptıklarına göre de sınırsız bir irade güçleri olduğunu kabul etmek anlamına geleceği öne sürülmüştür. Özgecil davrandıkları durumların olabileceği kabul edilmekle birlikte, esas ve birincil motivasyonu yine de kişisel çıkarın oluşturduğu ifade edilmektedir. Bu varsayımlar, *homo economicus*’u tarif eder. İşte davranışsal ekonominin yaptığı şey, teorisinin merkezine *homo economicus* yerine *homo sapiens*’i, yani gerçek insanı koyması olarak ifade edilmektedir¹⁹².

Davranışsal ekonomi, standart ekonomi teorisinin eksikliklerini bertaraf etmek adına gerçekleştirilen bir girişim olarak okunabilir. Davranışsal ekonomi, klasik ekonomi teorisinin beklenen sübjektif faydanın maksimizasyonu postulatını kabul eder. Fakat aynı zamanda ampirik çalışmaların gösterdiği sapmaların yalnızca rastlantısal göstergeler olmadığını ve fakat bazı davranışsal örüntüleri yansıttığını ileri sürer. Bu sebeple davranışsal ekonomi bu davranış örüntülerini ayırt ederek uygun betimsel modeller geliştirmek suretiyle ekonomi teorisinin yapısını tadil etmeyi amaçlar¹⁹³. Davranışsal ekonomi, ekonomi ile psikolojinin, özellikle de bilişsel psikolojinin anlamlı biçimde bir araya gelişi olarak görülmeye elverişlidir¹⁹⁴.

daha doğru ifadenin, davranışsal ekonomi metodolojisinin ekonomik düşüncüyü başladığı noktadaki Adam Smith, Irving Fisher ve Maynard Keynes’in olduğu yere geri döndürdüğü olacağını ileri sürmüştür; Richard H. Thaler, “Behavioral Economics: Past, Present, and Future”, **American Economic Review**, Cilt: 106, Sayı: 7, 2016, ss. 1577-1600, s. 1577.

¹⁹² Thaler, “Behavioral Economics: Past, Present, and Future”, s. 1578.

¹⁹³ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 646-647.

¹⁹⁴ Colin Camerer, “Behavioral Economics: Reunifying Psychology and Economics”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt: 96, Sayı: 19, ss. 10575-10577, s. 10575.

Bu noktada, davranışsal ekonominin devreye girmesinden önceki hukuk ve ekonomi yaklaşımına kısaca bir göz atmak ve böylece davranışsal ekonominin hukuk teorisine dahil oluşundaki koşulları görmek yerinde olacaktır.

b. DAVRANIŞSAL EKONOMİNİN HUKUK VE EKONOMİ OKULU ELEŞTİRİSİ

Standart ekonomi teorisi, temelini insanların gündelik hayat içindeki karar verme biçimlerinden alır. Teorinin ana unsurları arzu ve inançlar olup, bu iki unsur arasındaki merkezi ilişki, insanların kendi durumlarına ilişkin inançları doğrultusunda arzularını tatmin etmek için harekete geçmesidir. Rasyonel seçim ekonomisi olarak da isimlendirilen bu yaklaşıma göre insanın arzuları, fayda fonksiyonu ile, inançları ise subjektif olasılık fonksiyonu ile ifade edilmektedir. Harekete geçme, subjektif beklenen fayda maksimizasyonunun bir sonucu olarak görülür. Başka bir deyişle seçilen aksiyon, en yüksek faydayı en yüksek olasılıkla gerçekleştirecek olan aksiyondur¹⁹⁵. Rasyonalite, en geniş anlamıyla tutarlılığı gerekli kılmaktadır. Bu tutarlılık hem arzular sistemi hem inanç sistemi içinde yer alacak ve arzu ve inançların neden oldukları davranışlar arasında da tutarlılık olması beklenecektir¹⁹⁶.

Hukuk ve ekonominin hızlı yükselişi ve alana gösterilen ilginin büyüklüğüne rağmen, kimi sosyal bilimciler, standart ekonomi teorisinin insan davranışını açıklama ve öngörmede yeterli olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Eleştirilerin bir kanadı, klasik ekonomi teorisinin fazla basitleştirici olduğu iddiasından kaynaklanır. Buna göre önemli davranışsal girdileri göz ardı eden klasik ekonomi teorisi, hata, dürtü, toplumsal normlar ve roller gibi önemli etkenleri, bu etkenlerle doğrudan teması olmayan fayda ve etkinlik kavramları ile ikame etmektedir¹⁹⁷. Dolayısıyla standart ekonomi teorisinin, insan davranışının ardında yatan tüm motivasyon yelpazesini yakalayabilmesinin mümkün olmadığı zira *homo economicus*'un sokaktaki gerçek

¹⁹⁵ Hayden, Ellis, "Law and Economics after Behavioral Economics", s. 634.

¹⁹⁶ Jon Elster, **Eksi Üzümler: Rasyonalitenin Altüst Edilmesi Üzerine Çalışmalar**, çev. Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayınları, 2008, s. 13.

¹⁹⁷ Hayden, Ellis, "Law and Economics after Behavioral Economics", s. 636; David M. Kreps, **A Course in Microeconomic Theory**, Princeton, Princeton University Press, 1990, s. 4.

insanı yansıtmadığı ve ilki için kurgulanan bir teorinin ikinciye açıklamakta yetersiz kaldığı ileri sürülmüştür¹⁹⁸.

Yöneltlen ikinci eleştiri, standart ekonomi teorisinin varsayımlarının çoğunlukla gerçeği yansıtmadığı yönündedir. Zira insanların, beklenen subjektif fayda maksimizasyonu ile tutarlılık arz etmeyen pek çok karar verdiğini ve bu yönde harekete geçtiğini gözlemlemek mümkündür. Bu hususa ilişkin verilen açıklayıcı örneklerden biri, aynı sonuçların muhataplara farklı şekillerde aktarıldığı senaryolarda muhatapların tercihlerinin değişebildiğini açıkça gözler önüne sermektedir. İlgili örnekte araştırmacılar Daniel Kahneman ve Amos Tversky, örneklem grubuna şu senaryoyu verir:

Amerika Birleşik Devletleri'nde bir salgın hastalık olduğunu varsayınız. Bu salgının 600 kişiyi öldürmesi beklenmektedir. Hastalıkla mücadele için iki alternatif program öngörülmüştür. Programların sonuçları şu şekilde hesaplanmıştır:

- A programı izlenirse, 200 kişi kurtulacaktır.
- B programı izlendiği takdirde ise üçte bir ihtimalde 600 kişi kurtulacak ve üçte iki ihtimalde ise kimse kurtulamayacaktır.

Aynı senaryo ve aynı iki alternatif program, farklı biçimde formüle edilerek şu sorulara dönüştürülmüştür:

- C programı olarak adlandırılan programın uygulanması sonucunda 400 kişinin öleceği,
- D programı olarak adlandırılan programın sonucunda ise üçte bir ihtimalde kimsenin ölmeyeceği, üçte iki ihtimalde ise 600 kişinin öleceği ifade edilmiş ve bu ikişer alternatiften hangisini seçmenin daha avantajlı olacağı sorulmuştur¹⁹⁹.

Sonuçlar bakımından A Programı ile C Programı ve B Programı ile D Programı birbiri ile özdeştir. Fakat A ve B'de ima edilen, hastalığın halihazırda ölümlere neden

¹⁹⁸ Hayden, Ellis, "Law and Economics after Behavioral Economics", s. 637.

¹⁹⁹ Daniel Kahneman, Amos Tversky, "Choices, Values, and Frames", **American Psychologist**, Cilt: 39, Sayı: 4, 1984, ss. 341-350, s. 343.

olduğu, C ve D’de ima edilen ise henüz ölümlerin gerçekleşmediğidir. Sorulara muhatap olan örneklem grubu ilk iki alternatif içinde yüzde 72’lik oranda A programını, ikinci alternatif grubu içinde ise yüzde 78’lik bir oranla D Programını tercih etmiştir²⁰⁰. Buradan çıkarılan sonuca göre, problem kazanç bağlamında aktarıldığında, insanlar riskten kaçınma davranışı göstermekte ve fakat kayıp bağlamında ifade edildiğinde risk almaya eğilimli olmaktadır. Fakat tercih edilen program sonuçları, beklenen faydanın maksimizasyonu bağlamında değerlendirildiğinde tercihlerin, standart ekonomi teorisinin varsayacağı biçimde ortaya çıkmadığı görülmektedir²⁰¹.

Benzer bir örnek borsa piyasasından verilmektedir. Standart ekonomi teorisi, eğer bir hissenin değerinin düşeceği öngörülüyorsa satılmasını ve yükseleceği öngörülüyorsa ise elde tutulmasını salık verir. Fakat gerçekte insanların düşen hisse senetlerini, yükselen hisse senetlerine oranla daha fazla ellerinde tuttukları gözlemlenmiştir. Bu da göstermektedir ki insanlar genellikle düşüşte olan hisse senetlerinin tekrar yükselmesi ihtimaline, yükselişte olan hisse senetlerinin yükselme trendini devam ettirme ihtimaline kıyasla daha çok güvenmekte ve kayıp bağlamında risk almaya eğilimli iken kazanç bağlamında riskten kaçınma göstermektedirler²⁰².

Davranışsal ekonomi taraftarları her iki eleştiri ayağını da desteklemekte ve gerçek insanın standart ekonomi teorisinin tasvir ettiği homo economicus olmadığını ileri sürmektedir. Zira insan, yalnızca kârını maksimize etmeye çalışan bir otomat değil, sınırlı rasyonalite, sınırlı irade sahibi ve sınırlı şahsi çıkar güden bir yaratıktır²⁰³. İfade edilmek istenen, insanın davranışını belirleyen faktörlerin yalnızca rasyonel faktörler olmayıp başkaca değişkenlerin de belirleyici olabildiğidir²⁰⁴. İnsanların homo economicus olmadığını söylemek, insan davranışının tümüyle öngörülemez olduğu yahut sistematik olarak irrasyonel, rastgele, kuralsız davrandığı anlamına

²⁰⁰ Kahneman, Tversky, “Choices, Values, and Frames”, s. 343.

²⁰¹ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 638.

²⁰² Terrance Odean, “Are Investors Reluctant to Realize Their Losses?”, **The Journal of Finance**, Cilt: 53, Sayı: 5, 1998, ss. 1775-1798, s. 1776-1777.

²⁰³ Cass. R. Sunstein, Christine Jolls, Richard H. Thaler, “A Behavioral Approach to Law and Economics”, **Stanford Law Review**, Cilt: 50, 1998, ss. 1471-1550, s. 1476.

²⁰⁴ Yasemin Işıktaç, **Hukukun Kaynağı Olarak Sözleşme**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2007, s. 111.

gelmemektedir. Aksine, davranışların kodları betimlenebilir, öngörülebilir ve hatta zaman zaman yeniden tasarlanabilir. Ekonomi ile diğer sosyal bilimlerin arasındaki en önemli köprülerden biri de işte bu karar ve seçime ilişkin kavrayış ile inşa edilmektedir²⁰⁵. Davranışsal ekonominin açılımlarını özellikle piyasa-dışı alanların en önemlilerinden biri olarak kabul edilen hukuk alanında göstermenin önemi, teorisyenler tarafından sıkça dile getirilmiştir²⁰⁶.

Standart ekonomi teorisinin bütünleşmiş ve iyi teorize edilmiş ve fakat pek çok açıdan argümanları ampirik olarak desteklenemeyen konumu ile davranışsal ekonominin ampirik verilerle desteklenen ve fakat bütünleşmiş büyük bir teoriye dönüştürülmesinde sıkıntılar bulunan hali arasında bir karşılaştırma yapmak olasıdır. Davranışsal ekonomi teorisyenleri, bu bütünlük yoksunluğu problemine ilişkin farkındalıklarını gizlememekle beraber, bunun aşılmaz bir problem olmadığını düşünmektedirler²⁰⁷. Kapsamlı bir teorinin üzerine oturan ve fakat varsayımları uygulamada doğrulanamayan bir yaklaşım ile henüz bir araya getirilmemiş psikolojik fenomenleri içeren ve doğru bağlamda uygulamaya oturtulduğunda, öngörülerini sağlama potansiyeli bulunan yaklaşım arasında kalındığı düşünülürse, ikinci yaklaşımı oluşturan davranışsal perspektifin albenisi anlaşılabilir hale gelmektedir²⁰⁸. Davranışsal hukuk ve ekonomi yaklaşımını, hukuki pragmatizmin bir versiyonu olarak alan görüşler de mevcuttur²⁰⁹. Literatürde çoğunlukla ifade edilen, davranışsal hukuk ve ekonomi yaklaşımının henüz gelişmekte olduğu ve ileride çok daha bütünlüklü bir zemine oturtulacağına dair ümit vaat ettiği²¹⁰.

Davranışsal ekonomiyi, kendinden önceki ekonomi teorilerine yönelttiği eleştiriler ve bu bağlamda ortaya çıkış amacı üzerinden kısaca ele aldıktan sonra bu

²⁰⁵ Cass R. Sunstein, "Behavioral Analysis of Law", **Coase-Sandor Institute for Law & Economics Working Paper**, Sayı: 46, 1997, ss. 1-18, s. 2.

²⁰⁶ Sunstein, "Behavioral Analysis of Law", s. 2.

²⁰⁷ Thomas S. Ulen, "The Growing Pains of Behavioral Law and Economics", **Vanderbilt Law Review**, Cilt: 51, Sayı 6, 1998, ss. 1747-1764, s. 1749 vd.

²⁰⁸ Hayden, Ellis, "Law and Economics after Behavioral Economics", s.655.

²⁰⁹ Thomas F. Cotter, "Legal Pragmatism and the Law and Economics Movement", **Georgetown Law Journal**, Cilt: 84, Sayı: 6, 1996, ss. 2071-2142, s. 2072.

²¹⁰ Russell B. Korobkin, Thomas S. Ulen, "Law and Behavioral Science: Removing the Rationality Assumption From Law and Economics", **California Law Review**, Cilt: 88, Sayı: 4, 2000, ss. 1051-1144, s. 1057.

yaklaşımın argümanlarının hukuk teorisinde nasıl konumlandırıldığına geçmek yerinde olacaktır.

c. DAVRANIŞSAL EKONOMİ İLE HUKUK TEORİSİ BAĞLANTISI

(1) GENEL OLARAK

Davranışsal ekonomi teorisinin davranışsal hukuk teorisini öncelediği, kısa bir literatür taraması ile elde edilebilecek bir gözlemle ortaya konabilmektedir. Davranışı merkeze alan bir hukuk teorisi inşasını önceleyecek biçimde araştırmacılar, hukukun davranışsal ekonomiden neler öğrenebileceği ve davranışsal ekonominin argümanlarının hukukta nasıl işlev görebileceği üzerine kafa yormuşlardır²¹¹. Bu argümanların hukukla bağdaştırılmasına karşı çıkan görüşlerin yaygın argümanlarından biri hukukun ekonomik işlevsellik ve etkililik dışında da değer ve amaçları bulunduğudur²¹². Buna karşılık davranışsal ekonomi argümanlarının hukuk teorisini geliştireceğini iddia edenler ise etkililik ile hukukun amaç olarak götüğü diğer değerlerin bir yarış içine sokulmadığını ve fakat hukuk koyucu ve uygulayıcıların, düzenleme, karar yahut uygulamalarında daha verimli bir sonuç almayı hedeflemelerinin hukuk siyasası bakımından olumlu etkiler doğuracağını ileri sürmektedirler²¹³.

Ekonominin davranışsal analizinin hukukçular için ne gibi faydalar sağlayabileceği düşünüldüğünde, ilk gönderme yapılan hususlardan biri hukukçuların yaptırım yönündeki, bilimsel temelle uyuşmayan eğilimidir. Özellikle konu ceza infaz sistemi olduğunda, yaptırımın uygulanması ve ceza infaz sistemi için ayrılması gereken bütçe iyice artmakta ve fakat genellikle caydırıcılıkla ilgili beklenen fayda karşılanamamaktadır. Dolayısıyla davranışsal ekonominin verimlilik formülleri, buradaki gibi etkililiği hususunda şüpheler olan uygulamaları iyileştirmek adına kullanılabilir araçlar olarak kendini göstermektedir²¹⁴.

²¹¹ Anthony Ogus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, **Chicago-Kent Law Review**, Cilt: 79, Sayı: 2, 2004, ss. 383-402, s. 383.

²¹² Ronald Dworkin, “Why Efficiency?-A Response to Professors Calabresi and Posner”, **Hofstra Law Review**, Cilt: 8, Sayı: 3, 1980, ss. 563-590, s. 563.

²¹³ Ogus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, s. 383.

²¹⁴ Ogus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, s. 387.

Bir başka husus ise hukukçuların genellikle hukuki yaptırımların hukuk-dışı etkileri hususuna kayıtsız kalmasıdır. Oysa ki toplumsal normlar genellikle bu gayri resmi maliyetler üzerine inşa edilmektedir. Zira toplumsal normlara yönelik uymama davranışı, normun tipine ve içinde bulunulan toplumsal yapının özelliklerine göre değişiklik gösterecek biçimde gayri resmi maliyetler ortaya çıkarır. Burada hukuku ilgilendiren husus, gayri resmi maliyetlerin resmi hukuki süreçler ile bağlantılı olarak da doğma potansiyeli barındırmasıdır. Hukuk otoritesiyle karşı karşıya gelme süreci, kişinin toplumsal itibarını zedeleme yahut piyasadaki iş yapma kapasitesini sekteye uğratma yönünde sonuçlar doğurabilir²¹⁵. Üstelik kimi durumlarda, gayri resmi maliyetler, resmi maliyetlere kıyasla davranışları yönlendirmede daha başarılı olabilmekte, zira insanların zihninde daha önemli normlar olarak kodlanabilmektedir²¹⁶.

Davranışsal ekonomi ile hukuk teorisinin zenginleştirilmesinin bir diğer yolu olarak işaret edilen husus ise yukarıda ayrıntılı olarak üzerinde durulan, hukukun ex-ante fonksiyonunun güçlendirilmesidir. Zira hukukçuların genellikle uyuşmazlık çözümü ve tekil hukuki çatışmalar üzerinden ve dolayısıyla ex-post olarak işlettikleri hukuki fonksiyon, ex-ante fonksiyonun sağlayacağı bütünsel resmi kaçırmaya yol açabilmektedir²¹⁷. Oysa ki ekonomik bakış açısının güçlendireceği ex-ante fonksiyon, genel olarak hukuk muhataplarının var olan hukuk normlarına yönelik ne yönde tepki oluşturduğunu görmeye aracılık edecek ve bu da uyma davranışını toplumun geneli düzeyinde iyileştirmeyi engelleyebilecek “hukuki miyopluğu” aşmaya yardımcı olabilecektir²¹⁸.

Bu hususta verilebilecek örneklerden biri sözleşme hukukunu ilgilendiren ve İngiliz temyiz mahkemesi önüne gelen, 1989 tarihli *Williams v. Roffey* davasıdır²¹⁹.

²¹⁵ Ogus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, s. 387-388.

²¹⁶ Jonathan M. Karpoff, John R. Lott, “The Reputational Penalty Firms Bear From Committing Criminal Fraud”, *The Journal of Law & Economics*, Cilt: 36, Sayı: 2, 1993, ss. 757-802, s. 797.

²¹⁷ Ogus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, s. 388-389.

²¹⁸ Michael J. Trebilcock, “Economic Analysis of Law”, *Canadian Perspectives on Legal Theory*, ed. Richard F. Devlin, Toronto, Emond Montgomery Publications, 1990, s. 103-107.

²¹⁹ [https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/Document/I012C6650E42911DA8FC2A0F0355337E9/View/FullText.html?transitionType=Default&contextData=\(sc.Default\)](https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/Document/I012C6650E42911DA8FC2A0F0355337E9/View/FullText.html?transitionType=Default&contextData=(sc.Default)), Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 06.12.2019.

Davaya konu olan olayda bir marangoz, müteahhitlerle kendileri için bir işin yapılması adına bir sözleşme gerçekleştirmiştir. Fakat maddi zorluklar sebebiyle marangoz, sözleşme aracılığıyla yüklendiği işi kararlaştırılan fiyata yapamayacağını fark eder ve fiyatın arttırılmasına ilişkin bir öneri sunar. Sözleşmenin diğer tarafı olan müteahhitler, marangozun eklemeyi teklif ettiği meblağın kendilerine dayatılamayacağını, zira sözleşme şartlarının önceden belirlendiğini ve ödeyecekleri fazladan bedelin kendilerine hiçbir getirisinin olmayacağını ileri sürerler. Mahkeme, müteahhitlerin argümanını kabul etmez. Zira mahkemeye göre işi zamanında teslim alabilmek ve halihazırdaki sözleşmenin uygulanması için icra gibi hususlarla uğraşmamak, burada müteahhitler açısından bir getiri olarak kabul edilmelidir. Bu spesifik davanın tarafları açısından kararın etkileri ayrı bir tartışma konusu olmakla beraber, kararın benzer durumdaki diğer sözleşmeler bakımından etkilerinin ne olacağı, sorulması gereken bir diğer soruyu oluşturur. Burada davranışsal ekonomi, ilgili bir mahkeme kararının ileride gerçekleştirilecek benzer bir sözleşmeye taraf olacak muhtemel kişileri belirli biçimde davranma yönünde teşvikte bulunma potansiyeli üzerinden, kararın ex-ante fonksiyonunun analizini sağlayabilecektir²²⁰. Bu örnek özelinde, eğer sözleşme şartları bu kadar kolay değişime uğrayabilecekse, iş yüklenen kişiler müşteri çekebilmek adına ilk etapta fiyatı düşük tutmaya, sonrasında fiyat artışı gerekliliğini ileri sürmeye meyil edebilirler²²¹. Dolayısıyla tekil davanın kendisi bakımından verilecek kararın dahi davranışsal ekonomi analizi üzerinden ex-ante bir etkisi mevcut olabilmektedir.

Hukuki miyopluk olarak isimlendirilen ve tekil, geçmiş olay bazlı düşünmeyi ifade eden salt ex-post yaklaşımın en büyük tehlikelerinden bir diğeri ise yukarıda sözü edildiği üzere, geçmişte gerçekleşen olayların gelecekte gerçekleşme olasılığının gerçekte olduğundan daha yüksek oranda algılanmasını ifade eden geçmişe dayalı önyargıya (*hindsight bias*) kapı açması olarak işaret edilmektedir. Neden sonuç ilişkisinin yalnızca geçmişte gerçekleştiğine ilişkin var olan bilgi üzerinden kurulması, geleceğe yönelik karar ve önlemlerde hatalı yargılara varılmasına yol açabilir²²².

²²⁰ Anthony W. Dnes, “The Law and Economics of Contract Modifications: the Case of Williams v. Roffey”, **International Review of Law and Economics**, Cilt: 15, 1995, ss. 225-240, s. 234-235

²²¹ Oğus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, s. 390.

²²² Rachlinski, “A Positive Psychological Theory of Judging in Hindsight”, s. 571.

Hukuk ve ekonomi, ex-ante fonksiyonda gerçekleştirecek risk analizi ile bu konuda bir iyileştirme sağlamaya elverişli argümanlar sunar²²³.

Altını çizmek gereken önemli hususlardan biri de şudur ki, davranışsal ekonomi, hukuk ile arada bağ kurulan ve hukuk teorisi ile birleştirilen ilk hukuk ve ekonomi teorisi örneği değildir. Hatta genel olarak hukuk ve ekonomi alanının, hukuk düşüncesi içindeki akımlar bağlamında son yarım yüzyılın en baskın akımı olduğu ileri sürülmektedir²²⁴. O halde sorulması gereken soru, halihazırda bu kadar taraftar toplayan bir yaklaşım olan hukuk ve ekonomi alanına niçin davranışsal hukuk ve ekonomi teorisinin dahil edilmesi gerektiğidir.

Her ne kadar hukuk ve ekonomi teorisinin hızlı yükselişinden ve yaygınlaşmasından bahsedebiliyor olsak da ortaya çıktığı haliyle, bu okulun eksikleri ve hataları olduğuna işaret edilmektedir. Zira gelişen ve halihazırda oldukça büyük bir orana ulaşan ampirik veriler göstermektedir ki, insanlar, ekonomi teorisinin işaret ettiği rasyonel aktör olarak yaşamayı becerememektedir. Gerçekte insanlar genellikle zihinsel kestirmeler kullanır, karar alırken sistematik olarak önyargılarından hareket eder ve zaman zaman hem uzun hem de kısa erimli çıkarlarına aykırı düşecek davranışlarda bulunur²²⁵. Standart ekonomi teorisinin tarif ettiği rasyonel karar alan insan tipinin dışına düşme ihtimali, bu sebeple epey yüksek seyredecektir.

Bu minvalde üzerinde durulması gereken önemli hususlardan biri, davranışsal ekonominin hakkında en çok konuşulan kavramlarından dürtme (*nudge*) olacaktır.

(2) DÜRTME TEORİSİ

Nudge (dürtme) sözcüğü kelime anlamı olarak birine özellikle dirseklerle dokunmak yahut itmek olarak tanımlanmaktadır²²⁶. Hareketin anlamı, birini uyarmak

²²³ Ogus, “What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, s. 389.

²²⁴ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 629; Thomas S. Ulen, “A Crowded House: Socioeconomics (and other) Additions to the Law School and Law and Economics Curricula”, *San Diego Law Review*, Cilt: 41, Sayı: 1, 2004, ss. 35-54, s. 35-37.

²²⁵ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 629-630.

²²⁶ <https://www.merriam-webster.com/dictionary/nudge>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 17.12.2019; Türkçede “dürtmek” fiili için öngörülen anlamlardan biri, “Ucu sivri bir şeyle yahut elle hafifçe itmek”

yahut dikkatini bir yöne doğru çekmektir²²⁷. Dürtme teorisinde benimsenen hâkim yaklaşım olan “özgürlükçü paternalizm²²⁸” (*liberterian paternalism*) yaklaşımının temel hedefinin, insanların kendi yollarına gidişini kolaylaştırmak olduğu ileri sürülmektedir. “Seçim mimarisi” (*choice architecture*) olarak da ifade edilen bu yaklaşım, insanları daha iyi tercihler yapabilmeleri adına “dürtme”yi temel alır. Bu bağlamda terim olarak dürtme, herhangi bir alternatif seçimi yasaklamadan, insanların davranışlarını öngörülebilir bir yöne doğru yönlendirmeye yönelik gerçekleşen seçim mimarisi faaliyetidir²²⁹. Bir müdahalenin dürtme olabilmesi, onun kolay olmasının yanı sıra kaçınılmasının da mümkün olmasına bağlıdır. En önemli nokta, dürtülerin buyruk olmayışıdır. Özgürlükçü paternalizm, paternalist yaklaşımın oldukça yumuşatılmış ve müdahale düzeyi azaltılmış bir versiyonu olarak ifade edilmektedir²³⁰. Özgürlükçü paternalist uygulamalara verilen örneklerden bazıları, sigara paketlerinin üzerindeki uyarı yazıları, işverenlerin çalışanlara yönelik risk uyarılarında bulunmaları, sıcak günlerde insanların daha çok su içmesine yönelik uyarı levhaları gibi uygulamalardır²³¹.

Rasyonel seçiş teorisine bir reddiye olarak ortaya çıkan özgürlükçü paternalizm, bütün insanların hemen her durumda kendi çıkarına göre seçim yaptığı yahut kendileri için başkalarının yapması muhtemel seçimlerden daha iyisini gerçekleştireceği kabulüne karşı çıkar²³². Zira insanlar sistematik olarak hata yapan

iken bir diğer karşılık “uyarmak, ikaz etmek”tir. <https://sozluk.gov.tr/?kelime=d%C3%BCrtmek>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.12.2019.

²²⁷ Richard H. Thaler, Cass R. Sunstein, **Dürtme**, 3. Bs., çev. Enver Günsel, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2017, s. 15.

²²⁸ Eserin Türkçe çevirisinde ilgili “Libertarian Paternalism” kavramı “serbestçi ataerkil” olarak çevrilmişse de “ataerkil” teriminin burada verilmek istenen anlamı karşılamadığından hareketle işbu çalışmada kavram “paternalizm” olarak ifade edilecektir.

²²⁹ Anne van Aaken, “Judge the Nudge: In Search of the Legal Limits of the Paternalistic Nudging in the EU”, **Nudge and the Law: A European Perspective**, ed. Alberto Alemanno, Anne-Lise Sibony, Oxford, Hart Publishing, 2015, ss. 83-112, s. 83.

²³⁰ Robert Baldwin, “From Regulation to Behaviour Change: Giving Nudge to Third Degree”, **The Modern Law Review**, Cilt: 77, Sayı: 6, 2014, ss. 831-857, s. 833; Thaler, Sunstein, **Dürtme**, s. 16-17.

²³¹ Daniel M. Hausman, Brynn Welch, “Debate: To Nudge or Not to Nudge”, **The Journal of Political Philosophy**, Cilt: 18, Sayı: 1, 2010, ss. 123-136, s. 127.

²³² Richard H. Thaler, Cass R. Sunstein, “Libertarian Paternalism is Not an Oxymoron”, **University of Chicago Public Law & Legal Theory Working Paper**, Sayı: 43, 2003, ss. 1-45, s. 4-5.

canlılardır²³³. Özellikle muhatapların içinde bulundukları durumu kolayca anlamakta zorluk çektikleri hallerin, seçim mimarisi yaklaşımı tarafından, dürtmenin en kolay ve en dramatik biçimde işe yarayacağı durumlar olduğuna işaret edilir²³⁴. Dürtme teorisinin hukuka uygulanması gerekliliğinin çıkış noktası, hukukun rasyonel seçiş yapabilen homo economicus için tasarlanmış olduğu ve fakat bu haliyle gerçek insanın davranışlarını öngörebilme ve hukuka uygun davranmaya teşvik edebilme hususunda başarı göstermesi ihtimalinin düşük olduğu iddiasıdır. Buna ilişkin verilen örneklerden biri, çok basit bir mantıkla tasarlanan ve sürücülerin araçlarını yoldaki çizgiler üzerinde kullanmaları sebebiyle hızlarının olduğundan fazla olduğu görsel illüzyonu yaratan karayolu düzenlemesidir. Eğer insanların, hız limitini aşma eğilimi göstermeyecek birer homo economicus olduğunu varsayarsak bu düzenlemeyi yapmaya gerek duyulmayacaktır. Bu düzenlemeye ilişkin adımın atılması ancak insanların karar verirken hataya düşme potansiyeli olduğu kabulünden sonra gerçekleşebilecektir²³⁵.

Hukuk alanında paternalizmin herhangi bir türünün kullanılmasının totaliter bir yöne doğru evrilme riskini barındıracağına yönelik eleştirilere karşı ileri sürülen savunma, burada kastedilen uygulamaların hukuk muhatapları yerine karar verilen türde bir paternalist sistemin ürünü olmadığıdır. Kişileri sistematik olarak yanlış karar almaya yönlendiren sezgisel birtakım örüntüler söz konusuysa, bu örüntü zincirini kırmalarına yardımcı olacak yönlendirmelerde bulunarak, örneğin, gerçekçi olmayan iyimserlik sebebiyle risk yönetiminde doğru adımları atmayan muhatabın bu adımları atabilmesinin önündeki bilgiye ve fırsata dayalı engelleri kaldırarak, son kertede seçimin yine muhataba bırakıldığı ve fakat belirli bir itkinin sağlandığı durumlar kastedilmektedir. Paternalizmin katı bir versiyonu olmayan bu yaklaşıma kategorik olarak karşı çıkmak, elde edilebilecek faydaları göz ardı etmek anlamına gelebilecektir²³⁶.

²³³ Thaler, Sunstein, **Dürtme**, s. 21, 33.

²³⁴ Thaler, Sunstein, **Dürtme**, s. 99.

²³⁵ On Amir, Orly Lobel, “Stumble, Predict, Nudge: How Behavioral Economics Informs Law and Policy”, **Columbia Law Review**, Cilt: 108, Sayı: 8, 2008, ss. 2098- 2138, s. 2106.

²³⁶ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 4; Stephen Breyer, **Breaking the Vicious Circle: Toward Effective Risk Regulation**, Massachusetts, Harvard University Press, 1993, s. 11-14.

Dürtme teorisinin varsayımlarından biri, dışarıdan başkaca bir itkinin olmadığı durumlarda, insanların büyük bir çoğunlukla ve hemen birçok durumda statükoyu koruma eğilimi gösterdiğidir. Buna göre altında yatan neden ne olursa olsun genel eğilim, halihazırdaki durumu muhafaza etmeye yöneliktir. Bu bağlamda verilen örnekler uyarınca, insanlar televizyonda izledikleri program bittiğinde hemen ardından başlayan program ilgilerini çekmiyor olsa dahi izlemeye devam etme ve o kanalda kalma eğilimi göstermektedir. Aynı şekilde otomatik yenilenen dergi yahut web sitesi abonelikleri de insanların halihazırda var olanı sürdürme eğilimlerinden faydalanarak kâr etmeyi sürdürürler²³⁷. Birçok durumda “otomatik pilota geçeriz ve önümüze konan patlamış mısırlar bayat dahi olsa yemeye devam ederiz”²³⁸. Bu durum statüko eğilimi (*status quo bias*) olarak isimlendirilmekte olup insanların karar verme mekanizmasını istenilen yönden uzaklaştırma etkisi gösteren bilişsel hatalardan biri olarak kabul edilmektedir²³⁹. Bu eğilimin başlı başına rasyonel seçiş teorisinden uzaklaşma anlamına geldiği ve insanların kararlarını optimize edebilmeleri bakımından buyurgan olmasa da itki doğurmaya elverişli bir müdahaleye ihtiyaç duyduğunu psikolojik temelde ortaya koyduğu iddia edilmektedir.

Dürtme teorisinin sunduğu veriler ışığında insanların karar verme süreçlerindeki hata eğilimlerinin ve bu eğilimleri ortaya çıkaran mekanizmaların doğru anlaşılması, hukuk koyucu ve uygulayıcıların bu veriler ışığında uyma davranışını ortaya çıkaracak daha etkili siyasalara göre hareket edebilmesini ve özgürlükçü paternalizmi, insanları uyma davranışına yöneltecek dürtüler oluşturacak şekilde kullanabilmesini sağlamaya elverişli kıldığı ileri sürülmektedir.

Öte yandan, standart ekonomi yaklaşımının öngördüğü, daima rasyonel ve kârını arttıracak kararlar alan ideal insanın hukuk teorisine konu edilmesinin ortaya çıkaracağı hatalar olduğu gibi, davranışsal ekonominin de beraberinde getirdiği birtakım sorunlar bulunduğu ileri sürülmektedir²⁴⁰. Bunun nedenlerinden biri olarak

²³⁷ Thaler, Sunstein, **Dürtme**, s. 52-53.

²³⁸ Thaler, Sunstein, **Dürtme**, s. 62-63.

²³⁹ Hausman, Brynn Welch, “Debate: To Nudge or Not to Nudge”, s. 125.

²⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gregory Mitchell, “Why Law and Economics’ Perfect Rationality Should Not Be Traded for Behavioral Law and Economics’ Equal Incompetence”, **Public Law and Legal Theory Working Paper**, No: 49, Florida State University College of Law, 2002, ss. ii-155.

kullanılan metafor uyarınca, davranışsal ekonomi, yalnızca ağacı incelemeye alıp o ağaçları bir orman haline getirememektedir. Başka bir deyişle, sayısız zihinsel kestirme yahut önyargıyı ortaya koymakta başarılı olmasına karşın bu unsurları bir araya getiren bütünsel bir teoriye ulaşamamıştır. Davranışsal ekonominin, hukuk ve davranış çalışmalarına yönelik etkisinin bu kadar gecikmesi de işte bu parçalı yapıya bağlanmakta ve bu sebeple uzun süre boyunca hukuk teorisyenlerinin ve hukuk siyasası yapıcılarının davranışsal ekonomiyi kendilerine rehber edinmedikleri ileri sürülmektedir²⁴¹. Bu bağlamda davranışsal hukuk ve ekonomi yaklaşımına yöneltilen bu eleştirilerden ve özellikle Richard Posner’ın konuya ilişkin saptamalarından kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

d. DAVRANIŞSAL HUKUK VE EKONOMİ İLİŞKİSİNE ELEŞTİRİLER

Öncelikle belirtmek gerekir ki standart ekonomi teorisine yönelik eleştirilerin bir kısmı, savunucuları tarafından cevaplanmıştır. En önemli eleştirilerden biri olan ve insanın gerçekte bir homo economicus olarak sürekli kârını maksimize edecek şekilde karar almadığına ilişkin savı, insanların bunu her zaman “bilinçli” olarak yapmadığını ileri sürerek karşılamışlardır. Fakat iddia edilen şekliyle bu, doğrudan standart ekonomik teorinin başarısızlığı anlamına gelmeyecek, zira içebakış (*introspection*) bir teorinin kurucu unsurlarından olarak sayılmayacaktır²⁴².

Hukuk ve ekonomi taraftarlarına göre asıl önemli olan davranışsal mekanizmaların tasvirindeki isabetlilik değil, davranışın öngörülebilmesindeki başarıdır. Buna göre psikoloji araştırmaları daha küçük çaplı gruplar üzerinde yapıldığından bireysel farklılıklar daha anlamlı sonuçlar doğurmakta iken, ekonomistler insan davranışını yekûn olarak ele alarak davranışın motivasyonu ne olursa olsun o bütün kümenin davranış örüntüsünü öngörmeyi hedefler. Çoğu tekil şahsın beklenen sübjektif faydanın maksimizasyonunda başarısız olması halinde dahi,

²⁴¹ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 632.

²⁴² Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 641; Stephen Ellis, “What Economists (and Everyone Else) Should Think About Utility Theory”, *Southwest Philosophy Review*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2002, ss. 95-104, s. 100.

maksimizasyondan sapmanın rastlantısal olduğu hallerde ekonomistler yine toplam için doğru sonucu öngörebilecektir²⁴³.

Davranışsal ekonomiye yöneltilen belki de en büyük eleştiri, alanın yeterli teorik zemine oturtulamamış (*undertheorized*) oluşudur²⁴⁴. Davranışsal hukuk ve ekonominin başarısı en azından şu dört unsuru yerine getirmesine bağlanmıştır²⁴⁵:

- Argümanlar, olaya özgü olmaktan çıkarılarak genelleştirilebilir hale getirilmelidir.
- Argümanlar daha sağlam bir teorik zemine oturtulmalıdır.
- Argümanlar, rasyonel seçim modelinin davranış öngörülerini sistematik olarak bertaraf edebilecek yeterlilikte olmalıdır.
- Davranışsal ve psikolojik çalışmalardan elde edilen açılımlar, davranış üzerinde dönüştürücü etki doğurabilecek biçimde işlevselleştirilebilir olmalıdır.

Davranışsal ekonominin en önemli eleştirmenlerinden biri olan ünlü ekonomist Richard Posner, özellikle davranışsal yaklaşımın kurucu babaları olarak gösterilen Christine Jolls, Cass Sunstein ve Richard Thaler tarafından geliştirilen kurucu argümanların, hukukun ekonomik analizini iyileştirme gayesiyle kullanılmak istendiğini, zira ancak bu sayede insanların rasyonel karar veren varlıklar olduğu varsayımının yarattığı sakatlığın aşılabileceğinin ileri sürüldüğünü söyler²⁴⁶. Posner, “rasyonel” ifadesini, seçim yapanın amacı için en iyi aracı seçmesi şeklinde tanımlamaktadır. Üstelik rasyonel davranışın muhakkak bilinçli olarak gerçekleşmesi gerektiğini de kabul etmez. Ona göre fareler de insanlar kadar rasyoneldir; hayatta

²⁴³ Kreps, **A Course in Microeconomic Theory**, s. 4; Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 641.

²⁴⁴ Richard A. Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, **Stanford Law Review**, Cilt: 50, Sayı: 5, 1998, ss. 1551-1576, s. 1559.

²⁴⁵ Samuel Issacharoff, “Can There Be a Behavioral Law and Economics”, **Vanderbilt Law Review**, Cilt: 51, Sayı: 6, 1998, ss. 1729-1746, s. 1734.

²⁴⁶ Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1551; Posner’in eleştirisini üzerine kurduğu eser için bkz. Jolls, Sunstein, Thaler, “A Behavioral Approach to Law and Economics”, **Stanford Law Review**, ss. 1471-1550.

kalma ve üremeye ilişkin olumlu sonuçları alabilmek adına en iyi araçlara yönelirler²⁴⁷.

Davranışsal ekonominin en önemli argümanları, ekonomik analizin aksine, rasyonalite, irade gücü ve kişisel çıkarların “kısıtlı” (*bounded*) olarak algılanması gerektiğidir. Zira bilişsel süreçler, bilgileri beklenen biçimde tam bir rasyonellikle işlememizin önünde engel oluşturmaktadır. Bilişsel engeller olarak işaret edilen faktörler genel olarak, zihinsel kestirmeler (*availability heuristics*), gerçekçi olmayan iyimserlik (*unrealistic optimism*), kayıptan kaçınma (*loss aversion*) ve çerçeveleme etkisi (*framing effect*) olarak sayılmaktadır. Fakat Posner’a göre rasyonalite, her şeyi bilinç düzeyinde bilmeyi gerektirmez, aksine, buna yönelik bir beklenti irrasyonel olacaktır²⁴⁸.

Posner, davranışsal ekonominin caydırıcılık hususundaki önerisini de yerinde bulmaz. Buna ilişkin olarak davranışsal ekonomistlerin verdiği park cezası örneğini hatırlatır. Savları, hatalı park edilmiş araçların sürücü kapısına yapıştırılmak üzere büyük ve dikkat çekici fosforlu renklerde tasarlanan ve üzerinde büyük harflerle “ihlal” yazan makbuzların kullanılmasının, park yeri kurallarına uymayı arttıracaktır. Bu argümanı eleştiren Posner, her yüz araçtan yalnızca birine park cezası verildiği senaryoda trafikteki kişilerin zihinlerinde, ceza alma olasılığının düşüklüğüne yönelik bir algı oluşmasına neden olacağını ve dolayısıyla da uyma davranışını aksine aşındıracağını ileri sürer²⁴⁹.

Posner, davranışsal ekonomi savunucularının gerçek insanın *homo economicus* olmadığı savını kabul etmenin, öngörülebilirliği kaybetme sonucunu beraberinde getireceğini söyler. Zira rasyonel seçim ekonomistleri, “rasyonel insan”ın verili bir durumda ne yapacağını sorar ve cevap çoğu zaman oldukça açıktır. Bu öngörü, gerçekte meydana gelen davranışla karşılaştırılır ve örtüşüp örtüşmediğine bakılır. Posner, öngörü ile gerçekliğin zaman zaman örtüşmediğini itiraf eder ve bu yüzden davranışsal ekonomiye ihtiyaç olduğunu söyler. Fakat ne var ki Posner’a göre

²⁴⁷ Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1551.

²⁴⁸ Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1553.

²⁴⁹ Jolls, Sunstein, Thaler, “A Behavioral Approach to Law and Economics”, s. 1538; Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1553.

davranışsal ekonominin “davranan insan”ı (*behavioral man*) herhangi bir verili durumda ne yapacağı oldukça belirsiz olan bir karakterdir. Zira bu insan hem rasyonel hem de irrasyonel kapasite ve dürtülerin birleşiminden oluşmakta olup her şekilde davranabilme potansiyeline sahiptir²⁵⁰.

Posner son olarak davranışsal yaklaşımın insan davranışlarını yönlendirmeye yahut terim haline gelmiş şekliyle, “dürtmeye” yönelik açılımını totaliter bulduğunu ifade ederek davranışsal ekonominin seçim mimarisi rolünü desteklemez. Bilişsel etkenler sebebiyle rasyonel seçimden sapma olduğunu kabul ettiğimizde ise yapılması gereken şeyin, bu bilişsel bozuklukların tedavi edilmesi olduğunu ileri sürecektir²⁵¹.

4. BÜTÜNSSEL BİR DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİNE DOĞRU

Geleneksel hukuk ve ekonomi çalışmaları büyük oranda standart ekonomi teorisinin varsayımları üzerine inşa edilmiştir²⁵². Davranışsal ekonomiye yönelik beklenti, geleneksel hukuk ve ekonomi yaklaşımının miras aldığı bu varsayımları genişleterek insan yaşamındaki karar alma süreçlerine dair daha zengin bir açıklama sunabilmesidir²⁵³. İddiaları, insan davranışına ilişkin daha gerçekçi bir algılama biçimi inşa etmektedir²⁵⁴. Keza davranışsal hukuk teorisi de insan davranışını merkeze almak suretiyle hukuku ilgilendiren kararlara ve bu kararların sonucunda ortaya çıkan davranışlara ilişkin daha yetkin bir kavrayışı ortaya koyabilmeyi amaçlamaktadır.

Davranış bilimciler, tercih ve değerlerin kendiliğinden ortaya çıkmak yerine zaman zaman inşa edildiğini ileri sürer²⁵⁵. Buna göre tercihler, o spesifik seçim bakımından prosedürün, tanımlamanın yahut bağlamın ürünü olarak ortaya çıkabilir.

²⁵⁰ Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1559. Posner’ın bu eleştirisi insanı basitçe belirli uyarıların ve zihinsel süreçlerin ürünü olarak kavramak şeklinde tanımlanan “psikolojizm”e yönelik eleştirileri de hatırlatmaktadır. Emre Öztürk, “George Herbert Mead’in Sosyal Davranışçılık Devrimi: Sosyolojizm ve Psikolojizm Kısacasında Bir ‘İlişkisel Faillik’ Denemesi”, **Sosyoloji Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 2, 2018, ss. 253-284, s. 257.

²⁵¹ Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1575.

²⁵² Sunstein, Jolls, Thaler, “A Behavioral Approach to Law and Economics”, s. 1545.

²⁵³ Issacharoff, “Can There Be a Behavioral Law and Economics”, s. 1741.

²⁵⁴ Sunstein, Jolls, Thaler, “A Behavioral Approach to Law and Economics”, s. 1545.

²⁵⁵ Paul Slovic, “The Construction of Preference”, **American Psychologist**, Cilt: 50, Sayı: 5, 1995, ss. 364-371, s. 369; Amos Tversky, “Rational Theory and Constructive Choice”, **The Rational Foundations of Economic Behavior**, ed. Kenneth J. Arrow, Enrico Colombatto, Mark Perlman, Christian Schmidt, London, Macmillan Press, 1996, ss. 185-202, s. 195.

Bu, hukuk için özellikle önemlidir zira hukuk sistemi, yapılacak seçimler bakımından yaygın biçimde prosedür, tanım ve bağlam inşa eder. Bu inşa süreci, mahkeme salonundaki yapıp edişleri etkilediği kadar buranın dışındaki yaşamda gerçekleşen davranış ve seçimler üzerinde de etki sahibidir²⁵⁶. Bu bağlamda seçim mimarisinin hukuk teorisi ile birleştirilmesi, uyma davranışı yönetiminde oldukça kullanışlı bir teorik araç oluşturma potansiyeline sahiptir.

a. DAVRANIŞSAL HUKUK TEORİSİNİN BİLİŞSEL GEREÇLERİ

Davranışsal bir teoriyi bütünleştirme çabasında ilk bakılması gereken nokta, çeşitli davranışsal bozukluklar (*behavioral anomalies*) arasında kategorizasyona elverişli ortaklıklar bulunup bulunmadığıdır. Bu bağlamda davranışsal hukuk teorisinin argümanlarını anlamak amacıyla atılması gereken ilk adım, hukukun davranışsal ekonomi temelli analizinde karşımıza çıkan unsurları tespit etmek olacaktır. Bu unsurların bir kısmına konunun diğer veçhelerine yönelik açıklamalarda değinilmiş olmakla birlikte, tümünün bir arada ele alınması yararlı olacaktır.

İlk unsur, daha önce çeşitli vesilelerle bahsi geçen, kayıptan kaçınma (*loss aversion*) davranışdır. İnsan kazanca yönelik duyduğu memnuniyetin kabaca iki katı oranında kayba yönelik memnuniyetsizlik geliştirmektedir²⁵⁷. Kayıptan kaçınma davranışına ilişkin davranışsal ekonomi açılımının hukuk için önemli uygulama alanları bulunmaktadır. Özellikle haksız fiil ve sebepsiz zenginleşme hallerinde, sözleşmeye dayalı uyumsuzlukların hemen her türünde ve vergi gibi resmi ödeme yükümlülüklerinde kayıptan kaçınma eğilimi, ortaya çıkan davranışı şekillendirmede etkili olmaktadır²⁵⁸. Kazanç ve kayıp bağlamlarında ortaya konulan farklı risk alma eğilimleri, mahkeme salonundaki tarafların davranışları bakımından da değerlendirilmiştir. Buna göre, davalı, genellikle kendini potansiyel kaybeden olarak görürken, davacı da kendi durumunu, zarar görmeden önceki haliyle karşılaştırdığında, yine kayıp bağlamında değerlendirir. Dolayısıyla davalarda

²⁵⁶ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 3.

²⁵⁷ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 5-6.

²⁵⁸ Eyal Zamir, “Loss Aversion and the Law”, *Vanderbilt Law Review*, Cilt: 65, Sayı: 3, 2012, ss. 829-896, s. 894.

genellikle iki taraf da risk almaya eğilimli olacaktır. Fakat davacının kendi durumunu kazanç bağlamında değerlendirdiği senaryolar da söz konusu olabilir. Bu durumda davalı risk almaya eğilimli, davacı ise riskten kaçınmaya yönelik olarak hareket edecektir²⁵⁹.

Bir durumun kayıp yahut kazanç olarak algılanmasında, durumun hangi bağlamda ifade edildiğinin, terim olarak söylememiz gerekirse nasıl bir çerçeveye oturtulduğunun (*framing*) önemi büyüktür²⁶⁰. Bu durum bir yandan davranışı öngörmeye bir belirsizlik yaratma riski taşıırken öte yandan çerçeveyi belirleme aşamasında göz önünde bulundurulduğunda davranışı şekillendirmede kullanılabilecek bir araca da dönüştürülebilir.

Bir diğer husus, aşırılıktan kaçınma (*extremeness aversion*) olarak ifade edilmektedir²⁶¹. Buna göre insanlar genellikle iki aşırı uçtan birine doğru gitmekten kaçınır. Bu durum, karşımıza çıkan alternatifler arasında genellikle ortalama olandan yana tercihimizi kullanmamıza sebep olur. Buna ilişkin verilen örneğe göre eğer iki radyo alternatifi arasında bir seçim yapmamız gerekiyorsa ve alternatiflerden biri büyük ve diğeri küçükse genellikle küçük olandan yana tercihte bulunuruz. Fakat alternatiflere bir de daha büyük bir radyo eklendiğinde, önceki seçimde seçilmeyen, ortalama büyüklükteki radyonun seçilme ihtimali artmaktadır²⁶². Dolayısıyla yeni ve aslında seçilmeyen bir alternatifin denkleme dahil edilmesi, seçimin bir alternatiften diğer alternatife kaymasına neden olmuştur.

Aşırılıktan kaçınma ve ortadaki alternatifi seçmeye yönelik eğilimin hukuka ve özellikle de hukukun olası etkilerini öngörmeye dair yansımaları bulunmaktadır. Sorulması gereken elzem soru, hukukçu tarafından tercih edilen davranış biçiminin ne şekilde çerçevelendirilirse ortadaki ve uzlaşılan tercih olarak algılanacağıdır. Bu durum özellikle hukuk uygulayıcılarının, muhatap için alternatifleri ortaya koyarken

²⁵⁹ Jeffrey J. Rachlinski, “Gains, Losses, and the Psychology of Litigation”, **Southern California Law Review**, Cilt: 70, 1996, ss. 113-185, s. 117-118.

²⁶⁰ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 6-7.

²⁶¹ Issacharoff, “Can There Be a Behavioral Law and Economics”, s. 1740.

²⁶² Mark Kelman, Yuval Rottenstreich, Amos Tversky, “Context-Dependence in Legal Decision Making”, **The Journal of Legal Studies**, Cilt: 25, Sayı: 5, 1996, ss. 287-318, s. 288.

gözetmesi gereken bir mekanizmadır. Mahkemedeki işleyiş bakımından ise hem yargıcı hem de eğer sisteme dahilse jüriyi, iki aşırı ucun ortasındaki alternatife ikna etmek daha kolay olacaktır. Bu husus, hukuk koyucuların izleyeceği hukuk siyasasında da uyma davranışının inşasını kolaylaştırmak adına göz önünde tutulabilir.

Bir diğer bilişsel kalem, kendine hizmet etme eğilimi (*self-serving bias*) olarak adlandırılır. Bu bilişsel eğilim, insanların, diğerlerinin düşündüğünden daha fazlasını hak ettiğine yönelik inancını ifade eder. Buna ilişkin verilen örnek, herhangi bir çiftte, ev işlerinin yüzde kaçını kendisinin üstlendiği sorulduğunda, çiftin verdiği yüzdelerin toplamının yüzü geçme ihtimalinin yüksek olacağıdır. Bu bilişsel eğilimi hukuk çerçevesinde düşündüğümüzde, niçin davaların çözümünün bu kadar uzadığını yahut niçin uyuşmazlık çözümüne bu denli bütçe ayrılması gerektiğini anlamamız mümkündür²⁶³. Zira “haklılık eğilimi²⁶⁴” gösteren taraflar, hem müzakere etmekte zorlanarak hâkim önüne gelmesine dahi lüzum olmayan uyuşmazlıkları mahkemeye taşımakta hem de hukuki süreçte devam ettirdikleri çekişme sebebiyle sürecin uzamasına neden olabilmektedir.

Diğer bir bilişsel eğilim, gerçekçi olmayan iyimserlik (*unrealistic optimism*) olarak işaret edilir. Olgusal temeli olmayan biçimde iyimser düşünme, hem bireysel bazda alınması gereken önlemlerin yeterli biçimde alınmamasına hem de hukuki ve yönetsel bazda önleyici düzenlemelerin, özellikle de kamu sağlığı ve insan yaşamı gibi konularda yeterli biçimde üzerinde durulmaması riskine yol açacaktır. Gerçekçi olmayan iyimserlik ile paralel olarak gelişen bir diğer bilişsel eğilim ise aşırı güven (*overconfidence*) olarak işaret edilmekte ve bunun da risk yönetiminde yetersiz düzenlemelere yol açabileceğine dair uyarıda bulunmaktadır. Olgusal temeli olmayan aşırı güven eğilimine ilişkin verilen bireysel temelli bir örnek olarak, insanın kendisinin otomobil kazası geçirme, AIDS hastalığına yakalanma, kalp krizi geçirme

²⁶³ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 9; Issacharoff, “Can There Be a Behavioral Law and Economics”, s. 1738.

²⁶⁴ Russell Korobkin, Chris Guthrie, “Psychology, Economics, and Settlement: A New Look at the Role of the Lawyer”, *Texas Law Review*, Cilt: 76, Sayı: 1, 1997-1998, ss. 77-142, s. 80-81; Linda Babcock, George Loewenstein, Samuel Issacharoff, Colin Camerer, “Biased Judgments of Fairness in Bargaining”, *The American Economic Review*, Cilt: 85, Sayı: 5, 1995, ss. 1337-1343, s. 1337-1338.

ve diğer ciddi sağlık problemlerini yaşama risklerini, diğer insanlara kıyasla daha düşük olarak algıladığı ortaya konulmuştur²⁶⁵. Benzer bir çalışmada üniversite öğrencilerinden gelecekteki hayatları ile ilgili öngörülerde bulunmaları istenmiş ve öğrencilerin kendileri ile ilgili gelecek tasvirlerinde sınıflarındaki diğer öğrencilerden daha düşük ihtimalle işten atılacakları, kanser olacakları yahut birkaç yıllık evlilikten sonra boşanacakları tahminlerinde bulundukları görülmüştür²⁶⁶. Aşırı güven eğilimi sebebiyle insanlar özellikle sağlıkla ilgili risklerden ortalamanın üzerinde bağışık olduklarına yönelik bir algı oluşturmaktadır²⁶⁷. Hukuk ve politika alanında bunun en bariz örneklerinden biri, çiftçiler gibi iklim değişikliklerinden en çok etkilenecek iş kollarından birinin mensuplarının, azımsanamayacak bir oranda küresel ısınmanın kendileri üzerinde etki doğuracağına inanmadığına ve dolayısıyla konu ile ilgili alınması gereken önlemleri dikkate almadığına ilişkindir²⁶⁸. Bu bilişsel eğilimi özellikle hukuk koyucu ve uygulayıcıların göz önünde bulundurması ve hem gerçekçi olmayan iyimserlik hem de aşırı güven dolayısıyla ortaya çıkabilecek risklerin bertaraf edilebilmesi adına gerekli düzenleme ve yönlendirmelerin yapılması fayda sağlayacaktır.

Bir diğer bilişsel sorun, insanların bir hususa ilişkin karar alırken oluşturduğu öngörünün, o karar uygulandığında yaşanan tecrübe ile uyumlu olmaması hususudur (*decision utility-experience utility*)²⁶⁹. Yapılan çalışmalar, karar anında beklenen fayda ile tecrübe anında oluşan fayda arasında sistematik bir farklılaşma olduğunu ileri sürmektedir²⁷⁰. Başka bir deyişle insanlar karar verdikleri sırada, o kararın hayata geçirilmesi aşamasında elde edecekleri faydayı başarılı biçimde

²⁶⁵ Neil D. Weinstein, “Optimistic Biases About Personal Risks”, **Science**, Cilt: 246, Sayı: 4935, 1989, ss. 1232-1233, s. 1232.

²⁶⁶ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 9-10.

²⁶⁷ Neil D. Weinstein, “Unrealistic Optimism About Susceptibility to Health Problems”, **Journal of Behavioral Medicine**, Cilt: 5, Sayı: 4, 1982, ss. 441-460, s. 456 vd.

²⁶⁸ Elke U. Weber, “Perception and Expectation of Climate Change: Precondition for Economic and Technological Adaptation”, ss. 314-341, **Environment, Ethics, and Behavior**, ed. Max H. Bazerman, David M. Messick, Ann E. Tenbrunsel, Kimberly A. Wade-Benzoni, San Francisco, The New Lexington Press, 1997, s. 322 vd.

²⁶⁹ Sunstein, Jolls, Thaler, “A Behavioral Approach to Law and Economics”, s. 1542.

²⁷⁰ Daniel Kahneman, “New Challenges to the Rational Assumption”, **The Rational Foundations of Economic Behaviour**, ed. Kenneth J. Arrow, Enrico Colombatto, Mark Perlman, Christian Schmidt, London, Macmillan Press, 1996, ss. 203-224, s. 205 vd.

hesaplayamamaktadırlar. Buna verilen en yaygın örneklerden biri büyük ikramiye kazanma ve belden aşağısının felçli kalması ihtimallerine ilişkin değerlendirmelerde kendine yer bulur. Buna göre büyük ikramiye kazanan kişiler, beklenen hazdan çok daha azını yaşarken; vücudun belden aşağısının hareketsiz kaldığı bir felç sonrasında da beklenenden çok daha kolay biçimde yeni duruma alışıldığı gözlemlenmiştir. Benzer biçimde HIV testi yaptırmadan önce testin pozitif çıkması ihtimalinde yaşanacağı öngörülen depresyonun, bu ihtimal gerçekleştiğinde öngörülenden çok daha düşük bir düzeyde seyrettiği ortaya konmuştur²⁷¹. Bu durum, hastalık şüphesi olan kişilerde test yaptırmaktan kaçınma ve hem kişisel hem de kamu sağlığını riske atma potansiyeli yaratmaya elverişlidir. İşte bu gibi durumlarda getirilebilecek “paternalist” düzenlemeler kapsamındaki eğitim faaliyetleri ve finansal teşvikler gibi dışsal itkiler, riski bertaraf etmede yararlı olabilecektir²⁷².

Bir diğer bilişsel eğilim, adil davranmaya yahut adil davrandığını göstermeye yöneliktir. Burada altı çizilmesi gereken husus, bunun elbette bir bilişsel sorun olmadığı ve fakat rasyonel seçim teorisinden uzaklaşmaya yol açan eğilimlerden biri olduğu için ileri sürüldüğüdür. Buna göre, standart ekonomi teorisinin her durumda rasyonel seçim yaparak kârını maksimize eden insan algısına karşılık, gerçek hayatta insanların kendi ekonomik çıkarına aykırı olmasına rağmen adil seçeneğe yöneldiği durumların olabileceği ileri sürülmüştür. Burada önemli hususlardan biri, bu eğilimi yaratan tek hususun adil davranmaya yönelik içsel itki değil aynı zamanda diğerlerinin gözünde adil davranan biri olarak kodlanmaya yönelik istektir²⁷³.

Adil davranma eğilimi hususunda verilen örnek ultimatòm oyunudur (*ultimatum game*). Deneysel ekonomi alanında ortaya koyulan bu oyunda iki kişiden birine bir miktar para verilir ve bu paradan kişinin kendi seçeceği kadarını ikinci bir kişiye teklif etmesi istenir. Eğer teklifi alan ikinci kişi bu teklifi kabul ederse her ikisi de ellerinde kalan miktarları muhafaza edebilecektir. Fakat eğer ikinci kişi teklifi kabul

²⁷¹ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 11; Robyn M. Dawes, George Loewenstein, “Anticipated versus Actual Reaction to HIV Test Results”, *American Journal of Psychology*, Cilt: 112, Sayı: 2, 1998, ss. 297-311, s. 309.

²⁷² Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 11-12.

²⁷³ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 12.

etmezse ikisi de oyundan hiç para almadan ayrılacaktır. Burada rasyonel seçim teorisinden hareketle beklenen, parayı elinde tutan kişinin, ikinci kişiye sembolik bir rakam teklif etmesidir. Zira miktarı kendi belirlemekte özgür olacak ve kendisine kalan miktarın olabildiğince yüksek oranda olmasını sağlamaya çalışacaktır. Fakat yapılan deneylerde teklifin ortalama yüzde 30 ila yüzde 40 civarında seyrettiği, yarı yarıya bölüşümün teklif edildiği durumların da azımsanamayacak düzeyde olduğu görülmüştür. Az sayıda olmakla beraber yüzde 20'nin altında yapılan teklifler ise teklifi alan tarafından genellikle reddedilmiştir. Burada yine adalet unsurunun söz konusu olduğu, zira paranın yüzde 20'sini alabilecek iken teklifin adil olmadığı yönündeki hissi sebebiyle hiç para almadan oyunu terk etmeyi kabul eden ikinci kişinin yine rasyonel seçim teorisinin argümanından uzaklaştığı ileri sürülmüştür²⁷⁴. Adalet, insanların davranış mekanizmasını etkileyen unsurlardan biri olarak göz önünde bulundurulduğunda, uyma davranışını arttıracak yahut tesis edecek düzenlemeler geliştirmek daha kolay olacaktır.

Üzerinde önemle durulan diğer iki önemli bilişsel eğilim ise sezgiler (*heuristics*) ve önyargılardır (*biases*). Sezgisel davranmak ve eğilimlerle hareket etmek günlük kararlarımızı oldukça kolaylaştırmada ve yüksek seviyede bir zihinsel efor sarf etmeden değerlendirmeler yapabilmemizi sağlamada oldukça işimize yaramaktadır. Ancak davranışsal hukuk teorisi, bu mekanizmaların aynı zamanda yanlış kararlar almamıza sebep olma riski barındırdığı hususunda bizi uyarmaktadır. Karşımıza en sık çıkan yüzü, zihinsel kestirmeler (*availability heuristics*) olarak isimlendirilmekte ve zihnin kolayca ulaşabileceği, dolayısıyla zihinde yer etmiş risk türlerinin gerçekleşme ihtimalinin, olduğundan daha yüksek seyrettiğine ilişkin bozulmuş bir algıyı işaret etmektedir. Bu eğilime ilişkin verilebilecek en açıklayıcı örnek, kamuoyunun ilgisini çekmesi sebebiyle haberlerde sürekli karşımıza çıkan olağandışı ölüm sebeplerinin, çok daha sık gerçekleşen ve fakat olağan olduğu için medyada yer bulmayan kalp krizi gibi ölüm sebeplerinden daha sık gerçekleştiğine

²⁷⁴ Colin F. Camerer, Jonathan D. Cohen, Ernst Fehr, Paul W. Glimcher, David Laibson, "Neuroeconomics", **The Handbook of Experimental Economics**, Cilt: 2, ed. John H. Kagel, Alvin E. Roth, Princeton, Princeton University Press, 2015, ss.153-216, s. 185.

yönelik algısal yanlılıktır. Zihinsel kestirmeler ışığında yapılan risk değerlendirmeleri ve yönetimi, algıdaki yanlılık sebebiyle çok yanlış kararlar alınmasına yol açma potansiyeli barındırmaktadır²⁷⁵. Yine başka bir sezgisel mekanizma, olay temelli karar teorisi (*case-based decision theory*) olarak isimlendirilir. Sezgisel yöntemlere başvurma, başka türlü karar vermenin külfetli olduğu durumlarda daha sık ortaya çıkar. Burada kastedilen bilişsel eğilim, bir olaya ilişkin karar verilmesi gerektiğinde, geçmişte gerçekleşmiş benzer bir olayda izlenen yolun takip edilmesidir. Böylece karar verme külfeti (*decision cost*) azalacak ve her seferinde olayın özellikleri göz önünde bulundurularak tekrar bir hesaplama yapmaya gerek kalmayacaktır²⁷⁶. Bu bilişsel eğilimin, hukukun tekil olay uyumsuzluklarını karara bağlama aşamasında yaşanma ihtimalinin yüksekliği ortada olup, davranışsal hukuk teorisi bu bilişsel kestirmenin olası yanlış sonuçlarına dair uyarıda bulunmaktadır.

Başka bir bilişsel eğilim, tercihe dayanan olasılıklar (*probability-related tastes*) şeklinde şemsiye bir isimle anılmaktadır. Burada kastedilen, insanların birtakım tercihleri dolayısıyla olasılıklara yönelik belirli yaklaşım örüntüleri göstermesidir. Burada karşımıza ilk çıkan eğilim, “ya hep ya hiç” (*all or nothing*) eğilimidir. Buna göre insanlar riskin azaltılmasına yönelik eğilimlerinin çok daha fazlasını riskin ortadan kalkmasına yönelik gösterirler. Bu durum, söz konusu azalma oranı ile ortadan kalkma için öngörülen oranın aynı olduğu durumlarda da benzer şekilde seyretmektedir²⁷⁷. Riskten muaf olmadan ötürü duyulan tatmin, riskin azalmasından dolayı yaşanan hazdan çok daha yüksektir. Bir diğer tercihe dayanan olasılık eğilimi ise belirsizlikten kaçınmaya (*ambiguity aversion*) yöneliktir²⁷⁸. İnsanların belirsizlik ihtiva eden seçeneğe yönelmeyeceği varsayımından hareketle, hukuk siyasasının istenilen davranışa yönlendirmek adına izlemesi gereken yol, ortaya çıkması arzulanan sonuca götürecek alternatif davranış biçimini belirsizlikten olabildiğince uzak biçimde muhataplara aktarmak olacaktır. Bir diğer eğilim

²⁷⁵ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 14.

²⁷⁶ Gilboa, Schmeidler, “Case-Based Decision Theory”, s. 628 vd.

²⁷⁷ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 15-16.

²⁷⁸ Craig R. Fox, Amos Tversky, “Ambiguity Aversion and Comparative Ignorance”, **The Quarterly Journal of Economics**, Cilt: 110, Sayı: 3, 1995, ss. 585-603, s. 599 vd.

görünümü ise dürtme teorisinde bahsedildiği üzere, statükonun devamına yönelik eğilimdir (*status quo bias*)²⁷⁹. İnsanların genel eğiliminin, halihazırdaki düzenin devamı olduğunu hesaba katmak, hukuk koyucu ve uygulayıcıların bu mekanizmayı harekete geçirerek istenilen davranış biçimini daha kolay ortaya çıkarabilmelerinde kullanılabilir. Buna ilişkin verilebilecek bir örnek, özgürlükçü paternalist olarak tarif edilebilecek bir uygulama olarak, bireysel emekliliğin ilk etapta tüm çalışanlar üzerinde tanımlanması ve çalışanların eğer isterlerse bu sistemden çıkmak adına bir işlem yapmaları gerekmesidir. Benzer bir bakış açısıyla yapılan bir araştırmada, çalışanların birikim fonlarına otomatik olarak tanımlandığı durumda, kişilerin kendilerinin kayıt olmaları gereken hale kıyasla çok daha yüksek oranda fon kaydı bulunduğu ortaya konmuştur²⁸⁰. Böylece sosyal güvenlik bakımından fayda oluşturacak bir uygulama, insanlara dayatılmadan yalnızca statükoyu devam ettirme eğiliminden yararlanmak suretiyle desteklenmiş olmaktadır.

Davranışsal hukuk teorisinin bir nevi alet çantasını oluşturan ve standart hukuk ve ekonomi yaklaşımının göz ardı ettiği ileri sürülen davranış örüntülerini ve bunlara neden olan bilişsel eğilimleri ortaya koyan unsurları kısaca açıkladıktan sonra hatırlatmak gerekir ki, davranışsal hukuk teorisine yönelik en büyük eleştiri, bu psikolojik fenomenlerin parçalı bir yapı oluşturduğu ve bütünsel bir teori ortaya koyma konusunda henüz çok yol kat edilemediğidir. Bu eleştiriye karşı geliştirilen argümanlardan biri olan ve hem standart ekonomi anlayışının unsurlarını hem de davranışsal ekonominin girdilerini ihtiva ettiği söylenen “kavrayışlar yaklaşımı”ndan (*understandings approach*) kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

b. KARMA BİR TEORİ OLARAK KAVRAYIŞLAR YAKLAŞIMI

(1) GENEL OLARAK

Hem kendi arzu-inanç düzlemimizde, hem de etrafımızda pek çok şey eşzamanlı olarak gerçekleşir. Fakat o spesifik durumda ve o spesifik dakikada ne

²⁷⁹ Sunstein, “Behavioral Analysis of Law”, s. 16.

²⁸⁰ Christine Jolls, “Behavioral Law and Economics”, **Behavioral Economics and Its Applications**, ed. Peter Diamond, Hannu Vartiainen, Princeton, Princeton University Press, 2007, ss. 115-155, s. 119; Thaler, Sunstein, “Libertarian Paternalism is Not an Oxymoron”, s. 3.

yönde aksiyon alacağımızı belirleyen tercih genellikle tek bir kanaldan kaynaklanır. Zira insanın etrafındaki olan bitene ilişkin eşzamanlı anlayışı kısıtlıdır. Dolayısıyla ilgisini yönlendireceği ve davranışta bulunacağı şey konusunda bir seçim söz konusu olmaktadır²⁸¹. Konuyla ilgili literatürde, davranışlarımızı oluşturan potansiyel gerekçeler “dayanak” (*ground*) olarak nitelendirilmiştir²⁸². Her birimizin birbiriyle çatışma içinde olan hareketler için farklı dayanaklarımız bulunmaktadır. Bu dayanaklardan biri aktif hale geldiğinde, o dayanağın gerekçelendirmesi uyarınca ve kendi durumumuza ilişkin “kavrayışımıza” (*understanding*) binaen harekete geçeriz²⁸³.

Kavrayış yaklaşımını göz önünde bulundurduğumuzda farkına vardığımız şey, gerekçelerin, standart ekonomi teorisinin ileri sürdüğü gibi bütünsel bir değer veya fayda değerlendirmesinden geçerek oluşmadığıdır. Çoğunlukla aktif hale gelmemiş dayanaklarda yer aldığından göz ardı edilen birtakım çıkarlar bulunmaktadır. Bu halde eylem için gerekçe oluşturan değerlendirme, kısmi bir değerlendirme olarak kalacaktır²⁸⁴. Buna göre eğer kişinin, belirli bir yönde hareket etmek için dayanağı varsa ve içinde bulunduğu duruma yönelik kavrayışı o dayanağı yaratacak zihinsel koşulları aktive ediyorsa, o kişi o yönde harekete geçecektir. Bir örnekle somutlaştırmak gerekirse; söz gelimi kişi, A’nın gerçekleşmesini istiyor olsun. A’nın yalnızca B olursa gerçekleşeceğine ve B’nin gerçekleşmesinin de olanaklı olduğuna inanıyor olduğunu varsayalım. Durumuna ilişkin kavrayışında, şu üç husus yer almaktadır:

- A’nın gerçekleşmesi kişinin amacıdır (A’ya ilişkin arzu tek aktif olan dayanak)
- B’yi gerçekleştirmek, A’yı gerçekleştirmek adına bir yol veya yöntemdir (A’nın gerçekleşmesi B’ye ilişkin dayanağı aktive etmektedir)

²⁸¹ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 661-662.

²⁸² Frederic Schrick, **Making Choices: A Recasting of Decision Theory**, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, s. 14-15.

²⁸³ Schrick, **Making Choices: A Recasting of Decision Theory**, s. 21-23.

²⁸⁴ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 662.

- B'yi gerçekleştirmek olası gözükmektedir²⁸⁵.

Bu durumda kişi B'yi gerçekleştirmeye doğru adım atacaktır. Eğer dışarıdan herhangi bir kısıtlama yahut engel gerçekleşmezse, kişinin bu silsileyi takibi halinde arzu ile hareket arasındaki bağlantı, hareketin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. İnsan zihninde yer alan kabul ve önermeler de kavrayışa ilişkin durumu değiştirmeye elverişlidir. Eğer kişi söz gelimi, etrafındaki durumu kendinde kusur olarak nitelendirdiği bir hususa yönelik tehdit olarak algılamaya meyilli ise, kavrayışı çevresel etmenlerden görece bağımsız olarak değişkenlik gösterebilecektir. Kavrayışı yönlendiren düşünceler, harekete geçilecek yön üzerinde de yönlendirici bir etkiye bulunacaktır. Bu, bir bakıma “fikirler arası etkileşim ilkesi”ni çağrıştırmaktadır²⁸⁶.

Kavrayış yaklaşımı, bir yandan standart ekonomi teorisinin argümanlarıyla uyumlu olup diğer yandan ampirik verilerin açıklanmasında da kullanışlı bir araç olduğundan davranışsal hukuk teorisini bütünleştirme çabasında elimizi kuvvetlendiren bir yaklaşımdır. Kavrayış yaklaşımı, davranışı ortaya çıkaran mekanizma üzerinden bir inceleme yapmayı gerektirdiğinden bu motivasyonlar arasında bir entegrasyon oluşturma işlevi için de fayda sağlayabilecektir. Bu sebeple kavrayış yaklaşımının, davranışı daha iyi öngörmek ve dolayısıyla da düzenleyebilmek adına daha bütünlüklü bir teoriye ulaşmak amacına hizmet etme potansiyeli barındırdığı ileri sürülmektedir²⁸⁷.

Buna karşılık, bu yaklaşıma getirilen eleştiriler de mevcuttur. Kavrayış yaklaşımına getirilen en yaygın eleştiri, kavrayışın gözlemlenebilir bir şey olmayışı, üstelik insanların bir durumu sonsuz biçimde kavrayabileceği ve dolayısıyla sonuç olan aksiyon ortaya çıkmadan kişinin kavrayışının gerçekte ne olduğunun dışarıdan tespit edilemeyeceğidir. Eğer bu argümanı doğru kabul edersek, yanlışlanamayacak olan kavrayış teorisinin sosyal bilimler içinde bir yeri olduğunu söylememiz mümkün

²⁸⁵ Frederic Schrick, **Understanding Action: An Essay on Reasons**, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, s. 86.

²⁸⁶ David Hume, **An Enquiry Concerning Human Understanding**, Ed. Peter Millican, Oxford, Oxford University Press, 2007, s. 16 vd.; Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 663.

²⁸⁷ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 667.

olmayacaktır²⁸⁸. Fakat burada altı çizilmesi gereken husus, insan davranışını açıklamaya yönelik teorilerin neredeyse tümünün belirli bir noktada zihinsel süreç ve durumlara atıf yaptığı ve bunların da benzer biçimde dışarıdan gözlemlenmeye elverişli olmadığıdır²⁸⁹. Burada geliştirilen karşı argümanlardan biri, gözlemlenememenin, doğrudan yanlışlanamama sonucunu doğurmayacağı, bu sonucu doğrabilmesi için gözlemlenemeyen unsurların serbest değişkenler (*free variable*) olup, teoriyi ampirik ölçüme elverişsiz kılması gerektiğidir²⁹⁰. Sosyal bilimciler, dışarıdan gözlemlenen davranış ile gözlemlenemeyen zihinsel süreçleri birbirine bağlama amacı güden teoriler ortaya koymuşlardır. Gözlemlenemeyen girdiden otomatik olarak gözlemlenebilen çıktıya ulaşmanın yanlış sonuçlara ulaşma potansiyelini kabul etmekle birlikte, bu yöndeki çabanın teoriyi yanlışlanamaz kıldığını söylemek yerinde olmayacaktır²⁹¹.

(2) KAVRAYIŞ YAKLAŞIMININ HUKUK VE SİYASET ALANINA UYGULANMASINDA OY KULLANMA DAVRANIŞI ÖRNEĞİ

Kavrayış yaklaşımının hukuk ve siyaset alanındaki işlevi araştırıldığında öne çıkan örnek, oy verme davranışına ilişkindir. Burada soru, oy verme oranlarının niçin düşük olduğu değil, tam aksine, insanların niçin oy verme davranışında bulunduğu. Oy kullanmak için ortaya konulan zaman ve enerji, çoğu zaman tek bir oy atmanın sonucunda ortaya çıkacak getiriden daha fazladır. Zira oylanın yer küçük bir yer de olsa, tek bir oyun eşitliği bozduğu durumlar oldukça nadirdir²⁹². Fakat yine de milyonlarca insan, ekonomik olarak anlamsız görünen bu davranışı düzenli olarak gerçekleştirmektedir. Tam da bu sebeple oy kullanma davranışı, standart ekonomi yaklaşımının açıklamakta zorlandığı alanlardan biri olagelmıştır²⁹³. Tıpkı bağış yapma

²⁸⁸ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 668.

²⁸⁹ Davranışçılık yaklaşımı bu endişeyi bertaraf etmekte ve fakat tam da bu sebeple, başka bir deyişle yalnızca gözle görülebilen faktörleri dikkate aldığı ve içsel süreçleri teori dışında bıraktığı için eksik bir yaklaşım sunduğu gerekçesiyle eleştirilmektedir. Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 668, dn. 121.

²⁹⁰ Hayden, Ellis, “Law and Economics after Behavioral Economics”, s. 668.

²⁹¹ Donald Davidson, *Essays on Actions and Events*, Oxford, Oxford University Press, 2001, s. 79-80.

²⁹² Posner, “Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, s. 1554.

²⁹³ Donald P. Green, Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, New Haven, Yale University Press, 1994, s. 65 vd.; Anthony Downs, *An Economic Theory of Democracy*, New York, Harper&Row Publishers, 1957, 36 vd.; Eric A.

veyahut diğer özgecil davranışlar gibi oy kullanmada da insanın yalnızca kişisel çıkarını maksimize etmeye çalışarak hareket etmediğini, kişisel çıkar takibinin sınırlı olduğunu gösterdiği ileri sürülmüştür²⁹⁴.

Standart ekonomi teorisi, insanların rasyonel seçim teorisine göre anlamsız olduğu halde oy kullanmalarının, oy kullanmaktan ötürü yaşadıkları içsel tatmin ile açıklanabileceği yanıtını üretmiştir²⁹⁵. Benzer biçimde, çekişmeli seçimlerde oy kullanma oranının niçin daha fazla olduğu sorusunu da bu tip seçimlerde adaylara ilişkin bilginin daha erişilebilir olması sebebiyle bilgi edinme külfetinin (*information cost*) daha düşük olmasıyla izah etmişlerdir²⁹⁶.

Oy verme davranışını kavrayış yaklaşımıyla açıklamak istediğimizde argümanımız, insanların oy kullanma kararını verirken, tüm getiri ve götürülerini bir arada düşünmedikleri ve fakat arzu-inanç düzleminde yalnız bir dayanağı aktive ederek ilgili duruma dair bu yönde bir kavrayış oluşturdıkları olacaktır. Seçim gününün atmosferi, vatandaşlık görevleri ve ulusal aidiyet duygusunu körükleyerek buna ilişkin dayanağı aktive edebilir ve diğer tüm kâr-zarar hesaplamalarının aktif olmayan dayanaklarda karanlıkta kalmalarına yol açabilir. Bu yaklaşım aynı zamanda niçin daha çekişmeli seçimlerde oy kullanma oranının yükseldiğini de aynı mantıkla açıklayabilecek, medyada, gazetede, haberlerde sürekli seçim gündemine ve adayların konuşmalarına maruz kalındığında seçimin ve oy kullanma davranışının dayanağının diğer dayanakları tamamen susturacak güçte aktive olduğunu söylemek mümkün olacaktır²⁹⁷.

Tüm bunları ortaya koyduktan sonra altı çizilmesi gereken husus, davranışı merkeze oturtan bir hukuk teorisinin, her ne kadar yakın ilişki içerisinde olursa olsun, davranışsal ekonomi teorisinin doğrudan hukuk kalıbına oturtulması anlamına

Posner, "Symbols, Signals, and Social Norms in Politics and the Law", **The Journal of Legal Studies**, Cilt: 27, Sayı: 2, 1998, ss. 765-797, s. 783 vd.; Richard L. Hasen, "Voting Without Law?" **University of Pennsylvania Law Review**, Cilt: 144, 1996, ss. 2135-2179, s. 2136-2137.

²⁹⁴ Hayden, Ellis, "Law and Economics after Behavioral Economics", s. 673.

²⁹⁵ William H. Riker, Peter C. Ordeshook, "A Theory of the Calculus of Voting", **The American Political Science Review**, Cilt: 62, Sayı: 1, 1968, ss. 25-42, s. 28.

²⁹⁶ John G. Matsusaka, "Explaining Voter Turnout Patterns: An Information Theory", **Public Choice**, Cilt: 84, 1995, ss. 91-117, s. 100-101.

²⁹⁷ Hayden, Ellis, "Law and Economics after Behavioral Economics", s. 674.

gelmediği, daha geniş bir perspektiften ve başlı başına bir hukuk teorisi olacak biçimde bir davranışsal hukuk teorisi üzerinde çalışmayı ifade ettiğidir. Bu teori, ex-ante fonksiyonu merkeze alır ve ampirik çalışmalar ışığında hukukun gelecekteki davranışları şekillendirebilme kapasitesini arttırmannın yolları üzerinde çalışır. Bu teori, hukuka uyma yahut uymama davranışını ortaya çıkaran mekanizmalardan birini benimseyerek tek doğru yanıt yaklaşımını ortaya koymamaktadır. Aksine mekanizmaların birbirini destekleyecek biçimde ve uyma davranışının en etkili, en az masrafla ve en sürdürülebilir biçimde ortaya çıkmasına hizmet edecek şekilde nasıl çalıştırılması gerektiğinin yolunu aramaktadır. Bu bilgilerin yalnızca araştırma metinlerinde yer alması elbette yeterli değildir; bu minvalde ortaya konulan bilimsel veriler hukuk koyucuların, hukuk uygulayıcıların, araştırmacıların ve eğitimcilerin davranışı analiz edebilmek ve buna uygun cevaplar üretebilmek adına yararlanabileceği yol haritalarına dönüşmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM

YAPTIRIM VE CAYDIRCILIK

II.YAPTIRIM VE CAYDIRICILIK

Geleneksel düşünme biçimi, yaptırımın davranışı değiştirme kudretine ve bizi kuralları çiğnemekten alıkoyabileceğine yönelik kuvvetli bir inanca dayanmaktadır. Bunu çocuk yetiştirme tercihlerimizden, toplumdaki en ciddi ve ağır suçlara karşı geliştirilen hukuk davranışlarına kadar pek çok alanda gözlemlemek mümkündür. Yaptırım ve yaptırım korkusu, hukukçuların başucu gereci olmasının yanında, politikacıların da kampanyalarında suçu önleme ve azaltma vaatleri bağlamında yaygın biçimde kullandıkları bir argümandır²⁹⁸.

Yaptırımın davranışı düzeltereğine ilişkin bir içgüdümüz olduğu aşikârdır. Fakat sorulması gereken soru, yaptırımın farklı yaşlardaki, farklı mesleklere sahip ve farklı kültürel ve ekonomik arka planlardan gelen kişiler bakımından her zaman umduğumuz etkiyi doğurup doğurmadığıdır. Benzer biçimde test edilmesi gereken başka bir husus yaptırımın davranış mimarlığının, farklı kurallar ve farklı ihlal motivasyonlarında aynı sonucu verip vermediğidir. Tüm bu parametreleri göz önüne aldığımızda, cezalandırma güdümüze ne kadar güvenilebileceğimizin tekrar sorgulanması elzemdir.

Yaptırıma ilişkin içgüdüsel güvenimizi ahlâki tutarlılık kavramı üzerinden de düşünmek gereklidir. Ahlâki tutarlılık (*moral coherence*), kişisel olarak doğru olduğuna inandığımız şeyin aynı zamanda en etkili şey olduğuna dair inanç üretmemizdir. Örneğin eğer bir düzenleme ahlâki kabullerimizle tutarlı ise onun etkili olduğunu yahut olacağını düşünürüz²⁹⁹. Dolayısıyla her ne kadar davranışı değiştirmek için daha sert cezalar öngörme temayülü gösteriyor olsak da yaptırımın

²⁹⁸ Amerika Birleşik Devletleri Başkanları George H. W. Bush ve Richard Nixon'ın kullandığı benzer argümanlar için bkz.: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=17472>; <https://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=4135>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019; Benjamin van Rooij, Adam Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, Boston, Beacon Press, s. 17 vd.

²⁹⁹ Clark, Chen, Ditto, “Moral Coherence Processes: Constructing Culpability and Consequences”, s. 123.

davranışlarımızı gerçekten değiştirip değiştirmediğini ampirik çalışmalar üzerinden okumak gerekmektedir.

A. DÜNDEN BUGÜNE CAYDIRICILIK

Caydırıcılık kavramı, yaptırım ve yaptırıma ilişkin tehdidin, hukuka aykırılıkların önlenmesi için kullanılması anlamına gelmekte ve bu sebeple ceza adaleti sisteminin yapı taşlarından birini oluşturmaktadır³⁰⁰. Hukuk uygulaması, hukuka aykırı eylemde bulunanlar hakkında gerekli işlemlerin yapılmasının yanı sıra, gelecekte hukuka aykırı eylemde bulunabilecek kişilerin, bu eylemde bulundukları takdirde yakalanma ve yaptırıma tâbi tutulma ihtimalleri konusunda ikna edilmesini de kapsar. Hem spesifik eylemlere yönelik caydırıcılık hem de genel caydırıcılık bakımından ceza adaleti politikası, polis denetimi, suç oranı yüksek olan bölgelerde arttırılan gözetleme uygulamaları, ateşli silah bulundurma düzenlemeleri gibi uygulamalarla suç oranını azaltmaya yönelik bir mühendislik faaliyetini gerçekleştirmeyi amaçlar. Esasında yaptırım tehdidinin hukuka aykırılığı önleyeceğine yönelik inanç yahut beklentinin ceza adaleti sisteminin merkezi bir unsuru olduğunu ileri sürmek mümkündür³⁰¹.

Caydırıcılık teorisi, kişilerin kendi davranışlarının sonuçlarını öngörece ve bu sonuçlara göre hareket etmeyi seçecek kadar rasyonel olduklarını varsayan bir teoridir. Genel itibariyle kendi çıkarını düşünen ve görece özgür olan bireyler, hareketlerinin yaratacağı fayda ve zarar beklentisinden etkilenir. Başka bir ifadeyle caydırıcılık teorisyenleri, insanların kendi çıkarına göre hareket eden, rasyonel ve akıl yürütebilen varlıklar olduğu varsayımından hareket eder³⁰². Dolayısıyla bu yaklaşım, hukuka aykırı davranışta bulunma potansiyeli olan ile olmayan iki insan tipinin varlığını değil, bu potansiyelin, kendi çıkarının peşinde koşan beşerî varlıklar olarak hepimizde mevcut olduğunu varsayar. Başka bir deyişle çıkarımız bunu gerektirdiği ve işbu çıkar,

³⁰⁰ Robert F. Meier, Weldon T. Johnson, “Deterrence as Social Control: The Legal and Extralegal Production of Conformity”, **American Sociological Review**, Cilt: 42, Sayı: 2, 1977, ss. 292-304, s. 293.

³⁰¹ Raymond Paternoster, ‘How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?’, **The Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 100, Sayı: 3, 2010, ss. 765-823, s. 766.

³⁰² Paternoster, “How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?”, s. 782.

olası zararı aştığı takdirde hepimiz hukuku ihlal etme potansiyeline sahibizdir. Bu akıl yürütme uyarınca hukukun dışına çıkan ve çıkmayan bireylerde farklı olan husus, fayda ve zarara ilişkin değerlendirmeleridir³⁰³.

Yaptırıma dair bu beklentinin köklerine baktığımızda Antik Yunan filozoflarına kadar gidebilmemiz mümkündür. Aristoteles, yaptırımın değerinden bahsederken, tüm insanların acı ve haz ile yönetilemeyeceğini, yalnızca “kötü”lerin davranışlarının acı ve haz ile değiştirilebileceğini savunmuştur. Aristoteles’e göre haz peşinde koşanları acı ile kontrol etmek gerekir. Zira “iyi” insanlar akla (*reason*) karşılık verirken, kötü olanlar yalnızca yaptırımdan kaynaklanan acıya tepki gösterirler³⁰⁴. Dolayısıyla yaptırım özellikle “kötü” insanların hukuk ihlalinden edindikleri haza karşılık gelecek şekilde kullanılmalıdır.

Yaptırıma yapılan vurgunun büyük bir kısmı, “yaptırım korkusu” fikrinden yola çıkar. Başka bir ifadeyle, yaptırımın, korku aracılığıyla davranışları biçimlendirebileceğine yönelik bir beklenti söz konusudur. Buna ilişkin göndermeyi kutsal kitaplarda dahi görmek mümkündür. Eski Ahit’te geçen ve puta tapınmaya karşılık öngörülen taşlanarak öldürülme cezası, buna örnek olarak gösterilebilir. Suçlu bulunan kişiye ilgili cezanın uygulanmasının yanı sıra, olayın vahşiliğinin izleyenler üzerinde korku yaratmasına ilişkin beklenti şu ifadeden çıkarmak mümkündür: “Böylece tüm İsrail duyacak ve korkacak, ve aranızdan hiç kimse böyle bir kötülüğü bir daha yapmayacak³⁰⁵.” Burada yaptırıma ilişkin önemli hususlar; şiddet içermeyen bir suçtan bahsedilmesine rağmen yaptırımın oldukça ağır olması, yaptırımın kamusal alanda gerçekleştiği ve bu iki hususun bir çıktısı olarak yaptırımın kamunun gözleri önüne serildiğinde, korku salacağı ve genel bir caydırıcılık oluşturacağı beklentisidir. Benzer şekilde Kur’an-ı Kerim’in Bakara Suresi’nde (66) geçen, “Biz bunu, hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret veren bir ceza, müttakiler için de bir öğüt

³⁰³ Ian Taylor, Paul Walton, Jock Young, **The New Criminology: For A Social Theory of Deviance**, London, New York, Routledge & Kegan Paul, 1973, s. 25.

³⁰⁴ Aristotle, **The Nicomachean Ethics**, çev. David Ross, Oxford, Oxford University Press, 2009, s. 199-200.

³⁰⁵ Eski Ahit, Deuteronomy 13:6-11; <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Deuteronomy+13>; Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019.

kıldık.” ifadesi, yaptırımın korku faktörüne bir gönderme olarak gösterilebilir³⁰⁶. Nitekim tefsirinde “...Allah’ın hükümlerine başkaldıranların ne hallere düştüğünü gösteren korkunç bir örnek, takva sahipleri için de ders alınması gereken bir ibret...” olarak ifade edilmiştir³⁰⁷. Dolayısıyla tıpkı Eski Ahit’teki gibi, yaptırım yalnızca bireysel olarak ele alınmamış ve fakat tanık olan izleyici kitlesi üzerindeki caydırıcı etkisi de hesaba katılmıştır³⁰⁸.

Özellikle on sekizinci yüzyılda Cesare Beccaria ve Jeremy Bentham ile öne çıkan caydırıcılık teorisi, temelini yaptırımın hem üzerinde yaptırım uygulanan kişi hem de tanık olanlar üzerinde korku yaratması fikrinden alır. Beccaria bize caydırıcılığın klasik tanımını, “diğerlerinin benzer bir ihlalde bulunmalarını önlemek” ifadesiyle sunmuştur. Dolayısıyla burada yaptırım; intikam, ıslah veya rehabilitasyon amacıyla gerçekleştirilmemektedir. Hatta amaç, üzerinde yaptırım uygulanan kişiye korku salmak dahi değildir. Korku salınması istenenler, toplumun diğer fertleridir. Bu, ileride üzerinde daha ayrıntılı biçimde durulacak olan ve genel caydırıcılık (*general deterrence*) olarak nitelendirilen caydırıcılık türünün sarıh bir tanımını yansıtır³⁰⁹.

Caydırıcılık teorisinin kuramsal tarihinde kronolojik olarak en etkili iki kaynaktan ilkinin Cesare Beccaria’nın 1764 tarihli “Suçlar ve Cezalar Hakkında” eseri olup onu takip eden biçimde ikincisinin ise Jeremy Bentham’ın 1789 tarihli “Ahlâk ve Yasama İlkeleri” eseri olduğunu görmek mümkündür. Kriminoloji teorisinin kurucusu olarak ifade edilen Beccaria’nın eseri her ne kadar tam manasıyla gelişmiş bir ceza kuramı ortaya koymasa da caydırıcılık teorisinin temelini oluşturacak şekilde, cezalandırmanın karakteristik özelliklerine dair tartışmalar içermektedir. Buna karşılık Bentham’ın eseri, daha gelişmiş bir ceza kuramı ortaya koyarak ceza kuramında rasyonel seçişe ilişkin daha sağlam bir temel oluşturmuştur³¹⁰.

³⁰⁶ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 36 vd.

³⁰⁷ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/72/65-66-ayet-tefsiri>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019.

³⁰⁸ Hisham M. Ramadan, **Understanding Islamic Law: From Classical to Contemporary**, Lanham, Altamira Press, 2006, s. 46 vd.

³⁰⁹ Cesare Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, çev. Sami Selçuk, Ankara, İmge Kitabevi, 2016, s. 69-70.

³¹⁰ Paternoster, “How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?”, s. 767-768.

Beccaria bir aydınlanma düşünürü olarak, uygulanmakta olan gizli suçlama, işkence, duruşmasız hüküm verilmesi ve hem zalimane hem de tutarsız cezalandırma pratiklerinin irrasyonelliği sebebiyle suç kontrolünde etkisiz kalındığını ileri sürmüştür. Bunun yerine, otoriteler için bir ilkeler bütünü ortaya koyarak kuralların nasıl rasyonelize edileceğini ve dolayısıyla da nasıl daha etkili kılınabileceğini göstermek istemiştir. Öne sürdüğü hukuk reformu, açık biçimde ifade edilen yazılı normlar, ölçülü bir yargılama, işkencenin ve gizli suçlamaların kaldırılması ve suçun ortaya çıkardığı zarar ile suçu işleyene öngörülecek cezanın ortaya çıkaracağı zarar arasında bir orantılandırmayı içermektedir³¹¹.

Beccaria'ya göre, suç ve ceza arasındaki orantının tam olarak tutturabilmesi, ancak suçlara ve cezalara ilişkin doğru ve evrensel bir merdiven bulunması ihtimalinde gerçekleşebilecek olup ancak bu halde dengeyi sağlamak için ortak bir ölçüye sahip olabilirdik. Fakat böyle bir evrensel çizelgemiz bulunmadığından belirleyebileceğimiz tek kriter, düzeni aynı derecede bozmayan iki farklı suçun eşit derecede cezalandırılması halinde vatandaşların en ağır suçu işlemekte beis görmeyecekleri ve bu en ağır suçlara yönelik ilave bir engel hissetmeyeceklerine ilişkindir. Üstelik eğer bu ağır suç, daha büyük bir çıkarı gündeme getiriyorsa, işlenmesi daha da olası hale gelecektir³¹².

Beccaria aynı zamanda, yargılamanın çabukluğu bahsinde, öngörülen cezanın olabildiğince hızlı biçimde uygulamaya konması gerektiğini, zira suç ile ceza arasındaki zaman aralığı ne kadar az olursa kişinin zihninde ceza kavramını suç kavramının doğruluğuna yönelik o derece güçlü bir iz bırakacağını ve âdeta zorunlu bir sonuç olarak algılanacağını ifade eder. Elbette aynı zamanda ceza, suçun doğasına mümkün olduğu kadar uygun olmalıdır. Zira Beccaria'ya göre ceza, insan zihnini yasalara aykırı davranışın çekiciliğine doğru hareket etmekten men etmelidir³¹³.

Beccaria'nın, bugün dahi yaptırım korkusu ve caydırıcılıkla ilgili temel iki faktör olarak gösterilen cezaların kesinliği ve ağırlığı kriterlerine ilişkin tespiti

³¹¹ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 768.

³¹² Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, s. 47-48.

³¹³ Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, s. 102-103.

oldukça önemlidir; Beccaria'ya göre suçun önlenmesi için en önemli fren, cezanın ağırlığı değil, kaçınılmaz olmasıdır. Bu hususta yargıç ve savcılara büyük rol düştüğünü söyleyen Beccaria, ceza hafif de olsa, cezadan kaçınmanın olanaksız olması algısının, kurtulma olasılığı olan çok daha acımasız ve ağır bir cezadan daha etkili olacağını dile getirmektedir. Zira kötülük yahut acı küçük de olsa, kaçınılmaz olduğunda insanda korku ve kaçınma isteği oluşturacaktır. Cezanın ağırlaştırılmasının bir diğer dezavantajı olarak ise Beccaria, yapılan işkencenin acımasızlık derecesi oranında insanların ruhunun da katılaşacağı argümanını sunar. Başka bir ifadeyle, işkence arttıkça insanların bu vahşiliğe alışma oranı da artmaktadır. Oysa Beccaria'ya göre öngörülen cezanın beklenen etkiyi doğurabilmesi için cezanın yol açacağı acının, suçun sağladığı yarardan fazla olması yeterlidir. Bu sınırın ötesinde belirlenecek her ceza gereksiz olarak ve gereksiz olduğu için de zorbalık olarak değerlendirilmelidir³¹⁴.

Beccaria, suçları cezalandırmaktansa önceden önlemenin yeğ olduğunu ve hatta iyi bir yazılı hukukun temel amacının da bu olduğunu ileri sürer. Beccaria'nın iyi yasa tanımı; açık, yalın, anlaşılabilir olan ve toplumun benimseyip korumak isteyeceği, herhangi bir kesimin diğer kesime ayrıcalık yapıldığı gerekçesiyle yıkmak yahut değiştirmek istemeyeceği yasaları ifade eder³¹⁵. Burada Beccaria'nın insanların uyma davranışı göstermeye meyledeceği yasa biçimini belirli bir ölçüde de olsa, muhatapların benimsemesine ve içselleştirmesine bağladığını gözlemlemek mümkündür.

Beccaria'nın ardından İngiliz hukukçu Jeremy Bentham, birbirine karşıt iki ölçüt arasındaki seçişe gönderme yapar: haz yani yarar ile acı yani zarar. Bentham'a göre davranışlarımızı yönlendiren rehber budur. Ahlâk ve Yasamanın İlkeleri eserinin başlangıcında ifade edilen ve davranışları yönlendiren ikilem olarak işaret ettiği haz ve acı dikotomisi, fayda prensibine göre çalışmakta olup haz veren şeyler faydalı, acı veren şeyler zararlı olarak kodlanmaktadır. Bireyin mutluluğu, eylemlerinin toplamı kendisine zarardan çok fayda getirdiğinde maksimize olmuş olur ve kendini düşünen

³¹⁴ Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, s. 129-131.

³¹⁵ Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, s. 201-202.

bireyin, kendi bireysel faydasını maksimize edecek şekilde davranacağı varsayılır³¹⁶. Belirli bir süreç sonrasında, sonuçları hazzla götüren davranışlar, kişi için standartlaşmış alışkanlıklara dönüşecektir³¹⁷.

Bentham eserinde ayrıca haz ve acının dört temel kaynağı olduğunu ileri sürer: fiziksel, politik, ahlâki ve dini kaynaklar. Politik acı, yasalara binaen yargıçların uygulayabileceği acı ve hazzı kapsadığından, yasal kaynak olarak da isimlendirilir³¹⁸. Zira Bentham’a göre yönetenlerin görevi toplumun mutluluk oranını arttırmaktır. Ceza ise bir eylemin bu mutluluğu engelleme yahut zarar verme ihtimalinin derecesine göre belirlenir. Daha genel olarak cezalandırmaya ilişkin dikkat edilecek dört hususu; gerçekleştirilen fiilin kendisi, gerçekleşen sonuç, niyet durumu ve bilinçlilik yahut bilinçsizlik hali olarak ifade eder³¹⁹.

Bunun yanı sıra Bentham, haz ve acının etkisi bağlamında birtakım kriterler ileri sürmüştür: yoğunluk, süre, kesinlik veya belirsizlik, yakınlık ya da uzaklık, çoğalma kabiliyeti, saflık ve etkilenen kişi sayısı yahut kapsamı³²⁰. Benzeri yahut birebir aynı kavramların yaptırım tehdidinin hukuka uyma davranışı üzerindeki etkisi bağlamında hâlihazırda tartışılmaya devam ettiği düşünüldüğünde bahsi geçen kriterler zamanaşımına uğramamış görünmektedir.

Bentham’ın hukuku doğal hukukçuların aksine ahlâki değerlendirmeler üzerinden değil, hukuku hukuk yapan özellikler üzerinden tanımlama çabasında, hukukun zor kullanma yetisi, başka bir deyişle yaptırım, elini en fazla kuvvetlendiren unsurlardan biridir. Bentham’a göre hukuku diğer toplumsal normlardan ayıran husus, emirlerinin nahoş yaptırımlar eliyle desteklenmesidir. Böyle bir zor kullanma

³¹⁶ Jeremy Bentham, **Ahlâk ve Yasama İlkeleri**, çev. Uğur Kaşif Boyacı, Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2017, s. 17 vd.

³¹⁷ Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 90.

³¹⁸ Jeremy Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, çev. Barkın Asal, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2011, s. 34-35.

³¹⁹ Bentham, **Ahlâk ve Yasama İlkeleri**, s. 73-74.

³²⁰ Bentham, **Ahlâk ve Yasama İlkeleri**, s. 37-38.

ihtimalinin olmadığı yerde, hukuki yükümlülükten de hukuktan da bahsedemeyeceğimizi ileri sürer³²¹.

Bentham'ın teorisini benimseyen en önemli isimlerden biri olan John Austin için de hukuk, egemenin, uymama haline yönelik olarak yaptırım tehdidi ile desteklenmiş emirlerinden ibarettir. Hukukun emirleri, sokakta “ya paranı ya canını” diyerek silah doğrultan soyguncudan farklı olarak egemenden kaynaklanır; başka bir deyişle hukukun ayırt edici özelliği, politik olarak yukarıda olandan politik olarak aşağıda olana yönelmesidir³²².

Hem Bentham hem de Austin için, nahoş yaptırımlara ilişkin tehdidin hukuk için merkezi olması, hukuku tanımlamada ve ahlâk, görgü ve din kuralları gibi diğer sosyal kurallardan ayırmada oldukça önemli olmuştur. Aslında her ikisi için de hukukun zorlayıcılık unsurunun önemi reformist teorilerinin bir yan dalı, bir uzantısı olarak ortaya çıkmıştır. Kendi bildikleri ve uygulanagelen İngiliz hukukunun destekçisi olmayıp, karşısında yer almalarından dolayı hukukun üstünlüğünü, öze dair açıklamalar yerine zorlayıcılığı üzerinden açıklamak daha elverişli yol sunar³²³. Zamanda biraz ilerlediğimizde W. W. Buckland, “Keşke teorisyenler hukuka uymaya yaya yolundan ulaşırlar!” diyecektir, Buckland'ın kastettiği, Bentham ve Austin'in yolunu izleyerek, daha az felsefi ve daha çok yaptırım temelli bir yaklaşım güdülmesi gerektiğidir³²⁴. Yakın tarihsel süreçlerde Amerika Birleşik Devletleri'nde Oliver Wendell Holmes, hukuka “kötü adam”ın gözünden bakmamız gerektiğini söyleyerek aslında Austin'in “düzenlenmiş zorlayıcılık” olarak hukuk fikrini izlemiştir. Zira “dostumuz kötü adam” aksiyomlarla yahut çıkarımlarla değil, mahkemenin hakkında ne hükmedeceği ile ilgilenecektir³²⁵. Hem Holmes hem de Joseph Hutcheson, Jerome Frank, Leon Green, Herman Oliphant ve Karl Llewellyn gibi hukuki realistler için

³²¹ Frederick Schauer, **The Force of Law**, Massachusetts, Harvard University Press, 2015, s. 13.

³²² Schauer, **The Force of Law**, s. 16-17. John Austin, **Hukukun Belirlenmiş Alanı**, çev. Ülker Yükselbaba, Saim Üye, Umut Koloş, ed. Ülker Yükselbaba, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2014, s. 38 vd.

³²³ Schauer, **The Force of Law**, s. 20.

³²⁴ William Warwick Buckland, **Some Reflections on Jurisprudence**, London, Cambridge University Press, 1945, s. 25.

³²⁵ Schauer, **The Force of Law**, s. 21; Oliver Wendell Holmes, “The Path of the Law”, **Harvard Law Review**, Cilt: 10, 1897, ss. 457-478, s. 460-461.

kitaplardaki hukuk ile uygulanan hukuk arasında büyük bir farklılık vardır. Her ne kadar realistler Austin gibi hukuku belirli şekilde tanımlamak konusunda hevesli olmasalar da hukuku oluşturan önemli bileşenlerden biri yaptırım uygulama yetisi olmaya devam etmiştir³²⁶.

Hukukun zorlayıcılık unsuruna yapılan atıf *Common Law* dünyasıyla sınırlı kalmamıştır. Hans Kelsen'in normların sistemik doğası üzerine kurduğu teorisi, zorlayıcılığı ve devletin meşru zor'un tekeli elinde bulundurmasını, hukuk sisteminin diğer tüm norm sistemlerinden ayırt edici anahtar özelliği olarak işaret etmiştir. Kelsen'in teorisi Austin'den açıkça ayrılıyor olsa da zorlayıcılık unsurunun rolü bağlamında düşünceleri, Austin kadar nettir. Kelsen'e göre dışsal yaptırımlar, hukukun özünü oluşturur ve tüm hukuki normlar zorlayıcı normlardır; başka bir deyişle beraberlerinde yaptırımı getirirler³²⁷.

Yaptırım korkusu ve dolayısıyla caydırıcılık yaklaşımının izini filozofların ve hukuk teorisyenlerinin argümanları bağlamında oldukça eski tarihlere kadar sürebilmek mümkün olsa da caydırıcılık teorisinin tarihin her evresinde aynı kuvvetle savunulduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bu bağlamda özellikle yirminci yüzyılda caydırıcılık teorisinin literatürde yaşadığı iniş çıkışlara yönelik gerçekleştirilecek bir inceleme, yaptırım korkusunun sağlayacağı başarıya dair güvenin geçirdiği değişimleri izlemek açısından faydalı olacaktır.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından önce caydırıcılığın kriminoloji teorilerindeki kötü ününü Hans von Hentig'in 1938 tarihli makalesinde billurlaşmış biçimde görmek mümkündür. Hentig, insanların büyük kısmının hukuki tehditlerin yarattığı caydırıcılığa karşı âdeta bağışık olduğunu iddia ederken, örnek olarak; sevgi yahut anaç güdülerle hareket edenleri, gençler ve kadınlar gibi “fevri ve düşünmeden davranışta bulunanları”, ideolojilerinin yönlendirmesi ile hareket edenleri, yoksulları ve zekâ düşüklüğü olanları işaret etmiştir. Hentig'e göre insanların Bentham'ın söylediği gibi acıdan kaçınarak ve hazza yönelerek hareket ettiklerini genel bir kural

³²⁶ Schauer, *The Force of Law*, s. 21.

³²⁷ Hans Kelsen, “The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence”, *Harvard Law Review*, Cilt: 55, Sayı: 1, 1941, ss. 44–70, s. 57-58; Hans Kelsen, *General Theory of Law and State*, Oxford University Press, 1949, s. 15-45, s. 29.

olarak kabul etmek, yaşamın karmaşıklığını ve çoğulluğunu göz önünde bulundurduğumuzda, gerçek dışı ve kısır bir düşüncedir. Hentig ve dönemin diğer birçok diğer kriminoloğuna göre hukuka aykırı davranış hakkında yargıda bulunabilmek, ihlal davranışında bulunan kişilerin bireysel olarak, ayrıntılı ve bilimsel incelemesini gerektirir. Caydırıcılık teorisinin başarısız olmaya mahkûm olduğu iddiasını gerekçelendirirken ise argümanı, hukuka aykırı eylemde bulunmanın hazzının, hemen gerçekleşecek bir haz olmasına karşın hukuk sistemi tarafından ödetilecek bedelin, uzak mesafeli bir tehlike olması ve dolayısıyla orada hemen hazır bulunan avantajın yanında kolayca göz ardı edilebilecek bir uzak gelecek tehdidi olarak algılanmakta olduğudur³²⁸.

Bu yaklaşıma benzer bir argüman sunan diğer bir isim ise Jackson Toby'dir. 1964 tarihli "*Is Punishment Necessary*" makalesinde hukuki tehdit ile caydırıcılığın gereksiz olduğunu, zira toplumsallaşma sürecinin sapkın davranışı zaten engelleyeceğini ve caydırıcılık teorisinin hedef kitlesini de dolayısıyla yalnızca toplumsallaşamamış ve dolayısıyla ahlâk dışı (*amoral*) kalmış kişilerin oluşturacağını ve haz-acı hesaplaması uyarınca hareket edenlerin yalnızca bunlar olacağını dile getirir³²⁹.

Toby'den bir yıl sonra psikolojik bir bakış açısıyla aynı safta yer alan James B. Appel ve Neil J. Peterson, "*What's Wrong With Punishment*" başlıklı makalelerinde psikolojik öğrenme ilkeleri bağlamında, normal şartlar altında kişileri cezalandırmanın, hukuka aykırı davranıştan geri adım atmaya yönlendirmesi sonucunu doğurmaya elverişli olmadığını belirtmişlerdir. Caydırıcılığın cezalandırma tehdidi yoluyla gerçekten etkili olabilmesi için ya aşırı ve vahşice cezalandırma biçimlerinin öngörülmesi veya cezalandırmanın tekrar edecek eylemler biçiminde uygulanıyor olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir³³⁰.

³²⁸ Hans von Hentig, "Limits of Deterrence", **Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 29, Sayı: 4, 1938, ss. 555-561, s. 559.

³²⁹ Jackson Toby, "Is Punishment Necessary", **Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 55, Sayı: 3, 1964, ss. 332-337, s. 332-333.

³³⁰ James B. Appel, Neil J. Peterson, "What's Wrong With Punishment?", **Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 56, 1965, s. 452-453.

Her ne kadar caydırıcılık teorisi taraftarları azınlıkta ise de teorinin 1960'ların sonunda tam anlamıyla dirilişinden önce yayınlanan üç makale, teoriyi can çekiştir biçimde de olsa ayakta tutmaya yardımcı olmuştur. Bunların ilki 1952 yılında Johs Andenses tarafından yayınlanan "*General Prevention: Illusion or Reality*" başlıklı makaledir. Bu makalede Andenses kendisinin "cezalandırmanın genel önleyici etkisi" olarak isimlendirdiği hususu tartışır. Genel önleyicilik etkisi, caydırıcılığı kapsamakla birlikte bundan daha geniştir; kastettiği bir anlamda uyma davranışı alışkanlığı kazandırmaktır. Andenses'e göre genel önleyici etkiler, süreç içinde bireysel önleyicilik karşısında geri çekilmiştir. Bireysel önleyici etkiler, hukuka aykırı davranışta bulunan kişinin rehabilitasyon veya yeniden topluma kazandırılması hususlarını içerdiği gibi, kişinin özgürlüğünden alıkonulması ve özgülenmiş caydırıcılığı da ifade eder. Andenses'in eklediği bir başka önemli husus, genel önleyicilik görüşünün arka planda kalmasının sebeplerinden birinin sağlam bilimsel ve ampirik çalışmalar tarafından desteklenemiyor olmasıdır³³¹.

Anaakım dışında kalan bir diğer çalışma, 1955 yılında, John Ball tarafından yayımlanan "*The Deterrence Concept in Criminology and Law*" başlıklı makaledir. Ball da tıpkı Andenses gibi, dönemin kriminologlarının genel yaklaşımı olan cezalandırmayı dikkate almayı ilkel bulmaya, suçun bireysel patolojiden kaynaklanması sebebiyle suçun azaltılmasının tek yolunun bireysel failerin rehabilitasyonu olduğuna dair görüşleri benimsememiş ve caydırıcılığın doğrudan göz ardı edilmesine karşı çıkmıştır. Yeterli ampirik çalışma olmadığını ifade eden Andenses'in bir adım ötesine geçerek kapsamlı bir araştırma takvimi oluşturmuştur. Bu çalışmadaki iki husus oldukça kritiktir. İfade edilen hususlardan biri, cezalandırmanın caydırıcı etkisini ampirik olarak araştıran her çalışmanın ilk olarak cezalandırmanın kesinliğine dayanması gerektiği, ikincisi ise potansiyel failerin cezaya dair bir fikri ve algısı olup olmadığının araştırması gerekliliğidir. Zira failin bilgi sahibi olmadığı bir normun, herhangi bir caydırıcı etkide bulunması beklenemez.

³³¹ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 775.; Johs Andenses, "General Prevention-Illusion of Reality", **Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 43, 1952, ss. 176-198, s. 176 vd.

Ball'un belirttiği bu iki husus, caydırıcılık çalışmalarının sonraki aşamalarında önemli rol oynayacaktır³³².

1965'te konuya ilişkin üçüncü bir çalışma yayınlanmıştır. C. Ray Jeffery tarafından kaleme alınan makale, "*Criminal Behavior and Learning Theory*" başlığını taşımaktadır³³³. Jeffery'nin temel gayesi Edwin Sutherland ve B.F. Skinner'ın çalışmalarının üzerine inşa edilebilecek şekilde suçlu davranışı üzerine bir öğrenme teorisi oluşturmaktır. Jeffery, psikolojide giderek birikmekte olan deneysel verilerin desteklediği üzere, cezalandırmanın, en azından cezalandırmanın kesinliğinin, suçlu davranışını caydırmada yapıcı rol oynamaya elverişli olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte Jeffery, hukuk kurallarının öngördüğü cezalandırmanın yarattığı caydırıcılık ihtimalini azaltan üç faktör bulunduğunu dile getirmiştir. Bunların ilki, hukuki yaptırımların genellikle oldukça belirsiz yahut değişken olması, ikincisi yaptırımın ancak oldukça uzun bir süre sonra uygulamaya konuyor olması ve son olarak ise hukuka aykırılığın yaratacağı hazzın yakınlığına ve hazırda bulunmasına karşın hukuk sisteminin ödeyeceği bedelin gecikmeli olması ve dolayısıyla potansiyel failin kefesinde yakın hazzın daha ağır basmasına yol açması olarak işaret edilmiştir³³⁴.

Caydırıcılık teorisi her ne kadar yirminci yüzyıl teorisyenlerinin büyük bir kısmı tarafından terk edilmiş gibi görünse de yaygın görüşün aksi yönüne dikkat çeken bu çalışmalar, teorinin belirli ölçüde ayakta kalmasını sağlamıştır. 1968'de biri ekonomist, diğeri sosyolog iki yazar tarafından yayınlanan iki makale, teorinin yeniden yükselişini ivmelendiren çalışmalar olarak gösterilmektedir. Ekonomist Gary Becker'ın makalesi³³⁵ daha ziyade Bentham'ın suç ve ceza anlayışının bir devamı

³³² John C Ball, "Deterrence Concept in Criminology and Law", **Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 46, Sayı: 347, 1955, ss. 347-354, s. 347-348.

³³³ C. Ray Jeffery, "Criminal Behavior and Learning Theory", **The Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 56, Sayı: 3, 2006, ss. 294-300.

³³⁴ Jeffery, 'Criminal Behavior and Learning Theory', s. 294-299.

³³⁵ Gary S. Becker, "Crime and Punishment: An Economic Approach", **Essays in the Economics of Crime and Punishment**, ed. Gary S. Becker, William M. Landes, New York, Columbia University Press, 1974, ss. 1-55.

olarak okunmakta iken sosyolog Jack P. Gibbs'in makalesi ³³⁶ daha ziyade Beccaria'dan hareket etmiştir. Her iki çalışma da caydırıcılık teorisinin hipotezleri üzerine ampirik çalışma yapmak konusunda büyük ilgi uyandırmıştır. Bu makalelerden sonra caydırıcılık ve yaptırım tehdidi üzerinde sayısız ampirik çalışma yapılmış ve ampirik veriden yoksunluk üzerinden yapılan eleştirilere bir anlamda cevap oluşturulmuştur³³⁷.

Becker, halihazırda yaygın kabul gören suç teorilerinin, faillerin olağan dışı bir motivasyona sahip olduklarına ve bunun da psikolojik anormalliklerle açıklanmasına yönelik kabulüne karşı çıkmış, bunun yerine hukuka aykırılığın rasyonel kişisel çıkar ile açıklanabilecek herhangi bir ekonomik aktivite gibi değerlendirilebileceğini ifade etmiştir. Becker'a göre etkili bir suç teorisi, psikolojik bozukluklara veya miras alınan kişilik özelliklerine yönelik ilgisinden vazgeçmeli ve basitçe ekonominin seçim analizini sürdürmelidir. Rasyonel seçim analizine göre bazı kişilerin "suçlu" olması onların diğerlerinden farklı psikolojik yatkınlıklar barındırmasından değil, basitçe, farklı çıkar ve zarar dengelerine göre hareket etmelerinden kaynaklanır³³⁸.

Görülebileceği üzere, Antik Yunan ile başlayıp Beccaria ve Bentham ile devam eden haz/acı dikotomisi yavaş yavaş yerini fiziksel hislere yapılan referans yerine ekonomik çıkarlara yapılan referansa bırakmıştır. Acı, maliyete; haz ise menfaate dönüşmüştür. Tarihte ileri gidip günümüze geldiğimizde, bu teorilerin devamı olarak ifade edilebilecek biçimde, hukuk ve ekonomi yaklaşımı hukuk ihlali gerçekleştirme kararının "beklenen fayda" (*expected utility*) etkisinde gerçekleştiğini vurgulayacak, bu da ihlalin getirdiği menfaatten, maliyetin çıkarıldığı getiriye ifade edecektir.

Becker, caydırıcılığı ortaya çıkaran unsurun yaptırımın ağırlığından ziyade kesinliği olduğunu ileri sürer ki hem bu hususu hem de pek çok diğer argümanı daha basit haliyle de olsa Bentham'dan hatırlamamız mümkündür³³⁹. 1992 yılı Nobel

³³⁶ Jack P. Gibbs, "Crime, Punishment and Deterrence", **The Southwestern Social Science Quarterly**, Cilt: 48, Sayı: 4, 1968, ss. 515-530.

³³⁷ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 777-778.

³³⁸ Becker, "Crime and Punishment: An Economic Approach", s. 170-176.

³³⁹ Becker, "Crime and Punishment: An Economic Approach", s. 178.

Ekonomi ödülü sahibi ekonomist Gary Becker, on sekizinci yüzyıl fikirlerini matematiksel modeller üzerinden yaptırımın davranış üzerindeki etkisine uyarlamıştır³⁴⁰. Çalışmasının esas odak noktası, ihlallere hangi oranda izin verilmesi ve hukuku ihlal edenlerin hangi oranda cezasız kalması gerektiğidir. Zira Becker’a göre yüzde sıfırlık ihlal oranı ideal olmadığı gibi gerçekçi de değildir. Bunun yerine toplum denge (*equilibrium*) arayışında olmalıdır³⁴¹.

Becker’ın iddiası, hukuk ihlali kararının bir hukuk ve ekonomi meselesi olduğudur. İhlalin maliyet ve menfaat ilişkisini ifade ettiği formül şöyledir:

$$O_j = O_j(p_j, f_j, u_j)$$

Formülde O_j , bir failin belirli bir süre zarfında işleyeceği ihlal sayısını ifade eder. P_j , failin her ihlal için hüküm giyme olasılığını, f_j ise ihlal başına beklenen yaptırımı gösterir. Nihayetinde u_j ise bir şemsiye değişken olarak gerçekleştirilecek tüm diğer etkileri ifade eder³⁴². Becker’ın ihlal kararına ilişkin ortaya koyduğu bu model, caydırıcılık düşüncesinde önemli bir yeniliği ifade etmiştir. Bu model basitçe hukuk icrasının ihlali nasıl etkileyebileceğine dair bir hesaplama aracı sunmaktadır.

Kriminolog Daniel Nagin, Becker’ın çıkarımlarını ampirik çalışmalarla destekleyerek geliştirmiştir. Katkı sunduğu ilk nokta, karar verme aşamasına birçok farklı parametre eklemesidir. İhlali tamamlama ihtimali, ihlali gerçekleştirme maliyeti (*operational costs*) ve gayri resmî yaptırımlar bakımından beklenen maliyet bu parametrelere örnek olarak gösterilebilir³⁴³.

Nagin’e göre ihlal kararı verme aşamasında göz önünde bulundurulacak hususlardan ilki, ihlalin gerçekleşebilme ihtimalidir. Zira eğer soygun yapmayı düşündüğünüz dükkânın hemen girişine yerleştirilmiş bir kamera ve kapının yanında bir polis memuru varsa, ihlalin tamamlanma ihtimalinin düşüklüğünden ötürü

³⁴⁰ Bkz. Gary Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*, Chicago, University of Chicago Press, 1976.

³⁴¹ Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*, s. 40-42.

³⁴² Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*, s. 47.

³⁴³ Daniel Nagin, “Deterrence in the Twenty-First Century”, *Crime and Justice*, Cilt: 42, Sayı: 1, 2013, ss. 199-264, s. 207-210.

muhtemelen eylemi gerçekleştirmeyeceksinizdir. İhtimali yüksek olarak değerlendiren potansiyel fail, eyleminde başarılı olursa ihlalden elde ettiği kazançtan, ihlalin gerçekleştirilme masraflarının çıkarıldığı menfaati (*commission cost*) elde etmiş olacaktır. Fakat eğer işler yolunda gitmez ve fail yakalanırsa, hem ihlalden elde ettiği yahut edeceği menfaati kaybedecek hem de ihlali gerçekleştirme maliyeti ile yakalanma maliyetinden sorumlu olacaktır. Yakalanma maliyeti, hukuk uygulayıcıları ile geçirilen zaman, savcı veya mahkeme için göz altında beklenen zamanın yanı sıra utanç gibi gayri resmi yaptırımları kapsamaktadır. Her yakalanma mahkûmiyetle sonuçlanmadığı için mahkûmiyet ihtimali de ayrı bir parametre olarak hesaplanır. Eğer mahkûmiyet gerçekleşirse fail mahkûmiyetin de hem resmi hem de gayri resmi maliyeti ile karşılaşacaktır. Bu maliyet hem yaptırımın kendisini hem de yaptırım dolayısıyla oluşan toplumsal tepkiyi kapsar³⁴⁴.

Tüm bu parametreleri matematiksel bir formülle ifade eden Nagin’e göre hukuk ihlali ancak beklenen fayda ihtimali, beklenen zarar ihtimalinden fazla ise gerçekleşecektir. Nagin’in hukuk ihlalinin gerçekleşmesine ilişkin oluşturduğu matematiksel tercüme aşağıdaki gibidir:³⁴⁵.

$$P_s(R - CC) > (1 - P_s)(1 - P_a)CC + (1 - P_s)(P_a)(1 - P_{c|a})(CC + AC) + (1 - P_s)(P_a)(P_{c|a})(CC + AC + FS + ISC).$$

Bu formül uyarınca hukuk ihlalinin gerçekleşmesi, başarılı ihlal girişiminin getirisinin, başarısız girişimin maliyetinden yüksek olmasına bağlıdır³⁴⁶. Her ne kadar matematiksel hesaplama doğru sonuca ulaşmada iyi bir yol olarak gözüксе de buradaki problem, ihlal kararı verecek kişinin, bu değerlendirmeyi yaparken pek çok veriye sahip olması gerekliliğidir. Tüm bu veriye bir şekilde sahip olduğunu düşünsek dahi,

³⁴⁴ Nagin, “Deterrence in the Twenty-First Century”, s. 208-209.

³⁴⁵ Nagin, “Deterrence in the Twenty-First Century”, s. 211-212.

³⁴⁶ Benzer bir hesaplama ihlal yerine uyma üzerinden de yapılmakta ve uymaya ilişkin beklenen çıkar, ihlale ilişkin beklenen çıkardan fazla olduğunda uyma davranışının gerçekleşeceği ileri sürülmektedir. Bu hesaplama, uymaya ilişkin zarar-çıkar analizi olarak isimlendirilmektedir; Huiqi Yan, Benjamin van Rooij, Jeroen van der Heijden, “Contextual Compliance: Situational and Subjective Cost-Benefit Decisions about Pesticides by Chinese Farmers”, *Law & Policy*, Cilt: 37, Sayı: 3, 2015, ss. 240-263, s. 244.

gelişmiş bir hesaplama becerisinin ve muhtemelen bir hesap makinesinin yardımına ihtiyaç duyulacaktır.

Gibbs'in aynı yıl yayımlanan makalesi daha ziyade Beccariayan bir yaklaşım benimsemiştir. Buna göre Gibbs, spesifik olarak cezalandırmanın suç davranışı bağlamındaki rolü üzerine yoğunlaşıp, hukuki yaptırımlar eliyle sağlanacak bir caydırıcılık teorisini benimseyerek, Bentham ve Becker'ın genel faydacılık yaklaşımından farklılaşmıştır. Gibbs, faydacılık kavramlarını ve hukuka aykırılığa ilişkin farklı fayda-zarar ikilemlerini tartışmaktan ziyade, münhasıran otoriteler tarafından tatbik edilen yaptırımın hukuka aykırılık davranışını azaltıp azaltmadığı sorusu üzerinde durmuştur³⁴⁷. Ayrıca belirli devletlerdeki yaptırımların ağırlığı ve kesinliği ile hukuka aykırılık oranlarını karşılaştırdığı ampirik araştırmalar yaparak bir anlamda caydırıcılık alanında ampirik çalışmanın nasıl yapılması gerektiğine ilişkin bir örnek oluşturmıştır. Argümanı şudur: eğer caydırıcılık teorisi gerçekten işliyorsa, yaptırımın kesinliği ve ağırlığının yüksek olduğu devletlerde kasten öldürme suç oranları daha düşük olmalıdır. Gerçekleştirdiği ampirik çalışmanın çıktısı bu argümanı doğrular nitelikte olmuştur. Takip eden çalışmalarda bu karşılaştırma öldürme suçunun dışındaki suçlar bakımından da genişletilmiş ve 1970'lerin ortalarında yaptırım-caydırıcılık ilişkisine yönelik ampirik ve teorik çalışmalar oldukça canlı bir alan haline gelmiştir. Bunun gerçekleşmesinde Gibbs'in sonrasında kitap haline getirdiği ve makalesiyle aynı başlığı taşıyan "Crime, Punishment and Deterrence" eseri ile Zimring ve Hawkins'ın "Deterrence: The Legal Threat in Crime Control" eserinin rolü oldukça önemlidir³⁴⁸.

1980'lerin ortalarında caydırıcılık çalışmalarında iki teorik gelişme daha kaydedilmiştir. Bunların ilki, araştırmacıların caydırıcılık teorisini yaptırıma ilişkin "algı" üzerinden değerlendirmeye başlaması ve özellikle bu algı ile beyan edilen davranış biçimi arasındaki ilişkinin odağa alınmasıdır. Bu yaklaşım, 1960'ların

³⁴⁷ Gibbs, "Crime, Punishment and Deterrence", s. 515-516.

³⁴⁸ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 779-780; Franklin E. Zimring, Gordon J. Hawkins, **Deterrence: The Legal Threat in Crime Control**, Chicago, The University of Chicago Press, 1975.

ortalarından 1970'lerin sonlarına kadar kaleme alınan çalışmaların, yaptırımların objektif özelliklerine yoğunlaşmasıyla karşılaştırıldığında, bir odak kaymasını işaret eder³⁴⁹. Özellikle Geerken ve Gove'un 1975 tarihli makalesi, algıya dayalı bir caydırıcılık teorisinin temellerini atmış ve artık araştırmacılar caydırıcılığı, tehdit bildirimine dayalı bir sosyal psikoloji teorisi olarak ele almaya ve yaptırımın objektif özelliklerinin hukuka aykırı davranış üzerindeki etkisinin ancak bireysel algıları etkilediği ölçüde görülebileceğini kabul etmeye başlamıştır³⁵⁰. Caydırıcılık teorisinin bireysel algılar üzerinden işlediğinin kabulü ile konuya ilişkin araştırmalar için 1970'lerin ortalarından itibaren daha mikro ve bireysel düzlemde ilerleyen yeni bir alan açılmıştır³⁵¹.

Caydırıcılık teorisine ilişkin ikinci önemli kırılma ise 1980'lerin ortalarında gerçekleşmiştir. Önceleri caydırıcılık teorisi caydırıcılığın ceza kanunlarının kendisine atıfla açıklanırken, 80'lerin ortalarından itibaren atıf yapılan bu alan daha geniş bir perspektife çekilmiştir. Örnek olarak; eğer A kişisi, alkollü araç kullanmaktan, eşinin kendisine dair biçtiği değeri azaltacağını düşündüğü için kaçınıyorsa, burada caydırıcılığı sağlayan mekanizma hukuk normuna değil, hukuk-dışı bir sürece, bu örnekte toplumsal kınanma ve utanca dayanmaktadır. Fakat eğer aynı A kişisi, alkollü araç kullanmaktan kaçınmasını, polis tarafından yakalanıp göz altına alınmak ve bunun bir sonucu olarak da eşinin kendisine biçtiği değerinde kayıp yaşamak olarak formüle ederse, burada caydırıcılık teorisi devreye girmiş demektir. 1986'da Williams ve Hawkins'in yayınladıkları makalede bu örneğin ele verdiği şekilde, hukuka aykırılıktan kaçınma, hukuki yaptırımdan kaynaklanabileceği gibi toplumsal kınanma, göz altına alındığı için işini kaybetme gibi diğer olası kayıplar yahut yakalandığında hissedeceği suçluluk gibi kendi kendine yüklediği zarardan da sadır olabilmektedir³⁵².

³⁴⁹ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 780.

³⁵⁰ Michael R. Geerken, Walter R. Gove, "Deterrence: Some Theoretical Considerations", **Law and Society Review**, Cilt: 9, Sayı: 3, 1975, ss. 497-513.

³⁵¹ Gordon P. Waldo, Theodore G. Chiricos, "Perceived Penal Sanction and Self-Reported Criminality : A Neglected Approach to Deterrence Published", **Social Problems**, Cilt: 19, Sayı: 4, 1972, ss. 522-540, s. 528 vd.

³⁵² Kirk R. Williams, Richard Hawkins, "Perceptual Research on General Deterrence : A Critical Review", **Law and Society Review**, Cilt: 20, Sayı: 4, 1986, ss. 545-572, s. 561-566.

Tüm bu gelişim perspektifi içinde caydırıcılığın güvenilir olup olmadığını belirlemede yaşanan en büyük kırılma, Schauer’ın ifade ettiği şekliyle, hukukun “zor” unsurunun; Bentham, Austin ve Hart’ın ve onların tilmizlerinin çalıştığı şekilde yalnızca hukuk felsefesinin bir konusu olarak algılamının ötesine geçerek; sosyolojik, psikolojik, politik ve ekonomik boyutları olan bir sorunsal olduğuna ilişkin kabulün yaygınlaşmasıdır. Buna göre ancak bu alanların ampirik çalışmalarıyla desteklendiğinde hukukun ne olduğunu, nasıl işlediğini ve toplum organizasyonunda oynadığı rolü anlamak mümkün olacaktır³⁵³.

B. CAYDIRICILIĞIN ETKİLİLİK KRİTERLERİ

1. GENEL BAKIŞ

Yaptırımın caydırıcılık sonucunu doğurup doğurmaması, hedef kitlesinin davranışı hakkında karar verme sürecini etkileyip etkileyememesine bağlıdır. Başka bir deyişle, eğer öngörülen yaptırım, kişinin başka türlü davranacağı durumda sırf hukuk öngördüğü için öngörülen şekilde davranmasına yol açıyorsa, burada yaptırımın caydırıcılık işlevini yerine getirdiğinden bahsetmek mümkündür³⁵⁴.

Caydırıcılıkla ilgili akılda tutulması gereken en önemli hususlardan biri, caydırıcılığın etkinliğinin, ancak bireylerin hukuku ve ilgili normun öngördüğü yaptırımı bilmesi durumunda gerçekleşeceğidir³⁵⁵. Mahkûmlar üzerinde yapılan sorgulamalar göstermiştir ki, kendilerini hapis haneye mahkûm eden davranışı gerçekleştirmeden önce kişilerin, eylemin yaptırımı hakkındaki bilgileri oldukça kısıtlıdır. Bu da göstermektedir ki konuyla ilgili bilgi sahibi olunmadığından, suç işleyip işlememeye ilişkin kararın verilmesinde yakalanma ihtimali ve cezanın ağırlığı yüksek bir etkiye sahip olamamıştır³⁵⁶.

Başka bir algısal farklılık ise faillerin cezanın ağırlığını objektif oranlarla paralel olarak görmemeleridir. Tıpkı her birimizin kredi kartıyla alışveriş yaparken

³⁵³ Schauer, *The Force of Law*, s. ix-x.

³⁵⁴ Schauer, *The Force of Law*, s. 128-129.

³⁵⁵ Ball, “Deterrence Concept in Criminology and Law”, s. 351.

³⁵⁶ David A. Anderson, "The Deterrence Hypothesis and Picking Pockets at the Pickpocket's Hanging", *American Law and Economics Association*, Cilt: 4, Sayı: 2, 2002, ss. 295–313, s. 305.

zararı daha az olarak değerlendirmemiz gibi, mahkûmiyet süresi de yakın bir gelecekle ilgili olmadığından, gerçekte olduğu halinden daha az algılanmaktadır. 152 yeni mahkûmun, mahkûmiyet süreleriyle ilgili algılarının incelendiği bir çalışmanın çıktıları göstermiştir ki, mahkûmlar beş yıllık bir mahkûmiyet süresini bir yıllık mahkûmiyet süresinin yalnızca iki katı ağırlığında değerlendirmekte, yirmi yıllık mahkûmiyet ise on yıllık mahkûmiyetin yalnızca yarısından az miktar fazlası olarak algılanmaktadır³⁵⁷. Başka bir ampirik çalışmanın çıktılarında ise mahkûmların, kendilerine yüklenen cezanın ağırlığını ancak ceza infaz kurumunda belirli bir süre geçirdikten sonra gerçeğe daha paralel biçimde algılamaya başladıkları, dolayısıyla ceza infaz sistemi ile gerçek bir karşılaşma yaşanmadan yaptırımın esas ağırlığının olduğundan az algılanıyor olduğu ortaya konulmuştur³⁵⁸. Cezaların objektif özellikleri ile olası faillerin zihinlerindeki algısal izdüşümü birbirinden bu kadar farklıysa, karşı karşıya kaldığımız husus, uyma davranışına ilişkin yasa koyucunun ortaya koyacağı hukuk politikalarının pratikteki etkinliğinin tartışmalı olduğudur.

Cezalandırılma ihtimaline ilişkin algı oluşumunda bildiğimiz hususlardan biri, kişi eğer geçmişte suç teşkil eden davranışta bulunmuş ve ceza almamayı başarmışsa cezalandırma ihtimalini daha düşük algılamakta olduğu ve benzer şekilde geçmişteki ihlal teşkil eden davranışından dolayı yaptırıma tâbi tutulan kişide bu oranın daha yüksek seyrettiğidir. Bu durum, “tecrübe etkisi” olarak isimlendirilmektedir³⁵⁹.

Caydırıcılığın etkili olabilmesi için bir başka kriter, caydırıcılığın hedefinde olan kişinin, kurala dair bilgisini, davranışı ile ilişkilendirebiliyor olmasıdır. Özellikle uyuşturucu, alkol, öfke, korku gibi bozulma etkilerinin bulunduğu durumlar, suçların en çok işlendiği durumlar olup böyle bir etki altındayken kuralın bilgisini davranışa uyarlama oranı oldukça düşük seyretmektedir. Bir diğer kriter ise, kişinin kuralı bildiğini ve kuralın bilgisi uyarınca davranışlarını yönetebilecek kapasiteye sahip

³⁵⁷ Kent A. McClelland, Geoffrey P. Alpert, "Factor Analysis Applied to Magnitude Estimates of Punishment Seriousness: Patterns of Individual Differences", **Journal of Quantitative Criminology**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1985, ss. 307-318, s. 309-310.

³⁵⁸ Eleni Apospori, Geoffrey Alper, "Research Not: The Role of Differential Experience with the Criminal Justice System in Changes in Perceptions of Severity of Legal Sanctions Over Time", **Crime and Delinquency**, Cilt: 39, Sayı: 2, 1993, ss. 184-194, s. 192.

³⁵⁹ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 809.

olduğunu varsaysak bile, kişinin yasaklanan davranışı gerçekleştirmenin bedelinin, getireceği faydadan daha büyük olduğunu düşünüyor olması gerektiğidir³⁶⁰.

Bentham'ın oldukça meşhur olan çalışmasında öne sürdüğü üç kriter olan cezanın kesinliği, cezanın ağırlığı ve ihlal ile ceza arasındaki süre, hâlâ caydırıcılığın etkililiği bahsinde üzerinde en çok durulan ve bu çalışma kapsamında da ayrı bir başlık altında yer verilmesi uygun bulunan ana kriterleri işaret etmektedir³⁶¹.

2. YAPTIRIMIN KESİNLİĞİ, AĞIRLIĞI VE GERÇEKLEŞME HIZI

1970'lerden itibaren cezanın kesinliği, ağırlığı ve uygulanma hızı ile suç oranları ilişkisi detaylı ampirik çalışmalar eliyle incelenmiştir. Spesifik olarak ortaya konulmak istenen veri, cezaların algılanan kesinliği, ağırlığı ve uygulanma hızı ile suç davranışında bulunma oranı arasında ters orantılı bir korelasyon olup olmadığıdır. Baştan altı çizilmesi gerekir ki cezanın uygulanma hızının uyma davranışı üzerindeki etkisine dair çalışmalar, diğer iki değişkene oranla oldukça azdır³⁶².

Cezalandırmanın caydırıcılık etkisinin bu üç etmen üzerinden incelendiği çalışmalar metodolojik açıdan zaman içinde farklılaşmıştır. İlk aşamalarında muhatapların cezanın kesinliği ve ağırlığına ilişkin algıları, çeşitli eylemler ve kendilerinin bu eylemlerde bulundukları anlara dair ifadeleri üzerinden sorgulanmıştır. Bu sorgulamaların çıktıları genel itibariyle cezalandırmanın kesinliğine yönelik algı ile suça karışma oranı arasında ters orantı saptamış olup, cezanın ağırlığı ile ilgili tutarlı bir veri edilememiştir. Ne var ki, şimdiki zaman için sorgulanan algılar ile

³⁶⁰ Paul H. Robinson, "How Psychology is Changing the Punishment Theory Debate", **Law and Psychology**, Cilt: 9, ed. Belinda Brooks-Gordon, Michael Freeman, Oxford, Oxford University Press, ss. 94-105, s. 96.

³⁶¹ Bentham, **Yasamanın İlkeleri**, s. 39 vd.; Robinson, "How Psychology is Changing the Punishment Theory Debate", s. 96.

³⁶² Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 811; Cezalandırmanın hızı ile ilgili bir çalışma için bkz. Daniel S. Nagin, Greg Pogarsky, "Integrating Celerity, Impulsivity, and Extralegal Sanction Threats Into a Model of General Deterrence: Theory and Evidence", **Criminology**, Cilt: 39, Sayı: 4, 2001, ss. 865-892; cezalandırmanın hızını "zararı" Benthamcı anlamda artırıcı bir unsur olarak görmek yerine insanların cezalandırmanın ertelenmesini, hemen infaz edilmesinden daha yüksek zarar olarak algıladığına ilişkin bulgular için bkz. George Loewenstein, "Anticipation and the Valuation of Delayed Consumption", **The Economic Journal**, Cilt: 97, Sayı: 387, 1987, ss. 666-684, s. 679-680.

geçmişte gerçekleşen eylemler üzerindeki değerlendirmeler caydırıcılık etkisinden ziyade “tecrübe etkisi” olarak kendini göstermiştir³⁶³.

Bir sonraki aşamada sorgulanan eylemlerin tarihi son bir yıl ile sınırlanmış olup ilk metoda paralel şekilde cezanın kesinliği ile suça karışma oranı arasında ters orantılı bir korelasyona rastlanırken cezanın ağırlığı için yine tutarlı bir orantı kurulamamıştır. Bunun yanı sıra bu çalışma biçiminin çıktıları göstermiştir ki gayri resmi yaptırımların suç davranışından kaçınma üzerindeki etkisi resmi hukuki yaptırımların etkisine oranla daha kuvvetli bir oran oluşturmaktadır³⁶⁴. “*Bayesian Öğrenme Metodu*”nun ele alındığı bir çalışmada da benzer şekilde caydırıcılık unsurunun, çıktılarda yer almasına karşın suç davranışından kaçınmada en kuvvetli belirleyen olmadığı belirtilmiştir³⁶⁵.

Algısal caydırıcılık araştırmalarının üçüncü aşamasında araştırmacılar, olası faillerin ilgili ihlal eylemini gerçekleştirmeyi tasarladıkları anın bir simülasyonunu oluşturmak suretiyle bu andaki yaptırım tehdidine ilişkin algıyı ölçmüşlerdir. Bunun için sorguladıkları olası ihlal durumu geçmişe ilişkin değil gelecekte böyle bir davranışta bulunma ihtimaline ilişkindir. Bu ölçümün yapılabilmesi için muhatapların çeşitli senaryolar üzerinden cevap vermesi istenmektedir. Algısı ölçülecek muhatap için olabildiğince gerçekçi olacak bir senaryo üzerinden, alkollü araç kullanma, vergi ödemekten kaçınma, kopya çekme, şiddet eylemi gösterme gibi davranışlarda bulunup bulunmayacakları sorgulanır. Araştırmanın çıktıları genel olarak caydırıcılık teorisini doğrular biçimdedir, yaptırımın kesinliği konusunda ikna olan kişiler, başka bir deyişle

³⁶³ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 811.

³⁶⁴ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 812.

³⁶⁵ Bayesian Öğrenme Metodu (*Bayesian Learning Model*) herhangi bir konuya ilişkin ilk algımız ile sonradan eklenen ikincil bilgilerin yarattığı algıların ilişkilene biçimini konu alır. Örneğin X bireyinin tutuklanma ihtimaline karşı bir ilk algısı olduğunu kabul edelim, bu algı o güne kadar konuyla ilgili elindeki bilgilerin ve bunların zihnindeki işleme biçiminin bir sonucudur. Zihin konuyla ilgili yeni bir bilgiyle karşılaştığında, örneğin bir arkadaşının tutuklanması yahut bizzat kendisini bu olayla karşı karşıya bulması gibi, zihnindeki ihtimale ilişkin algı güncellenir. Bu ikincil yahut sonraki algı, önceki algı ile yeni bilginin oluşturduğu algının bir kombinasyonudur. Bayesian Öğrenme Modeli, ekonomistler tarafından tüketici analizinde yeni ürünler üzerindeki algılar bağlamında da kullanılmıştır; Ross L. Matsueda, Derek A. Kreager, David Huizinga, "Deterring Delinquents a Rational Choice Model of Theft and Violence", *American Sociological Review*, Cilt: 71, 2006, ss. 95–122, s. 97-98-117.

“yakalanmalarını daha olası gören” muhataplar, suç teşkil edecek davranıştan kaçınma yönünde eğilim göstermektedirler³⁶⁶.

Bu araştırmaların da gösterdiği üzere, caydırıcılık çalışmalarında üzerinde konsensüs oluşan nadir hususlardan biri, yaptırımın kesinliğinin, yaptırımın ağırlığından daha kuvvetli bir caydırıcılık etkisi oluşturduğu, bu etkinin yaptırımın kesinliği bağlamında çok daha ikna edici ve tutarlı bir karakter sergilediğidir³⁶⁷. Caydırıcılığı garanti altına alan en önemli kriter olarak gösterilen kesinliğin, “ne ölçüde” bir kesinlik olması gerektiğine yönelik de çalışmalar yapılmış olup bu çalışmalardan kiminin çıktıları yakalanma oranının yüzde 30’dan yüksek olması gerekliliğine³⁶⁸, diğer çalışmaların çıktıları ise bu oranın yüzde 25 ila 40 arasında seyretmesi gerektiğine vurgu yaparak, aksi takdirde yaptırımın caydırıcılık mekanizmasını işletmesinin söz konusu olmayacağını söyleyerek yaptırımın kesinliği hususunda bir yüzdelerik sınır (*tipping point*) ortaya koymuşlardır³⁶⁹.

Yaptırımın kesinlik, ağırlık yahut başka herhangi bir kriterinin, olası failleri caydırma olasılığından bahsetmek, failin bu kriterleri ilgili karar anında hesaplıyor olmasına ilişkin bir beklentimiz olmasını gerektirmektedir. Bu senaryoda suç işlemeye yönelik verilecek karar; rasyonel bir varlık olarak insanın çıkarı doğrultusunda ve zarardan çok fayda getirecek yönde davranma prensibine göre işleyecektir. Bu yaklaşım, suçun olağan dışı bir motivasyonla açıklanması gerekliliğini ortadan kaldırır. Zira suç bu bağlamda yalnızca kişisel çıkar üzerinden açıklanabilmektedir³⁷⁰.

³⁶⁶ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 814-815.

³⁶⁷ Nagin, “Deterrence in the Twenty-First Century”, s. 201.

³⁶⁸ Charles R. Tittle, Alan R. Rowe, “Certainty of Arrest and Crime Rates: A Further Test of the Deterrence Hypothesis”, **Social Forces**, Cilt: 52, 1974, ss. 455-462, s. 457-458.

³⁶⁹ Mitchell B. Chamlin, “A Longitudinal Analysis of the Arrest-Crime Relationship: A Further Examination of the Tipping Effect”, **Justice Quarterly**, Cilt: 8, Sayı: 2, 1991, ss. 187-200, s. 195-196; Don W. Brown, “Arrest Rates and Crime Rates: When Does a Tipping Effect Occur?”, **Social Forces**, Cilt: 57, Sayı: 2, 1978, ss. 671-682, s. 676-677; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 71.

³⁷⁰ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 782-783; Rasyonel fayda-zarar hesabının dışında kalan ve duyguların etkisiyle hareket edilen hukuka aykırılık durumlarına dair bkz. George Loewenstein, "Out of Control: Visceral Influences on Behavior", **Organizational Behavior and Human Decision Processes**, s. 65, s. 3, 1996, ss. 272-292.

Bu yaklaşıma göre kişinin suç işleme yönünde vereceği kararın matematiksel formülasyonu aşağıdaki gibi işaret edilmiştir:

$$(U)Suç = p1 (Suçun Faydaları) + p2 (Suçun Zararları) + p3 (Hukuka Uygun Davranışın Faydaları) + p4 (Hukuka Uygun Davranışın Zararları)^{371}$$

Bu formül uyarınca suçun fayda bakımından değeri (*utility of crime*), suçun faydaları (kolay yoldan gelir elde etme yahut uyuşturucu kullandıktan sonraki yüksek zihin durumu, yahut prestij veya tecavüzün sağlayacağı haz); suçun zararları (yakalanmak, tutuklanmak, hüküm giymek, hapse gitmek, ailenin saygısını yitirmek, çocuklarından ayrı kalmak); hukuka uygun davranışın faydaları (düzenli ve güvenli bir iş ve maaş, toplum tarafından kabul edilme) ve hukuka uygun davranışın zararları (düşük maaş, düşük prestijli bir işte çalışmaktan kaynaklanan başarısızlık hissi) ögelerinin basit bir toplamından oluşur. Her bir ögenin çarpıldığı “p” ise her bir fayda ya da zararın gerçekleşme olasılığıdır (*probability*). Dolayısıyla suçun fayda bağlamında değeri yalnızca sonuçlarından değil aynı zamanda bu sonuçların olasılıklarından da etkilenir³⁷².

Suçun olası zararlarının bir kısmını, eylemi gerçekleştirmekten dolayı yakalanmak, cezaya çarptırılmak ve öngörülen cezanın tatbikini içerecek şekilde, hukuk sisteminin öngördüğü yaptırımlar oluşturmaktadır. Caydırıcılık teorisyenleri hukuk sisteminin öngördüğü yaptırımların suçun zararlarını arttırdığını ve dolayısıyla suçun önlenmesinde rol oynadığını ileri sürer. Oluşturacağı zarar bağlamında hukuki yaptırımların üç temel özelliği olan kesinlik, ağırlık ve uygulanma hızı, caydırıcılık teorisyenlerinin ampirik çalışmalarda en sık üzerinde durduğu kriterleri ifade eder³⁷³.

Caydırıcılığın başat kriterleri olarak sayılan kesinlik, ağırlık ve gerçekleşme hızı değişkenleri hem objektif olarak hem de sübjektif yani algı düzeyinde işlev görebilir. Hukuk politikalarında yapılan değişiklikler ile bu kriterler üzerinden caydırıcılığı çalıştırmaya yönelik örneklerden biri yaptırımın kesinliğine ilişkin olup

³⁷¹ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 783.

³⁷² Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 783.

³⁷³ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 783-784.

sokakta devriye gezen kolluk kuvveti sayısını arttırmak yolu ile gerçekleştirilmektedir. Bir başka tercih ise kesinlik üzerinden değil fakat cezalandırmanın ağırlığı üzerinden objektif caydırıcılığı artırma çabasıdır. Buna örnek olarak pek çok hukuk sisteminin bir suçun ateşli silahlar kullanılarak işlenen hali için öngörülen yaptırımını daha ağır olarak öngörmesi gösterilebilir. Bu düzenlemelerin amacı, ateşli silah kullanımının fail açısından “zararı” artıracak bir unsur oluşturmasını sağlamaktır. Yasa koyucular cezalandırmanın objektif özelliklerini, zararı arttırıcı şekilde düzenlediklerinde, olası faillerin bu özelliklere ilişkin “algılarının” da etkileneceği yönünde bir varsayımda bulunurlar. Fakat daha önce de üzerinde durduğumuz gibi caydırıcılığın objektif ve sübjektif görünümüleri her zaman paralellik göstermemektedir ³⁷⁴ . Objektif cezalandırma unsurlarından algısal boyuta kaydığımızda caydırıcılık teorisinin bir sosyal psikoloji teorisi olduğu ve aslında caydırıcılığın bir tehditten temel alan bir iletişim biçimi olduğu olgusuyla yüzleşiriz³⁷⁵.

Cezalandırmanın objektif özellikleri ile suç oranları arasındaki ilişkiyi incelerken Amerika Birleşik Devletleri’nde 1962-2008 arasındaki suç oranlarına ilişkin veriler kullanışlı bir araç olacaktır. İstatistiklere göre 1960’lardan 1980’lere kadar hem mala karşı suçlarda hem de şiddet suçlarında tutarlı bir artış yaşanmıştır. 1970’lerin sonundan 1980’lerin ortalarına kadar her iki suç kategorisinin istatistiklerinde ufak düşüşler görülmektedir. Takip eden birçok yıl için suç oranlarında artış görülmüş ve özellikle şiddet suçları kategorisinde 1991’de en yüksek orana ulaşılmıştır. Ne var ki 1991 sonrasında ve özellikle 2000 yılına değin, devamlı ve kayda değer düşüş gözlemlenmektedir. Bu istatistik “büyük suç düşüşü” olarak isimlendirilmiştir³⁷⁶. 2008’e kadar her iki suç kategorisinde de düşüş devam etmiş fakat düşme oranı 2000’den sonra azalmıştır. 1991 sonrası suç oranlarının düşüşü hem

³⁷⁴ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 120 vd; Huiqi Yan, Benjamin van Rooij, Jeroen van der Heiden, “The Enforcement-Compliance Paradox: Implementation of Pesticide Regulation in China”, **China Information**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2016, ss. 209-231, s. 211; Benjamin van Rooij, “Weak Enforcement, Strong Deterrence: Dialogues with Chinese Lawyers About Tax Evasion and Compliance”, **Law & Social Inquiry**, Cilt: 41, Sayı: 2, 2016, ss. 288-310, s. 290.

³⁷⁵ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 785.

³⁷⁶ John E. Eck, Edward R. Maguire, "Have Changes in Policing Reduced Violent Crime? An Assessment of the Evidence", **The Crime Drop in America**, ed. Alfred Blumstein, Joel Wallman, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, ss. 207-265, s. 209 vd.

oldukça düzenli hem de kayda değer oranda gerçekleşmiştir. 2008 yılı rakamları itibariyle şiddet suçları oranı 1992'deki rakamlara kıyasla yüzde 66 azalmış, azalma oranı mala karşı suçlarda ise yüzde 53 olarak tespit edilmiştir. Üstelik oranlardaki bu düşüş ülke genelinde ve hem kentsel hem de kırsal kesimlerde benzer şekilde tezahür etmiştir. Bu oransal değişikliğin suç politikalarıyla ve dolayısıyla da caydırıcılık etkisiyle ilişkisini incelemek, cezalandırmanın objektif etkisinin suç davranışı üzerindeki etkisini anlamak konusunda oldukça önemlidir³⁷⁷.

1994'te, dönemin Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Bill Clinton'ın Şiddet Suçları Kontrolü ve Hukuki Yaptırımı (*Violent Crime Control and Law Enforcement Act*) başlıklı yasayı onaması ile hukukun caydırıcılık etkisinin artırılması hedeflenmiş, içeriğinde ateşli silahlara yönelik kısıtlamalar, daha ağır yaptırımlar içeren hükümler ve ayrıca 100.000 yeni polis memurunun görev almasını barındırmıştır. Polis memuru sayısındaki artışın hedefi, başka bir deyişle sokakta daha fazla kolluk kuvveti görevlendirmenin altında yatan gaye, yakalanmaya ilişkin objektif olasılığın yahut kesinliğin artırılması, buna bağlı olarak da suç oranları üzerinde caydırıcı bir etki yaratmaktır. Bu hedef kısmen de olsa gerçekleştirilmiş ve polisin sokaktaki görünümü kayda değer biçimde arttırılmıştır. Fakat altı çizilmelidir ki kolluk görevlilerinin sayısal olarak artışının yanı sıra, 1990'ların başından itibaren asayiş birimleri kullandıkları teknikleri de geliştirmiş, özellikle teknolojik gelişmelerin sağladığı yöntemler, ihlallerle mücadelede kolluk kuvvetinin elini güçlendirmiştir. Dolayısıyla Amerika Birleşik Devletleri'nde 1990'lar itibariyle düşüşe geçen suç oranlarının altında yatan kolluk kuvveti etkisinin bir kısmını "daha fazla polis" oluşturuyorsa diğer kısmını "daha iyi polislik" in oluşturduğu ifade edilmektedir³⁷⁸.

Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleştirilen bir diğer çalışmada, yaptırımın kesinliği ve ağırlığı değişkenlerinin etki oranı, farklı suç tipleri bağlamında

³⁷⁷ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 787,788; İlgili istatistikler için bkz. <https://ucr.fbi.gov/crime-in-the-u.s/2002/02sec2.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 28.02.2019.

³⁷⁸ Steven D. Levitt, "Understanding Why Crime Fell in the 1990s: Four Factors that Explain the Decline and Six that Do Not", *Journal of Economic Perspectives*, Cilt: 18, Sayı: 1, 2004, ss. 163–190, s. 177.

incelemiştir³⁷⁹. Çalışmada diğer değişkenler olarak kentlilik oranı, eğitim durumu, yaş, cinsiyet ve tarım dışı çalışma alanlarında istihdam değişkenlerinden faydalanılmıştır³⁸⁰. İncelenen suç tiplerinin tümü için yaptırımın kesinliği ile hukuka aykırı davranış arasında negatif korelasyon bulgusuna ulaşılmıştır³⁸¹. Başka bir deyişle yaptırımın gerçekleşmesi ne kadar kesinse, hukuka aykırı davranışın icra edilme oranı o kadar düşük seyretmektedir. Ele alınan değişkenlerden kentlilik, oranı en çok etkileyen değişken olarak karşımıza çıkar. Veriler göstermektedir ki yaptırımın kesinliği ile hukuka aykırı davranış arasındaki negatif korelasyon, kentliliğin görece düşük olduğu hallerde en yüksek şekilde seyrederken, daha yüksek kentlilik oranında bu bağ kuvvetini bir nebze kaybetmektedir. Bu çıktı, yaptırımın kesinliğinin kentsel nüfustan ziyade kırsal nüfusta daha yüksek etkide bulunduğunu işaret eder. Bu durum, kırsal bölgelerde kişilerarası doğrudan ilişkinin daha kuvvetli olması dolayısıyla yaptırımı maruz kalmanın kişinin yaşamı boyunca taşınmasını gerektirecek bir damgalamaya maruz kalacağına ilişkin bir algıyı tetikleyeceği olgusuyla açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra ilgili korelasyon ayrı ayrı suç tipleri için saptanmak istendiğinde, kentlilik ve kırsallık arasındaki bu fark; öldürme, yaralama ve hırsızlık için geçerli olmaya devam etmekle birlikte gasp ve otomobil hırsızlığı gibi suçlarda göz ardı edilebilecek düzeyde kalmıştır³⁸².

Yaptırımın ağırlığı ile ilgili çıktıları bakıldığında ise yalnızca öldürme suçu ile yaptırımın ağırlığı arasında bir negatif korelasyon olduğu ve bu korelasyonun oldukça belirleyici bir yükseklikte seyrettiği, ne var ki incelenen diğer suç tipleri için bir negatif korelasyon bulgusuna rastlanmadığı ortaya konmuştur³⁸³. Bu bulgu ışığında yaptırımın ağırlığının tek başına kuvvetli bir değişken olarak ele alınamayacağı, yalnızca değişkenlerden biri ve hatta birçok değişkenden daha az etkili bir faktör olarak görülebileceği ileri sürülmüştür. Yaptırımın kesinliği ile hukuka aykırı davranış

³⁷⁹ Charles R. Tittle, "Crime Rates and Legal Sanctions", **Social Problems**, Cilt: 16, Sayı 4, 1969, ss. 409-423, s. 411.

³⁸⁰ Tittle, "Crime Rates and Legal Sanctions", s. 414.

³⁸¹ Tittle, "Crime Rates and Legal Sanctions", s. 415.

³⁸² Tittle, "Crime Rates and Legal Sanctions", s. 415.

³⁸³ Tittle, "Crime Rates and Legal Sanctions", s. 416-417.

arasındaki negatif korelasyonun uygulamada caydırıcılık etkisini arttırması için ise daha çok polise değil daha etkili polisliğe ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir³⁸⁴.

Cezanın ağırlığı hususundaki çalışmaların ortaya koyduğu ilginç bir husus daha vardır: Modern ceza yasalarının çoğunun öngördüğü şekilde, ilk defa suç işleyen kişinin daha az yaptırıma tâbi tutulmasına yönelik uygulama, ilk bakışta hem mantıken hem vicdanen oldukça makul olsa da faillere cezayla başa çıkabildiklerine ilişkin bilgiyi sağlayabilmekte ve caydırıcılığın tam tersi yönünde çalışabilmektedir³⁸⁵.

Yaptırımın kesinliğinin, uyma davranışı için kurucu olduğu iddia edildiğinde, kolluk kuvvetleri, uymayı sağlamada başat aktörlerden biri haline gelmektedir. Zira düşünce, polisin toplumda görünümünün yaygın olması halinde olası failin hukuka aykırı davranışı gerçekleştirmeyi iki kere düşüneceğidir. Dolayısıyla kimi yazarlar, daha fazla kolluk görevlisi istihdam etmenin, uyma davranışını arttıracaklarını açıklıkla iddia etmektedirler. Literatürde “Gözcü etkisi” (*sentinel effect*) olarak ifade edilen bu görüş uyarınca polis, yalnızca sokaktaki varlığı üzerinden dahi hukuka aykırı davranış ihtimalini azaltmakta, zira potansiyel failin zihnindeki yakalanma ihtimali otomatik olarak artış göstermektedir³⁸⁶. Etrafta daha fazla polis olduğuna ilişkin algının yarattığı yakalanma ihtimali artışına benzer biçimde zaman zaman ev sahipleri evlerinin dış kısmına alarm sistemi bulunduğuna dair bir uyarı yerleştirmek suretiyle olası bir hırsızlık durumunun tespit edileceğine ilişkin olasılığı arttırmayı hedeflemektedirler. Üstelik kimi hallerde evde gerçekten alarm sistemi bulunmamaktadır. Bu tip caydırma girişimleri, “hayalet etki” (*phantom effect*) olarak ifade edilmektedir³⁸⁷.

Üniformalı kişiler ile sokakta gerçekleşen karşılaşmaların kişileri doğrudan uymaya yönlendirdiğini ortaya koyan ve Türkiye’de tiyatrocular tarafından gerçekleştirilen deneysel bir girişimi bu bahis kapsamında hatırlamak gerekir. 1986 yılında Ortaoyuncular Tiyatrosu tarafından sahneye konan “İçinden Tramvay Geçen Şarkı” oyunu sırasında kostüm olarak kullanılan Nazi subayı üniformaları, tiyatroculara bir fikir vermiş ve tiyatrocular bu kostümler içinde İstiklal Caddesi’ne

³⁸⁴ Tittle, “Crime Rates and Legal Sanctions”, s. 422-423.

³⁸⁵ Robinson, “How Psychology is Changing the Punishment Theory Debate”, s. 97-98.

³⁸⁶ Nagin, “Deterrence in the Twenty-First Century”, s. 201.

³⁸⁷ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 126.

çıkarak rastgele biçimde yayaları durdurup kimlik sorgusu ve üst araması yapmayı denemişlerdir. İlgili üniforma, dize kadar çizmeleri, gamalı haçları ve kendilerine özgü kasketleri ile Türkiye Cumhuriyeti kolluk kuvveti yahut asker üniformalarından son derece farklı olmasına karşın; kendisine talep yöneltilen yayaların önemli bir kısmı istenen davranışı gerçekleştirmiş ve hatta kimileri ellerini duvara dayamak suretiyle üst aramasına maruz kalmaya razı olmuştur. Ortaya çıkan bu sonuç, kişilerin yalnızca devletin zor kullanma gücünü temsil ettiğini düşündüğü üniformalı bireylerin dahi taleplerine uymaya eğilim gösterdiğidir³⁸⁸. Bu bağlamda kolluk kuvvetinin sokaktaki varlığının olası failer üzerindeki caydırıcılık etkisini arttırdığı bulgusu, akla yatkın görünmektedir.

Polis davranışının suç oranları üzerindeki etkisine ilişkin ilk kapsamlı çalışmalardan birinde, agresif polis devriyesi pratiklerinin, başka bir deyişle polislerin sokakta aktif biçimde araçları durdurması ve arama yapmasının hırsızlık oranları üzerindeki etkisi, Amerika Birleşik Devletleri'nin otuz beş şehrinde incelenmiştir³⁸⁹. Çalışmanın çıktıları, hırsızlıkların daha yüksek oranda tutuklanmayla sonuçlandığı şehirlerdeki ihlal oranlarında düşüş yaşandığını göstermiştir. Buna ek olarak bahsedilen agresif polis devriyesi uygulamasının hayata geçirildiği şehirlerde daha yüksek tutuklanma oranları gözlenmiştir. Araştırmacılar, polisin sokakta “gerçekten bir şeyler yaptığı”, bir başka deyişle ceza kesme yahut arama gibi başkaca bir işlemde bulunduğu senaryolarda, cezalandırmanın kesinliği ölçütünün beslendiği, bunun da suç oranlarının düşmesini sağladığı şeklinde bir sonuca ulaşmışlardır³⁹⁰. Sonraki yıllarda yapılan benzer ampirik çalışmaların da benzer bulguları ortaya çıkarması üzerinden söylenebilmektedir ki 1990’lardan itibaren istatistiksel olarak gözlemlenen

³⁸⁸ Yıldız, “Sosyal Etki Süreçlerinin ‘Tehlikeli Oyun: Dalga’ Filmi Bağlamında Değerlendirilmesi”, 42; https://www.sabah.com.tr/yazarlar/babaoglu/2009/07/20/kimlik_ve_kilik_degistirme_gazeteciliginin_ozu, <http://www.radikal.com.tr/yorum/icinden-reform-gecen-ulke-768957/>, Çevrimiçi Atuf, Erişim tarihi: 22.02.2020.

³⁸⁹ James Q. Wilson, Barbara Boland, "The Effect of the Police on Crime", **Law and Society Review**, Cilt: 12, Sayı: 3, 1978, ss. 367–390.

³⁹⁰ James Q. Wilson, Barbara Boland, “The Effect of the Police on Crime”, s. 372-378; aynı yönde bulgulara ulaşan takip eden bir çalışma için bkz. Robert J. Sampson, Jacqueline Cohen, "Deterrent Effects of the Police on Crime : A Replication and Theoretical Extension", **Law and Society Review**, Cilt: 22, Sayı: 1, 1988, ss. 163–190.

suç oranı düşüşleri en azından belirli ölçekte polis sayısındaki artış ile ters orantılı olarak seyretmiştir³⁹¹.

Polisin her an her yerde olması ne gerçekçi ne de istenen bir şey olduğundan kriminologların, “sıcak nokta” (*hot spot*) olarak isimlendirdiği ve suç oranlarının ortalamadan yüksek seyrettiği bölgeler tespit edilmeye başlanmıştır. Örnek olarak Minneapolis’te yapılan bir incelemede polis hattına yapılan aramaların yüzde 50’sinin yalnızca şehrin yüzde üçlük bölgesinden gelmekte olduğu tespit edilmiştir³⁹². Sonrasında farklı şehirlerde yürütülen benzer çalışmalar, benzer bulgulara ulaşmıştır³⁹³. Eğer polisin sokaktaki görünümü, hukuka aykırı davranışı azaltıyorsa ve şehirlerde hukuka aykırı davranış oranları belirli bölgelerde yoğunlaşıyorsa, polisin o bölgelerde yoğun olarak görevlendirilmesi uyma davranışının tesisi bağlamında akla uygun görünmektedir. Burada sorulması gereken, kolluk kuvvetinin bu sıcak noktalara yönlendirilmesi halinde olası faillerin hukuka aykırı davranışı gerçekleştirmek için daha az polis barındıran bölgeleri tercih ederek eyleme devam etme yolunu seçip seçmeyecekleridir. Çalışmalar göstermektedir ki, polis kuvvetini yoğun olarak belirli sıcak noktalarda toplamak suçun yer değiştirmesine yol açmamaktadır³⁹⁴. Aksine, bu sıcak noktalara yakın bölgelerde de suç oranlarının düştüğünü bulgulayan çalışmalar bulunmaktadır³⁹⁵.

³⁹¹ Steven D. Levitt, "Using Electoral Cycles in Police Hiring to Estimate the Effect of Police on Crime", **The American Economic Review**, Cilt: 87, Sayı: 3, 1997, ss. 270–290, s. 286; Thomas B. Marvell, Carlisle E. Moody, "Specification Problems, Police Levels, and Crime Rates", **Criminology**, Cilt: 34, Sayı: 4, 1996, ss. 609–646, s. 640. Polis sayısının artırılmasının şiddet suçları oranları üzerinde pozitif etkisinin bulunmadığını iddia eden karşıt görüş için bkz. Eck, Maguire, "Have Changes in Policing Reduced Violent Crime? An Assessment of the Evidence", s. 248 vd.

³⁹² Lawrence W. Sherman, Patrick R. Gartin, Micheal E. Buerger, "Spots of Predatory Crime: Routine Activities and the Criminology of Place", **Criminology**, Cilt: 27, Sayı: 1, 1989, ss. 27-56, s. 37; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 72.

³⁹³ David Weisburd, Lorraine Green, "Policing Drug Hot Spots: The Jersey City Drug Market Analysis Experiment", **Justice Quarterly**, Cilt: 12, Sayı: 4, 1995, ss. 711-735, s. 731-732; David Weisburd, Shawn Bushway, Cynthia Lum, Sue-Ming Yang, "Trajectories of Crime at Places: A Longitudinal Study of Street Segments in the City of Seattle", **Criminology**, Cilt: 42, Sayı: 2, 2004, ss. 283-321, s. 310.

³⁹⁴ Weisburd, Bushway, Lum, Yang, "Trajectories of Crime at Places: A Longitudinal Study of Street Segments in the City of Seattle", 308.

³⁹⁵ Nagin, "Deterrence in the Twenty-First Century", s. 240.

Kolluk kuvvetinin görünürlüğünün artması, bahsedilen bu hususlar ışığında cazip bir çözüm gibi görünse de bu yöntemi yaratabileceği dezavantajlarla birlikte düşünmek gerekir. Zira hedef bölgelerin seçilme kriterleri ve kolluk görevlilerinin bu bölgelerdeki sakinlere nasıl muamele edeceği hususu, uygulamanın yanlış yöne sapmasına yönelik bir potansiyel oluşturabilir. Bu hususta verilebilecek örneklerden biri 1990’larda New York şehrinde silah şiddetini azaltmak üzere yoğunluğu arttırılan “durdurma ve arama” (*stop and frisk*) uygulamasıdır³⁹⁶. Artan silahlı suçları kontrol altına almak için polisin sokaktaki görünürlüğünü arttırmak ve vatandaşları durdurup üst araması yapmak üzerinden işletilen uygulama teorik olarak yaptırımın kesinliği ve kolluk kuvvetinin gözetleme etkisi alanına girmektedir. Ne var ki uygulamanın kendisi, olumsuz sonuçlara neden olmuş; arama durdurma faaliyeti orantısız biçimde yoksul ve etnik azınlığın yoğunlukta olduğu bölgeleri etkilemiştir. Beyaz vatandaşlara kıyasla Hispanik kökenli vatandaşlar üç kat daha fazla arama uygulamasına tâbi tutulmuştur. 2016’da yapılan bir çalışmaya göre arama için durdurulan vatandaşların yüzde 80’i siyahi yahut Hispaniktir³⁹⁷. Uygulamanın hırsızlık ve gasp suçu oranları üzerinde dikkat çekici bir azaltma etkisi bulunmadığı da ileri sürülmektedir³⁹⁸.

Bu örnekten hareketle altını çizmek gerekir ki polisin görünümünün artması, sihirli bir değnek değildir. Çözüm olarak getirildiğinde kendi sınırları ve problemleriyle birlikte denkleme dahil olmaktadır. Daha da önemlisi, altında yatan gerekçe yine cezalandırıcı içgüdümüzdür. Üstelik polis gücünün amaca yönelik olmayan kullanımı ile ayrımcı uygulamaların ivme kazanması ciddi bir tehlike olarak karşımızda durmaktadır³⁹⁹.

³⁹⁶ Colin Lubelczyk, “Crime Control, Civil Liberties, and Policy Implementation: An Analysis of the New York City Police Department’s Stop and Frisk Program 1994-2013”, Yayınlanmamış Tez, Department of Political Science, Haverford College, Nisan 2014, s. 7 vd.

³⁹⁷ New York Güney Bölge mahkemesinin durdurma ve arama uygulamasının anayasal olmadığına ilişkin kararı için bkz. <http://www.nysd.uscourts.gov/cases/show.php?db=special&id=317>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 16.10.2019, s. 1; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 73.

³⁹⁸ Richard Rosenfeld, Robert Fornango, “The Impact of Police Stops on Precinct Robbery and Burglary Rates in New York City, 2003-2010”, **Justice Quarterly**, Cilt: 31, Sayı: 1, 2014, ss. 96-122, s. 116.

³⁹⁹ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 40.

Yaptırımın caydırıcılığıyla ilgili temel sorunlardan bir diğeri ise bireylerin, yaptırımın ağırlığını gerçekte olandan daha hafif biçimiyle algılamaya meyilli olmasıdır⁴⁰⁰. Daha da ötesinde, daha önce hürriyeti bağlayıcı cezaya tâbi tutulan eski mahkûmlar dahi tekrar yakalanma ihtimallerini oldukça azımsamaktadırlar⁴⁰¹. Caydırıcılığın ancak birçok unsurun bir arada bulunması halinde gerçekleşebileceği göz önünde bulundurulduğunda başarı durumunun kural değil istisna olduğunu söylemek mümkündür⁴⁰².

Ceza adaleti politikalarıyla hukuka aykırılığın önlenmesine yönelik yüksek beklentilere karşın, yaptırımların hukuka aykırılığın ortaya çıkması önünde gerçek bir engel teşkil ettiğine dair elimizde sağlam ve güvenilir deliller bulunmamaktadır. Her ne kadar ceza adaletinin ilgili politikalarının bir caydırıcı etki yarattığını söylemek mümkünse de bu etkinin ne kadar kuvvetli olduğunu ve niçin düşündüğümüz kadar kesin ve kuvvetli bir etkinin varlığına dair kanıtlara ulaşamadığımızı tespit etmek zordur. Caydırıcılık etkisine ilişkin ampirik verilerin niçin bu kadar zayıf olduğuna ilişkin literatürde iki farklı argüman sunulmaktadır. Bunlardan ilki caydırıcılık etkisini tek başına, diğer faktörlerden ayırıştırarak incelemenin zor olması zira caydırıcılık etkisi gerçekleşene kadar başka pek çok etkenin vuku bulmuş olabileceği hususu olup; diğeri ise sistemin insanın rasyonelitesini, caydırıcılık oluşturacak ölçüde yönlendirme kapasitesinin bulunmadığı argümanıdır⁴⁰³.

Caydırıcılık bahsine ilişkin genel değerlendirmeden sonra üzerinde durulması gereken husus, yaptırımın gerçekleşme biçimine göre davranışı dönüştürme etkisinin incelenmesidir. Bu husus, özel caydırıcılık ve genel caydırıcılık olarak kategorize edilen etkinin, faillerin fiziksel kapasiteden yoksun bırakıldığı hürriyeti bağlayıcı ceza ve ölüm cezası üzerinden incelenecek olup günümüz modern ceza hukuku

⁴⁰⁰ Robert Apel, "Sanctions, Perceptions, and Crime: Implications for Criminal Deterrence", **Journal of Quantitative Criminology**, Cilt: 29, ss. 67-101, s. 79.

⁴⁰¹ Greg Pogarsky, Alex R. Piquero, "Can Punishment Encourage Offending? Investigating the 'Resetting' Effect", **Journal of Research in Crime and Delinquency**, Cilt: 40, Sayı: 1, 2003, ss. 95-120, s. 100.

⁴⁰² Robinson, "How Psychology is Changing the Punishment Theory Debate", s. 100.

⁴⁰³ Paternoster, "How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?", s. 766-767.

yaklaşımında işaret edebileceğimiz en ağır iki yaptırım tipinin uyma davranışını geliştirme yönünde etki doğurup doğurmadığı hususu masaya yatırılacaktır.

C. KAPASİTEDEN YOKSUN BIRAKMA YOLUYLA CAYDIRICILIK

1. HÜRRİYETİ BAĞLAYICI CEZA

Davranışsal bir mekanizmaya atıfta bulunan caydırıcılığın yanı sıra hukuka aykırılıkla mücadelede kullanılagelen bir diğer yaygın yöntem, kapasiteden yoksun bırakmadır. Hukuka aykırı davranışından ötürü hüküm giyen kişinin hürriyetinden mahkûm bırakılmasıyla gerçekleştirilen kapasiteden yoksunluk, herhangi bir davranışsal mekanizmayı harekete geçirmeye lüzum bırakmadan, hukuka aykırılığın fiziksel kapasite yoksunluğu eliyle bertaraf edilmesini ifade etmektedir. Hükümlüler, özgürlükten yoksun bırakıldıkları süreç içerisinde toplumun diğer fertlerine karşı hukuka aykırı eylem gerçekleştirmek konusundaki kapasitelerini fiziksel olarak kaybederler⁴⁰⁴.

Peki *kapasitesizleştirme* yoluyla hukuka aykırılığı genel anlamda azaltmak mümkün müdür? Saha araştırmaları ve istatistikler bu soruya olumlu yanıt vermemiz konusunda elimizi kuvvetlendirmemektedir. Yapılan çalışmalarda hürriyetten yoksunluk oranının yüzde 1 arttırıldığı durumda hukuka aykırılık oranının aynı ölçüde azalıp azalmayacağı araştırılmış, bulguların bir kısmı yüzde 0,4 oranında bir azalma tespit ederken diğer araştırma sonuçlarında hiçbir azalma gözlemlenememiştir⁴⁰⁵. Amerika Birleşik Devletleri'nde son kırk yılda hapisane nüfusunun yüzde beş yüz artmasına karşılık⁴⁰⁶, yapılan çalışmalar ışığında, hürriyetten yoksun bırakma

⁴⁰⁴ Daniel S. Nagin, "Deterrence and Incapacitation", *The Handbook of Crime and Punishment*, ed. Michael Tonry, Oxford, Oxford University Press, 1998, s. 345-368, s. 345.

⁴⁰⁵ Jeremy Travis, Bruce Western, Steve Redburn, *The Growth of Incarceration in the United States: Exploring Causes and Consequences*, Washington DC, National Academy Press, 2014, s. 140 vd.

⁴⁰⁶ 1925-1975 yılları arasındaki hapisane nüfusu oranları için bkz. <https://www.sentencingproject.org/wp-content/uploads/2016/01/Trends-in-US-Corrections.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 11.10.2019.

yaptırımının hukuka aykırılıkları azaltıcı bir etkisinin bulunduğunu söylemenin mümkün olmadığı vurgulanmaktadır⁴⁰⁷.

Kapasiteden yoksun bırakmanın altındaki düşünce, hapishanelerin soğuk kanlı suçlular ile dolu olduğu ve bu kişilerin sokakta ve aramızda oldukları senaryoda, tekrar tekrar suç işleyecekleridir. Fakat özellikle ergenlik çağındaki failer üzerinde yapılan incelemelerde, ergenlik çağında hukuka aykırı fiilde bulunan kişilerin çoğu zaman bir suç kariyeri peşinde olmadığını, hayatlarını bu doğrultuda devam ettirmek istemediklerini ve aslında ergen suçluların hâlâ gelişme çağında olmalarından ötürü kendilerini kontrol etme kapasitelerinin henüz tam anlamıyla gelişmediği ve akran baskısına karşı savunma mekanizmalarının daha kuvvetsiz olması sebebiyle suça meyilli olmaları ihtimalinin çok daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur⁴⁰⁸. 2004'te yayınlanan ve ergenlik çağındaki 1300'den fazla fail üzerinde yedi yıl süreyle devam eden bir çalışmada, örneklemin yalnızca yüzde dokuzundan azının suç işlemeye devam ettiği ve önemli ölçüdeki çoğunluğun hukuka aykırı eylemlerden çekildiği ortaya konulmuştur⁴⁰⁹.

Hürriyetten mahrum bırakmanın arkasında yatan bir diğer düşünce de hukuka aykırı davranışı gerçekleştiren failin hapishanede tutulduğu süre boyunca, hapishanede olmadığı senaryoda işleyeceği varsayılan hukuka aykırılıkların ortadan kalkacağıdır. Fakat kimi hukuka aykırılıklar bakımından o spesifik failin yerini kolayca bir başkası alabilmektedir. Bu durum kriminoloji literatüründe “ikame etkisi” (*replacement effect*) olarak ifade edilmektedir⁴¹⁰. Hukuka aykırı hizmetin devamı,

⁴⁰⁷ Travis, Western, Redburn, **The Growth of Incarceration in the United States: Exploring Causes and Consequences**, s. 142.

⁴⁰⁸ Laurance Steinberg, Elizabeth Scott, “Less Guilty by Reason of Adolescence: Developmental Immaturity, Diminished Responsibility and the Juvenile Death Penalty”, **American Psychologist**, Cilt: 58, Sayı: 2, 2003, ss. 1009-1018, s. 1012-1015.

⁴⁰⁹ İlgili proje çıktıları için bkz.: Carol A. Schubert, Edward P. Mulvey, Laurance Steinberg, Elizabeth Cauffman, Sandra H. Losoya, Thomas Hecker, Laurie Chassin, George P. Knight, “Operational Lessons From the Pathways to Desistance Project”, **Youth Violence and Juvenile Justice**, Cilt: 2, Sayı: 3, 2004, ss. 237-255; Edward P. Mulvey, Laurence Steinberg, Alex R. Piquero, Michelle Besana, Jeffrey Fagan, Carol Schubert, Elizabeth Cauffman, “Trajectories of Desistance and Continuity in Anti-Social Behavior Following Court Adjudication Among Serious Adolescent Offenders”, **Development and Psychopathology**, Cilt: 22, 2010, ss. 453-475.

⁴¹⁰ Thomas J. Miles, Jens Ludwig, “The Silence of the Lambdas: Deterring Incapacitation Research”, **Journal of Quantitative Criminology**, Cilt: 23, ss. 287-301, s. 291-292.

örneğin uyuşturucu madde temininin sürebilmesi için hürriyeti bağlayıcı cezaya tâbi tutulan fail yerine aynı görevi ifa edecek bir başkası geçmektedir⁴¹¹. Üstelik şunu da hatırlamakta yarar vardır ki hukuka aykırılık her zaman tek başına işlenmez. Dolayısıyla eğer söz konusu ihlal bir örgüt bünyesinde gerçekleşmişse, faillerden birinin hürriyetinden yoksun bırakılması amaca tam anlamıyla hizmet etme kapasitesine sahip olmayacaktır.

Bu durumda hukuka aykırı eylemde bulunma kapasitesini fiziksel olarak ortadan kaldırma yoluyla suçla mücadele etmek istiyorsak, tüm fail ve potansiyel failleri ceza infaz kurumlarında tutmamız gerekmektedir. Bu da uyma davranışı oluşturma gerçeği olmayan bir yolu ifade ettiği gibi ne cazip ne de ekonomik bir yöntemdir. O halde şu sorunun sorulması gerekir: hürriyeti bağlayıcı yaptırım, genel veya özel caydırıcılık oluşturma yoluyla uyma davranışı yaratımına hizmet edebilir mi?

Hapishanelerin mahkûmlara kendilerini özellikle kötü hissedecekleri şekilde dizayn edilmesinin altında, mahkûmun topluma tekrar karıştıktan sonra buraya dönmek için elinden geleni yapacağı düşüncesi yer alır⁴¹². Burada işletilmek istenen mekanizma, özel caydırıcılıktır (*specific deterrence*). Özel caydırıcılık, kişinin acı çektiği bir yaptırım sonrasında, o yaptırıma neden olan davranışı tekrar icra etmemesi yönündeki beklentidir⁴¹³. Özel caydırıcılık, cezalandırmaya yönelik içgüdümüzle son derece paralellik arz etse de gerçekte uyma davranışına hizmet edip etmediğini bilimsel olarak incelemek gerekir.

2000 yılında yapılan bir çalışma, suçta tekerrürü hürriyeti bağlayıcı cezanın kamu hizmeti yaptırımından daha yüksek oranda önleyip önlemediği sorusunu sormuştur. Kamu hizmeti yaptırımında hükümlü, bir ceza infaz kurumuna kapatılmak

⁴¹¹ Miles, Ludwig, “The Silence of the Lambdas: Detering Incapacitation Research”, s. 291.

⁴¹² Fakat akılda tutmakta yarar vardır ki tüm fail yahut olası failler hapishane süresini büyük bir tehdit olarak görmemekte ve hatta “düzenli yemek ve sıcak bir yatak” olarak nitelendiren kişiler de bulunmaktadır; Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 100.

⁴¹³ Douglas A. Smith, Patrick R. Gartin, “Specifying Specific Deterrence: The Influence of Arrest on Future Criminal Activity”, **American Sociological Review**, Cilt: 54, Sayı: 1, 1989, ss. 94-106, s. 95 vd.

yerine dışarıda kamu yararına hizmet vermektedir. Çalışmanın bulgularına göre, hapisane bünyesinde edinilen deneyimin tekerrür üzerinde azaltıcı bir etkisi görülememiştir. Aksine, kamu hizmeti yaptırımına tâbi tutulan benzer tipte faillere oranla, hürriyeti bağlayıcı cezaya çarptırılmış olan eski mahkûmların tekerrür oranı daha yüksek olarak bulgulanmıştır⁴¹⁴. Bu sonuçları destekler biçimde, daha geniş ölçekli başka bir çalışmada hürriyeti bağlayıcı cezanın, tekerrürü yüzde sekiz oranında arttırdığı verisi ortaya konulmuştur⁴¹⁵. Çalışmaların geneline bakıldığında, hürriyeti bağlayıcı cezanın özel caydırıcılık etkisi gösterdiğine ilişkin bilimsel bulguya sahip olmadığımızı görmekteyiz⁴¹⁶. Konuya ilişkin bir makalede, açıklıkla, hürriyeti bağlayıcı cezanın muhtemel çıktısının özel caydırıcılık değil, aksine, kriminojenik etki (*criminogenic effect*) olduğu ifade edilmiştir⁴¹⁷. Kriminojenik etki, yaptırımın kişideki hukuka aykırılık eğilimini arttırmasını ifade etmektedir⁴¹⁸.

Hürriyeti bağlayıcı yaptırımın niçin kriminojenik etki doğurduğu sorusuna verilebilecek cevaplardan ilki, ceza infaz kurumu sakinleri arasında zaman geçirmenin, kişinin hukuka aykırılığa ilişkin bakış açısını etkileyebileceğidir. Konuya ilişkin yapılan bir çalışmada mahkûmların aralarında gerçekleştirdiği konuşmalar kayda alınmış ve bu mahkûmlar iki sene boyunca takip edilmiştir. Sonuçlar göstermektedir ki ceza infaz kurumunda yaptıkları sohbetlerde hukuka aykırılık ve suç konusunda fikir alışverişi yapan mahkûmlar, ilerleyen iki yıl içerisinde diğer

⁴¹⁴ Paul Gendrau, Claire Goggin, Francis T. Cullen, Donald A. Andrews, “Effects of Community Sanctions and Incarceration on Recidivism”, **Forum on Corrections Research**, Cilt: 12, Sayı: 2, 2000, ss. 10-13.

⁴¹⁵ Paula Smith, Claire Goggin, Paul Gendrau, **The Effects of Prison Sentences and Intermediate Sanctions on Recidivism: General Effects and Individual Differences: 2002-01**, Department of Psychology and Centre for Criminal Justice Studies, University of New Brunswick, St. John, Canada, 2002.

⁴¹⁶ Joshua C. Cochran, Daniel P. Mears, William D. Bales, “Assessing the Effectiveness of Correctional Sanctions”, **Journal of Quantitative Criminology**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2014, ss. 317-347, s. 340 vd.

⁴¹⁷ Francis T. Cullen, Cheryl Lero Jonson, Daniel S. Nagin, “Prisons Do Not Reduce Recidivism: The High Cost of Ignoring Science”, **The Prison Journal**, (eklenen) Cilt: 91, Sayı: 3, 2011, ss. 48S-65S, s. 57S; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 64 vd.

⁴¹⁸ Lynne M. Vieraitis, Tomislav V. Kovandzic, Thomas B. Marvell, “The Criminogenic Effects of Imprisonment: Evidence From State Panel Data: 1974-2002”, **Criminology & Public Policy**, Cilt: 6, Sayı: 3, 2007, 589-622, s. 591 vd.

mahkûmlara oranla daha fazla hukuka aykırı fiilde bulunmuşlardır⁴¹⁹. “Sapkınlık eğitimi” (*deviancy training*) olarak adlandırılan bu olgu, akran yahut aynı statüdeki kişilerin birbiri üzerinde etki doğurmak suretiyle birbirlerini uyumsuz davranışa yönlendirmesi ve bunu da sapkın davranışı rasyonalize etme yahut yetenek, kural, tutum öğrenimi yoluyla gerçekleştirmesidir⁴²⁰.

Çalışmaların yoğunlukta olduğu ergen mahkûmlar bağlamında ulaşılan sonuçlardan biri de hürriyeti bağlayıcı ceza sırasında eğitim fırsatına erişimleri kısıtlanan mahkûmların, salıverilmelerinden sonra eğitime devam etme oranının düşük olduğu, bunun da tekrar hukuka aykırı eylemde bulunmalarına zemin hazırladığıdır⁴²¹.

Hapishanelerin kriminojenik etkisi bağlamında bir diğer husus, hürriyetinden yoksun kalmanın mahkûmları, toplumla bağlarını gevşetecek biçimde damgalama ihtimalidir⁴²². Zira fail, suçlu yahut mahkûm olarak etiketlenen kişi, yaşamın içindeki olağan gereksinimler olan ev yahut iş bulmak gibi hususlarda dahi zorluk yaşayabilmektedir. Bir kişi hayatını hukuk kuralları içerisinde kuramıyorsa, hayatının direksiyonunu hukuk dışına doğru çevirmeye yönelik karar alması oldukça kolaylaşacaktır. Bu bağlamda hürriyeti bağlayıcı müeyyideler, hukuka uyma davranışını arttırma değil, sürecin devam eden olumsuzlukları sebebiyle uyma ihtimalini azaltma etkisi gösterecektir.

Özel caydırıcılık, ancak hukuka aykırılığın ortaya çıktığı ve bu hukuka aykırılığın yaptırıma tâbi tutulduğu durumlarda işletilebilen bir sistemdir. Burada amaç, uygulanan yaptırımın faili, hukuka aykırı eylemin sağladığı faydanın, ortaya çıkardığı zarara değmediğine ikna etmektir. Yaptırımın caydırıcılık etkisi yalnızca bu yolla değil, aynı zamanda kriminolojide genel caydırıcılık (*general deterrence*) olarak

⁴¹⁹ Thomas J. Dichion, Kathleen M. Spracklen, David W. Andrews, Gerald R. Patterson, “Deviancy Training in Male Adolescent Friendships”, **Behavior Therapy**, Cilt: 27, 1996, ss. 373-390, s. 386.

⁴²⁰ Jan Kornelis Dijkstra, Rene Veenstra, “Peer Relations”, **Encyclopedia of Adolescence**, ed. B. Bradford Brown, Mitchell J. Prinstein, Cilt: 2, London, Academic Press, 211, ss. 255-259, s. 256.

⁴²¹ Thomas G. Blomberg, William D. Bales, Karen Mann, Alex R. Piquero, Richard A. Berk, “Incarceration, Education and Transition From Delinquency”, **Journal of Criminal Justice**, Cilt: 39, 2011, ss. 355-365, s. 360 vd.

⁴²² Cullen, Jonson, Nagin, “Prisons Do Not Reduce Recidivism: The High Cost of Ignoring Science”, 55S.

ifade edilen yolla da sağlanabilir. Genel caydırıcılık niteliği gereği literatürde temsili cezalandırma (*vicarious punishment*) olarak da adlandırılmaktadır⁴²³. Genel caydırıcılığın altında yatan fikir, bir faile uygulanan yaptırımın, toplumdaki diğer potansiyel failleri korkutup hukuka aykırı eylemden caydıracağı beklentisidir⁴²⁴. Hukuk siyaseti perspektifinden bakıldığında, genel caydırıcılık daha etkili bir sonuç doğurma potansiyelini haizdir; zira daha geniş bir kitle üzerinde etki doğurmaya yaramakta ve o kitle üzerinden doğrudan yaptırım uygulanmasına da gerek bulunmamaktadır⁴²⁵. Peki hürriyeti bağlayıcı yaptırım bağlamında, özel caydırıcılıktan alamadığımız sonuçları genel caydırıcılıktan alabilmemiz mümkün müdür? Başka bir deyişle, bir faili hürriyetinden mahrum bırakmak, toplumdaki olası failleri uyma davranışına sevk etmeye muktedir midir?

Bu hususu anlamak için Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Üç Hata (*Three Strikes*) mükerrer suç yasalarına göz atmak faydalı olacaktır. Beyzbolda kullanılan bir kural ile kurulan analogi üzerinden isimlendirilen yasalar üçüncü kez benzer ihlali⁴²⁶ gerçekleştiren mükerrer failler için müebbet hapis cezası öngörmektedir⁴²⁷.

Frank Zimring ve meslektaşları, yasayı ilk kabul eden eyalet olan Kaliforniya eyaletinde kapsamlı bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Kaliforniya eyaletinin dokuz büyük şehrinde ve 1990-1996 tarihleri arasında gerçekleştirilen çalışma Üç Hata yasası öncesi ve sonrasındaki suç oranlarını incelemiştir. Sonuçlara göre Üç Hata yasası sonrasında suç oranlarında gerçekten de bir düşüş gözlemlenmiştir. Fakat sorun,

⁴²³ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 98.

⁴²⁴ Williams, Hawkins, "Perceptual Research on General Deterrence: A Critical Review", s. 547 vd; Ross Homel, **Policing and Punishing the Drinking Driver**, New York, Springer-Verlag, 1988, s. 28; Kavramın uluslararası hukuktaki kullanımı için bkz. Stephen L. Quackenbush, **Understanding General Deterrence**, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 4 vd.

⁴²⁵ Benjamin van Rooij, Adam Fine, Yanyan Zhang, Yunmei Wu, "Comparative Compliance: Digital Piracy, Deterrence, Social Norms, and Duty in China and the United States", **Law & Policy**, Cilt: 39, Sayı: 1, 2017, ss. 74-93, s. 76.

⁴²⁶ Yasa, şiddet içerikli suçlar ile uyuşturucu maddeyle ilintili ağır suçları kapsamaktadır. Joe D. Whitler, "Three Strikes and You're Out: More Harm Than Good", **Federal Sentencing Reporter**, Cilt: 7, Sayı: 2, 1994, ss. 63-65, s. 63; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 67 vd.

⁴²⁷ Tom R. Tyler, Robert J. Boeckmann, "Three Strikes and You Are Out, but Why? The Psychology of Public Support for Punishing Rule Breakers", **Law & Society Review**, Cilt: 31, Sayı: 2, 1997, ss. 237-266, s. 238.

suç oranlarının bu yasa öncesinde de halihazırda düşüş trendinde olmasındadır. İlgili yasanın bu düşüş trendine etkisini inceleyen çalışma, Üç Hata yasasının suç oranındaki düşüşü hızlandırmadığını ortaya koymuştur⁴²⁸.

Zimring daha sonra mükerrer suçluları odağa yerleştirmiştir. Zira ilgili yasa, mükerrer suçluları daha çok ilgilendirmekte ve belki de bu yasa sayesinde daha önce mahkûmiyeti olan eski mahkûmlar tekrar hukuka aykırı eylemde bulunmaktan geri durmaktadırlar. Fakat çalışmanın bu aşamasında da Üç Hata yasasının eski mahkûmların tekerrürü üzerinde ölçülebilir bir etkisi tespit edilememiştir. Çalışmanın nihai sonucunda belirtildiği üzere, Kaliforniya’da hukuk sistemine dahil edilen Üç Hata yasasının caydırıcılık oranı, yüzde sıfır ile yüzde ikilik bir oranda kalmıştır⁴²⁹.

Benzer yönde bulgulara ulaşan pek çok başka çalışma Zimring’in çalışmasını doğrular niteliktedir⁴³⁰. Bunlardan biri Üç Hata yasasını son derece katı uygulayan bölgeler ile, daha müsamahakâr bir uygulama yürüten bölgeler arasındaki suç oranı düşüşünü karşılaştırmış ve göze çarpan bir farklılık tespit edememiştir⁴³¹. Elimizde bulunan sonuçlardan yola çıkarak söyleyebileceğimiz şey, Üç Hata yasasının ne genel caydırıcılık bağlamında toplumdaki potansiyel failler üzerinde ne de özel caydırıcılık bağlamında mükerrer faillerin tekerrürü üzerinde kayda değer bir etkisi olduğudur.

Daha da ötesinde, Üç Hata yasalarının özellikle şiddet içerikli suçlar üzerinde arttırıcı etkide bulunduğunu ifade eden çalışmalar bulunmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’nin 188 şehrinde yirmi yıl süreyle yürütülen bir çalışmanın sonuçlarına göre, Üç Hata yasası, suç oranlarını kısa vadede yüzde 13-14, uzun vadede ise yüzde 16-24 oranında arttırmıştır⁴³². 1980 ile 2000 yılları arasında sürdürülen ve toplamda 100.000’den fazla örnekleme kapsayan çalışma, Üç Hata yasasının uygulandığı

⁴²⁸ Franklin E. Zimring, Sam Kamin, “Facts, Fallacies and California’s Three Strikes”, **Duquesne Law Review**, Cilt: 40, 2001-2002, ss. 605-614, s. 605-606.

⁴²⁹ Zimring, Kamin, “Facts, Fallacies and California’s Three Strikes”, s. 607.

⁴³⁰ Benzer yöndeki sonuçlardan biri için bkz. John L. Worrall, “The Effect of Three-Strikes Legislation on Serious Crime in California”, **Journal of Criminal Justice**, Cilt: 32, 2004, ss. 283-296, s. 293.

⁴³¹ Mike Males, Dan Maccallair, “Striking Out: The Failure of California’s ‘Three Strikes and You’re Out’ Law”, **Stanford Law & Policy Review**, Cilt: 11, Sayı: 1, 1999, ss. 65-74, s. 68.

⁴³² Tomislav V. Kovandzic, John J. III Sloan, Lynne M. Vieraitis, “Striking Out As Crime Reduction Policy: The Impact of Three Strikes Laws On Crime Rates in US Cities”, **Justice Quarterly**, Cilt: 21, Sayı: 2, 2004, ss. 207-239, s. 221-222.

şehirlerde yasa ile kasten öldürme oranlarının pozitif korelasyon içerisinde olduğunu bulgulamıştır⁴³³. Üç Hata yasasının suç oranları üzerindeki arttırıcı etkisinin nedenlerinin neler olabileceği de çalışmada tartışılmış ve şunlar ileri sürülmüştür: Öncelikle faillerin yakalanmayla ilgili endişelerinin oldukça düşük olduğu, suç işlemeye yönelik yetilerine son derece güvendikleri ve korkuyla baş etme yeteneklerinin gelişmiş olduğu ifade edilmiştir⁴³⁴. İkinci olarak, hukuku bilmedikleri ve hukukun nasıl çalıştığı konusunda fikir sahibi olmadıkları görüşü ortaya konulmuştur⁴³⁵. Bir başka açıklama ise faillerin pek çoğunun hukuka aykırı eylemi alkol yahut uyuşturucu madde altında gerçekleştirdiği ve dolayısıyla yakalanmaya ilişkin endişenin bu etkiler aracılığıyla daha da azaldığı yönündedir⁴³⁶. Ayrıca daha önce de üzerinde durulduğu gibi, belirli failleri hürriyeti bağlayıcı cezaya tâbi tutmak, doğrudan suç oranlarının azalması sonucunu doğuramamakta zira hapiste olan failin yerini sokakta olan bir başkası almaktadır⁴³⁷.

Başka bir çalışmada Üç Hata yasasının kasten öldürme suçunu, kısa vadede yüzde 10 ila 12 arası, uzun vadede ise yüzde 23 ila 29 arası bir oranda arttırdığı ileri sürülmüştür. İlgili çalışmada bu artışın nedeni, daha önce iki mahkûmiyeti olan eski mahkûmların, üçüncü hukuka aykırı eylem girişimlerinde, yakalanma ihtimalini ortadan kaldırmak için eylemi daha ileri taşımaya meyilli hale gelmeleri olarak işaret edilmiştir⁴³⁸.

⁴³³ Kovandzic, Sloan, Vieraitis, “Striking Out As Crime Reduction Policy: The Impact of Three Strikes Laws On Crime Rates in US Cities”, s. 207.

⁴³⁴ Bruce A. Jacobs, **Dealing Crack: The Social World of Streetcorner Selling**, Boston, Northeastern University Press, 1999, s. 26 vd; Clinton R. Sanders, “Reviewed Work: Great Pretenders: Pursuits and Careers of Persistent Thieve. by Neal Shover”, **Symbolic Interaction**, Cilt: 20, Sayı: 3, 1997, ss. 315-317, s. 316; Richard T. Wright, Scott Decker, **Burglars on the Job: Streetlife and Residential Break-Ins**, Boston, Northeastern University Press, 1994, s. 56; Richard T. Wright, Scott H. Decker, **Armed Robbery in Action: Stickups and Street Culture**, Boston, Northeastern University Press, 1997, s. 65.

⁴³⁵ Tomislav V. Kovandzic, “The Impact of Florida’s Habitual Offender Law on Crime”, **Criminology**, Cilt: 39, Sayı: 1, 2001, ss. 179-204, s. 200.

⁴³⁶ United States Department of Justice, **Arestee Drug Abuse Monitoring Annual Report**, Washington DC. US Government Printing Office, 2003, s. 34, 53; Kovandzic, Sloan, Vieraitis, “Striking Out As Crime Reduction Policy: The Impact of Three Strikes Laws On Crime Rates in US Cities”, s. 221.

⁴³⁷ Kovandzic, Sloan, Vieraitis, “Striking Out As Crime Reduction Policy: The Impact of Three Strikes Laws On Crime Rates in US Cities”, s. 221-222.

⁴³⁸ Thomas B. Marvell, Carlisle E. Moody, “The Lethal Effects of Three-Strikes Laws”, **The Journal of Legal Studies**, Cilt: 30, Sayı: 1, 2001, ss. 89-106, s. 106.

Şimdiye kadar bahsedilen çalışmaların sonuçlarının büyük bir kısmı kasten öldürme suçu oranlarına ilişkin etkiyi konu almaktadır. *The National Bureau of Economic Research* (Ekonomi Araştırmaları Ulusal Ofisi) kurumunun 2008 Şubat’ında yayınladığı bir çalışma ise Üç Hata yasasının toplam suç oranlarında belirli oranda bir düşüşü sağladığını, bu anlamda yasanın başarıya ulaştığını bulgulamıştır. Fakat bulgulanan iki farklı husus, başka bir deyişle beklenmeyen iki yan etki daha tespit edilmiştir. Bunlardan birincisi halihazırda belirli bir eyalette iki mahkûmiyeti olan eski mahkûmların, suç kariyerlerine başka eyaletlerde devam ederek üçüncü mahkûmiyetin ağır yaptırımına tâbi olmaktan kaçınmaya çalıştıklarıdır. Suçlu göçü (*criminal migration*) olarak adlandırılan bu hususun yanı sıra suç oranlarının genelindeki azalmaya karşın şiddet içeren suç oranlarında artış görülmüştür. Sonuçlara göre yılda 21.000 daha fazla şiddet içeren suç tespit edilmiştir⁴³⁹. Zira eğer üçüncü mahkûmiyetten bahsediyorsak, ufak çaplı bir suç ile şiddet içeren ve çok daha ağır bir yaptırma sebep olacak bir suçu işlemek arasında sonuçları bağlamında pek fark kalmamış olacak, dolayısıyla potansiyel üçüncü hata faili, kendisine en fazla faydayı sağlayacağını düşündüğü suçu, çoğu halde de daha ağır suçu işlemeye daha istekli olacaktır⁴⁴⁰.

Ne var ki, tüm bu incelemelere rağmen literatürde tam bir konsensüs olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Üç Hata yasasının suç oranlarını arttırdığını ileri süren analizleri özellikle yöntem bakımından eleştiren ve Kaliforniya özelinde, 1983-1996 yıllarını kapsayacak biçimde yürütülen bir çalışmada, ilgili örneklem ve ilgili yıl aralıkları bağlamında Üç Hata yasasının potansiyel failer üzerinde caydırıcı etkisi bulunduğu ortaya konulmuştur. Kasten öldürme yahut tecavüz suçları için yasanın etkisinin diğer suçlar üzerinde olduğu kadar kuvvetli olmama sebebi ise

⁴³⁹ Radha Iyengar, “I’d Rather Be Hanged for a Sheep Than a Lamb: The Unintended Consequences of Three Strikes Laws”, **National Bureau of Economic Research Working Paper**, No: 13784, Massachusetts, Şubat 2008, s. 24-25.

⁴⁴⁰ Ray Fisman, “Going Down Swinging”, 20 Mart 2008, <https://slate.com/business/2008/03/do-three-strikes-laws-make-criminals-more-violent.html>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 15.10.2019; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 68-69.

çalışmada, şiddet suçu faillerinin hürriyeti bağlayıcı cezanın süresini hesaba katarak hareket etmemeleri olarak açıklanmıştır⁴⁴¹.

Peki bilimin tüm bu çok sesliliği içerisinde hukuk politikası için bir yön oluşmakta mıdır? En azından çalışmaların çok büyük bir kısmının daha ağır yaptırımın daha fazla caydırıcılık sonucu doğurmadığı yargısına ulaştığı söylenebilir. Bu sonucu doğurduğunu savunan çalışmalarda bile etkinin daha ağır suçlar olan kasten öldürme yahut tecavüz suçlarında diğer suçlara oranla düşük olduğu veyahut ağır yaptırım politikalarının faydasının, yarattığı maliyeti karşılamadığı belirtilmektedir. Konsensüs yokluğuna rağmen söylemekte beis olmayan husus, daha ağır cezanın istenmeyen davranışı düzeltereğine yahut ortadan kaldıracağına ilişkin içgüdümüzün tekrar tekrar sorgulanması gerekliliğidir.

Onlarca yıllık bilimsel çalışma sonuçlarının pratikteki etkisine bakıldığında, gözle görülür bir değişiklik yaratmadığı gözlenebilmektedir. Hukuk uygulaması ile sosyal bilimler arasındaki iletişim kopukluğunun bir sonucu olarak algılanabilecek olan bu husus, alana ilişkin çalışmalarında ikna edici veriler sunan bilim insanları tarafından haklı biçimde eleştirilmektedir. Zira ceza infaz kurumlarının nüfusu giderek artmakta ve devlet bütçesinin önemli bir kısmı bu alana ayrılmakta iken, elimizde failleri demir parmaklıklar ardında tutmanın onları yahut toplumdaki diğer olası failleri tekrar suç işlemekten caydırdığına ilişkin ikna edici bir veri bulunmamakta ve en azından elimizdeki verilerden hareketle yaptırımın caydırıcılığına ilişkin makul şüphe duymamız kaçınılmaz görünmektedir⁴⁴². Üstelik ileri sürülen bir diğer dezavantaj daha bulunmakta ve hukuk ihlali sonucunda ceza infaz kurumlarına kapatılan kişilerin dışarıdaki iş gücüne katılamamasına, vergi yükümlülüğünü yerine getirememesine ve aksine bütçede yaratılan ek bir gidere dönüşmesine de vurgu yapılmaktadır.

2. ÖLÜM CEZASI

⁴⁴¹ Joanna M. Shepherd, “Fear of the First Strike: The Full Deterrent Effect of California’s Two and Three Strikes Legislation”, *The Journal of Legal Studies*, Cilt: 31, Sayı: 1, 2002, ss. 159-201, s. 190.

⁴⁴² Cullen, Jonson, Nagin, “Prisons Do Not Reduce Recidivism: The High Cost of Ignoring Science”, 59S.

Ölüm cezası hususu, başlı başına kapsamlı bir çalışmanın odağı olabilecek genişlikte bir külliyatı haiz olup, bu çalışma kapsamında yalnızca caydırıcılık ile olan ilişkisi üzerinde durulacak ve konunun anlaşılmasına hizmet edecek kapsamda ele almakla yetinilecektir.

Kriminolojinin kurucusu olarak gösterilen Beccaria, değerlendirmelerinde ölüm cezasına da değinmiş ve bu yaptırım biçimine bir ülke hukuk sisteminde yer verilmesini meşru kılacak yegâne iki nedenden ilkinin anarşi yahut savaş durumu; ikincisini ise diğer vatandaşları caydırıp durdurabilecek tek dizgin olarak ölüm cezasının kabul edilmesi durumu olarak ifade etmiştir. Fakat Beccaria, aynı zamanda yüzyılların deneyimine bakıldığında ölüm cezası uygulamalarının toplumu tehdit edebilecek olası failler üzerinde bir caydırıcılık etkisi oluşturmadığını da ileri sürmüştür. Zira Beccaria'ya göre insan zihni üzerinde daha büyük etki sahibi olan husus, cezanın ağırlığı değil ve fakat süresidir. Beccaria insanların, şiddetli fakat geçici eylemlerden ziyade hafif ama sürekli eylemlere yönelik daha fazla duyarlılık geliştirdiğini ileri sürer. Dolayısıyla bir suçlunun öldürülmesinden ziyade onun özgürlükten yoksunluğunun uzun ve acılı izlenimi diğer kişiler üzerinde daha etkili bir caydırıcılık etkisi yaratacaktır⁴⁴³.

1959'da Amerikalı sosyolog Thorsten Sellin, ölüm cezasını yasalarında barındıran eyaletlerle barındırmayan eyaletleri kasten öldürme suçu oranı bağlamında karşılaştırdığı bir rapor yayınlamıştır. Amacı ölüm cezasının kasten öldürme suçu üzerinde bir caydırıcılık etkisinin bulunup bulunmadığını ortaya koymaktır. Fakat istatistikler, ölüm cezasını ihtiva eden eyaletler ile etmeyen eyaletler arasında kasten öldürme suçu bağlamında kayda değer bir fark ortaya koyamamıştır. Dolayısıyla çalışmasını ölüm cezasının öldürme suçu üzerinde caydırıcı bir etki doğurmadığı sonucu ile tamamlamıştır⁴⁴⁴.

⁴⁴³ Beccaria, **Suçlar ve Cezalar Hakkında**, s. 135-138.

⁴⁴⁴ Johan Thorsten Sellin, **The Death Penalty: A Report for the Model Penal Code Project of the American Law Institute**, Philadelphia, The Executive Office, American Law Institute, 1959, s. 80 vd. Raporun yazarı Sellin, ampirik çalışmanın sonuçlarını dile getirdikten sonra kendisinin ölüm cezası yanlısı olduğunu belirterek, dört yıllık bu çalışma öncesinde kendisine sorulduğunda ölüm cezasına karşı çıkanların “beyinlerinden büyük kalpleri” olduğunu düşünmekte olduğunu ve fakat bilimsel

1972’de Amerikan Yüksek Mahkemesi önüne gelen *Furman v. Georgia* davasında ölüm cezasının tamamen kaldırılması hususu mahkeme önünde tartışılmıştır. Beş yargıçtan ikisi ölüm cezasının bizatihi kendisinin zalimane ceza yasağına aykırı olduğunu ileri sürerken, diğer üç yargıç, zalimane olanın cezanın kendisi değil ve fakat cezanın keyfi biçimde uygulanması olduğunu ileri sürmüştür⁴⁴⁵. Bu karardan üç yıl sonra, 1975’te Isaac Ehrlich, ölüm cezasının caydırıcılığı üzerine bir makale yayınlamıştır⁴⁴⁶. Sellin’in çalışması da dahil olmak üzere kendi çalışmasından önceki analizleri istatistiksel metotları bakımından eleştiren Ehrlich, ölüm cezası uygulamasının kasten öldürme üzerindeki etkisini detaylı bir ekonometrik modelleme üzerinden incelemiştir⁴⁴⁷. Ehrlich’in bulgularına göre, ele alınan tarih aralığında gerçekleşen bir ölüm cezası uygulamasının, ortalama olarak yedi veya sekiz öldürme suçunu azalttığını göstermektedir. Dolayısıyla Ehrlich’e göre ölüm cezasının tatbiki, öldürme suçu oranı üzerinde kayda değer bir caydırıcılık etkisi yaratmaktadır⁴⁴⁸.

Ehrlich’in makalesinin yayınlanmasından bir yıl sonra, 1976’da Amerikan Yüksek Mahkemesi ölüm cezasını tekrar tartışmaya açmıştır. Ehrlich’in bulguları ölüm cezası yanlıları için oldukça yararlı bir kaynak oluşturmuştur. Tartışmada Ehrlich’in çalışmasına gönderme ile, ölüm cezasının uygulanmasının pek çok kişinin hayatını kurtarmak anlamına geldiği vurgulanmış olup, Yüksek Mahkeme, ölüm cezasının caydırıcılığı konusunda ikna olmuştur⁴⁴⁹. Yüksek mahkeme ölüm cezası lehine karar verse dahi, Ehrlich’in çalışması ve ortaya koyduğu bulgular hem

verilerin bu görüşünü desteklemediğini açık yüreklilikle dile getirmiştir. Sellin, **The Death Penalty: A Report for the Model Penal Code Project of the American Law Institute**, s. 82; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 51 vd.

⁴⁴⁵ *Furman v. Georgia*, 408 U.S. 238, 92 S. Ct. 2726, 33 L. Ed. 2d 346, 1972; <https://www.courtlistener.com/opinion/108605/furman-v-georgia/>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 11/09/2019.

⁴⁴⁶ Isaac Ehrlich, “The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death”, **The American Economic Review**, Cilt: 65, Sayı: 3, 1975, ss. 397-417.

⁴⁴⁷ Ehrlich, “The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death”, s. 397.

⁴⁴⁸ Ehrlich, “The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death”, s. 414 vd.

⁴⁴⁹ *Gregg v. Georgia*, 428 U.S. 153, 1976; <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/> Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 11/09/2019; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 53 vd.

kullandığı metot hem de örnekleme bağlamında meslektaşları tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir⁴⁵⁰.

Ehrlich'in çalışması 2000'lerin başında tekrar gündeme gelmiş, ekonomistler ölüm cezasının caydırıcı etkisini sayısal olarak ifade eden çalışmalar yayınlamaya yeniden başlamıştır⁴⁵¹. Hatta bir adım öteye geçerek ölüm cezasının rasyonel olmayan tutku cinayetleri (*passion murder*) için dahi caydırıcılık etkisi bulunduğu bulgular arasında yer almıştır⁴⁵². Yalnızca yasanın cevaz vermesini değil uygulanmasındaki tutarlılığı da araştıran akademisyenler, afların ve cezada hafifletmeye gidilmesinin yaygın olduğu durumlarda kasten öldürme suçunun artış gösterdiğine ilişkin bulgular sunmuşlardır⁴⁵³. Bir diğer ilginç çıkarım ise hukuk sisteminin ölüm cezasını ihtiva ettiği hallerde, para veya hapis cezası yahut ölümcül olmayan diğer yaptırımların caydırıcılık oranında da artış görüldüğüne ilişkindir. Buna göre ölüm cezası uygulaması, diğer yaptırımların daha etkili bir caydırıcılık oranına ulaşmasını sağlamaktadır⁴⁵⁴.

Ölüm cezası taraftarları için oldukça kullanışlı bir zemin hazırlayan bu çalışmalar, bilimsel açıdan bir konsensüs olduğunu işaret etmemektedir. Zira pek çok farklı akademisyen bu çalışmalarda esaslı hatalar bulunduğunu ileri sürmüştür. Bunlardan biri, Columbia Hukuk Fakültesi profesörlerinden Jeffrey Fagan olup, ilgili çalışmaların genellikle birkaç uç değerdeki eyalet ve yıl aralığını temel aldığını ileri sürmüştür⁴⁵⁵. Benzer eleştirilerde bulunan çalışmalar genel itibariyle ölüm cezasının

⁴⁵⁰ Bkz. David C. Baldus, James W. L. Cole, "A Comparison of the Work of Thorsten Sellin and Isaac Ehrlich on the Deterrent Effect of Capital Punishment", **Yale Law Journal**, Cilt: 85, No: 2, 1975, ss. 170-186; William J. Bowers, Glenn L. Pierce, "The Illusion of Deterrence in Isaac Ehrlich's Research on Capital Punishment", **Yale Law Journal**, Cilt: 85, 1975, ss. 187-208.

⁴⁵¹ Joanna M. Shepherd, "Murder of Passion, Execution Delays and the Deterrence of Capital Punishment", **The Journal of Legal Studies**, Cilt: 33, No: 2, 2004, ss. 283-321, s. 308; H. Naci Mocan, R. Kay Gittings, "Getting Off Death Row: Commuted Sentences and the Deterrent Effect of Capital Punishment", **The Journal of Law and Economics**, Cilt: 16, 2003, ss. 453-478, s. 466.

⁴⁵² Shepherd, "Murder of Passion, Execution Delays and the Deterrence of Capital Punishment", s. 305 vd.

⁴⁵³ Mocan, Gittings, "Getting Off Death Row: Commuted Sentences and the Deterrent Effect of Capital Punishment", s. 465.

⁴⁵⁴ Zhiqiang Liu, "Capital Punishment and the Deterrence Hypothesis: Some New Insights and Empirical Evidence", **Eastern Economic Journal**, Cilt: 30, Sayı: 2, 2004, s. 237-258, s. 254-255.

⁴⁵⁵ Jeffrey Fagan, "Death and Deterrence Redux: Science, Law and Causal Reasoning on Capital Punishment", **Ohio State Journal of Criminal Law**, Cilt: 4, 2006, ss. 255-320, s. 260.

caydırıcılığını öne süren verilerin oldukça kırılgan (*fragile*) olduğunu, yoğun biçimde kodlama hatası bulunduğunu ve elimizdeki bu verilerle ölüm cezasının kasten öldürme suçu üzerinde bir caydırıcılık etkisi olduğunu söylemenin bilimsel olarak mümkün olmadığını ileri sürmüştür⁴⁵⁶.

Ölüm cezasının caydırıcılığını ileri süren çalışmalarla ilgili bir diğer eleştiri ise elde edilen verilerin doğrudan caydırıcılıkla ilgili bilgi sunmuyor olduğuna ilişkindir. Zira bu çalışmalar aslında doğrudan potansiyel faillerin ölüm cezası ihtimali dolayısıyla ihlali gerçekleştirmekten vazgeçtiğini ortaya koyamamaktadır. Başka bir deyişle, ölüm cezasının varlığının ihlal kararı üzerindeki etkisi açık değildir. Açık olmayan bir başka husus ise, kararı etkileyen şeyin ölüm cezasının yasada yer alması mı, uygulanma sıklığı mı, cezaya sebebiyet veren suçların oranı mı yoksa cezayı gerekli kılan suç tipleri mi olduğuna ilişkin doğrudan verinin bulunmamasıdır⁴⁵⁷.

Ölüm cezasının caydırıcılık etkisi tartışmasında bir adım ileriye gittiğimizde kimi çalışmaların ölüm cezasının caydırıcılık etkisinin bulunmamasının yanı sıra daha fazla ihlale yol açtığını öne sürdüğünü görmekteyiz. Bu iddialar “acımasızlaştırma etkisi” (*brutalization effect*) olarak isimlendirilen bir fenomene dayanmakta ve yaptırımın acımasızlığının fail yahut potansiyel faillerin şiddeti meşrulaştırmasına neden olduğunu, bunun da şiddet suçlarında artışı doğurduğunu ifade etmektedir⁴⁵⁸. Özellikle kasten öldürme mağdurunun, failin tanımadığı biri olduğu öldürme tipinin ölüm cezasının tatbikinden hemen sonraki dönemde artış gösterdiğine dair bulgulara ulaşılmıştır⁴⁵⁹. Daha da ötesi, ölüm cezasının caydırıcılık etkisini savunan

⁴⁵⁶ John J. Donohue, Justin Wolfers, “Estimating the Impact of the Death Penalty on Murder”, **American Law and Economics Review**, Cilt: 11, Sayı: 2, 2009, ss. 249-309, s. 302 vd; John J. Donohue, Justin Wolfers, “Uses and Abuses of Ampirical Evidence in the Death Penalty Debate”, **Stanford Law Review**, Cilt: 58, Sayı: 3, 2005, ss. 791-845, s. 794; Tomislav V. Kovandzic, Lynne M. Vieraitis, Denise Paquette Boots, “Does the Death Penalty Save Lives?: New Evidence From State Panel Data, 1977 to 2006”, **Criminology and Public Policy**, Cilt: 8, Sayı: 4, 2009, ss. 803-843, s. 837.

⁴⁵⁷ Donohue, Wolfers, “Estimating the Impact of the Death Penalty on Murder”, s. 262 vd.

⁴⁵⁸ John K. Cochran, Mitchell B. Chamlin, “Deterrence and Brutalization: The Dual Effects of Executions”, **Justice Quarterly**, Cilt: 17, Sayı: 4, 2000, ss. 685-706, s. 688; Ernie Thomson, “Effects of an Execution on Homicides in California”, **Homicide Studies**, Cilt: 3, Sayı: 2, 1999, ss. 129-150, s. 143 vd; John K. Cochran, Mitchell B. Chamlin, Mark Seth, “Deterrence or Brutalization: An Impact Assessment of Oklahoma’s Return to Capital Punishment”, **Criminology**, Cilt: 32, Sayı: 1, 1994, ss. 107-134, s. 121 vd.

⁴⁵⁹ Cochran, Chamlin, “Deterrence and Brutalization: The Dual Effects of Executions”, s. 699.

akademisyenler tarafından dahi acımasızlaştırma etkisine ilişkin çalışmalar gerçekleştirilmiştir⁴⁶⁰.

Ulusal Araştırma Konseyi, 1978’de ölüm cezasının caydırıcılığına yönelik bir reddiye içeren ve aynı zamanda Ehrlich’in çalışmalarını eleştiren bir rapor yayınlamıştır. Bu rapordan yaklaşık otuz yıl sonra yayınladığı bir diğer ölüm cezası ve caydırıcılık ilişkisi raporunda ise, bugüne kadar gerçekleştirilen çalışmaların, ölüm cezasının kasten öldürme suçu oranları üzerinde azaltıcı, arttırıcı veyahut herhangi bir etki doğuracak bir yansıması bulunduğu işaret edemediğini ifade etmiştir⁴⁶¹.

Ölüm cezasına ilişkin çalışmaların oluşturduğu külliyata baktığımızda durumun oldukça karmaşık olduğunu gözlemliyoruz⁴⁶². Yaptırımın caydırıcı etkisi ile hukuka aykırılık arasındaki nedensellik bağı halihazırda sorunlu iken, belirli bir tip cezanın, bu bağlamda ölüm cezasının, hukuka aykırılık kararı verme üzerindeki etkisini belirgin biçimde ortaya koymak daha da zor bir analiz haline gelmektedir. Bunun yanı sıra, ölüm cezası gibi tartışmalı bir konu hakkındaki bilimsel araştırmaların da özellikle araştırmacının eğilim ve tercihlerine göre farklılaşmaya müsait olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla bilimsel veriler ışığında hukuk politikası oluşturucuları ve kamuoyu açısından hangi araştırma sonucunun yönlendirici olması gerektiği de tartışmalı bir hal almaktadır. Zira ölüm cezası ile uyma davranışı arasındaki korelasyon bağlamında bilimsel bir konsensüs bulmak neredeyse olanaksız görünmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında yapılması makul olan çıkarım, eğer halihazırdaki çalışmalardan ölüm cezasının caydırıcılığına ilişkin bir veri elde edemiyorsak, bu ceza tipinin işlevini yerine getirmediği, dolayısıyla da uygulanması için ortada bir sebep olmadığı yönünde olmalıdır⁴⁶³.

⁴⁶⁰ Joanna M. Shepherd, “Deterrence versus Brutalization: Capital Punishment’s Differing Impacts Among States”, *Michigan Law Review*, Cilt: 104, 2005, ss. 203-255.

⁴⁶¹ Daniel S. Nagin, John V. Pepper, **Deterrence and the Death Penalty**, Washington D.C., The National Academies press, 2012, s. 102; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 57.

⁴⁶² Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 118 vd.

⁴⁶³ Fagan, “Death and Deterrence Redux: Science, Law and Causal Reasoning on Capital Punishment”, s. 261.

D. YAPTIRIM VE CAYDIRICILIĞI FARKLI ETKENLER ÜZERİNDEN DÜŞÜNMEK

1. YAPTIRIM ve TOPLUMSALLIK İLİŞKİSİ

Yaptırım, çoğu durumda uyma davranışı oluşturmada başat faktör olarak değil, toplumsal normları, ahlâkı ve yükümlülüğü destekleyici bir rol oynayarak çalışmaktadır. Bu haliyle yaptırımın caydırıcılık ve kapasiteden yoksun bırakma ötesinde de bir fonksiyonu bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla yaptırım toplumsal ve ahlâkı fonksiyonu üzerinden uyma davranışını destekleyici bir rol oynamaktadır. Birinin bir kuralı ihlal ettiğini ve bu sebeple yaptırıma tâbi tutulduğunu öğrendiğimizde, ilk olarak bu kuralın varlığını öğrenir yahut anımsarız, ikinci olarak da o kurala uymamız gerektiğine ilişkin bir hatırlatmaya tâbi olmuş oluruz⁴⁶⁴. Bu bağlamda yaptırım hem hukuk bilgimizi hem de uyma davranışının faydasına yönelik algımızı tazeleme işlevi görmektedir. Başka bir ifadeyle, birinin yaptırıma tâbi tutulduğunu öğrenmek, kendi uyma davranışı eğilimimizi arttırıcı bir etki doğuracaktır. Kendi kendimize bu zamana kadar x kuralına uymakta haklı ve doğru olduğumuzu, zira işte bu olayda görüldüğü gibi ihlal edenlerin yaptırımla karşılaştığını telkin ederek uyma davranışına yönelik motivasyonumuzu güçlendirmemizi sağlamaktadır⁴⁶⁵.

Hukuka aykırı eylemden dolayı itibarın zedelenmesine yönelik korku da hukukun öngördüğü yaptırımlara yönelik korku ile çok benzer biçimde davranışları yönlendirme potansiyeline sahiptir. Yalnızca hukuku ihlal etmiş biri olarak bilinmenin dahi insanların kaçınacağı bir itibarsızlaşma oluşturmalarının yanı sıra kimi hukuk sistemlerinde belirli hukuka aykırı davranışlarda bulunanlara yönelik kamuya açıklama yapma zorunluluğu getirilmesi de caydırıcılığı arttırıcı bir etki doğuracaktır. Örneğin alkollü araç kullanırken ceza alan bir kişinin otomobiline “sarhoş sürücü” etiketini yapıştırma zorunluluğu yahut çocuk istismarından hüküm giymiş kişinin

⁴⁶⁴ Dorothy Thornton, Neil Gunningham, Robert A. Kagan, “General Deterrence and Corporate Environmental Behavior”, **Law & Policy**, Cilt: 27, Sayı:2, 2005, ss. 262-288, s. 265-266.

⁴⁶⁵ Thornton, Gunningham, Kagan, “General Deterrence and Corporate Environmental Behavior”, s. 266.

bunu -özellikle yeni taşındığı muhitte- toplumun diğer fertlerine açıklamaya yönelik getirilen mecburiyet, itibarın âdeta bir yaptırım aracı olarak kullanılmasının açık örnekleridir⁴⁶⁶.

Bu açıklamaları desteleyecek biçimde 1977 tarihli bir çalışmada, yaptırım korkusunun diğer sosyolojik ve sosyo-psikolojik etmenlerin yanında sadece bir diğer etmen olarak yer alabileceği ileri sürülmüştür⁴⁶⁷. Bahsedilen bu etmenler, ahlâki buyrukların içselleştirilmesi, bireyin içinde bulunduğu toplumsal sistemle entegrasyon düzeyi, toplumsal ve politik düzene ilişkin tatmin düzeyi, normlara yüklenen meşruluk derecesi, kişinin yaşam şartlarına ilişkin avantaj ve yoksunluklara ilişkin algısı, kişinin çeşitli davranışlara ilişkin pekiştirilmiş değerleri, norm ihlali davranışına yönelik olumlu değerlendirmelere maruz kalma düzeyi, norm ihlalden kaynaklanan etiketlenme düzeyi ile çeşitli psikolojik şartların yanı sıra yaptırım korkusudur⁴⁶⁸.

Bahsedilen çalışmanın ampirik ayağını oluşturan ölçümde, 15 yaşın üzerindeki 1993 kişilik örneklem grubu, kentleşme ve sanayileşme arasındaki farkları da gözlemleyebilmek adına New Jersey, Iowa ve Oregon eyaletlerinden seçilmiştir. Kural ihlalleri üzerine gerçekleştirilen anket çalışmasında dokuz farklı kural tipi ihlali üzerinden soru oluşturulmuştur. Bu davranışlar: size ait olmayan ve 5 dolar değerindeki bir şeyi almak; size ait olmayan ve 50 dolar değerindeki bir şeyi almak, esrar kullanmak, yasa dışı kumar oynamak, birine bilerek fiziksel zarar vermek, eşinize yalan söylemek, gelir vergisinde dolandırıcılık yapmak, ulusal marş çalarken ayağa kalkmamak ile muhatabın mesleğine göre kişiselleştirilen bir kural ihlali sorusudur. Bu son soru örneğin kendi işini yapan birine yönelik “bir müşteriye normalden fazla fiyat vermek”, bir şirket çalışanına yönelik “işverenin ekipmanını kendi kişisel ihtiyacın için kullanmak”, öğrencilere yönelik “sınavda kopya çekmek” ve ev hanımlarına yönelik olarak “evin giderleri için kullanılması gereken parayı kendi kişisel istekleri doğrultusunda kullanmak” olarak formüle edilmiştir. Her bir kural ihlali için muhatapların birden beşe kadar numaralandırma yapması gerekmekte ve beş

⁴⁶⁶ Schauer, **The Force of Law**, s. 133-135.

⁴⁶⁷ Charles R. Tittle, “Sanction Fear and the Maintenance of Social Order”, **Social Forces**, Cilt: 55, Sayı 3, 1977, ss. 579-596, s. 580.

⁴⁶⁸ Tittle, “Sanction Fear and the Maintenance of Social Order”, s. 579.

numara kural ihlalinde bulunmaya ilişkin çok yüksek ihtimali, bir numara ise neredeyse imkânsız olma halini ifade etmektedir. Bu ihtimal değerlendirmesini yaparlarken ertesi gün bu davranışta bulunmaya yönelik gerçekten çok kuvvetli bir ihtiyaç yahut istek duydukları şeklinde bir senaryoyu canlandırmaları istenmiştir. Ayrıca bu kural ihlallerinden her biri için son beş yılda kaç kez gerçekleştirdiklerine ilişkin bilgi de talep edilmiştir⁴⁶⁹.

Çalışmada sekiz farklı bağımsız değişken belirlenmiştir. Bunlar: ilgili norma ahlâki bağlılık derecesi, bireyin toplumsal entegrasyon düzeyi, birey tarafından hissedilen yoksunluk ve avantajlılık düzeyi, bireyin toplumsal ve politik sisteme yönelik yabancılaşma yahut tatminsizlik düzeyi, ilgili norma aykırılığa yönelik herhangi bir olumlu tutumla ilişkilene düzeyi, bireyin ilgili norma atfettiği meşruiyet, ilgili davranışın bireye sağlayacağı fayda ve nihayetinde birey tarafından hissedilen yaptırım korkusudur. Çalışmanın sonuçları, yaptırım korkusunun en azından belirli bir düzeyde kural ihlali kararına etki ettiği ve fakat resmi yaptırımların yalnızca ikincil olarak yahut dolaylı biçimde belirleyici olduğudur. Toplumsal etkinin ve kişilerarası etkileşimin başat belirleyen olduğunu ve karar mekanizmasına en çok etki eden faktörleri oluşturduğu saptanmıştır⁴⁷⁰.

2. CAYDIRICILIK ÖNCESİ YOL AYRIMINDA BİREYSEL ÖZELLİKLER

Klasik caydırıcılık teorisi, insan davranışının hazza yönelme ve acıdan kaçınma motivasyonu ile oluştuğunu iddia eder ve buna göre insanın karar alma süreci farklı davranış alternatiflerinin olası kâr-zarar hesaplamalarının sonucuna göre belirlenen rasyonel süreçlerdir. Dolayısıyla klasik caydırıcılık teorisine göre yaptırım ister finansal kayıp ister özgürlükten alıkonulma ister ayıplanma olsun, kişiye bir çeşit acı vereceği için insanlar yaptırım olasılığının yüksek olduğu algısına sahip oldukları kuralları ihlal etmekten kaçınırlar⁴⁷¹.

⁴⁶⁹ Tittle, "Sanction Fear and the Maintenance of Social Order", s. 580-581.

⁴⁷⁰ Tittle, "Sanction Fear and the Maintenance of Social Order", s. 581, 592.

⁴⁷¹ Per-Olof H. Wikström, Andromachi Tseloni, Dimitris Karlis, "Do People Comply with the Law Because They Fear Getting Caught?", *European Journal of Criminology*, Cilt: 8, Sayı: 5, 2011, ss. 401-420, s. 402-403; Bentham, *Ahlâk ve Yasama İlkeleri*, s. 17 vd.

Ne var ki, insanların hukuk ihlali kararı verirken bu ihlalin olası sonuçlarını ne derecede dikkate aldıklarını inceleyen bir çalışmada ortaya konulmuştur ki, insanların büyük bir çoğunluğu suç işlemekten, sonuçlarından korktuğu için imtina etmemekte ve fakat aslında hukuku ihlal etmeyi “alternatif davranış biçimi” olarak görmemektedirler⁴⁷². Dolayısıyla kişi daha karşılaşılabileceği yaptırıma dair bir hesaplama girişmeden, içsel bir mekanizma doğrultusunda ihlal davranışını standart davranış biçimine dönüştürmemektedir⁴⁷³. Aradaki korelasyonun incelendiği hususlar, insanların suça eğilimleri (suç işlemeye yönelik eğilimin düzeyi), caydırıcılık algıları (yakalanmaya yönelik algılanan risk düzeyi) ve (kendi beyanlarına dayanan) suça karışma oranlarıdır⁴⁷⁴.

“Durumsal davranış teorisi” (*situational action theory*) adı verilen teoriye göre, insan davranışı, temel olarak kişinin davranış alternatiflerine yönelik algısı ile bunlar arasındaki seçimin bir sonucudur. Bu bağlamda bir algı-seçim sürecini ifade eden durumsal davranış teorisi, kişinin karakter özellikleri ile çevresel faktörleri birbirine bağlayan bir perspektife dayanır. Böylece hukuk ihlali davranışı da dahil olmak üzere insan nasıl davranacağına ilişkin kararı, bu iki faktörün bileşimine dayanarak oluşturmaktadır⁴⁷⁵. Teoriye göre bireyin ahlâki kuralları ve alışkanlıkları davranış alternatiflerine yönelik algısını oluşturan kilit karakteristik özelliklerindendir. Aynı zamanda bireyin irade gösterme becerisi, algılanan davranış alternatifleri arasındaki seçimde belirleyici bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır ve fakat yalnızca kişinin kendi ahlâki kodları ile kişinin içinde bulunduğu ahlâki bağlamın kodları arasında bir çatışma olduğu durumlarda geçerli olmaktadır. Bireyin suç işleme davranışını ne

⁴⁷² Wikström, Tseloni, Karlis, “Do People Comply with the Law Because They Fear Getting Caught?”, s. 402.

⁴⁷³ Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 97-98.

⁴⁷⁴ Wikström, Tseloni, Karlis, “Do People Comply with the Law Because They Fear Getting Caught?”, s. 402.

⁴⁷⁵ Per-Olof H. Wikström, “Individuals, Settings, and Acts of Crime: Situational Mechanisms and the Explanation of Crime”, **The Explanation of Crime: Context, Mechanisms and Development**, ed. Per-Olof H. Wikström, Robert J. Sampson, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, ss. 61-107, s. 61-62; Per-Olof H. Wikström, Kyle Treiber, “The Role of Self-Control in Crime Causation: Beyond Gottfredson and Hirschi’s General Theory of Crime”, **European Journal of Criminology**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2007, ss. 237-264, s. 238.

ölçüde bir davranış alternatifi olarak gördüğü, o kişinin suça o ölçüde eğilimli olduğu anlamına gelir⁴⁷⁶.

Durumsal davranış teorisine göre caydırıcılığın ihlal davranışında bulunup bulunmama kararı üzerinde etkide bulunabilmesi için kişinin halihazırda suç davranışını davranış alternatifleri arasında değerlendiriyor olması gereklidir. Tersten söylemek gerekirse suç işlemeyi davranış alternatifleri arasında görmeyen yahut hukuka alışkanlık sonucunda uyan bir kişi için caydırıcılık herhangi bir etken faktör görevi görmeyecektir. Bunun bir sonucu olarak caydırıcılık, suç işleme davranışının alışkanlıktan kaynaklandığı durumlarda da bir etki doğurmamaktadır. Konuya ilişkin farklı suç tipleri üzerinden gerçekleştirilen ampirik çalışmanın sonuçları göstermektedir ki ihlal davranışını “davranış alternatifi olarak görme” kriteri, caydırıcılığın işletilebilmesi için ek bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁷⁷.

Kişisel eğilimlere yönelik atfa verilebilecek bir diğer örnek ise kriminolog Greg Pogarsky’nin, insanları “akut itaatkârlar” (*acute conformists*) ve “ıslah olmazlar” (*incorrigible*) olarak ayırarak bu grupların hukukun yaptırımına cevap verme oranlarını karşılaştırdığı yaklaşımıdır. Pogarsky’ye göre akut itaatkârlar için yaptırım korkusu gerekli değildir, hukuk dışı etkiler zaten meyilli oldukları uyma davranışının sürdürülebilir kılınması için yeterli olacaktır. Islah olmazlar ise hukuka aykırı davranışa kuvvetli bir bağlılık göstermekte olup yaptırıma reaksiyon vermezler. Suça olan bağlılıkları, yaptırım korkusuna karşı daha az duyarlı olmalarına yol açmaktadır. Dolayısıyla hukuka aykırı davranış, yaptırım ve tehditlere rağmen, gerçekleştireceklerdir⁴⁷⁸. Bu iddianın Aristoteles’in caydırıcılıkla ilgili görüşünün tam tersini işaret ettiği görülmektedir. Fakat Pogarsky, bu iki gruba bir ara grup daha ekler: caydırılabilir failler. Bu kişiler ne akut itaatkâr ne de ihlal bağımlısıdırlar. Suç yaşamına tam bir bağlılıkları bulunmaz. Bu kişiler yalnızca şartlar o davranışa uygun

⁴⁷⁶ Wikström, Tseloni, Karlis, “Do People Comply with the Law Because They Fear Getting Caught?”, s. 404.

⁴⁷⁷ Wikström, Tseloni, Karlis, “Do People Comply with the Law Because They Fear Getting Caught?”, s. 405-413; Julie Horne, Ineke Haen Marshall, “Risk Perceptions Among Serious Offenders: The Role of Crime and Punishment”, *Criminology*, Cilt: 30, Sayı: 4, 1992, ss. 575-594, s. 582 vd.

⁴⁷⁸ Greg Pogarsky, “Identifying “Deterrable” Offenders: Implications for Research on Deterrence”, *Justice Quarterly*, Cilt: 19, Sayı: 3, 2002, ss. 431-452, s. 433.

olduğunda ihlali gerçekleştirir⁴⁷⁹. Pogarsky'nin oluşturduğu caydırıcılık düzleminin iki ucundaki itaatkârlar ve ıslah olmazlar için yaptırım işe yaramayacak ve fakat düzlemin ortasında bulunan ve ne uymaya ne de ihlale yoğun bir bağlılığı bulunan kişiler için yaptırım korkusu ve dolayısıyla da caydırıcılık mekanizması işletilebilecektir.

Suçta yüksek bağlılık geliştirmiş suçlular üzerinde çalışan Bruce Jacobs ise, Pogarsky'nin argümanından farklı bir perspektif sunmaktadır. Jacobs'a göre, yaptırım kaynaklı caydırıcılığın işleme olasılığı, suça bağlılık yahut Pogarsky'nin deyiimiyle ıslah olmazlık üzerinden değil, failin yahut olası failin riske yönelik duyarlılık düzeyi üzerinden değişkenlik göstermektedir. Bu düzeyi ise hukuka aykırılığın işleniş biçiminden, failin aldığı yahut almadığı önlemlerden ve alınan riskin büyüklüğünden çıkarabileceğimizi ileri sürer⁴⁸⁰. Örnek olarak, silahlı bir soygun gerçekleştiren “profesyonel” bir suçlunun, maske ve eldiven takması, soygun sırasında herkese kendisine değil önlerine bakmalarını emretmesi, alarm sistemi ve gözetleme kameralarını devreden çıkarması ve güvenlik görevlilerinin kimlik bilgilerini alarak polisle işbirliği yapmamaları konusunda onları tehdit etmesi, aslında Pogarsky'nin ıslah olmaz olarak niteleyeceği bu failin yakalanmamak için her türlü tedbiri aldığını ve bunun da açıkça caydırıcılıkla ilişkilendirilebileceğini ortaya koyar⁴⁸¹. Bu da göstermektedir ki, bir fail kendini yakalanmaktan ne derece korumaya çalışıyorsa, caydırılmaya o kadar elverişlidir.

Kişilik bağlamında üzerinde yükselebileceğimiz en makul temel Sigmund Freud ve onun psikanalitik öğretisi olacaktır. Psikanaliz yaklaşımının insan kişiliği diyagramında, kişiliğin boylamsal olarak üst katmanında yer alan bilinç, insanın muhakeme kullanabildiği psişik süreçleri; bir alt katmandaki bilinçdışı, dış dünyadan edinilen ve benlikte depolanan uyarım ve içgüdülerin işleyiş alanını; en alt katmanı

⁴⁷⁹ Pogarsky, “Identifying “Deterrable” Offenders: Implications for Research on Deterrence”, s. 432; Daniel S. Nagin, Raymond Paternoster, “Enduring Individual Differences and Rational Choice Theories of Crime”, *Law & Society Review*, Cilt: 27, Sayı: 3, 1993, ss. 467-496, s. 471.

⁴⁸⁰ Bruce A. Jacobs, Richard Wright, *Street Justice: Retaliation in the Criminal Underworld*, New York, Cambridge University Press, 2006, s. 71.

⁴⁸¹ Bruce A. Jacobs, *Robbing Drug Dealers: Violence Beyond the Law*, New York, Aldine de Gruyter, 2000, s. 112.

oluşturan bilinçaltı ise baskılanma sonucunda bilinçten atılanların toplandığı yeri ifade eder. İd, ego ve süper ego kavramları ise bu boylamsal katmanları dikine kesen bir eğri üzerinde gösterilmektedir. İd, içgüdülerin alanı olup, ego ise rasyonel düşünüp davranılan alanı ifade eder⁴⁸². İd düzeyinde gerçekleşen her şey bilinç dışı olup, bunların ancak egoda işlenen kısmı bilince taşınabilir⁴⁸³. Nihayet süper ego, insan kişiliğinde yer tutan norm ve yasakların toplamıdır. Bu açıklamanın ele verdiği üzere, uyma davranışı bakımından başvurulması gereken benlik düzeyi süper egodur. Zira süper ego, en genel ifadeyle modern yaşamın kural ve âdetlerini işaret eder⁴⁸⁴. Kişiliğin, toplumsal etkileşimleri dengeli biçimde sürdürebilmeyi sağlayan kanadını oluşturan süper ego⁴⁸⁵, hayatın ilerleyen evrelerinde, özellikle resmi eğitim ve din eğitimi gibi süreçlerin etkisiyle, ego üzerindeki baskısını ve etkinliğini arttırmaktadır⁴⁸⁶.

Diyagramda süper ego eğrisi, bilinç katmanından başlayarak bilinçaltı katmana kadar devam etmekte ve bu da benimsediğimiz fakat ne zaman ve nasıl benimsediğimizi bilmediğimiz norm ve yasakları ifade etmektedir⁴⁸⁷. Egonun konumuz bağlamında işlevinin id ile süper ego arasındaki dengeyi kurmak olduğu söylenebilir. Bu süreçte süper egonun ego üzerindeki baskısı, toplumsal olanı yani normatifi bireysel olana dayatmaya yöneliktir. Bu bağlamda süper ego, düzeni sağlamaya yönelik çalışan kurum ve kuruluşları her bir tekil kişinin başına bir polis dikme gerekliliğinden muaf tutacaktır⁴⁸⁸. Süper ego etkisiyle ihlal davranışından uzak

⁴⁸² Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 98-99.

⁴⁸³ Sigmund Freud, **Two Short Accounts of Psycho-Analysis**, çev. James Strachey, Middlesex, Penguin Books, 1966, s. 108.

⁴⁸⁴ Rom Harre, **Psikolojide Temel Düşünürler**, çev. Hacer Harlak, İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2015, s. 359.

⁴⁸⁵ Talcott Parsons, "The Superego and the Theory of Social Systems, **Psychiatry**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1952, ss. 15-25, s. 18.

⁴⁸⁶ Sigmund Freud, **The Ego and the Id**, çev. Joan Riviere, New York, W. W. Norton & Company, 1989, s. 30. Zira en geniş anlamıyla "uygarlık", insani ilişkileri düzenlemeye hizmet etme işlevi görmüştür; Rukiye Akkaya Kia, "Uygarlık, Modernite ve Medeniyet Sözcüklerinin Hukuka Bakan Yüzü", **İÜHM**, Cilt: LXIV, Sayı: 2, 2006, ss. 103-118, s. 110.

⁴⁸⁷ Mehmet Tevfik Özcan, **İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk**, Gözden Geçirilmiş 2. Bs., İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012, s. 70.

⁴⁸⁸ Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 100-101; Mehmet Tevfik Özcan, "Etik Değerlendirme ve Sosyo-Etik Grup Yargısı", **Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar Arkivi (HFSA)**, 2. Kitap, ed. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, Afa Yayınları, Cilt: 2, 1995, ss. 148-158, s. 155.

durmak, tam da bu sebeple, yaptırıma ilişkin hesaplamalara girişmeden önceki yol ayrımlarından birini oluşturmaktadır.

Bahsedilen kişilik diyagramının herkes için ortak bir şema oluşturmaya karşın her bir bireyin normlara uyma davranışı, kişilik dengesinin oluşumundaki farklılıklara göre değişik düzeylerde gerçekleşir. Kültürel farklılıklar norma uyma oranında etkili olsa dahi yine de aynı toplum ve kültür içinde farklı bireyler farklı düzeylerde uyma davranışına meyilli olacaktırlar⁴⁸⁹.

3. BİR DIŞSAL İTKİ OLARAK YAPTIRIMIN UYMA DAVRANIŞINI AŞINDIRMASI

Ödül-ceza mekanizmasının uyma davranışı üzerinde pozitif etkide bulunma olasılığının üzerinde durulduktan sonra dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, yaptırımın bir dışsal itki olması münasebetiyle norma uymaya yönelik içsel motivasyon üzerinde zararlı etkiler doğurması riskidir. Bu bağlam hesaba katıldığında yaptırım ve caydırıcılıkla ilgili hususların pozitif etki oranının tatmin edici olup olmadığının sorgulanması yeterli olmayacak, aynı zamanda böyle bir dışsal girişimin uyma davranışını erozyona uğratma tehlikesinin de hesaba katılması gerekecektir.

a. CEZA VE İÇSEL MOTİVASYON

Konuyu açık biçimde ortaya koyması bakımından davranışsal ekonomist iki araştırmacının anaokullarında gerçekleştirdiği bir araştırmayı aktarmak yerinde olacaktır. Ekonomistlerin dikkatini cezbeden husus, çocuklarını anaokulundan alan ebeveynlerin sürekli saatinden geç gelmeleri yönündeki davranış örüntüsüdür. Aileler sıklıkla çocuklarını almaya okul saati bitiminden geç gelmekte, bu da anaokulu çalışanları için can sıkıcı bir durum yaratmaktadır⁴⁹⁰. Ekonomist Gneezy ve Rusticini bu gecikmelerin iyileştirilmesi için ne yapılabileceğini ölçmek için on farklı anaokulu üzerinde bir araştırma yürütmeye başlamıştır. Örnekleme yer alan anaokullarının altısında yeni bir prensip kabul edilmiş olup bu prensibe göre eğer ebeveynler çocuklarını almaya on dakikadan daha geç gelirlerse para cezası ödeyeceklerdir. Bu

⁴⁸⁹ Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 100.

⁴⁹⁰ Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 225.

yeni politikanın sonuçlarını inceleyen ekonomistler, beklenenden çok farklı bir durumla karşılaşmışlardır. Geç gelme cezası öngörülen anaokullarında ebeveynler, çocuklarını almaya daha da geç gelmeye başlamıştır⁴⁹¹. Daha da ilginç, geç gelme cezası uygulaması kaldırıldığında da ebeveynlerin gecikme oranlarında bir düşüş gözlemlenememiştir⁴⁹².

Peki ebeveynlerin gecikme oranını düşürmesi amaçlanan para cezası niçin tam tersi bir etki yaratmıştır? Caydırıcılık teorisi uyarınca özellikle dikkat etmemiz gereken husus, yakalanma ve yaptırıma tâbi tutulma ihtimalidir. Bu senaryoda yakalanma ve yaptırıma tâbi tutulma ihtimalleri yüzde yüz olarak görünmekte olup durumu caydırıcılık teorisiyle açıklamamız, özellikle ihlal davranışının ceza uygulamasından sonra arttığı hesaba katıldığında mümkün gözükmemektedir.

Araştırmacılar, senaryoya dahil edilen para cezasının davranış üzerindeki etkisinin caydırıcılıktan daha zor tespit edilen bir mekanizma üzerinden çalıştığını ileri sürmüştür. Buna göre, para cezası politikası getirilmeden önce geç kalan ebeveynler, bu davranışlarından ötürü mahcubiyet hissetmektedir. Hem çocukları hem de anaokulu çalışanlarına karşı nahoş bir davranışta bulunduklarını bilmekte, başka ebeveynlerin çocuklarını zamanında aldıklarını gördüklerinde bu his daha da artmaktadır. Bu toplumsal norm ve kaygılar, zamanında orada olmaları bakımından bir dürtü oluşturmaktadır. Fakat gecikme cezası devreye sokulduğunda, yaptırımın varlığı bu toplumsal kaygıları bir kenara itmiştir. Halihazırda mevcut olan ve uyma davranışına dayanak oluşturma potansiyelini haiz toplumsal norm ve kabulleri aşındırarak toplumsal yükümlülüğü bir sözleşme konusuna dönüştürmüştür. Bu durumda gecikme cezası, bir yaptırımdan ziyade geç kalınan fazladan süre için ödenen ek bir hizmet bedeli haline gelmiştir. Bu sayede geç kalan ebeveynler suçluluk duymamaya başlamış, zira bunun ücretini zaten ödüyor olduklarını düşünmüşlerdir. Bir kere yaptırımla aşınmaya uğrayan toplumsal norm, yaptırımın ortadan kalkmasıyla tekrar eski gücüne kavuşamamış, norm, geç gelmenin normalleşmesi olarak kalmaya devam

⁴⁹¹ Uri Gneezy, Aldo Rustichini, “A Fine is a Price”, *Journal of Legal Studies*, Cilt: 29, 2000, ss. 1-17, s. 1-7; Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 80 vd.

⁴⁹² Gneezy, Rustichini, “A Fine is a Price”, s. 8.

etmiştir⁴⁹³. Dolayısıyla zamanında gelmeye yönelik ahlâki yükümlülük temelli olarak zedelenmiştir⁴⁹⁴.

Bu örneğin bize gösterdiği olgu, dışsal bir dürtünün dahil edilmesiyle, uyma davranışı göstermemizi sağlayan içsel motivasyonumuzun zarar görebileceğidir. Bu örnekteki gibi kimi hallerde dışsal itki, arzulanan davranışın tam tersini ortaya çıkarabilir. Ve hukukun görevi, dışsal itkileri içsel motivasyonlarla doğru kanallar üzerinden birleştirip çatışmaya değil birlikte çalışmaya yol açabilmesidir.

b. ÖDÜL VE İÇSEL MOTİVASYON

İnsanların cezadan yahut acı verme potansiyeli olan durumdan kaçınmalarının hukuka uyma davranışı üzerindeki etkisine benzer biçimde, ödüle yahut herhangi bir biçimdeki kazanca yönelmeleri de uyma davranışına motivasyon oluşturma potansiyeline sahiptir⁴⁹⁵. B. F. Skinner’ın davranışçı psikoloji çizgisini takip eden çalışmalar, fareler üzerinde yapılan deneylerle ödül beklentisinin ceza tehdidinden daha kuvvetli bir etki doğurduğunu ortaya koymuştur. Farenin bir manivelayı kaldırmasına yönelik yönlendirme, eylemin sonucunda kendisine yiyecek verilmesi halinde, kaldırmadığı takdirde verilen elektrikten çok daha yüksek oranda etkili olmuştur⁴⁹⁶. Bunun yanı sıra konu insanlar olduğunda ilk hareketin gerçekleştirilmesine yönelik itkiyi ceza tehdidinin daha başarılı biçimde oluşturduğu ve fakat sonraki hareketlerde ödül sisteminin daha etkili çalıştığı ileri sürülmektedir⁴⁹⁷.

Bu verilere karşılık hukuk sistemi, koşullu ödüllendirme sistemini çok nadir biçimde kullanmaktadır. Sigorta şirketleri sigara içmemeyi yahut kurallara uygun biçimde araç kullanmayı ödüllendirse de devletler bunun için ayrıca bir kazanç öngörmez. Öğretmenler yahut ebeveynler çocukları ödülle istenilen davranışa yönlendirse de devletler “iyi vatandaşlarını” ödüllendirmez. Hürriyeti bağlayan

⁴⁹³ Gneezy, Rustichini, “A Fine is a Price”, s. 13-16.

⁴⁹⁴ Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 225.

⁴⁹⁵ Schauer, **The Force of Law**, s. 98.

⁴⁹⁶ Schauer, **The Force of Law**, s. 111.

⁴⁹⁷ James Andreoni, William T. Harbaugh, Lise Vesterlund, “The Carrot or the Stick: Rewards, Punishments and Cooperation”, **The American Economic Review**, Cilt: 93, Sayı 3, 2003, ss. 893–902, s. 901.

cezanın “iyi hal” dolayısıyla azaltılmasından bahsedebiliyorsak dahi bunun tersinden, yani kurallara aykırı davranıştan dolayı cezanın uzamasından da söz edebilmekteyiz. Bu durumun başat sebebi, devlet ekonomisi açısından çoğu halde ödüllendirmenin cezalandırmadan daha yüksek bir maliyet oluşturmaktadır⁴⁹⁸.

Ödüle ilişkin bu çekincenin yanı sıra üzerinde durulması gereken bir diğer husus, tıpkı negatif yaptırımda görüldüğü üzere, maddi kazanç yahut ödül gibi pozitif dışsal itkilerin de içsel motivasyonu zedeleyici etkilere sebep olabildiğidir⁴⁹⁹. Özellikle çocuklar üzerinde yapılan araştırmalarda ortaya koyulduğu üzere, dışsal itkilerin yoğun olarak davranış belirleyici olarak kullanılması çocuğun gelişimi, otonomi ve bağımsızlık kazanmasını sekteye uğratabilmektedir⁵⁰⁰. Bunun yanı sıra yine çocuklar üzerinde yapılan değerlendirmelerde dış uyarıcılara bağımlı davranış geliştirmenin çocuğun kendini idare etmeye ilişkin sorumluluğu zayıflatabileceği ileri sürülmektedir⁵⁰¹.

Bu sonuçlar, dışsal teşvik ve itkileri devre dışı bırakmamız gerektiği anlamına gelmemekte olup mesele ödüle dayalı yönlendirmelerin kategorik olarak iyi yahut kötü olması değil, nasıl daha etkili ve amacına hizmet edecek şekilde kullanılabileceğinin tespit edilmesidir. Zira eğer doğru biçimde işletilebilirse, dışsal itkiler içsel motivasyonları tetikleyecek biçimde çalışabilir⁵⁰². Grup dinamikleri üzerine gerçekleştirilen öncü çalışmaların da ileri sürüldüğü üzere yasalara uyum göstermenin

⁴⁹⁸ Schauer, **The Force of Law**, s. 116-118.

⁴⁹⁹ Edward L. Deci, Richard Koestner, Richard M. Ryan, “Extrinsic Rewards and Intrinsic Motivation in Education: Reconsidered Once Again”, **Review of Educational Research**, Cilt: 71, Sayı: 1, 2001, ss. 1-27, s. 13; Rosemarie Anderson, Sam Thomas Manoogian, J. Steven Reznick, “The Undermining and Enhancing of Intrinsic Motivation in Preschool Children”, **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 34, Sayı: 5, 1976, ss. 915-922, s. 920-921.

⁵⁰⁰ Hüseyin Kotaman, “Impact of Rewarding and Parenting Styles on Young Children’s Cheating Behavior”, **European Journal of Developmental Psychology**, Cilt: 14, Sayı: 2, ss. 127-140, s. 128.

⁵⁰¹ Edward L. Deci, Richard Koestner, Richard M. Ryan, “Meta-Analytic Review of Experiments Examining the Effects of Extrinsic Rewards on Intrinsic Motivation”, **Psychological Bulletin**, Cilt: 125, Sayı: 6, 1999, ss. 627-668, s. 659.

⁵⁰² Diana Baumrind, “The Discipline Controversy Revisited”, **Family Relations**, Cilt: 45, Sayı: 4, 1996, ss. 405-414, s. 409.

tarihçesi aslında biçimsel olmayan denetim biçimlerinin biçimsel denetimlere destek olup olmamasının ve bu desteğin derecesinin tarihçesidir⁵⁰³.

Yaptırıma bir alternatif olarak gösterilebilecek olan ödüllendirmenin en büyük dezavantajlarından biri, yukarıda tartışıldığı üzere, içsel motivasyonu aşındırmasıdır⁵⁰⁴. Zira herhangi bir dışsal itkinin senaryoya dahil olmasıyla, gerçekleştirdiğimiz “iyi” davranışlar için motivasyonumuzun hangi noktaya kadar kendileri için hangi noktaya kadar ödül sebebiyle gerçekleştiğine dair belirsizlik, algı düzeyinde yapılan iyi davranışın itibarını zedelemektedir⁵⁰⁵. Buradan çıkan şaşırtıcı sonuç, doğru davranışların ödüllendirilmesinin, toplumsal norm ve ahlâki değer kaynaklarından beslenen motivasyonumuzu zedeleyerek bu davranışların aşınmasına sebep olabileceğidir⁵⁰⁶. Bir başka taraftan baktığımızda, dışsal teşvikin, içsel motivasyonumuzla birlikte çalışmadığı ve onu tetikleyemediği durumlarda, istenen davranış ancak dışsal teşvik devam ettiği sürece sergilenecektir. Psikolojide “fazladan gerekçelendirme” (*overjustification*) olarak nitelendirilen bu halde, kişinin bir davranışı gerçekleştirmek için hali hazırda sahip olduğu isteğin, dışsal bir teşvikle denklemin dışına itilmesi ve kişinin bir süre sonra sadece dışsal motivasyon uyarınca hareket eder hale gelmesi söz konusu olmaktadır⁵⁰⁷. Dolayısıyla ödül sisteminin en önemli sorunu, muhataplara dışsal teşvik ortadan kalktıktan sonra dahi devam edecek, sürdürülebilir davranış örüntüsü kazandırmadaki başarısının düşüklüğüdür⁵⁰⁸.

⁵⁰³ Goerge Homans, **İnsan Grubu**, çev. Oğuz Onaran, Baskın Oran, Ünsal Oskay, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971, s. 206.

⁵⁰⁴ Uri Gneezy, Stephan Meier, Pedro Rey-Biel, “When and Why Incentives (Don’t) Work to Modify Behavior”, **Journal of Economic Perspectives**, Cilt: 25, Sayı: 4, 2011, ss. 191-210, s. 203; Avner Ben-Ner, Louis Putterman, **Economic, Values and Organisation**, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 181; Bruno S. Frey, Reto Jegen, “Motivation Crowding Theory”, **Journal of Economic Surveys**, Cilt: 15, Sayı: 5, ss. 589-611, s. 594-595.

⁵⁰⁵ Roland Benabou, Jean Tirole, “Incentives and Prosocial Behavior”, **The American Economic Review**, Cilt: 96, Sayı: 5, ss. 1652-1678, s. 1654.

⁵⁰⁶ Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 224 vd.

⁵⁰⁷ Mark R. Lepper, David Greene, “Undermining Children’s Intrinsic Interest with Extrinsic Reward: A Test of the ‘Overjustification’ Hypothesis”, **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 28, Sayı: 1, 1973, ss. 129-137, s. 130.

⁵⁰⁸ Ödül sisteminin sürdürülebilirliği bağlamında Meksika’daki çevre kirliliği sorunu ve getirilen çözüme ilişkin örnek için bkz. Allen Blackman, Geoffrey J. Bannister, “Pollution Control in the Informal Sector: The Ciudad Juarez Brickmakers’ Project”, **Natural Resources Journal**, Cilt: 37, 1998, ss. 829-856.

Ödül eliyle davranışı değiştirmek mümkün olmakla beraber, bu davranış değişikliğinin kalıcılığı, sorunsallığını korumaktadır. Sürdürülebilir uyma davranışı yaratmak için hukukun, istenilen davranışları içselleştirmemizi sağlaması gerekmektedir. Bu, hukukun teşvik ve engellerden muaf olması gerektiği anlamına gelmez, zira ceza infaz sistemi yahut haksız fiil sorumluluğu olmadan hukuk sisteminin mevcudiyeti olanaksızdır. Fakat burada mesele, teşvik ve engellerin, davranış değişikliğini sağlayabilecek şekilde programlanabilmesidir. Yukarıda tartışıldığı üzere, hukukun teşvik ve engelleri her zaman istenilen davranışı oluşturmada başarılı olamadığı gibi, tam tersi sonuçlar doğurarak gönüllü uyma davranışının erozyona uğramasına dahi neden olabilir.

4. HUKUK ve YAPTIRIM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA CAYDIRICILIĞIN NİHAİ ROLÜ

Çok uzun bir tarihsel süreç boyunca hem teorisyenlerin önemli bir kısmı hem de sıradan vatandaşlar için zor, yaptırım, tehdit ve cezalandırmanın hukuk düşüncesinin merkezinde yer aldığı aşikârdır. Yine, hukukun uyma davranışını emirleri aracılığıyla inşa etmesinin, hukuk kurallarının emrediciliğini sağladığı ve bu sayede hukuki normların rica ve öneriden ayrıldığı vurgulanmıştır⁵⁰⁹. Hukuku açıklamakta ilk bakışta oldukça elverişli görünen bu yaklaşım, pek çok başka teoriyene göre ise birçok hususu dışarıda bırakmaktadır.

Buna ilişkin getirilen argümanlardan biri, hiçbir yaptırım barındırmayan ve yalnızca açıklayıcı gibi görünen hukuk normlarının insanları bir şeyi yapmaya değil ve fakat bir şeyi belirli biçimde yapmaya zorladığıdır. Örneğin hukuk bize sözleşmelere ilişkin normları aracılığıyla herhangi bir sözleşmeyi yapmaya dair bir yükümlülük yüklemez. Fakat eğer bir sözleşme yapmak istiyorsak, o sözleşmeyi hukuk tarafından daha önce belirlenen şekliyle yapmamız gerekir. Bu tür bir şekil şartının yokluğu, sözleşmenin kurulamaması sonucunu doğurabilir. Ve kimi hallerde bir sözleşmenin doğmaması, taraflar için hukukun öngöreceği bir tazminat yaptırımından hem maddi hem manevi olarak çok daha yüksek bir maliyeti

⁵⁰⁹ Schauer, **The Force of Law**, s. 23.

doğurabilir. Dolayısıyla bazı durumlarda yokluk yahut geçersizlik hali yaptırımın kendisinden daha büyük bir zarar oluşturabilir⁵¹⁰.

Yaptırımın hukuku hukuk yapan, hukuk kavramının özüne dair bir şart olmadığını kabul etsek dahi, yaptırım-hukuk arasındaki ilişki, kuşlar ile uçmak arasındaki ilişki gibidir. Herhangi birinden kuşları tanımlamasını isterseniz çok yüksek ihtimalle ilk olarak uçuş yetilerini sayacaktır. Ancak penguenlerin yahut devekuşlarının ne kuş olduklarına ne de uçamadıklarına dair bir tartışma olabilir. Dolayısıyla uçmak, bir kuşu kuş yapan bir özellik değildir. Yine de istisnaları dışarıda bırakarak “Kuşlar uçar.” demek yanlış kabul edilemez zira kuşların uçtuğu olgusu yanlışlanamayacak kadar yaygındır. Tıpkı bu örnekte olduğu gibi, yaptırımla desteklenmeyen normların hukuk olduğu gerçeğini ve fakat bunların birer istisna olduğunu kabul ederek yaptırımı hukuka ilişkin önemli öğelerden biri olarak saymak, örneklerdeki yaygınlık gereği, hâlâ mümkündür. Yaptırım barındırmayan hukuk normları, uçuş yetisi olmayan kuşların yahut kanadı kırık olduğu için uçamayan bir kartalın oluşturduğu örneğe benzer⁵¹¹.

Yaptırımın hukukun asli bir unsuru olduğunun hakkı verildikten sonra altı çizilmesi gereken husus, caydırıcılık ve yaptırımın etkisinin külli olarak reddedilmemesi gerektiği ve fakat aynı zamanda caydırıcılığın tek veyahut en etkili faktör olarak da ele alınmasının yanlış olduğudur. Caydırıcılık özellikle diğer toplumsal faktörlerle birleştiğinde insanların hukuk ihlali kararını alma sürecinde etki doğurabilmekte ve fakat tek başına bir etmen olarak davranışı dönüştürme kudretini haiz bulunmamaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UYMA DAVRANIŞINI İÇSELLEŞTİRMeye YÖNELİK MEKANİZMALAR

⁵¹⁰ Schauer, *The Force of Law*, s. 29; Leslie Green, “The Concept of Law Revisited”, *The Michigan Law Review*, Cilt: 94, Sayı 6, 1996, ss. 1687–1717, s. 1702; H.L.A. Hart, *The Concept of Law*, Oxford, Oxford University Press, 2012, s. 33 vd.

⁵¹¹ Schauer, *The Force of Law*, s. 40.

III. UYMA DAVRANIŞINI İÇSELLEŞTİRMEYE YÖNELİK MEKANİZMALAR

Bir önceki bölümde yaptırım ve ödülün ve bunlarla bağlantılı olarak da caydırıcılığın davranışları yönlendirme yeteneği üzerinde durulmuş ve yaptırımın aslında otomatik olarak varsaydığımız kadar işlevsel olmadığı, konuya ilişkin yürütülen saha araştırmaları üzerinden ortaya konulmuştur. O halde yaptırım korkusunun en azından tek başına davranış değişikliği sağlama kudretine sahip olmadığı kabul edildiğinde, uyma davranışının iyileştirilebilmesi adına başka hangi mekanizmaların işletilebileceği sorusunun sorulması gereklidir. Bu bölüm kapsamında uyma davranışının içselleştirilmesi sürecinde etkili olan mekanizmalar üzerinde durulacaktır.

A. GÖNÜLLÜ UYMA DAVRANIŞINA YÖNLENDİREN İÇSEL MEKANİZMALAR

1. AHLÂKİ TUTARLILIK

Herhangi bir dışsal itkiye ihtiyaç duymadan, belirli bir kurala kendiliğinden uyma eğilimi gösterilen durumlardan biri, kuralın içeriğinin kişisel olarak onaylanan bir hususu düzenlemesi halidir. Örneğin kapalı alanda sigara yasağına uyan pek çok kişinin idari para cezasından kaçınmak için değil, kapalı alanlarda sigara dumanı bulunmasını zaten makul bulmadığı için uyuyor olma olasılığı yüksektir. Bu motivasyon durumunun dışsal bir itkiye ihtiyacı yoktur. Buradan hareketle yapılan bilimsel çalışmalar ışığında ortaya konan şu sonuç şaşırtıcı değildir: Uyma davranışı göstermeye meyilli olduğumuz kurallar, bizim ahlâki standartlarımız ve çıkarlarımızla paralel olan kurallardır⁵¹².

⁵¹² Raymond Paternoster, Sally Simpson, "A Rational Choice Theory of Corporate Crime", **Routine Activity and Rational Choice**, ed. Ronald V. Clarke, Marcus Felson, New Brunswick, Transaction Publishers, 2004, ss. 37-58, s. 45; Harold G. Grasmick, Donald E. Green, "Legal Punishment, Social Disapproval and Internalization as Inhibitors of Illegal Behavior", **Journal of Criminal Law and Criminology**, Cilt: 71, Sayı: 3, 1980, ss. 325-335, s. 328. Bu hususu bir adım ileri götürerek, içerikten bağımsız olarak hukuka genel bir uyma yükümlülüğünün bulunmadığı hususundaki iddialar için bkz.

Bu hususta verilen ve konuyu billurlaştırma konusunda başarılı olan örneklerden biri, otomobil çalma senaryosudur. Senaryoya göre yazar, kullandığı otomobilden daha üst model bir otomobili düşlediğini varsayar. Bir gün yolda yürürken yol kenarında tam da düşlediği otomobilin sürücüsüz ve camları açık biçimde park edilmiş olduğunu, üstelik anahtarların da kapıda unutulduğunu görür. Otomobilin sahibi de ortalarda görünmemektedir. Kendini bu senaryoda düşünen yazar, otomobili çalma eylemini yine de gerçekleştirmeyeceğini varsayar. Hatta, mevcut gerçeklikten bağımsız biçimde, otomobilin plakası, takip kodu ve bunları izleyebilecek kameraların olmadığı senaryoda dahi eylemi gerçekleştirmeyi seçmeyecektir. Yine gerçeğe aykırı biçimde, bu eylemi yaptırma bağlayan bir hukuk kuralının olmadığı senaryoda dahi otomobili çalmayacağını düşünür. Yalnızca eylemin “yanlışlığı” kendisini ve tıpkı onun gibi pek çok başka insanı da otomobili çalmaktan alıkoyacaktır. Fakat elbette içinde yaşadığımız dünya ve hukuk sistemlerinde otomobil çalmak ve hatta sahibinin rızası olmadan kullanmak hukuka aykırıdır. Ve yazarın otomobili çalmaktan imtina etmesi hukukla tutarlılık gösterir. Hukuka aykırı davranışta bulunmamıştır. Ve fakat, bu davranışta bulunmama sebebi hukukun söyledikleri değildir. Zira otomobili çalmak hukuka aykırı olmasaydı dahi bu eylemi gerçekleştirmeyecektir. Dolayısıyla her ne kadar hukukla “tutarlı” bir davranış sergilese de aslında hukuka uyma davranışında bulunmuş sayılmaz. Başka bir deyişle, bir davranışın hukuka dayalı olarak belirlenmesi ile hukuk dışı sebeplerle belirlenen ve fakat hâlâ hukukla uyum içinde olan davranışlar arasında motivasyon bağlamında önemli bir fark bulunmaktadır⁵¹³.

Aynı zamanda, toplumun çoğunluğu tarafından yaygın biçimde desteklenen hukuk kuralları, tanımı gereği, daha etkindir. Buradan çıkarılması gereken uyma davranışı politikası ise hukuk koyucuların toplumun halihazırda benimsediği ve sahip olduğu tercih ve çıkarları iyi biçimde tespit edebilmesi ve yeni ihdas edilecek kuralların bu tercih ve çıkarlarla olan olası çatışma yahut eklemlenmeyi önceden hesaplayabilmesi gerektiridir. Bir kural toplum tarafından ne kadar yaygın biçimde

Halit Uyanık, **Hukukun Otoritesi: Joseph Raz'da Otorite Olarak Hukuk**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014, s. 192 vd.

⁵¹³ Schauer, **The Force of Law**, s. 48-49.

onaylanır ve desteklenirse, uyma davranışı elde etmek de o denli kolaylaşacaktır⁵¹⁴. Fakat elbette hukukun yalnızca toplumu kendisine yansıtmasını beklemek gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır, zira özellikle günümüz karmaşık toplumlarında ne ahlâki değerler ne çıkarlar ne de toplumsal hayattan beklentiler hususunda toplumun tamamını kapsayacak bir konsensüs söz konusu olabilir⁵¹⁵. Dolayısıyla hukuk sisteminin öngördüğü kuralların en azından belirli bir kısmının doğrudan bireysel değer ve çıkarlarımızla uyuşmama ihtimali çok yüksektir. Böyle bir durumda, yani kurala uyma davranışı göstermek bizim ahlâki tutarlılığımızdan kaynaklanmadığında, başkaca mekanizmaların çalıştırılmasına ihtiyaç duyulacaktır. Kişilerin yalnızca kendi ahlâki değer ve tutumları ile örtüşen kurallara uyduğu bir senaryoda, toplumsal düzenin sağlanabilmesi mümkün gözükmemektedir. Zira bu motivasyon uyarınca kendi ahlâki değerleriyle uyuşmayan bir norma yönelik ihlal kararı verme ihtimali yüksek seyretmeye elverişlidir⁵¹⁶.

2. HUKUKA UYMA YÜKÜMLÜLÜĞÜ ALGISI

a. HUKUKA HUKUK OLDUĞU İÇİN (*LAW QUA LAW*) UYMA

Hukuk kurallarına uyma davranışında işletilebilecek tek yöntem kuralın bireysel ahlâki eğilimler ile paralellik arz etmesi olmayıp aynı zamanda hukuka, yalnızca hukuk olduğu için (*law qua law*) uymaya yönelik eğilimi de göz önünde bulundurmak gereklidir. Bu yöndeki eğilim, hukukun taleplerine herhangi bir dışsal tehdit veya ödül sebebiyle değil ve fakat yalnızca “hukuk olduğu için”, “hukuk böyle söylediği için” ortaya çıkar⁵¹⁷. Buradaki ahlâki eğilim görüldüğü üzere tekil bir normun getirdiği düzenlemeyle örtüşen bir eğilimi değil, daha geniş ölçekte hukuka uymanın kişinin değerleri ile örtüşmesi üzerinden gerçekleşir. Konuyla ilgili önemli

⁵¹⁴ Tom R. Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, **Swiss Journal of Economics and Statistics**, Cilt: 133, Sayı: 2, 1997, ss. 219-240, s. 233-234.

⁵¹⁵ Brian Z. Tamanaha, **A General Jurisprudence of Law and Society**, Oxford, Oxford University Press, 2001, s. 44 vd.

⁵¹⁶ Benjamin van Rooij, **Regulating Land and Pollution in China: Lawmaking, Compliance and Enforcement; Theory and Cases**, Leiden, Leiden University Press, 2006, s. 115.

⁵¹⁷ Schauer, **The Force of Law**, s. 42; Scott J. Shapiro, **Legality**, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University, 2011, s. 69-73.

çalışmaları bulunan Tom Tyler ve ekibinin yürüttüğü ampirik çalışmaların çıktıları açıkça ortaya koymaktadır ki, örneklem grubunun hukuka uyma yükümlülüğü algısı yükseldikçe, hukuka uyma davranışı gösterme oranı da aynı korelasyonla artmaktadır⁵¹⁸.

Hukuka uyma yükümlülüğüne ilişkin yirminci yüzyılda özellikle çocuklar üzerinde pek çok psikolojik araştırma yapılmıştır. Ortaya konulmak istenen, kurallara ilişkin algımızın yaşla birlikte nasıl değiştiğidir. Bunun için ana okulundan başlayarak üniversite çağına kadarki eğitim sürecindeki çocuklara, “kural nedir”, “hiç hukuk kuralı olmasaydı ne olurdu” gibi sorular yöneltilmiştir⁵¹⁹. Bulgular ortaya enteresan bir resim çıkarmıştır. Buna göre, daha küçük yaştaki çocuklar için kurallar basitçe neyi yapamayacaklarını göstermekte ve yasakları belirlemektedir. Cevapları uyarınca ufak yaştaki çocuklar, kurallara doğrudan cezalandırılmamak için uymaktadır. Bu durumda teşvik ve cezalandırma kilit rol oynar. Fakat yaş büyüdükçe ve çocuklar ergenliğe geçiş yaptıkça gerçekleşen bilişsel gelişim, sosyal yeteneklerin oluşumu ve tecrübe ile birlikte, yaptırım korkusu ile kurallara uymaya giderek daha az meyilli olmaya başlamışlardır. Bu da göstermiştir ki, ergenlikle beraber düşünce biçimi “itaat ve cezalandırma”dan “düzen” perspektifine doğru kaymaktadır. Kuralların kimi davranışları yasakladığı görüşünden ziyade, istenilen davranış tiplerine yönlendiren ve karışıklığı önleyen bir rolü olduğu yönünde düşünmeye başlamaktadırlar. Yetişkin olduğumuzda, uyma davranışımızın temelinde yaptırım korkusu daha da az yer alır. Üniversite derecesindeki örneklemin yalnızca yüzde 25’i olumsuz sonuçlardan kaçınmak için kurallara uyduğunu söylemiştir⁵²⁰. Bu çağdaki katılımcıların eğiliminin Fuller’ın şu hukuk tanımı ile paralellik arz ettiğini söylemek mümkündür: Hukuk,

⁵¹⁸ Tom R. Tyler, **Why People Obey the Law**, New Haven, Yale University Press, 1990, s. 45. Hukuka uyma yönünde gösterilen eğilim aynı zamanda Hart’ın hukuka uymak istediği için hukuku bilmek isteyen ve bunu yaptırımdan kaçınma motivasyonu ile değil yalnızca hukuka hukuk olduğu için uymaya meyilli olduğu için gerçekleştiren “kafası karışmış kişi”sini (*the puzzled man*) hatırlatmaktadır; Hart, **The Concept of Law**, s. 40.

⁵¹⁹ June Louin Tapp, Felice J. Levine, “Compliance from Kindergarten to College: A Speculative Research Note”, **Journal of Youth and Adolescence**, Cilt: 1, Sayı: 3, 1972, ss. 233-249, s. 235.

⁵²⁰ Tapp, Levine, “Compliance from Kindergarten to College: A Speculative Research Note”, s. 238-240.

yalnızca bir “zorunlu”/”yasaklı” listesini değil, beraber yaşamaya ilişkin bir programı ifade eder⁵²¹.

Jean Piaget’nin 1930’larda yürüttüğü çalışmalar bu alanda mihenk taşı olarak kabul edilmektedir. Esas olarak incelediği husus, çocukluk evresinde kademeli olarak gelişen toplumsallaşma, rasyonelleşme ve ahlâki gelişim süreçleri arasındaki bağlantıdır. Özellikle beş ila on beş yaş aralığındaki çocuk denekler üzerinde yürüttüğü çalışmalarda bir yandan biyolojik gelişimle paralel biçimde beyin gelişiminin, öte yandan yaş ilerledikçe ilerleme gösteren toplumsallaşma sürecinin etken rol oynadığını ortaya koymuştur. Hem nedensellik hem de rasyonel ve soyut düşünme bağlamında bir eşik olarak belirlediği on iki yaş sınırından itibaren düşünme etkinliği, çocuğun hem biyolojik gelişimi hem de sosyalleşme sürecinde katettiği yol sebebiyle zihninde oluşmakta olan şemaya git gide eklenerek tutarlılık kazanmaya başlar⁵²².

Bu çalışmanın altını çizdiği husus, yaşımız ilerledikçe, kurallara, yasalara, otoriteye ve yaptırıma ilişkin algımızın da kayda değer biçimde değiştiğidir⁵²³. Eğer yaşın ilerlemesiyle uyma davranışı motivasyonunun yaptırımdan yükümlülük algısına doğru kaydığını kabul edersek, yükümlülüğe ilişkin bu algının nasıl oluşturulabileceği yahut iyileştirilebileceğine dair elde edilebilecek veriler, uyma davranışı tesis edebilmek için yararlı birer araç olabilecektir. Zira bir hukuk sistemine tâbi olan muhataplar, ilgili hukuk sistemine yönelik böyle bir yükümlülük algısı besliyorsa, uyma davranışı tesis etmek için caydırıcılık oluşturmaya da içeriğin değerlerimizle uyuşup uyuşmadığını irdelemeye de ihtiyacımız kalmamakta, uyma davranışı bir bakıma kendiliğinden tesis edilmektedir. Fakat böyle bir yükümlülük algısını verili kabul etmemiz pek mümkün gözükmemektedir. Bununla beraber, ilgili yükümlülük

⁵²¹ Lon L. Fuller, “Human Interaction and the Law”, *The American Journal of Jurisprudence*, Cilt: 14, 1969, ss. 1-36, s. 11.

⁵²² Özcan, *Hukuk Sosyolojisine Giriş*, s. 104-105.

⁵²³ Jean Piaget, *The Moral Judgment of the Child*, çev. Marjorie Gabain, Illinois, The Free Press, 1932, s. 277; June L. Tapp, Lawrence Kohlberg, “Developing Senses of Law and Legal Justice”, *Journal of Social Issues*, Cilt: 27, Sayı: 2, 1971, ss. 65-91, s. 85-86; John Rawls, “The Sense of Justice”, *The Philosophical Review*, Cilt: 72, Sayı: 3, 1963, ss. 281-305, s. 288.

duygusunun arttırılmasına yönelik çalışmalar, uyma davranışı mekanizması olarak harekete geçebilecek bir dürtü oluşturmaya elverişlidir.

Tom Tyler, *Why People Obey The Law* eserinde öncelikle insanların hukuka uyma davranışına yönelik nedenleri açıklayan araçsal (*instrumental*) ve normatif (*normative*) perspektifleri karşılaştırır. Araçsal bakış açısı daha ziyade caydırıcılık literatürü ile örtüşmekte olup, insanların davranışlarını somut ve ilgili hukuk kuralının öngördüğü cezadan kaçınma güdüsüyle şekillendirdiği ve ilgili davranışa ilişkin potansiyel getiri ve götürüler uyarınca hareket ettiğini varsayan bakış açısıdır. Bir ihlale ilişkin öngörülen yaptırımın ağırlığının ve kesinliğinin artırılmasının o suçun işlenme oranının azaltılmasında etkili bir yol olacağını varsaymak, bu yaklaşımın argümanlarından birini oluşturur. Hukuk siyasasını belirleyenler uyma davranışını elde etmeyle ilgili bir gayeleri olduğunda çoğunlukla araçsal perspektife göre hareket etmektedir. Çalışmasında kendine normatif perspektifi temel alan Tyler bu yaklaşımı, insanların çıkarlarına uygun olanın değil, adil yahut ahlâki olarak kabul ettiklerinin etkisiyle davranışlarını şekillendirdiği üzerinden açıklar. Zira eğer insanlar hukuka uymanın kendisini doğru davranış olarak algılasa gönüllü olarak hukuka uyma yükümlülüklerinin olduğunu varsayacak ve ihlal sonucu karşılaşabilecekleri yaptırım ihtimaline göre davranışlarını şekillendirmeyeceklerdir⁵²⁴.

Tyler, uyma davranışının yalnızca caydırıcılık üzerinden sağlanamayacağına ilişkin görüşünü temellendirirken yaptırım olasılığının oldukça düşük olduğu bazı noktalarda kişilerin hukuka uyduğu, aksi durumlarda da hukuk kurallarının ihlal edildiği örneklerden faydalanır. Zira her iki senaryo da, yalnızca araçsal perspektiften bakıldığında makuliyet içermemektedir. Üstelik yalnızca ödül-ceza sistemi üzerinden işletilmek istenen uyma davranışı yönetimi, devletin sürekli olarak çıkar oluşturmaları ve yaptırım uygulamasını gerektirecek ve bu da büyük çapta kamusal kaynağın harcanması anlamına gelmesi sebebiyle kullanışlı bir sistem olmaktan çıkacaktır⁵²⁵.

⁵²⁴ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 4.

⁵²⁵ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 21-23; Richard L. Engstrom, Micheal W. Giles, “Expectations and Images: A Note on Diffuse Support on Legal Institutions”, **Law & Society Review**, Cilt: 6, Sayı: 4, 1972, ss. 631-636, s. 635; Talcott Parsons, “On the Concept of Influence”, **Public Opinion Quarterly**, Cilt: 27, Sayı: 1, 1963, ss. 37-62, s. 44-45; Austin Sarat, “Studying American Legal Culture:

Oysa Tyler'in daha etkili bir yol olarak ileri sürdüğü normatif yaklaşım, psikolojide içselleştirilmiş yükümlülükler olarak ifade edilen etkinin yaratılması suretiyle gönüllü uyma davranışının inşa edilmesi fikrine dayanmaktadır⁵²⁶.

İçselleştirilmiş yükümlülük iki şekilde karşımıza çıkabilir. Bunların ilki hukuk kuralının kendisinin meşruiyetine yönelik algı ile oluşurken, ikinci ihtimal hukuku koyan otoritenin meşruiyetine yönelik inanç sebebiyle içselleştirilmiş yükümlülük hissinin ortaya çıkmasıdır. Hem “meşru hukuk” hem de “meşru otorite” algısı sebebiyle gerçekleşen uyma davranışı, gönüllü bir uyma olarak nitelendirilecektir⁵²⁷.

Tyler bu motivasyon çeşitlerini kokain kullanmaktan kaçınmanın motivasyonlarına ilişkin örnek üzerinden açıklar. Eğer kişi kokaini, bu maddeyi yasaklayan kuralların meşru olduğuna ve uyulması gerektiğine inandığı için kullanmıyorsa meşru hukuk algısı buradaki belirleyici faktördür. Kişi kokain kullanmamayı buna ilişkin hukuk kurallarını koyan yahut yürüten otoritenin meşruiyetine yönelik inancı sebebiyle benimsiyorsa burada meşru otorite duygusu devreye girmiştir. Eğer kullanmama sebebi kokainin yahut genel olarak uyuşturucu kullanımının kendi doğruları ile çelişmesi ise hukuk kuralının içeriğinin kişinin ahlâki tutumu ile örtüşmesi belirleyici faktörü oluşturur. Eğer yakalanmak ve yaptırıma tâbi tutulmaktan korktuğu için kullanmıyorsa caydırıcılık faktörü ana rolü oynar. Ve eğer ailesinin yahut arkadaşlarının onaylamayacağı endişesi ile kullanmıyorsa burada da esas rolü, ilerleyen kısımlarda üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız, toplumsal etki oynamaktadır⁵²⁸.

Meşruiyete dayalı uyma davranışında ortaya konulan korelasyona göre, otoriteye gösterilen destek ne kadar güçlüyse, kurallara uyma davranışı da o denli yüksek olacaktır. Zira insanlar destekledikleri otoritenin kurallarına uymakla yükümlü

An Assessment of Survey Evidence”, **Law & Society Review**, Cilt: 11, Sayı: 3, 1977, ss. 427-488, s. 430; Stuart A. Scheingold, **The Politics of Rights: Lawyers, Public Policy and Political Change**, 2. Bs., Michigan, University of Michigan Press, 2004, s. 54.

⁵²⁶ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 24; Martin L. Hoffman, “Moral Internalization: Current Theory and Research”, **Advances in Experimental Social Psychology**, Cilt: 10, 1977, s. 85-133, s. 91.

⁵²⁷ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 25- 26; Robert S. Gerstein, “The Practice of Fidelity to Law, **Law & Society Review**, Cilt: 4, Sayı: 4, 1970, ss. 479-494, s. 491.

⁵²⁸ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 25.

olduklarını hissedeceklerdir. Otoriteye yönelik destek, yaygınlaşmış (*diffuse*) ve özgülünmüş (*specific*) destek olmak üzere iki ayrı kol üzerinden incelenmektedir. Yaygınlaşmış destek hükümetin yahut devletin kurumlarına ve prosedürlerine yönelik desteği ifade ederken özgülünmüş destek belirli bir otorite figürü yahut figürlerine ve onların karar ve politikalarına yönelik desteği işaret etmektedir. Yaygınlaşmış destek kaynaklı uyma davranışı, özgülünmüş versiyonla karşılaştırıldığında bir olaydan diğerine göre değişmemesi, tutarlılığını koruması ve değişimlerden kolaylıkla etkilenmemesi sebebiyle daha sürdürülebilir bir karakter sergilemektedir⁵²⁹.

Hem yetişkinler hem de çocuklar üzerinde yapılan araştırmalarda hukuka uymaya yönelik yükümlülük algısına rastlamak mümkündür. Bu çalışmalardan birinin sonuçlarına göre, yetişkinlerin yüzde 70'i "Hukuka muhakkak uyulmalıdır." demekten, Iowa'da 1001 yetişkinin yüzde 93'ü kişisel hisler ne olursa olsun bir hukuk kuralına mutlak şartta uyulması gerektiğini ifade etmiştir⁵³⁰. Benzer tutum ergenler ve çocuklar tarafından da sergilenmiştir. Engstrom'un çalışmasında 4 ve 8. sınıf arasındaki çocuklar üzerinde yapılan araştırmada beyaz çocukların yalnız yüzde 4'ü, siyahi çocukların ise yalnız yüzde 8'i bir polis memurunun emrine, eğer emrettiği şey yanlış ise, uymayabileceğini belirtmiştir⁵³¹. Lise öğrencileri üzerinde yapılan bir araştırmada beyaz öğrencilerin yüzde 77'si, siyahi öğrencilerin ise yüzde 72'si insanların her zaman hukuka uyması gerektiğini ifade etmiştir⁵³².

Tyler ve ekibinin konuya dair yürüttüğü ve "Chicago Araştırması" (*Chicago Study*) olarak adlandırılan çalışmada örneklem grubuna altı farklı hukuk normunu -ilk etapta son bir yıl içinde, ilerleyen sorgulamada ise son aylar içinde- ihlal edip etmediklerine ilişkin sorular sorulmuştur. Bu altı norm; komşuları rahatsız edecek derecede gürültü yapmak, çevreyi kirletmek, madde etkisi altında araç kullanmak, hız

⁵²⁹ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 28-30.

⁵³⁰ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 31; G. R. Boynton, Samuel C. Patterson, Ronald D. Hedlund, "The Structure of Public Support for Legislative Institutions, **Midwest Journal of Political Science**, Cilt: 12, Sayı: 2, 1968, ss. 163-180, s. 176-177.

⁵³¹ Richard L. Engstrom, "Race and Compliance: Differential Political Socialization", **Polity**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1970, ss. 100-111, s. 105 vd.

⁵³² Harold R. Rodgers Jr., Edward B. Lewis, "Political Support and Compliance Attitudes: A Study of Adolescents", **American Politics Quarterly**, Cilt: 2, Sayı: 1, 1974, ss. 61-67, s. 65 vd.

sınırını ihlal etmek, yüksek maddi değeri olmayan mağaza hırsızlığı ve hatalı park etmeye yönelik yasakları içermektedir. Örneklem grubundan bu kuralları ihlal etme durumları ile ilgili olarak: sıklıkla, zaman zaman, nadiren yahut asla şeklinde seçenekler bağlamında cevap vermeleri istenmiştir⁵³³.

Soru yöneltlen kişiler genellikle hatalı park etme (yüzde 51) ve hız sınırını aşma (yüzde 62) gibi daha hafif ihlalleri işlediklerini söylerken yalnızca yüzde 3'ü mağazadan bir şey çaldığını, yüzde 19'u alkollü araç kullandığını, yüzde 25'i çevreyi kirlettiğini ve yüzde 27'si gürültü yaptığını ifade etmiştir. Çok yüksek bir oran hiç ihlalde bulunmadığını dile getirdiği için çalışmanın ikinci dalgasında cevap seçenekleri arasına “neredeyse hiç” seçeneği de eklenmiştir. Ayrıca son bir yıl ibaresi son birkaç ay olarak değiştirilmiştir.

Çalışmada uyma davranışını etkileyen üç ayrı faktöre yönelik sorular kullanılmıştır: caydırıcılık, toplumsal etki ve ahlâki eğilim. Caydırıcılığa ilişkin soruların içeriği genel olarak yakalanma ihtimali, cezalandırılma ihtimali, beklenen cezanın ağırlığı veya bunların bir kombinasyonundan oluşmaktadır. Soru yöneltlen kişilerin büyük bir kısmı yakalanma ve haklarında işlem yapılma olasılığını yüksek olarak öngörmüşlerdir. Kural ihlallerine göre oranlar şu şekilde seyretmiştir: gürültüden yüzde 35, çevreyi kirletmekten yüzde 31, alkollü araç kullanmaktan yüzde 83, hız sınırını aşmaktan yüzde 72, mağaza hırsızlığından yüzde 78 ve hatalı park etmekten yüzde 78 oranında yakalanma ve işleme maruz kalma ihtimali öngörülmüştür⁵³⁴.

Yakın çevrenin ayıplaması etkisine bakıldığında oranlar suçlara göre şu şekildedir: Gürültü yüzde 53, çevreyi kirletme yüzde 51, hız sınırını aşma yüzde 52, hatalı park etme yüzde 44 iken diğer iki suç için bu oranlar hayli yüksektir; alkollü araç kullanma yüzde 86 ve mağaza hırsızlığı yüzde 89 olarak öngörülmüştür. Son olarak örneklem grubundan her bir ihlale ilişkin kişisel ahlâki tutum sorgulaması bağlamında “kısmen yanlış”, “çok yanlış”, “bir nebze yanlış” ve “yanlış değil” seçenekleri arasından cevap oluşturmaları istenmiştir. Her bir ihlale ilişkin çıkan “çok

⁵³³ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 40.

⁵³⁴ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 42-44.

yanlış” ve “kısmen yanlış” oranları oldukça yüksektir. Buna göre: gürültü yüzde 96 kısmen yanlış, yüzde 61 çok yanlış; çevreyi kirletme yüzde 96 kısmen yanlış, yüzde 63 çok yanlış; alkollü araç kullanma yüzde 100 kısmen yanlış, yüzde 95 çok yanlış; hız sınırını aşma yüzde 84 kısmen yanlış, yüzde 39 çok yanlış; mağaza hırsızlığı yüzde 99 kısmen yanlış, yüzde 92 çok yanlış ve hatalı park etme yüzde 86 kısmen yanlış, yüzde 37 çok yanlış olarak ifade edilmiştir. Bu sonuçlara bakılırsa örneklem grubundaki kişiler hukuk normu ihlali ahlâki bağlamda da birer ihlal olarak değerlendirmişlerdir⁵³⁵.

Aynı çalışmada meşruiyet iki zemin üzerinden sorgulanmış olup bu zeminler; algılanan hukuka uyma yükümlülüğü ve hukuk otoritelerine yönelik destektir. Hukuka uyma yükümlülüğüne ilişkin sorgulamada araştırmacılar muhataplara kendi şahsi duygularından bağımsız olarak ve hatta onlara rağmen, polis memurlarının yahut hakimlerin talimatlarına ne ölçüye kadar uyacaklarını sormuşlardır. Muhatapların hukuka uyma yükümlülüğü algıları şaşırtıcı derecede yüksek çıkmış olup örneklem grubunun yüzde 82’si, yanlış olduğunu düşünse de hukuka uyması gerektiğini ifade etmiştir⁵³⁶.

Otoriteye destek bağlamındaki sorgulama, kolluk kuvveti ve mahkemeler için ayrı ayrı gerçekleştirilmiştir. Muhataplar otoriteye destek bağlamındaki cevaplarında hemen hemen yarı yarıya bir oran ortaya koymuşlardır. Örneğin yüzde 42, Chicago’daki polis memurlarının genellikle dürüst olduğuna itiraz ederken yüzde 43, hakimlerin dürüstlüğü ile ilgili önermeye itiraz etmiştir. Otorite desteğinin uyma davranışı üzerindeki etkisiyle ilgili üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise ilgili otoritenin kararlarına, adil davranacağına ve tatmin edici sonuçlar elde edeceğine ilişkin güven ile uyma davranışı arasında pozitif bir korelasyon bulunması olup bu husus ileride prosedüral adalet bağlamında ayrıca incelenecektir⁵³⁷.

⁵³⁵ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 44.

⁵³⁶ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 45.

⁵³⁷ Tyler, **Why People Obey the Law**, s. 47, 50.

Chicago Araştırması insanların hukuka neden uyduğu ile ilgili pek çok veri ortaya koymuştur. Öncelikle katılımcılar, yakalanma ve cezalandırılma ihtimalleriyle ilgili oldukça yüksek oranlı öngörülerde bulunmuşlardır⁵³⁸. Bunun yanı sıra hukuka uyma yükümlülüğüne yönelik algı, kişilerin kişisel ahlâki tutumlarıyla oldukça ilgilidir, zira muhatapların çoğunun hukuk ihlali ahlâki olarak yanlış bulduğu ortaya çıkmıştır. Aynı genel sonuç kişilerin ahlâki olarak hukuka uyma yükümlülüğü hissettiği hususunda da karşımıza çıkar. Kişisel ahlâki tutum ve hukuka uyma yükümlülüğü algısının oldukça kuvvetli etkenler olarak ortaya çıkmasına karşın otoriteye yönelik, spesifik olarak da polis ve mahkemelere destek ve bu otoritelerin performanslarına yönelik değerlendirme aynı oranda yüksek değildir. Bir diğer önemli nokta ise yakın çevrenin kınamasıyla ilgili sonuçlardır. Muhataplar, kimi hukuk ihlallerine ilişkin çevresel kınama öngörmüş olsalar da bu ihlaller genellikle alkollü araç kullanımı gibi ciddi suçlarla sınırlıdır. Daha sıradan ihlallere ilişkin muhataplar çevrelerinden kayda değer bir kınama görmeyeceklerini öngörmüşlerdir⁵³⁹.

Tyler'in *Why People Obey the Law* eseri, başlığı itibariyle bir varsayım sunmaktadır; bu varsayım insanların hukuka uyduğudur. Tyler da tıpkı Hart gibi "puzzled man" üzerine yoğunlaşır ve fakat Hart'tan farklı olarak yaptırım korkusunun hukuka uyma davranışında ancak ikincil bir rolü olduğuna ve fakat birincil rolün ahlâka ait olduğuna dair çıkarımını ampirik çalışmalara dayandırır. Tyler'in hukuka hukuk olduğu için uymaya yönelik argümanlarını eleştiren Schauer'e göre, Tyler'in çalışması meşruiyet algısı ile uyma davranışı arasındaki ilişkiyi yansıtmakta başarılı olmasına karşın, kişilerin ne çıkarlarına ne de bireysel yargılarına uygun normlara uyma davranışı göstermelerinde, *law qua law*, yani yalnızca hukuka hukuk olduğu için uymalarının etkisi hakkında oldukça yetersiz veri sağlamaktadır⁵⁴⁰.

Schauer eleştirisine, insanların âmirlerin, ebeveynlerin, dini yahut politik liderlerin emirlerine, yaptırımla desteklenmese dahi uyma davranışı göstermeye meyilli olduklarını söyleyerek devam eder. Fakat insanlar otoriteye genellikle uyarlar

⁵³⁸ Tyler, *Why People Obey the Law*, s. 56.

⁵³⁹ Tyler, *Why People Obey the Law*, s. 56.

⁵⁴⁰ Schauer, *The Force of Law*, s. 57-61.

demek, insanlar hukukun otoritesine de genel olarak uyarlar önermesini doğrulamaz.

Zira:

“Ben âmirimin değerlendirmesine güvendiğim için onun emirlerine uyuyor olabilirim fakat hukukun sistematik olarak aynı derecede tecrübe ve uzmanlığı yansıtmadığını düşünebilirim. Ebeveynimin kurallarına saygı gereği uyuyor olabilirim ama bu, aynı saygıyı hukuka yönelik olarak hissedeceğim sonucunu doğurmaz. Toplumsal hayatta birtakım liderlerin gösterdiği yolları takip ediyor olabilirim ama hukuku yol göstericilikte en iyi aday olarak görmeme ihtimalim her zaman vardır. Hukukun muhataplarına uzaklığı, sayılan diğer somut otorite figürlerine kıyasla uyma davranışını daha az olası kılmakta ve tam da bu yüzden diğer mekanizmalar ile desteklenmesi sözü geçen somut otoritelere oranla daha hayati bir işlevi ifade etmektedir⁵⁴¹”.

Tüm bu açıklamalar doğrultusunda varılacak sonuç; hukuka uyma yükümlülüğünü arttırmanın uyma davranışının gönüllü olarak gerçekleşmesi amacına hizmet edeceği ve fakat bu yükümlülüğün herkes için ve her zaman diliminde verili olarak kabul edilemeyeceği ve tek başına bu değişkenin uyma davranışını sağlamada yeterli olamayacağıdır.

b. HUKUK ELİYLE İKNA

Hukuka hukuk olduğu için uyma argümanına yakın duran ve fakat ilgili motivasyonu hukukun üstünlüğü fikrinin bir “toplumsal norma” dönüşmesi ve kişilerin uyma davranışının aslında bu toplumsal norma uymaya yönelik olduğunu ileri süren bir yaklaşıma göz atmakta fayda vardır.

Amerika Birleşik Devletleri otobanlarında sıklıkla görülen bir uyarı bulunmaktadır: “Kemerlerinizi bağlayın, bu yasa gereğidir.” (*Buckle up, it's the law*) Yapılan çalışmalardan biri “Bu yasa gereğidir.” (*it's the law*) ifadesinin varlık nedenini sorgulamış ve ilk akla gelenin hukuki sorumluluğun hatırlatılması olabileceğini ve fakat aslında birincil nedenin bu olmadığını ileri sürmüştür. Zira Amerika Birleşik Devletleri’nin pek çok eyaletinde tek başına emniyet kemerini bağlamamış olmak bir

⁵⁴¹ Schauer, **The Force of Law**, s. 69.

kabahat teşkil etmemekte ve polis memurlarına otomobilleri kenara çekme yetkisi vermemektedir. Dolayısıyla bu uyarıda hukuka yapılan göndermenin daha ziyade bir ikna yöntemi olarak hukuku kullanmak olduğu ileri sürülmüştür. “Bu yasa gereğidir.” ifadesi “Bu yapılması doğru olan şeydir.” manasını yansıtmak için bulundurulmaktadır⁵⁴².

Emniyet kemeri uyarı sloganları; toplumsal kurallar ve hukuk hakkındaki güncel tartışmaların ana fikrini yakalamaktadır. Sokağa çöp atmayı yasaklayan normlar ile toplumsal normlar arasındaki ilişki bu hususa dair klasik örneklerden bir diğeridir. Zira çevreyi kirletmeyi yasaklayan bir hukuki düzenleme bulunduğunda ve çeşitli uyarılar aracılığıyla hatırlatıldığında, bir yaya çevreyi kirleten başka bir yayayı eleştirme hakkını kendinde bulacak ve “Bu yasa gereğidir.” diyebilecektir⁵⁴³.

Hem emniyet kemeri hem çevre kirliliğine ilişkin örneklerin altını çizdiği husus, toplumun genelinde hukuka yönelik bir saygının mevcudiyetidir. Bu bağlamda, hukuka uyma, temelini resmi norm sistemi ile gayri resmi norm sistemi arasında bir ara yüz olarak işlev gören bir toplumsal normdan almaktadır. Hukukun üstünlüğüne ilişkin bir toplumsal norm oluştuğu kabul edildiğinde bu norm, kişilerin doğru davranışı seçerken başka norm sistemleri uyarınca değil hukuk normlarının rehberliği uyarınca hareket etmelerini sağlayacaktır⁵⁴⁴.

Toplumlar ile hukuk kültürleri arasında karşılaştırmalı bir inceleme yapıldığında ise; bireysel otonomi ve eşitlik karakterinin oturmuş olduğu toplumlarda “Bu yasa gereğidir.” ifadesinin daha ikna edici olduğu ve fakat hiyerarşik düzenin daha katı olup kişilerin daha küçük toplumsal gruplara yönelik bağlılığının daha kuvvetli olduğu toplumlarda bu ifadenin ikna ediciliğinin eşit düzeyde etkili olmadığı ve göz ardı edilmesinin daha olası olduğu bulgulanmıştır⁵⁴⁵.

⁵⁴² Amir N. Licht, “Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law”, **Review of Law and Economics**, Cilt: 4, Sayı: 3, 2008, ss. 715-750, s. 715-716.

⁵⁴³ Licht, “Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law”, s. 716; Robert D. Cooter, “Decentralized Law for a Complex Economy: The Structural Approach to Adjudicating the New Law Merchant”, **University of Pennsylvania Law Review**, Cilt: 144, ss. 1643-1696, s. 1675.

⁵⁴⁴ Licht, “Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law”, s. 717.

⁵⁴⁵ Licht, “Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law”, s. 717.

Ne var ki, herhangi bir yayanın çevreyi kirleten birini “Bu yasaya aykırıdır.” diyerek uyarmasının ikna edici ve fark yaratıcı bir işlevinin olabilmesi, ancak hukuka uymanın doğru şeyi yapmak olarak görülmesini sağlayan daha temel toplumsal bir normun varlığına bağlı olup bunun yaptırım korkusundan kaynaklanmaması gerekmektedir. Başka bir örnekle açıklamak gerekirse, Amerikalı sürücülerin ancak daha derinde yer alan hukukun üstünlüğü normuna sahip oldukları senaryoda, daha yüzeysel olan emniyet kemerini bağlama uyarısına “bu hukukun gereği” olduğu için uymalarını bekleyebiliriz⁵⁴⁶. Bu kuralların ahlâki olarak adil olup olmadığı yahut hangi siyasi süreçlerin ürünü olduğu bu bağlamda önemli olmayıp ayırt edici olan, toplum tarafından gördüğü itibar ve hukukun üstünlüğünün bir toplumsal norma dönüşmüş olmasıdır⁵⁴⁷.

Hukukun toplumsal davranışlar üzerinden davranış şekillendirici etkisi üç şekilde karşımıza çıkabilir: İlki hukuk aracılığıyla bilgilendirme -başka bir deyişle hukukun epistemik gücü-, ikincisi hukukun, başta yaptırım korkusu ile başlasa da sonrasında içselleştirilmiş toplumsal normlara evrilmesi suretiyle davranışları dönüştürme gücü ve üçüncüsü ise hukukun eylem sebebi yahut gerekçe oluşturma gücüdür⁵⁴⁸.

Hukuk kuralları eliyle toplumsal norm oluşturma yahut var olan toplumsal normların güçlendirilme hallerinden bir diğeri ise ırk yahut cinsiyet ayrımcılığı oluşturan davranışların, bu hususların hukuk metinlerinde var olmaya başlamasıyla azalma göstermesidir. Bunda, hukukun zikrettiği tutumun “iyi tutum” olduğuna yönelik algının payı büyüktür. Yine aynı şekilde kişilerin davranış kalıpları olarak yerleştirdiği kimi durumlarda hukuk davranış oluşturma yahut yönlendirme görevini ifa etmiş sayılır. Örneğin trafiğin soldan aktığı bir ülkede, trafik cezalarının çok azı, hatta hemen hemen hiçbiri trafiği sağdan yürütmek isteyen sürücülere yazılır. Bu kural artık bir yaptırımla desteklenmesine gerek kalmadan kişilerin içselleştirdiği bir davranış kalıbı haline gelmiştir⁵⁴⁹.

⁵⁴⁶ Licht, “Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law”, s. 736-737.

⁵⁴⁷ Licht, “Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law”, s. 737.

⁵⁴⁸ Schauer, **The Force of Law**, s. 146-148.

⁵⁴⁹ Schauer, **The Force of Law**, s. 104-105.

Hukukun davranışları yönlendirme gücünün, barındırdığı yaptırım tehdidinden ziyade toplumsal normlar yaratma yahut var olan toplumsal normları güçlendirme yeteneği üzerinden gerçekleştiği kabul edildiğinde, hukukun yalnızca hukuk olması sebebiyle ve yaptırımın kendisinden bağımsız olarak da davranışları yönlendirme kapasitesi bulunduğu varsayılmaktadır. Bu konuda gösterilebilecek örnekler, çevre kirliliğine yahut kamusal alanda sigara içmeye yönelik toplumsal kuralların hukuk aracılığıyla oluştuğu yahut güçlendiği iddiasıdır⁵⁵⁰.

Hukukun toplumsal davranışları, içselleştirilen toplumsal normlar oluşturmak yahut güçlendirmek eliyle düzenlemesine bir başka örnek olarak köpek sahiplerinin köpeklerin dışkısını yoldan temizlemelerine yönelik davranışları gösterilebilir. Köpek sahiplerinin ilgili temizliği yapmamaları halinde 50 liralık bir cezaya mahkûm edileceğine ilişkin yeni bir yasanın yürürlüğe girdiğini düşünelim. Özellikle yeni bir yasa ile getirilen düzenleme köpek sahiplerinin daha önce yanlış olduğunu düşünmedikleri bir eylemin yanlış olduğuna yönelik bir algı oluşturmaya yol açabilir. Yahut yanlış olduğunu biliyor ve fakat yalnızca uğraşmak istemiyor oldukları senaryoda, artık hukuk eliyle düzenlenmiş bir alan olması, bu uğraşı gösterme hususunda teşvik edici bir etken oluşturabilir. Bir diğer husus, toplumun diğer fertlerinin köpeğinin dışkısını sokaktan temizlemeyen köpek sahibine, bu davranışının yanlış olduğu konusunda uyarıda bulunmalarının, yasadan öncesine oranla, daha kolay ve güçlü biçimde gerçekleştirebileceğidir⁵⁵¹.

c. PROSEDÜRAL ADALET

Prosedüral adalet; hukuk sisteminin işletilmesindeki adalet olarak nitelendirilmektedir⁵⁵²., Hukuka uyma yükümlülüğüne ilişkin algının ortaya çıkma

⁵⁵⁰ Schauer, **The Force of Law**, s. 147-148; Kenworthy Bilz, Janice Nadler, “Law, Moral Attitudes, and Behavioral Change”, **The Oxford Handbook of Behavioral Economics and The Law**, ed. Eyal Zamir, Doron Teichman, Oxford, Oxford University Press, 2014, ss. 241–267, s. 253 vd.; Lior Jacob Strahilevitz, “How Changes in Property Regimes Influence Social Norms: Commodifying California’s Carpool Lanes”, **Indian Law Journal**, Cilt: 75, Sayı 4, 2000, ss. 1231–1296, s. 1232-1234; Lawrence Lessig, “The Regulation of Social Meaning”, **The University of Chicago Law Review**, Cilt: 62, Sayı 3, 1995, s. 943-1045, s. 1029.

⁵⁵¹ Schauer, **The Force of Law**, s. 146.

⁵⁵² Işıktaç, **Hukuk Başlangıcı**, s. 50.

biçimlerinden bir diğeri, tanımın da işaret ettiği şekilde, hukukun adil biçimde koyulduğuna ve işletildiğine ilişkin inanç olarak işaret edilmektedir⁵⁵³. Bu durum hukuka uyma davranışında prosedüral adaletin etkisi olarak ele alınır⁵⁵⁴. Bu argümana göre muhatapların algısında sistem ne kadar adilse hukuka uymaya yönelik hissedilen yükümlülük de o kadar yüksek olacaktır⁵⁵⁵. Prosedüral adaletten beslenen uyma davranışı motivasyonunun özellikle önem kazandığı durum, içerik olarak özellikle uymak istemediğimiz bir kural söz konusu olduğunda kendini göstermektedir. Örnek olarak insanlar genellikle vergi ödemekten hoşlanmadıkları halde, vergilerin adil biçimde toplandığına ve kullanıldığına inandıklarında mükellefiyetlerini yerine getirme oranlarında artış görülmektedir⁵⁵⁶. Buradaki mesele aslında meşruiyet meselesi olup meşru davranıştan kasıt ise otoritelerin prosedüral adaleti gözetmeleri ve muhataplarının sürecin doğru işlediğine yönelik tatmine ulaşmalarıdır⁵⁵⁷. Fakat şunun da altı çizilmelidir ki, bir hukuki çekişmenin kazanan tarafı olmak, prosedüral adalet hissini arttırmaya meyilli olabilmekteyken, kaybeden tarafta olmak da tam tersine bu hissi zedeleyebilmektedir⁵⁵⁸. Dolayısıyla tıpkı yaptırımın caydırıcılık oluşturan kriterlerinde belirtildiği üzere prosedüral adalet de sübjektif algının süzgecinden muaf değildir.

Konuyu derinlemesine ele alan Tom Tyler, prosedüral adaleti nelerin şekillendirdiğine ilişkin dört kalemden oluşan bir liste sunmaktadır. Bunlar: otoritenin saiklerine yönelik güven, kişiler arası muamelenin niteliği, tarafsızlık ve sürece katılımdır⁵⁵⁹.

⁵⁵³ Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 203.

⁵⁵⁴ Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 228 vd.

⁵⁵⁵ Tom R. Tyler, John M. Darley, “Building a Law-Abiding Society: Taking Public Views About Morality and the Legitimacy of Legal Authorities into Account When Formulating Substantive Law”, **Hofstra Law Review**, Cilt: 28, Sayı: 3, 2000, ss. 707-739, s. 715.

⁵⁵⁶ Kristina Murphy, “Regulating More Effectively: The Relationship Between Procedural Justice, Legitimacy, and Tax Non-compliance”, **Journal of Law and Society**, Cilt: 32, Sayı: 4, 2005, ss. 562-589, s. 576.

⁵⁵⁷ Frederick Schauer, “Do People Obey the Law?”, **San Diego Law Review**, Cilt: 51, 2014, ss. 939-952, s. 940.

⁵⁵⁸ Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 204.

⁵⁵⁹ Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 228.

İlk kriter olarak sayılan hukuk otoritelerine yönelik güven kriteri, kişilerin hukuk kurallarının onlara “adalet getirmeye yönelik” olarak konduğuna yönelik bir algıya sahip olduklarında, bu kurallara uymaya daha fazla meyilli olduklarını işaret eder⁵⁶⁰. Yasa koyucu ve uygulayıcıların yönetilenlere adil davrandıklarını yansıtanın en iyi yolu gerekçelendirilmedir. Eğer yeni bir hukuk kuralı yahut verilen bir karar, kamuoyuna makul biçimde gerekçelendirilebilirse, adalete ilişkin kaygının karşılanması kolaylaşacaktır⁵⁶¹.

Prosedüral adalet temelli uyma davranışı motivasyonunda bir diğer önemli kriter, otoriteyle kişilerarası ilişkinin niteliğidir. Çalışmalar göstermektedir ki, kişilerin, hukuk aktörleriyle olan karşılaşmalarında kendilerine nezaket ve saygı çerçevesinde davranıldığını düşünmesi, prosedüral adalet hissini arttırmaktadır. İlginçtir ki, saygı ve nezaket içeren bu karşılaşma, kişinin aleyhine olacak bir işlemle sonuçlandığında dahi, prosedüral adalet duygusu zedelenmemektedir⁵⁶². Konuya ilişkin yapılan araştırmalardan bir diğeri göstermektedir ki sürecin saygın biçimde işlemesi, ikili karşılaşmalardan ziyade duruşma sırasında prosedüral adalet duygusunu yükselten bir etkiye sahip olmaktadır. Zira onurlu ve saygın biçimde muamele görmek, adalet sisteminin dava taraflarını ve uyuşmazlığı ciddiye aldığına ilişkin işaret vermektedir⁵⁶³.

Kolluk kuvveti ile gerçekleşen karşılaşmalarda da olayların çözülmesi kadar önemli olan bir diğer husus, polisin kendileri için orada olduğuna dair algının korunmasıdır. Bu iki değer karşılaştırıldığı örnek, evlerde gerçekleşen hırsızlık suçlarında, eğer anında haber verilmezse, çözülme oranının çok düşük olduğu hususuna ilişkindir. Bir görüşe göre, çözülme olasılığı bu kadar düşükse, polisin olayın

⁵⁶⁰ Tom R. Tyler, Peter Degoe, “Trust in Organizational Authorities: The Influence of Motive Attributions on Willingness to Accept Decisions, **Trust in Organisations: Frontiers of Theory and Research**, ed. Roderick M. Kramer, Tom Tyler, Thousand Oaks, Sage Publications, 1996, 331-355, s. 345.

⁵⁶¹ Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 229.

⁵⁶² Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 231.

⁵⁶³ E. Allan Lind, Robert J. Maccoun, Patricia A. Ebener, William L. F. Felstiner, Deborah R. Hensler, Judith Resnik, Tom R. Tyler, “In the Eye of the Beholder: Tort Litigants’ Evaluations of Their Experiences in the Civil Justice System”, **Law & Society Review**, Cilt: 24, Sayı: 4, 1990, ss. 953-996, s. 981.

gerçekleştiği meskene gitmesine lüzum olmayacak, mesken sakinlerinin olaya ilişkin bilgileri ve zararı telefonda bildirmesi yeterli olacaktır. Oysa ki olayın psikolojik veçhesinden bakıldığında, olay sonuç itibarıyla yine çözümsüz kalsa dahi, polisin eve gelip inceleme yapması mesken sakinlerinin prosedüral adalet hissini onaracak ve uzun vadede topluma olan bağlılıklarını güçlendirecek bir tutum olacaktır⁵⁶⁴.

Bir diğer kriter olan tarafsızlık (*neutrality*), kişilerin hukuk aktörlerinin karar ve davranışlarındaki dürüstlük, eşitlik ve kişisel kararların etkili olmaması değerlendirmesini içerir. Başka bir deyişle kişiler, hiç kimsenin adil olmayan biçimde avantajlı olmadığı bir sistem içinde muamele gördüklerini hissetmek istemektedirler⁵⁶⁵.

Son olarak, yönetilenler, kendi problem ve uyuşmazlıklarının çözümünü etkileyecek kararların şekillenmesinde katılım göstermeye yetkili oldukları takdirde prosedürün daha adil işlediğini hissetmektedirler. Üstelik katılımın bu etkisi, sonucu şekillendirip şekillendirmemeye bağımlı olarak işlememektedir. Kıymet teşkil eden, insanların seslerini duyurabileceği bir platformun tesisi ve karar vericilerin kendilerini dinlediğini bilmeleridir⁵⁶⁶. Mağdurların duruşmalarda söz almaya, yalnızca kendilerini duyurabilmek adına kıymet verdiği, sonucu etkileyip etkilememenin bunu değiştirmedeği ortaya konulmuştur⁵⁶⁷. Zira insanlar aslında duruşmalarda kendi hikâyelerini anlatmak istemekte, fakat o hikâyenin hukuki bir forma kavuşturulması hususunu hukukçulara, daha ziyade avukatlarına ve kararı da duruşmanın yargıcına bırakmak istemektedirler⁵⁶⁸.

B. TOPLUMSAL ETKİ

1. GENEL OLARAK

⁵⁶⁴ Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 231.

⁵⁶⁵ Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 232.

⁵⁶⁶ Tyler, “Procedural Fairness and Compliance with the Law”, s. 232.

⁵⁶⁷ Anne M. Heinz, Wayne A. Kerstetter, “Pretrial Settlement Conference: Evaluation of a Reform in Plea Bargaining”, **Law & Society Review**, Cilt: 13, Sayı: 2, Special Issue on Plea Bargaining, 1979, ss. 349-366, s. 363-365.

⁵⁶⁸ John M. Conley, William M. O’Barr, **Rules Versus Relationships: The Ethnography of the Legal Discourse**, Chicago, University of Chicago Press, 1990, s. 130.

Hukuka uyma motivasyonlarından bir diğeri de etrafımızdakilerin hukuka uyduğunu gözlemlemektir. Aslında, toplumsal bağlam, hukuka niçin uyduğumuz veyahut niçin uymadığımızın açıklamasında hemen her kural tipi bakımından kritik rol oynamaktadır. Bunun başlıca nedeni gündelik toplumsal yaşamın genellikle “kodlar” üzerinden şekillenmemesidir. Herhangi bir davranışı -herhangi bir uzmanlığa başvurmadan- açıklaması beklenen kişi, bu açıklamayı yüksek ihtimalle usul veya kodlar üzerinden değil “öyküler” üzerinden gerçekleştirecektir. Söz konusu kod, hukuk kuralları olduğunda, profesyonel hukukçular bu öyküleri kodlara dönüştürme görevini üstlenir⁵⁶⁹. Fakat uzmanlıklardan sıyrıldığımızda davranışlarımızı toplumsal yaşamın bize her an sunduğu gözlemler üzerinden açıklamaya yönelik eğilimimiz devam edecektir.

Toplumsal etkinin oynadığı başat rolü örneklendirebilmek adına Arizona Fosil Ormanı’nda gerçekleştirilen uyma davranışı girişimlerinden bahsetmek faydalı olacaktır. Yetkililerin on yıllar boyunca çeşitli yöntemler deneyip bir türlü istedikleri sonucu alamadığı Arizona Fosil Ormanı’ndaki (*Arizona Petrified Forest*) fosillerin ziyaretçiler tarafından çalınması sorunu sosyal psikolog Robert Cialdini ve ekibinin ilgisini çekmiş ve orman yetkililerinin denedikleri yöntemleri incelemişlerdir⁵⁷⁰. Yetkililer daha önce para cezası öngörmeyi, büyük uyarı levhaları yerleştirerek bu levhalarda “Mirasımız her gün gerçekleşen hırsızlıklarla yılda 14 ton azalmaktadır ve bu her seferinde küçük bir parça ile gerçekleşmektedir.” ifadelerini paylaşmayı ve çalınıp sonrasında pişmanlıkla geri gönderilen fosilleri, özür mektuplarıyla birlikte sergilemeyi denemişlerdir. Fakat tüm bu yöntemler orman yönetiminin istediği sonucu ortaya çıkaramamıştır. Cialdini’ye göre tüm bu yöntemler istenmeyen davranış biçimini gözler önüne sermiş olsa da etkili olmaktan oldukça uzaktır. Gerçekten hırsızlıkları azaltmak adına yapılması daha uygun olan şey, tekrarlanan hırsızlıkların

⁵⁶⁹ Charles Tilly, **Neden?: Düşüncelerimizin, Davranışlarımızın Altında Yatan Nedenler**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Detay Yayıncılık, 2007, s. 149.

⁵⁷⁰ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 89 vd.

çevreye vermekte olduğu zararı vurgulamak yerine, toplumsal kınamaya odaklanmaktadır⁵⁷¹.

Orman yönetiminin de onayıyla Cialdini ve ekibi, ormanda kullanılmak üzere iki farklı uyarı levhası hazırlayarak, ziyaretçilerin hırsızlık davranışı üzerindeki etkilerini ölçmüşlerdir. Beş hafta boyunca tüm park girişlerinde sergilenen bu levhalardan birinde, üç kişinin parktan fosil çaldığı resmedilerek, altında “Şu ana kadarki pek çok ziyaretçi, parktan fosil çalmak suretiyle fosil ormanının doğal haline zarar vermiştir.” ifadesi yazılmıştır. Buna karşılık diğer uyarı levhasında, “Lütfen parkın doğal yapısını korumak adına fosilleri yerlerinden almayınız.” uyarısı yer almakta ve bu levhada da tek bir kişinin fosili çalarkenki görüntüsü resmedilmektedir. Cialdini ve ekibinin öngördüğü üzere, betimleyici norm (*descriptive norm*) içeren ilk levhanın gösterildiği haftalarda, buyruksal norm (*injunctive norm*) içeren diğer levhanın bulundurulduğu haftalara göre daha yüksek hırsızlık oranıyla karşılaşılmıştır. Oranlar, yüzde 7.92’ye yüzde 1.67 gibi arası oldukça büyük bir farklılığı işaret etmektedir⁵⁷². Üstelik bu oran, uyarı levhalarının konulmasının öncesinde ortalama yüzde 3’ün biraz altında seyretmekte olup, betimsel uyarı levhası hırsızlık davranışını arttırıcı bir etki uyandırmıştır⁵⁷³. Zira davranışlarımız çoğunlukla diğerlerinin ne yaptığı ve hatta diğerlerinin ne yaptığına dair algımızla şekillenmektedir.

Betimsel ve buyruksal kurallar, toplumsal kuralların incelendiği ana başlıklardandır. Betimsel (olan) kurallar, olanı ifade eden ve genellikle motivasyonu diğerlerinin genel olarak ne yaptığı üzerinden kuran kural tipidir. Diğer yandan buyruksal (olması gereken) kurallar, genellikle neyin toplumsal olarak onaylanıp onaylanmadığını gösteren ve motivasyonu toplumsal ödül ve cezalar üzerinden kuran kural tipidir⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ Robert B. Cialdini, “Crafting Normative Messages to Protect the Environment”, **Current Directions in Psychological Science**, Cilt: 12, Sayı: 4, 2003, ss. 105-109, s. 107.

⁵⁷² Cialdini, “Crafting Normative Messages to Protect the Environment”, s. 107.

⁵⁷³ Robert B. Cialdini, “Descriptive Social Norms as Underappreciated Sources of Social Control”, **Psychometrica**, Cilt: 72, Sayı: 2, 2007, ss. 263-268, s. 265-266.

⁵⁷⁴ Robert B. Cialdini, Linda J. Demaine, Brad J. Sagarin, Daniel W. Barrett, Kelton Rhoads, Patricia L. Winter, “Managing Social Norms for Persuasive Impact”, **Social Influence**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2006, ss. 3-15, s. 4.

Ne var ki betimsel normları vurgulamak, uyma davranışını arttırma konusunda her zaman etkili olmayabilir. Eğer fosil ormanı örneğinde olduğu gibi genel geçer davranış biçimi, istenmeyen davranış biçimiyse, uyma davranışını arttırmaya yönelik olarak betimsel norm kullanılmamalıdır. Fakat durum tam tersi ise, eğer istenen davranış biçimi genellikle gerçekleşen davranış ise, bu durumda betimsel normu kullanmak yerinde olacaktır⁵⁷⁵. Örneğin kişilerin evlerinde enerji tasarrufu yapmaları isteniyorsa, binadaki enerji tasarrufunun ne kadar yüksek olduğundan bahsedilerek hedef kitle üzerinde, tüm komşularının enerji tasarrufu yaptığı yönünde bir algı oluşturup bu davranışı taklit etmesi sağlanmalıdır. Zira oluşturulmak istenen algı, istenmeyen davranışın değil, istenen davranış tipinin zihinlerde normalleştirilmesidir.

Toplumsal etkinin sadece ifade biçimi ile dahi farklılık yarattığına ilişkin bir diğer örnek, otellerin, misafirlerin havlu ve çarşaflarını birden fazla gün kullanmasına ilişkin yürüttükleri kampanyada kendini göstermiştir. Bu kampanyayı yürüten otellerden birinin odalarından bir kısmına havluları yeniden kullanarak doğayı korumaya yardımcı olmalarına yönelik bir uyarı kartı bırakılmış, diğer odalara ise çevreyi korumak için havlularını tekrar kullanan diğer misafirlere katılmalarına yönelik bir yazı bırakılmıştır. Diğer misafirlerin havlularını tekrar kullandıklarına yönelik bir gönderme içeren uyarının bırakıldığı odalarda, havluların değişmesine yönelik daha az taleple karşılaşmıştır. Başka bir deyişle, yalnızca oteldeki diğer kişilerin bu uygulamayı destekliyor olduklarına ilişkin yaratılan algı sayesinde, istenilen davranış daha yüksek oranda ortaya çıkarılabilmektedir⁵⁷⁶.

Toplumdaki “diğerleri”nin davranışları, bizim davranışlarımızı bilinçdışı düzeyde de etkiler. Bu konuda Cialdini ve ekibi, bir sokak müzisyeni deneyi yapmışlardır. Oldukça işlek bir cadde üzerine bir sokak müzisyeni yerleştirilmiş, önüne de gelip geçenlerin para bırakabileceği bir şapka konulmuştur. Deneyin ilk aşamasında performans başlarken şapkanın içi boştur. Diğer aşamada ise şapkaya başlangıçta deney yardımcısı tarafından bir miktar para bırakılır. İlk aşamada yalnızca

⁵⁷⁵ Carl A. Kallgren, Raymond R. Reno, Robert B. Cialdini, “A Focus Theory of Normative Conduct: When Norms Do and Do Not Affect Behavior”, **Personality and Social Psychology Bulletin**, Cilt: 26, Sayı: 8, 2000, ss. 1002-1012, s. 1002-1003.

⁵⁷⁶ Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 182.

bir kişiden yardım toplayabilen müzisyen, ikinci aşamada sekiz kişiden para almayı başarmıştır. Enteresan olan bir diğerk nokta, para yardımını yapan sekiz kişiyle deney sonrası yapılan görüşmelerde ortaya çıkmıştır. Niçin yardımda bulundukları sorulan sekiz kişiden hiçbirisi şapkada bulunan paradan yahut birinin kendilerinden önce para yardımını yaptığından bahsetmemiştir. Kimi müzisyenin çaldığı parçayı sevdiğini, kimi cebinde fazladan bozukluk olduğunu kimi ise müzisyene acıdığını ileri sürmüştür. Benzer koşullarda yalnızca bir kişiden yardım toplanan ilk deneyle karşılaştırıldığında durumun en baştaki katkıyla alakalı olduğunun açık olduğunu ileri süren Cialdini'ye göre tıpkı bu örnekte olduğu gibi çoğu zaman neden belirli bir yönde davrandığımızı bilinç düzeyinde açıklayamamaktayız⁵⁷⁷.

Toplumsal normlar ve akran baskısı hepimizi etkilemekle birlikte, bu etki, herkes için aynı değildir. Çalışmalar, ergenlik çağındaki gençlerin etki altında kalma düzeylerinin, çocuklar ve yetişkinlere göre çok daha yüksek olduğunu tespit etmiştir⁵⁷⁸. Bu, akran baskısına yönelik duyarlılık olarak da ifade edilmekte olup, ergenlerin bu yöndeki yüksek duyarlılığı akran baskısı ile risk almaya, çocuk ve yetişkinlere kıyasla çok daha fazla meyilli olmalarına yol açmaktadır⁵⁷⁹. Ergenlik çağındaki gençlerin akran etkisinde davranış geliştirmeleri için akranlarının muhakkak yanlarında olmaları da gerekmez, akranları tarafından bilineceğini düşünmeleri dahi ergenlerin normale kıyasla daha yüksek risk gerektiren davranışlara yönelmesini sağlayabilmektedir⁵⁸⁰.

Fakat toplumsal etki elbette ki yalnızca belirli bir yaş aralığında etkili olmamakta, yetişkinler üzerinde de yüksek bir etki kapasitesi göstermektedir. Bu konuyla ilgili bahsedilebilecek en güzel örneklerden biri Amerika Birleşik Devletleri'nin Minnesota eyaletinde yetkililerin vergi yükümlülüğüne yönelik uyma davranışını araştırdıkları bir deneydir. Vergi mükellefleri dört gruba ayrılarak her bir

⁵⁷⁷ Cialdini, "Descriptive Social Norms as Underappreciated Sources of Social Control", s. 264-265.

⁵⁷⁸ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 92-93.

⁵⁷⁹ Valerie F. Reyna, Frank Farley, "Risk and Rationality in Adolescent Decision Making", **Psychological Science in the Public Interest**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2006, ss. 1-44, s. 34; Jason Chein, Dustin Albert, Lia O'Brien, Kaitlyn Uckert, Laurence Steinberg, "Peers Increase Adolescent Risk Taking By Enhancing Activity in the Brain's Reward Circuitry", **Developmental Science**, Cilt: 14, Sayı: 2, 2011, ss. F1-F10, s. F7.

⁵⁸⁰ Apel, "Sanctions, Perceptions, and Crime: Implications for Criminal Deterrence", s. 91.

gruba farklı bir bilgi verilmiştir. Bir gruba vergilerinin eğitim, güvenlik gibi iyi amaçlarla kullanıldığı söylenmiş, diğer bir gruba vergilerini ödememeleri halinde karşılaştıkları yaptırımlar anlatılmış, bir diğerine vergi formlarını doldurma konusunda sorun yaşamaları halinde nasıl yardım alabilecekleri açıklanmış ve son gruba ise Minnesota’da yaşayan vatandaşların yüzde 90’ından fazlasının vergi yükümlülüklerini tam olarak yerine getirdiği söylenmiştir. Mükelleflere verilen bilgilerden yalnızca bir tanesi yükümlülüğe uyma davranışı üzerinde belirgin bir değişiklik yaratmış olup bu da sonuncu gruba verilen bilgi olmuştur. Bu çalışmanın çıktıları, özellikle araştırılan spesifik uyma davranışı bağlamında toplumsal etkinin diğer mekanizmaların önüne geçerek daha başarılı bir sonuç vermeye elverişli olduğunu gözler önüne sermiştir⁵⁸¹.

Araştırmalar aynı zamanda kimlerin davranışlarının üzerimizde daha fazla toplumsal etkiye neden olduğunu da sorgulamıştır. Bu çalışmalardan birinde, insanların kopya çekme konusunda toplumsal etkiye ne derece açık olduklarını ortaya koyabilmek adına bir matematik testi düzeneği oluşturulmuştur⁵⁸². Bir grup üniversite öğrencisi katılımcı ile gerçekleştirilen testin süresi sona erdiğinde doğru cevaplar açıklanacak ve katılımcılar sorulardan kaçını doğru cevapladıklarını kendileri beyan edip, kâğıtlarını da yırtıp atacaktırlar. Katılımcılara doğru cevapları oranında bir de ödeme yapılacaktır. Araştırmacılar katılımcıların arasına bir de deney yardımcısı yerleştirirler. İki farklı düzenekte gerçekleştirilen deneyin ilk düzeneğinde deney yardımcısı katılımcı öğrencilerin mensup olduğu üniversitenin tişörtünü giymekte iken diğer düzenekte deney yardımcısı başka bir üniversitenin tişörtü ile deneye katılmaktadır. Her iki düzenekte de senaryo aynıdır. Test başladıktan çok kısa bir süre sonra deney yardımcısı herkesin duyabileceği bir şekilde testi bitirdiğini ve çıkmak istediğini söyler. Test yürütücüsünün cevapları kendisine göstermesi üzerine doğru cevap sayısını kendi beyan eder, parasını alır ve kâğıdını yırtarak sınıftan çıkar. Burada katılımcılara verilmek istenen iki mesaj vardır: bu kadar kısa sürede testin tamamlanması mümkün olmadığından, deney yardımcısı yahut katılımcıların

⁵⁸¹ Thaler; Sunstein, **Dürtme**, s. 90-91.

⁵⁸² Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 93 vd.

gözünden öğrenci, kesinlikle kopya çekmiştir. Üstelik bu davranışı yanına kâr kalarak ücretini almış ve sınıftan uzaklaşabilmiştir. İki düzenekteki kopya çekme oranını karşılaştırdıklarında araştırmacıların bulguları, öğrencilerin kendi üniversitelerinin tişörtünü giyen deney yardımcısının davranışını çok daha yüksek oranda kopyaladıkları ve fakat diğer tişörtün giyildiği düzenekte oranın o denli yüksek olmadığı yönündedir. Bu bulguyu, davranışları öğrendiğimiz ve kopyaladığımız kişilerin daha ziyade bizim dahil olduğumuz grubun bir elemanı olan kişiler arasından seçtiğimiz yönünde yorumlamışlardır⁵⁸³.

2. KIRIK CAM TEORİSİ

Toplumsal etkinin incelendiği özgün örneklerden biri olan “Kırık Cam teorisi” (*Broken Windows theory*), temelde, küçük ihlal yahut düzensizliklerin büyük ihlallere, büyük ihlallerin de hukuka aykırılığın yaygınlaşmasına sebep olduğu argümanı üzerinden şekillenmektedir⁵⁸⁴. 1982 yılında yayınlanan ve aynı ismi taşıyan bir makale ile literatüre kazandırılan kırık cam teorisi, en geniş anlamıyla “bakımsızlığın” toplumsal kontrolü zorlaştıran etkisini odağına alır⁵⁸⁵. Suça teşvik etmeyecek ve toplumsal kontrolün görece kolay olacağı topluluk tasvirleri; güvenilir bir mahalle, bu mahallede yaşayan ve evlerini, komşularını, komşularının çocuklarını önemseyen aileler ve davetsiz misafirlerin hoş karşılanmaması iken; bu resmin birkaç yıl ve hatta birkaç ay içinde bozulabileceği, bu cennetin kucaklayıcı olmayan ve korkutucu bir vahşi yaşam alanına dönüşebileceği ileri sürülmüştür:

“Terk edilen bir ev, kendi hallerinde büyüyen çalılar, ‘kırık bir cam’ eşliğinde; büyüklerin uygunsuz davranan çocukları azarlamadığı, yol gösterilmeyen çocukların giderek birer zorbaya dönüştüğü, ailelerin taşınıp bekâr yetişkinlerin yerleştiği bu yerde, ergenler köşe başındaki dükkânın önünde toplanacak, dükkân sahibi dağılmalarını söylemesine rağmen gençler reddedecek, sıklıkla tartışma ve kavgalar yaşanacaktır. Çevre kirliliği ve çöp görüntüsü

⁵⁸³ Francesca Gino, Shahr Ayal, Dan Ariely, “Contagion and Differentiation in Unethical Behavior: The Effect of One Bad Apple on the Barrel”, *Psychological Science*, Cilt: 20, Sayı: 3, 2009, ss. 393-398, s. 396.

⁵⁸⁴ William J. Bratton, **Broken Windows and Quality-of-Life Policing in New York City**, NYPD, 2015, s. 1.

⁵⁸⁵ James Q. Wilson, George L. Kelling, “Broken Windows”, *Atlantic Monthly*, Sayı: 3, 1982, ss. 1-10, s. 3.

artacak, marketin önünde içki içen insanlar türeyecek ve kısa süre içinde ayyaşlar yol kenarlarında uyumaya başlayacaktır. Yayalar, kaldırımlarda dilenciler tarafından rahatsız edilmeye başlayacaktır. Bu senaryoda ağır ve şiddet içeren suçların artması yahut yaygınlaşması kaçınılmaz olmamakla beraber semtin sakinlerinin algısı özellikle şiddet suçlarının artışta olduğu yönünde olacak ve davranışları da bu algı üzerinden belirlenecektir. Sokaklardan olabildiğince uzak durmaya çalışacak, sokakta olmaları gerektiği vakitlerde de komşularından gözlerini kaçırarak ve adımlarını hızlandıracaklardır. İşte bu nevi bir semt, suç istilasına açık hale gelmiş demektir⁵⁸⁶”.

Kırık cam teorisinin uygulama biçimini anlatan New York Polis Departmanı raporunda özellikle belirtilen husus, küçük ihlallerin göz ardı edilmemesi gerektiği, aksine onların üzerine de en ağır suçlarla aynı şekilde gidilmesi gerektiği, zira ağır suçların işlenme oranının küçük ihlallerin yaygın olduğu ortamlarda daha yüksek olduğudur⁵⁸⁷. Bu teorisinin bize sordurduğu önemli bir soru bulunmaktadır: Bir norm ihlaline yol açan toplumsal etki, diğer norm tiplerine yönelik ihlali de tetikler mi? Başka bir deyişle, hukuk ihlali bulaşıcı mıdır?

Bu soruya ilişkin bir dizi saha araştırması yapan Hollandalı psikolog Kees Keizer ve ekibi ilk olarak Hollanda’nın Groningen kentindeki bir bisiklet park alanına park edilmiş bisikletlere el ilanları yerleştirmiş ve alanda bulunan çöp konteynirlerini kaldırmışlardır⁵⁸⁸. Dolayısıyla bisiklet sahiplerinin iki seçeneği vardır: ya ilanları ceplerine veya çantalarına koyacak yahut doğrudan yere atacaklardır. Keizer ve ekibi, ilanların hangi oranda yere atılacağını gözlemlemiş ve yüzde 33’lük bir oran tespit etmişlerdir. Diğer günlerde araştırmacılar yine aynı deneyi uygulamış ve fakat iki değişiklik yapmışlardır. Önce bisikletlerin bulunduğu alana grafitinin yasak olduğuna ilişkin bir tabela yerleştirilmiş, daha sonra da duvara grafitiler çizilmiştir. Burada merak ettikleri nokta, apaçık bir norm ihlalini gözlemlemenin, insanları çevre kirliliği hareketine daha çok yönlendirip yönlendirmeyeceğidir. Başka bir deyişle, hukuka aykırılığın bulaşıcılığı tezini sınamak istemişlerdir. Ve sonuçlar, yaklaşık yüzde

⁵⁸⁶ Wilson, Kelling, “Broken Windows”, s. 3.

⁵⁸⁷ Bratton, **Broken Windows and Quality-of-Life Policing in New York City**, s. 2; Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 228.

⁵⁸⁸ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 98 vd.

69'luk bir oranda el ilanlarının yere atıldığını göstermiştir. Bu sonuca göre grafiti yasağının ihlali, çevre kirliliği ihlali üzerinde destekleyici bir etkide bulunmuştur⁵⁸⁹. Burada korelasyonu incelenen ihlal tiplerinin her ikisinin de çevreye ilişkin olduğunu göz önüne alırsak şu soruyu sormak makul olabilir: İhlalin bulaşıcılığı yalnızca benzer tip ihlaller arasında mı geçerlidir?

Keizer ve ekibinin yürüttüğü ikinci bir çalışma bu soruya ışık tutabilecek bulgulara erişmiştir. Araştırmacılar araçlarla dolu bir park yerini çitle çevirerek, astıkları bir uyarı levhasında giriş için çitle çevrili alanın yasak olduğunu ve fakat araçlarını almaya gelen kişilerin çitin etrafını yaklaşık 250 metrelik bir yürüyüş mesafesi boyunca dolaşarak araçlarına ulaşması gerektiğini yazmışlardır. Araştırmanın saiki gereği çitin yasak tabelasına çok yakın bir noktada küçük bir aralık bırakılmıştır. Bu küçük aralık, araç sahiplerinin sıkışarak geçebileceği ve 250 metreyi yürümeden araçlarına kısa yoldan ve fakat kuralı ihlal ederek ulaşabileceği bir aralıktır. Gözlemlenen sonuca göre araç sahiplerinin yüzde 27'si çitteki aralıktan geçmeyi tercih etmiştir. Bu deneyin devamı niteliğindeki ikinci deneyde ise araştırmacılar bir uyarı tabelası daha eklemişler ve bu tabelada da bisikletlerin çitlere bağlanmasının yasak olduğu uyarısını sergilemişlerdir. Bu tabelanın etkisini gözlemleyebilmek için ise çitlere araştırma ekibi tarafından, yine uyarı levhasına oldukça yakın noktalara denk gelecek şekilde, dört adet bisiklet bağlanmıştır. Bu halde, araç sahiplerinin çitte bulunan boşluktan geçme ve kuralı ihlal etme oranı yüzde 82'ye yükselmiştir. Keizer ve ekibi, park yasağının, geçiş yasağı ihlalini tetiklediğini, dolayısıyla farklı ihlal tipleri arasında da korelasyon kurulabileceğini göstermiştir⁵⁹⁰.

Konuya ilişkin benzer bir diğer deneyde Keizer ve diğer araştırmacılar bir posta kutusundan açıkça görünecek şekilde sarkan bir zarf ve bu zarfın içinde yine açık bir şekilde görünen Beş Euro'nun bulunduğu bir düzenek hazırlamışlardır. Gözlemlemek istedikleri, posta kutusunun önünden geçen kişilerin zarfı kutunun içine itmeleri ile zarfı çekip alarak para ile birlikte uzaklaşmaları ihtimallerini ölçmektir. İlk ve orijinal

⁵⁸⁹ Kees Keizer, Siegwart Lindenberg, Linda Steg, "The Spreading of Disorder", **Science**, Cilt: 322, Sayı: 5908, 2008, ss. 1681-1685, s. 1683. Kees Keizer, Siegwart Lindenberg, Linda Steg, "The Importance of Demonstratively Restoring Order", **Plos One**, Cilt: 8, Sayı: 6, 2013, ss. 1-7, s. 1.

⁵⁹⁰ Keizer, Lindenberg, Steg, "The Spreading of Disorder", s. 1683-1684.

düzenekte yüzde 13'lük bir oranda paranın bulunduğu zarf alınmıştır. Devam niteliğindeki ikinci düzenekte ise posta kutusunun üzerine spreyci boya ile grafiti çizilmiş ve başka bir düzenekte ise posta kutusunun çevresine çöp birikintileri yerleştirilmiştir. İki halde de zarfın çalınma oranında ciddi bir artış görülürken, grafiti düzeneğinde oran yüzde 27'ye, çöp düzeneğinde ise 25'e yükselmiştir⁵⁹¹. Bu deneyin sonuçları bize, küçük ihlallere ilişkin algının kişileri hırsızlık suçunu işleme kararı vermesinde dahi etkili olduğunu göstermektedir.

Benzer biçimde çevre kirliliğinin görünür olduğu bir ortamda kişilerin çevreyi kirlletmeye daha meyilli olduklarına dair bulgular mevcuttur⁵⁹². Üstelik bulaşıcılık yalnızca ihlal için değil, uyma veya olumlu davranış tiplerinin geneli için de geçerlidir. Örneğin kişiler, birilerinin çöpleri gönüllü olarak topladığını gözlemlediğinde çevreyi kirlletmeme davranışı konusunda daha yüksek uyma göstermektedir⁵⁹³. Yahut yine oldukça farklı tipteki kural örneklerini bir araya getiren bir çalışmanın verilerine göre kişiler yardıma ihtiyacı olan bir insana yardım etmeye, etrafındaki diğer kişilerin kurallara saygılı olduğu bir ortam ve senaryoda daha yüksek oranda meyilli olmaktadır⁵⁹⁴.

3. UYARI TABELALARININ UYMA DAVRANIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Davranışlarımızı yönlendirmeyi amaçlayan işaret, tabela ve uyarı yazılarını umumi tuvaletlerden, metro istasyonlarına; kütüphanelerden asansörlere kadar hayatın hemen her alanında görmek mümkündür. Sorulması gereken soru, uyarı tabelalarının

⁵⁹¹ Keizer, Lindenberg, Steg, "The Spreading of Disorder", s. 1684.

⁵⁹² Robert B. Cialdini, Raymond R. Reno, Carl A. Kallgren, "A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling the Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places", **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 58, Sayı: 6, 1990, ss. 1015-1026, s. 1016; William Finnie, "Field Experiments in Litter Control", **Environment and Behavior**, Cilt: 5, Sayı: 2, 1973, ss. 123-144, s. 138-139; Robert M. Krauss, Jonathan L. Freedman, Morris Whitcup, "Field and Laboratory Studies of Littering", **The Psychology of Vandalism**, ed. Arnold P. Goldstein, New York, Springer Science + Business Media, 1996, ss. 273-290, s. 278; Susan M. Reiter, William Samuel, "Littering as a Function of Prior Litter and the Presence or Absence of Prohibitive Signs", **Journal of Applied Social Psychology**, Cilt: 10, Sayı:1, 1980, ss. 45-55, s. 46.

⁵⁹³ Raymond R. Reno, Robert B. Cialdini, Carl A. Kallgren, "The Transsituational Influence of Social Norms", **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 64, Sayı: 1, 1993, ss. 104-110, s. 110.

⁵⁹⁴ Keizer, Lindenberg, Steg, "The Importance of Demonstratively Restoring Order", s. 3.

davranışlarımızı dönüştürmeye ehil olup olmadığıdır. Başka bir nokta ise tabelaların başarısının, yaygın bir ihlal davranışının hâkim olduğu durumlarda değişkenlik gösterip göstermeyeceğine ilişkindir. Bir adım ileriye gittiğimizde, uyarı yazısının içeriğinin nasıl olması gerektiği sorusu karşımıza çıkar. Uyarıda yaptırım tehdidi bulunmasının gerekip gerekmediği, eğer gerekmiyorsa yalnızca arzu edilen davranışın tasvirinin yeterli olup olmayacağı gibi hususlar, konuyu kuşatan sorulardandır⁵⁹⁵.

Uyarı levhaları, norma uyma davranışını hem arttırabilme hem de azaltabilme potansiyeline sahiptir⁵⁹⁶. Hangi durumda nasıl bir davranışın beklendiğini göstermesi bağlamında uyarı levhaları önemli rehberlerdir. Genellikle meyilli olunan yaklaşım, ihlalin yaygın yahut yoğun olduğu bir alanda ve ihlal edilen norma ilişkin uyarı levhaları yerleştirmektir. Fakat sorulması gereken soru şudur: Çöp yığınları ile dolu bir alana çöp dökmek yasaktır levhasının asılması gerçekten uyma davranışını arttıracak bir tedbir olacak mıdır? Yoksa buradaki ihlal görüntüsü, normun etkinliğine yönelik algıya negatif bir etkide mi bulunacaktır? Zira yapılan çalışmalar göstermektedir ki norm ihlali ile birleşen uyarı levhaları, uyma davranışı üzerinde aksine aşındırıcı bir etkiye sahip olabilmektedir. Zira normun etkinliğini güçlendirmek için normun kendisine ilişkin bilginin yanı sıra o normun toplumsal karşılığını pozitif olarak gösterecek bazı işaretlere de ihtiyaç bulunmaktadır. Bunun tam tersi bir resim ile karşılaştığımızda, başka bir deyişle, toplumdaki bireylerin ihlal davranışının görünür olduğu bir düzenekte o ihlalin yasak olduğuna ilişkin normun bir levha üzerinde yazıyor olması durumunda, o levhanın varlığı uyma davranışını desteklemeyecek aksine norm ihlalini normalleştirmek suretiyle ihlal oranını arttıracaktır. Üstelik uyma davranışının bu kurgudaki gibi aşınması, yalnızca ilgili normu değil, yukarıda bahsedilen ihlalin bulaşıcılığı hususu sebebiyle diğer normlara ilişkin uyma davranışını da aşındırabilme potansiyeline sahip olacaktır⁵⁹⁷.

⁵⁹⁵ Uyarıda kullanılan kelimeler ve cümle yapısının, olumlu ve olumsuzluk seçimlerinin, uyarının kısalığının ve uzunluğunun oransal etkinliği bağlamında gerçekleştirilen araştırma sonuçları için bkz. Patricia L. Winter, Brad J. Sagarin, Kelton Rhoads, Daniel W. Barrett, Robert B. Cialdini, "Choosing to Encourage or Discourage: Perceived Effectiveness of Prescriptive Versus Proscriptive Messages", **Environmental Management**, Cilt: 26, Sayı: 6, 2000, ss. 589-594, s. 591.

⁵⁹⁶ Kees Keizer, Siegwart Lindenberg, Linda Steg, "The Reversal Effect of Prohibition Signs", **Group Processes & Intergroup Relations**, Cilt: 14, Sayı: 5, 2011, ss. 681-688, s. 681.

⁵⁹⁷ Keizer, Lindenberg, Steg, "The Reversal Effect of Prohibition Signs", s. 682.

Keizer ve ekibinin bisiklete yerleştirilen el ilanı deneyinin değişkenlerinden biri de yere çöp atmanın yasak olduğunu yazan bir uyarı levhası kullanılmasıdır. Orijinal deney düzeneğinde, yani etrafta çöp yahut grafiti olmayan düzenekte, uyarı levhası uyma davranışını yüzde 53'ten yüzde 61'e çıkarmıştır. Dolayısıyla ihlal görüntüsü olmayan kurguda uyarı levhası uyma davranışını arttırıcı, pozitif bir etkiye sahiptir. Aynı şekilde grafitiyi yasaklayan levha ile grafitinin olmadığı duvar düzeneğinde de levhanın varlığı yüzde 53'lük uyma davranışı oranını yüzde 68'e çekmeyi başarmıştır. Buna karşılık grafitiyi yasaklayan levhanın varlığı ve duvarda da grafiti bulunması durumunda uyma davranışı yüzde 53'lük orandan yüzde 28'e gerilemiştir. Grafitiyi yasaklayan levhanın olmadığı ve fakat yalnızca grafitinin duvarda yer aldığı durumda uyma davranışı yüzde 37 olarak seyretmiştir. Dolayısıyla uyarı levhası uyma davranışını arttırmak yerine azaltma etkisi göstermiştir⁵⁹⁸.

Başka bir çalışmada “semt güvenliği” (*neighborhood watch*) tabelalarının ihlaller üzerindeki etkisi araştırılmış ve çoğu semt güvenliği tabelasının, tıpkı fosil ormanı örneğinde gördüğümüz gibi⁵⁹⁹ betimsel bir toplumsal norm oluşturarak ihlal davranışını normalleştirdiği ve istenilen amaca hizmet edecek şekilde kurgulanmadığı ileri sürülmüştür⁶⁰⁰. Zira bu levhayı gören kişinin zihninde, o semtte gönüllü bir semt güvenliği uygulamasını tesis etmeyi gerektirecek ölçüde ihlal bulunduğu ilişkin bir algı oluşmakta, bu da ihlalin norm olan davranış olduğuna ilişkin istenmeyen bir algıya sebep olmaktadır.

4. BİR TOPLUMSAL KONTROL ARACI OLARAK UTANÇ

a. GENEL OLARAK

Hukuk ihlalinin uyma davranışı ile aza indirilmesinde başvuru mekanizmalardan bir diğeri fail yahut potansiyel failde utanç yahut mahcubiyet

⁵⁹⁸ Keizer, Lindenberg, Steg, “The Reversal Effect of Prohibition Signs”, s. 684-687.

⁵⁹⁹ Supra not s. 154 vd.

⁶⁰⁰ P. Wesley Schultz, Jeniffer J. Tabanico, “Criminal Beware: A Social Norms Perspective on Posting Public Warning Signs”, *Criminology*, Cilt: 47, Sayı: 4, 2009, ss. 1201-1222, s. 1217.

hissinin oluşturulmasıdır⁶⁰¹. Utancın bu yönde bir toplumsal kontrol aracı olarak kullanılmasının en etkili yolunun, toplumun aktif katılımı ile faillerde utanç hissinin yaratılması olduğu ve utandırma eyleminden hemen sonra faili, hukuka uyan bir birey olarak topluma yeniden kazandırmak üzere toplumdaki bireylerin aktif katılım göstermesi gerektiği dile getirilmektedir⁶⁰². Utanç ve mahcubiyetin uyma davranışında etkili olmasının en büyük nedeni, hepimiz için asıl önemli olanın adli sistemin aktörlerinden ziyade yakın çevremizdekilerin gözündeki saygınlığımız olmasıdır. Üstelik utancın içselleştirilmesiyle, hiçbir dışsal itkiye gerek kalmadan ve başkaca bir tetikleyiciye ihtiyaç duymadan, uyma davranışı göstermeye meyilli hale gelmemiz olasıdır⁶⁰³.

Utancın uyma davranışı oluşturmada etkisi hakkında ayrıntılı çalışmaları bulunan John Braithwaite, utancın her türünün bizi hukuka uymaya sevk etmeyeceğine dair uyarır⁶⁰⁴. Buna göre uzak durmamız gereken utanç tipi, damgalayan utandırma (*stigmatizing shaming*). Bu yaklaşımda utanç, faili toplumun dışına iter. Braithwaite'e göre bu tür utanç, uyma davranışını desteklemek yerine, daha fazla ihlal oluşumuna yol açacaktır. Önerdiği ve ihlalle mücadele aracı olarak etkili olacağını ileri sürdüğü utanç biçimi “yeniden entegrasyon” ile birleştirilecek utançtır (*reintegrative shaming*). Bu haliyle utanç, kişinin toplumdan afroz edilmesini sonuçlamayacaktır. Zira burada amaç, failin toplumla bağlarını zayıflatmak değil güçlendirmektir⁶⁰⁵. Yeniden entegrasyona yönelik utanç, failin yaptıklarından ötürü utanç ve pişmanlık duyması, toplumun da bu tepkiye affedicilikle cevap vermesi üzerinden gerçekleşir. Dolayısıyla burada asıl amaç korku yahut caydırıcılık değil, vicdan inşasıdır (*conscience building*).

⁶⁰¹ İngilizce'deki “*shame*” ve “*embarrassment*” terimleri Türkçede hem utanç hem mahcubiyet olarak tanımlanmakla birlikte İngilizce dilindeki anlamlarında farklılık bulunması sebebiyle iki terime birden yer verilmiştir. Zira “*shame*” terimi ile kişinin kendi kendine uyguladığı bir yaptırım olarak utanç ifade edilmek istenirken, “*embarrassment*” ile toplum tarafından mahcup hissettirilme anlatılmak istenmekte, dolayısıyla burada yaptırım bireyselden toplumsala evrilmektedir; Harold G. Grasmick, Robert J. Bursik Jr., Karyl A. Kinsey, “Shame and Embarrassment as Deterrents to Noncompliance with the Law: The Case of an Antilittering Campaign”, *The Psychology of Vandalism*, ed. Arnold P. Goldstein, New York, Springer Science+Business Media, 1996, ss. 183-198, s. 184.

⁶⁰² John Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration*, New York, Cambridge University Press, 1989, s. 8.

⁶⁰³ Braithwaite, *Crime, Shame and Reintegration*, s. 69, 75.

⁶⁰⁴ Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 104.

⁶⁰⁵ Friedman, *Impact: How Law Affects Behavior*, s. 164-165.

İşte Braithwaite, böyle bir vicdani statü ile hukuk ihlalinin gerçekleşme ihtimalinin kayda değer biçimde düşürülebileceğini savunmaktadır⁶⁰⁶.

Utandırma yoluyla toplumsal kontrolün etkili olmasındaki önemli değişkenlerden biri, utandırılan failin içinde bulunduğu toplumun, ihlal edilen norma ne ölçüde önem verdiğidir⁶⁰⁷. Eğer toplumun tasvip etmediği bir ihlal söz konusu ise saygınlığın zarar görmesinden kaynaklanan toplumsal sonuçlar, finansal zarardan daha büyük ve önemli bir zarar kalemi oluşturabilmektedir⁶⁰⁸. Fakat eğer söz konusu ihlalin duyulması halinde yakın çevreden ve toplumun genelinden kınamaya yönelik tepkilerin yükselmesi ihtimali düşükse, utanç, uyma davranışı oluşturacak biçimde işletilmeye elverişli olmayacaktır. Bu bağlamda utanç mekanizmasının en etkili biçimde çalıştığı toplum tiplerinin, tüm ülkenin “büyük bir aile gibi” görüldüğü, Japon toplumu gibi örnekler olduğu ifade edilmektedir⁶⁰⁹.

Utanç hissinden yararlanmak suretiyle uyma davranışı oluşturmaya yönelik girişimler, kurumların bünyesinde gerçekleşen ihlaller bağlamında sıklıkla uygulanmaktadır. Örnek olarak, Hollanda’daki finans otoriteleri, kurumlara finansal yaptırımlar uyguladığında genellikle bunu kamusal olarak yayınlamaktadır. Hollandalı sosyolog Judith van Erp bu sebeple “bir Hollandalı finans yöneticisinin en büyük kâbusunun günlük finans gazetelerinin manşetinde yer almak” olduğunu ifade etmiştir⁶¹⁰.

Utandırma mekanizması, konu şirketler hukuku olduğunda daha kontrol edilebilir bir mekanizmayı ifade ederken, özellikle ceza hukuku gibi bir alanda hem etiketlemeden ve toplumla bağlarını zayıflatmadan bu mekanizmayı işletmenin güçlüğü, hem de özellikle bugün sosyal medyanın yaygınlığı ve hızı sebebiyle

⁶⁰⁶ Braithwaite, **Crime, Shame and Reintegration**, s. 81-82.

⁶⁰⁷ Judith van Erp, “Naming without Shaming: The Publication of Sanctions in the Dutch Financial Market”, **Regulation & Governance**, Cilt: 5, 2011, ss. 287-308, s. 291.

⁶⁰⁸ Judith van Erp, “Reputational Sanctions in Private and Public Regulation”, **Erasmus Law Review**, Cilt: 1, Sayı: 5, 2008, ss. 145-162, s. 150.

⁶⁰⁹ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 160.

⁶¹⁰ Van Erp, “Naming without Shaming: The Publication of Sanctions in the Dutch Financial Market”, s. 196.

toplumsal kontrolün istenmeyen bir noktaya ulaşması riski sebebiyle çok daha dikkatli işletilmesi gereken bir mekanizmaya dönüşmektedir⁶¹¹.

b. UTANCI NÖTRALİZE ETMEK

Her ne kadar vergi ödemekten hoşlanmasak da çoğumuz genellikle vergilerimizi öderiz. Bu yükümlülüğe uymamızın sebeplerinden biri, vergi ödemediğimizde kendimizi suçlu ve mahcup hissedecek olmamızdır. Fakat kimi durumlarda kişiler bu duyguları nötralize etmenin yollarını bulmakta ve uymama davranışını bir şekilde rasyonalize edebilmektedirler. Vergi örneğinden devam edecek olursak kişi vergisini ödememeyi tercih ettiğinde bu davranışını, hükümetin vergileri zaten ziyan ettiğini, o paraya ailesini geçindirmek için ihtiyacı olduğunu yahut bu kadar ufak bir miktarın ödenmemesinin herhangi bir zarar oluşturmayacağını düşünerek rasyonalize edebilir. İşte hukuka aykırı davranıştan bizi normal şartlarda alıkoyacak utanç ve suçluluk duygularını bertaraf etmek için kullandığımız bu rasyonelleştirme yolları, kriminolojide “nötralizasyon teknikleri” (neutralization techniques) olarak isimlendirilmektedir⁶¹².

Nötralizasyon teorisi, hukuka aykırı eylemde bulunan kişilerin de toplumun birer parçası olduğunu, dolayısıyla da çoğumuzun deneyimlediği yahut deneyimleyeceği duygular olan suçluluk ve utançtan onların da muaf olmadığını ileri sürer. Fakat buna rağmen uyma davranışı gerçekleşmediğine göre, bu duygularla bir şekilde başa çıkıyor olmaları gerekmektedir. Üstelik yalnızca eylemi gerçekleştirdikten sonra değil, eylemi gerçekleştirmek için gereken motivasyonu bulma aşamasında da nötralizasyona başvurulmaktadır⁶¹³.

Birçok farklı tekniğin işaret edildiği nötralizasyonun en belirgin görünümlerinden biri, sorumluluğun reddidir ⁶¹⁴ . Bu halde uyma davranışı göstermeyen kişi, olayın bir hata olduğunu yahut yalnızca kendisinin değil herkesin

⁶¹¹ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 163.

⁶¹² Gresham M. Skyes, David Matza, “Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency”, **American Sociological Review**, Cilt: 22, Sayı: 2, 1957, ss. 664-670, s. 667.

⁶¹³ Skyes, Matza, “Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency”, s. 667.

⁶¹⁴ Yuval Feldman, Melissa Rorie, Benjamin van Rooij, “Rule-Breaking Without Crime: Insights from Behavioral Ethics for the Study of Everyday Deviancy”, **The Criminologist**, Cilt: 44, Sayı: 2, 2019, ss. 8-11, s. 9.

söz konusu davranışı gösterdiğini söyleyerek sorumluluğun yönünü değiştirme yoluna başvurur. Bir başka teknik ise kişinin davranışının gerçek bir zarar doğurmadığına ilişkin savunmadır. Vandallığı yaramazlık, otomobil hırsızlığını ödünç alma gibi gösterme yoluna giderler. Bunu ayrıca kurbanın “hak edişi” üzerinden de kurgulamak mümkündür. Eğer mağdurun söz konusu davranışı hak ettiğine inanılırsa, davranışın yanlışlığı doğruluğa dönüşerek faili *Robin Hood* ilan edebilecektir⁶¹⁵. Başka bir nötralizasyon yolu ise özellikle çete üyelerinde görülen, topluluğun kurallarına uymanın hukuk kurallarına uymaktan daha önemli olduğu yönündeki rasyonalizasyon ile beyaz yakalı bir suçlunun elde edeceği kârın hukuk kuralını ihlalden çok daha ağır bastığı şeklindeki meşrulaştırması örneklerinden okunabilir⁶¹⁶. Yahut yine bir icra avukatının adliyedeki memurlara rüşvet vermesini, işlerin böyle yürüdüğü ve kendisinin yalnızca halihazırda var olan düzene uygun hareket ettiğini söylemesi, nötralizasyona verilebilecek örneklerdendir. Nötralizasyon görünümleri ofis araç gerecini çalmak gibi hafif suçlardan, soykırım kadar ağır ihlallere kadar geniş bir yelpazede karşımıza çıkabilmektedir⁶¹⁷.

Uyma davranışından sapmayı rasyonalize ettiği için hukuka aykırı davranışın devamlılığını sağlayan nötralizasyon, bize madalyonun ters tarafından da şunu gösterir: Eğer nötralizasyon eğilimi aşındırılabilirse uyma davranışı yeniden inşa edilebilecek, hukuka aykırılığın devamlılık zinciri kırılabilir⁶¹⁸. Burada yapılması gereken, nötralizasyondan uyma davranışını arttıracak biçimde nasıl fayda sağlanacağını tespit edilmesi olacaktır. Bununla ilgili uygulamalardan biri saldırı ve hırsızlık suçlarının failleri ile mağdurlarını karşı karşıya getirmektir. Mağduru,

⁶¹⁵ Skyes, Matza, “Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency”, s 668.

⁶¹⁶ Shadd Maruna, Heith Copes, “What Have We Learned From Five Decades of Neutralization Research?”, **Crime and Justice**, Cilt: 32, 2005, ss. 221-320, s. 233.

⁶¹⁷ Richard C. Hollinger, “Neutralizing in the Workplace: An Empirical Analysis of Property Theft and Production Deviance”, **Deviant Behavior**, Cilt: 12, Sayı: 2, 1991, ss. 169-202, s. 193 vd; Alexander Alvarez, “Adjusting to Genocide: The Techniques of Neutralization and the Holocaust”, **Social Science History**, Cilt: 21, Sayı: 2, 1997, ss. 139-178, s. 169 vd.

⁶¹⁸ Maruna, Copes, “What Have We Learned From Five Decades of Neutralization Research?”, s. 258; W. William Minor, “Techniques of Neutralization: A Reconceptualization and Empirical Examination”, **Journal of Research in Crime and Delinquency**, Cilt: 18, 1981, ss. 295-318, s. 313; Barbara J. Costello, “Techniques of Neutralization and Self-Esteem: A Critical Rest of Social Control and Neutralization Theory”, **Deviant Behavior**, Cilt: 21, Sayı: 4, 2000, ss. 307-329, s. 324.

yaralanmış yahut zarar görmüş halde ve kanlı canlı olarak karşısında gören fail için gerçekleştirdiği hukuka aykırılığı tekrar rasyonalize etmek zorlaşacak, suçluluk ve utanç hissi kuvvetlenecektir⁶¹⁹.

C. UYMA VE İHLAL BAĞLAMINDA KAPASİTE VE OLANAK

Uyma davranışı ile ilgili incelemiş olduğumuz yaptırım, toplumsal etki ve uyma yükümlülüğü algısından çok daha farklı bir nokta olarak üzerinde durulması gereken bir diğer husus, uymaya yönelik mevcut kapasite ve olanaklar meselesidir. Zira kimi durumlarda hukuk kurallarına uymaya yönelik kapasitemiz ve sahip olduğumuz olanaklar kısıtlanabildiği gibi kimi siyasa değişimleri ile uymama davranışında bulunma yönündeki kapasitemiz sınırlandırılarak uyma davranışının tesis edilmesi sağlanabilmektedir.

Bu perspektife dair ilk ve en önemli parametrelerden biri, uymamız beklenen kuralları bilip bilmediğimizdir ⁶²⁰. Zira bir davranışın ihlal oluşturduğunu bilmediğimiz takdirde, uyma davranışı oluşturma olasılığımız oldukça düşüktür. Hukuku bilmek başlangıç olup, uyma davranışı oluşturabilmek için yeterli değildir. Bunun üzerine uymanın gerçekleşebileceği koşullara sahip olmamız ve ayrıca kuralı ve kuralın ihlali için öngörülen yaptırımı önemsememiz gerekmektedir. Burada mevzu, uyma davranışı göstermeyen potansiyel failin davranışına bahane bulmak değil, tamamen pragmatik bir bakış açısıyla uyma davranışını arttırmak için hangi kapasite ve olanakların uyma oranıyla pozitif korelasyona gireceğini tespit edip, ilgili hususlarda iyileştirmeye veya düzenlemeye gidebilmektir.

Bunun da ötesinde, tüm bu mekanizmaları çalıştırmamıza gerek bırakmayacak şekilde uymama konusundaki olanakları azaltmak da önemli bir uyma davranışı oluşturma tedbiridir. Evlerimizin kapılarındaki kilitlerin güçlü olması, hırsızlık suçunun işlenmesi yönündeki olanakları daraltacaktır. Yahut bir intihar bombacısının

⁶¹⁹ Jeniffer G. McCarthy, Anna L. Stewart, “Neutralisation as a Process of Graduated Desensitisation: Moral Values of Offenders”, **International Journal of Offender Therapy and Comperative Criminology**, Cilt: 42, Sayı: 4, 1998, ss. 278-290, s. 289.

⁶²⁰ Huiqi Yan, Jeroen van der Heijden, Benjamin van Rooij, “Symmetric and Asymmetric Motivations for Compliance and Violation: A Crisp Set Qualitative Comparative Analysis of Chinese Farmers”, **Regulation & Governance**, Cilt: 11, 2017, ss. 64-80, s. 65.

uçağa patlayıcı madde sokmasını engelleyecek tedbirleri almak ve kişinin bu tür maddelerle uçağa binmesini imkânsız hale getirmek, ihlale ilişkin kapasiteyi büyük ölçüde etkileyecektir. Dolayısıyla kapasite ve olanak hususları, madalyonun iki yüzünde de işlev görmektedir. Eğer uyma davranışına olanak ve kapasite yetersizliği sebebiyle ket vurulduğu düşünülüyorsa alınacak tedbir cezaların arttırılması değil eğitimde, sosyal devlet uygulamalarında yahut tedavilerde yapılacak iyileştirmeler olup, eğer uyma davranışı birtakım kapasite ve olanaklar dolayısıyla sekteye uğruyorsa o kapasite ve olanakları ortaya çıkaran zincirdeki bağlantıyı kesmek atmamız gereken adımları oluşturacaktır.

1. HUKUKU BİLMEK

Uyma davranışının oluşabilmesi için ilk elden gerekli olan kriterlerden biri, kişilerin kendilerinden hangi davranışın gösterilmesinin talep edildiğinden haberdar olmalarıdır. Kendilerinde bilgisi bulunmayan bir davranış biçiminin uyma davranışının ölçümüne konu olamayacağı açıktır⁶²¹.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, çalışanların iş hukukundan kaynaklanan haklarını ve çeşitli işten çıkarılma senaryolarında ne ölçüde hukuk koruması altında olacaklarına ilişkin bilgiyi ölçen bir çalışma, en genel geçer kabullerden biri olan, bireylerin hukuku bildiği varsayımını sorgulamamıza yol açmakta ve kendilerini bu kadar ilgilendiren bir hususta dahi muhatapların yüzde 60, 79, 80 gibi oranlarda hatalı bilgilere sahip olduğunu ortaya koymaktadır⁶²². Üstelik bu hatalı bilgiler rastgele bir yönde gelişmemekte, çalışanlar düzenli olarak hukukun kendileri için öngördüğü korumayı olduğundan yaygın ve kuvvetli olarak varsaymaktadır⁶²³.

Hukuka ilişkin bilgisizlik yalnızca iş hukuku ile sınırlı değildir. Yapılan başka bir çalışmada, örneklemin yüzde 40'ından fazlasının, sanığın mahkemede kendini

⁶²¹ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 112.

⁶²² Pauline T. Kim, "Norms, Learning, and Law: Exploring the Influences on Workers' Legal Knowledge", **University of Illinois Law Review**, Sayı: 2, 1999, ss. 447-516, s. 448, 456, 462.

⁶²³ Elletta Sangray Callahan, "Employment at Will: The Relationship Between Societal Expectations and the Law", **American Business Law Journal**, Cilt: 28, Sayı: 3, 1990, ss. 455-482, s. 470-472.

suçlamama hakkından habersiz olduğu bulgulanmıştır⁶²⁴. Adil yargılanma hakkına ilişkin bir diğer yaygın yanlış bilgi, masumiyet karinesi hakkındadır. Yüzde 60 gibi bir oranda masumiyet karinesinin, suçlanan kişinin kendi masumiyetini kanıtlaması gerektiği anlamına geldiği varsayılmıştır⁶²⁵.

Bu verileri ortaya koymakla beraber şunun da altını çizmekte yarar vardır ki, hem günümüzdeki mevzuat külliyyatının oldukça kapsamlı olması hem mevzuatın sıkça değişime uğraması hem de hukukun kendine ait bir terminolojisi olması ve bu terminolojiyle bezenmiş kuralların pratikteki karşılığının açığa çıkarılması için genellikle yorumlanmaya ihtiyaç duyması sebepleriyle, hukuka dair bilgi boşlukları ve yanlışları ile karşılaşmak büyük bir sürpriz değildir⁶²⁶.

Hukuki bilgiye sahip olmama dışında hukukun ne olduğuna ilişkin kafa karışıklığımızın bir diğer sebebi ise her birimizin hukukun ne olması gerektiğine ilişkin bireysel tercih ve sezgilerimizin farklılaşmasıdır. Üstelik hukukun olması gerektiği haline ilişkin algımız, bizi hukukun gerçekten ne olduğuna dair -yanlış- yönlendirmektedir. Genel eğilim, doğru olduğunu düşündüğümüz bir şeyin aynı zamanda hukuki, yanlış olduğunu düşündüğümüz şeylerin ise aynı zamanda hukuka aykırı olduğu yönündedir. Dolayısıyla hukukun doğru bilgisine ulaşmada, bilgi eksikliğinin yanı sıra kişisel tutumlarımızın oluşturduğu engelin de aşılması gerekmektedir⁶²⁷. Bu aslında, tıpkı caydırıcılıkta olduğu gibi, hukuka ilişkin bilginin de algılarımızda sübjektif birer veriye dönüştüğü anlamına gelir. Daha da ötesi, hukukun ne olduğuna ilişkin zihnimizde var olan ve gerçeklikle uyuşmayan algı, hukuku öğrenmemiz gerektiğinde bizi engelleme potansiyeline sahiptir. Zira kendi

⁶²⁴ Austin Sarat, "Support for the Legal System: An Analysis of Knowledge, Attitudes, and Behavior", **American Politics Quarterly**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1975, ss. 3-24, s. 12.

⁶²⁵ Stan L. Albrecht, Miles Green, "Cognitive Barriers to Equal Justice Before the Law", **Journal of Research in Crime and Delinquency**, Cilt: 14, Sayı: 2, 1977, ss. 206-221, s. 213.

⁶²⁶ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 21. Hukukun bilgisini içselleştirmeyi zorlaştırma potansiyeli barındıracak bir diğer husus ise hukuk sistemi içinde birbiri ile çelişen değerlerin korunmasına yönelik normların bir arada bulunmasıdır. Örneğin özel mülkiyetin korunduğu bir hukuk sisteminde, hırsızlığa karşı bir koruma öngörülmemesi, mülkiyete ilişkin normun insanların zihinlerinde bir karşılık bulamamasına neden olabilecek bir çelişki yaratacaktır. Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, s. 96.

⁶²⁷ Pascoe Pleasence, Nigel J. Balmer, "Ignorance is Bliss: Modeling Knowledge of Rights in Marriage and Cohabitation", **Law & Society Review**, Cilt: 46, Sayı: 2, 2012, ss. 297-333, s. 325.

tutum ve algımızla paralellik göstermeyen hukuki bilgiye karşı zihnimiz direnç gösterecek ve bu durum, hukuki okur yazarlığı arttırmayı güçleştirecektir⁶²⁸.

Uyma davranışını konu alan çalışmalar genellikle yaptırım, caydırıcılık ve toplumsal etki üzerine yoğunlaşırken, hukuk bilgisi ile ilgili kapsamlı bir külliyat bulmak olası gözükmemektedir. Yasama organının ürünü olarak resmiyet kazanan hukuk mevzuatının, üzerinde sonuç doğuracağı vatandaşların zihin dünyasına nasıl tercüme edileceği hususu, teşkil ettiği öneme rağmen üzerinde yeterli çalışma yapılmamış bir alandır⁶²⁹. Uyma davranışını en etkili biçimde nasıl arttırabileceğimiz sorusunun cevabını ararken bu hususa ilişkin alınabilecek en doğru tutum, muhatapların hukukun doğru bilgisine -genellikle- sahip olmadığı hususunu göz önünde bulundurmak olacaktır.

2. HUKUKA UYMA KAPASİTESİ

Hukuk kurallarına uyma oranının bağlı olduğu bir diğer husus, kişilerin uyma davranışı göstermeye yönelik kapasitelerinin olup olmamasıdır. Kimi hallerde hukuka uymak imkânsız olabilecekken, kimi başka durumlarda hukuka uymanın kişi için külfeti, uymama haline göre daha ağır olabilmekte ve bu haller uyma davranışının ortaya çıkışına ket vurabilmektedir.

Hukuka uyma kapasitesindeki eksikliğin kişileri uymama davranışına yönelttiği en açıklayıcı örnek, eski mahkûmların yaşadığı sorunlardır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ceza adalet sistemini konu alan bir çalışmada, eski mahkûmların ceza infaz sistemi ile ilgili geçmişleri sebebiyle eğitim, ikamet koşulları ve istihdamla ilgili oldukça az olanağa sahip oldukları ve bu olgu, cezalandırma eğilimimizle birleştiğinde eski mahkûmların topluma hukuka uyan vatandaşlar olarak entegre olmalarının ne derece zor olduğu ileri sürülmüştür⁶³⁰. Çalışmada ortaya konduğu üzere pek çok eyalette işverenlerin, işe başvuran adayların başvurularını geçmiş mahkûmiyetleri dolayısıyla reddetme hakkı bulunduğu gibi, yalnızca bir kez

⁶²⁸ Robert C. Ellickson, **Order Without Law: How Neighbors Settle Disputes**, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1991. s. 115.

⁶²⁹ Darley, Carlsmith, Robinson, "The Ex-Ante Function of the Criminal Law", s. 184.

⁶³⁰ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 103; Michelle Alexander, **The New Jim Crow: Mass Incarceration in the Age of Colorblindness**, New York, The New Press, 2010, s. 4.

tutuklanmış olmak bile başvuruyu reddetmek için geçerli bir sebep oluşturmaktadır. Kişinin hem kendisi hem de ailesi için bu kadar hayati bir konu olan istihdam olanağı dahi eski mahkûmiyet dolayısıyla büyük ölçüde kısıtlanmaktadır. İş başvurusu yaparken daima işaretlemeleri gereken kutucuk, daha önce hürriyeti bağlayıcı ceza aldıklarına ilişkin bilgiyi işverene baştan sunmaktadır. İş bulamamak ise ceza infaz kurumuna geri dönme ihtimalini arttırma potansiyeline sahiptir⁶³¹. Zira iş bulmak için yaygın olarak kullanılan arkadaş yahut yakın çevre gibi toplumsal bağlar da eski mahkûmlar söz konusunda olduğunda güçsüzleşmeye meyillidir. Üstelik elbette yaşlılarına göre iş deneyimleri, bu deneyime bağlı olarak geliştirdikleri becerileri ve uyum yetenekleri konusunda da dezavantajlı konumda olacaklardır⁶³².

Araştırmalar göstermektedir ki, eski mahkûmların hukuka uygun, sabit ve makul ölçüde kazanç sağlayacak düzeyde istihdamına imkân verilmemesi, bu kişilerin hukuka aykırılıkta tekerrüre gitmeleri riskini arttırmaktadır⁶³³. Zira istihdam, yalnızca geçinecek mali desteği sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda kendine güveni yeniden tesis etmede, olağan yaşam koşullarına adapte olmada ve topluma yönelik aidiyet hissinin onarılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Çalışma ortamı, günlük davranış, örüntü ve etkileşimleri düzenleme yetisiyle birlikte önemli bir toplumsal kontrol kaynağı işlevi görmektedir⁶³⁴.

İstihdama erişimin olmadığı bir senaryoda, eski mahkûm, kendisine ve ailesine geçim sağlamak için hukuki olanaktan mahrum kalmış olacaktır. Bu tip bir dışlanma,

⁶³¹ Alexander, **The New Jim Crow: Mass Incarceration in the Age of Colorblindness**, s. 146-150.

⁶³² Christy A. Visher, Laura Winterfeld, Mark B. Coggeshall, “Ex-Offender Employment Programs and Recidivism: A Meta Analysis”, **Journal of Experimental Criminology**, Cilt: 1, Sayı: 3, 2005, ss. 295-316, s. 296.

⁶³³ Visher, Winterfeld, Coggeshall, “Ex-Offender Employment Programs and Recidivism: A Meta Analysis”, s. 295-296.

⁶³⁴ Christopher Uggen, “Ex-Offenders and the Conformist Alternative: A Job Quality Model of Work and Crime”, **Social Problems**, Cilt: 46, Sayı: 1, 1999, ss. 127-151, s. 129; Christopher Uggen, Jeremy Staff, “Work as a Turning Point for Criminal Offenders”, **Correcting Managment Quarterly**, Cilt: 5, Sayı: 4, 2001, ss. 1-16, s. 6.

kişinin yaşamını hukuki olmayan yollarla kazanmaya yönelik vereceği hukuka aykırılık kararını kolaylaştıracaktır⁶³⁵.

Mahkûmiyet ve istihdam ilişkisinin konumuz açısından çizdiği resim göstermektedir ki, hukuka uymak için yalnızca onun bizden ne istediğini bilmemiz yetmemekte, aynı zamanda hukuka uyabilmek için gerekli olanaklara sahip olmamız da gerekmektedir. Elinde gerekli araç ve olanaklar olmadığı için hukuka aykırılık yoluna sapan bir kişiyi yaptırım ile uyma davranışına sevk etmemiz mümkün değildir. Aksine, kişiyi hukuka uyma davranışı çemberinin içine dahil etmek için atılması gerekli olan adım, topluma entegre olmasını sağlayacak tedbirlerin alınmasıdır⁶³⁶.

3. İHLAL EDEBİLME FIRSATI

Uyma davranışından sapabilmek için yalnızca ihlal kararı vermiş bir kişinin varlığı yetmemekte aynı zamanda koşulların yarattığı fırsatların mevcudiyeti de gerekmektedir⁶³⁷. Bu durum tersten okunduğunda, ihlale ilişkin fırsatlar ne ölçüde bertaraf edilebilirse uyma davranışına yönelik yönlendirme o kadar başarılı olabilecektir.

Bu hususta verilen en açıklayıcı örnek, otoban çıkışlarında bulunan yonca kavşaklardır. Otoban boyunca sürücülerin belirli bir hız sınırının üzerinde sürüş yapması beklenir. Fakat aynı hızı otobandan çıktıklarında korumaları ihtimali ciddi riskler doğurabilecektir. Bunu engellemek adına otoban çıkışlarında yonca yaprağına benzeyen şekilde dizayn edilen rampalar bulunmakta ve sürücülerin yapmaları gereken keskin dönüşler, isteseler de istemeseler de kendilerinden uymaları beklenen hız limitine düşmelerini sağlamaktadır. Burada görülen, fiziki bir düzenleme ile uyma davranışını, uymama davranışından daha kolay hale getirmeye yönelik bir girişimdir⁶³⁸.

⁶³⁵ Robert K. Merton, “Social Structure and Anomie”, **American Sociological Review**, Cilt: 3, Sayı: 5, 1938, ss. 672-682, s. 679.

⁶³⁶ Eski mahkûmların rehabilitasyonu ve topluma entegrasyonu önündeki engellere ilişkin bir çalışma için bkz. Mitchell W. Dale, “Barriers to Rehabilitation of Ex-Offenders”, **Crime & Delinquency**, Cilt: 22, Sayı: 3, 1976, ss. 322-337.

⁶³⁷ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 134.

⁶³⁸ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 147.

Bir fırsat olarak hukuk ihlalini en başarılı açıklayan teorilerden biri rutin aktivite teorisidir. Sosyo-ekonomik şartların iyileşmesine, genellikle hukuk ihlali oranlarındaki düşüş eşlik eder. Bu oldukça anlaşılabilir bir durumdur, zira insanlar daha iyi ve daha bol istihdam koşullarında hukuk ihlali yoluna daha nadir müracaat edeceklerdir. Ne var ki 1960’larda Amerika Birleşik Devletleri’nde sosyo-ekonomik koşullarda ciddi bir iyileşme gerçekleşmesine rağmen suç oranlarında, özellikle de mala karşı suçlarda, hatırı sayılır bir yükselme görülmüştür⁶³⁹. Bunun nedeni olarak işaret edilen husus, daha iyi ekonomik koşulların aslında suç işlemeye fırsat tanıdığı durumları da ortaya çıkarabildiği şeklinde ifade edilmiştir. Rutin aktivite teorisi (*routine activity theory*)⁶⁴⁰ olarak adlandırılan bu yaklaşıma göre, bahsi geçen dönem itibariyle, daha çok kadın evlerinden çıkıp işe gitmeye başlamış, daha çok aile gelişen ekonomik koşullar sayesinde tatile çıkıp evlerini yalnız bırakmış ve ekonomik refah sayesinde bu evler daha pahalı ve daha çeşitli ev eşyaları ve elektronik cihazlarla doldurulmaya başlanmıştır. Dolayısıyla soyguncular evlerin daha müsait oluşu ile daha fazla mal ihtiva etmesi kombinasyonunu bir fırsat olarak görmüş ve kullanmışlardır⁶⁴¹.

Benzer bir yaklaşımı odak noktası olarak alan Robert Clarke, suçun yalnızca faile odaklı olarak algılanması ve incelenmesinin suçu azaltma ve önleme anlamında kullanışlı bir yaklaşım olmadığını öne sürmüştür. Hukuk ihlali davranışının kişisel özellikler yahut toplumsal yapıdan kaynaklandığını ortaya koysak dahi, bu bilgi bize ihlalleri azaltma hususunda pratik bir rehberlik sunamamaktadır. Fakat öte yandan, ihlalin ortaya çıkışında kullanılan “fırsatlar” çok daha kolay manipüle edilebilir ve amaca matuf kullanılabilir. Dolayısıyla Clarke, failin suçluluk eğilimiyle değil, bugün

⁶³⁹ Lawrence E. Cohen, Marcus Felson, “Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach”, *American Sociological Review*, Cilt: 44, Sayı: 4, 1979, ss. 588-608, s. 588; Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 127.

⁶⁴⁰ Cohen, Felson, “Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach”, s. 589, 592-593; Osman Dolu, “Bir Fırsat Olarak Suç: Suçun Durumsal Belirleyicileri, Suç Fırsatları ve Rutin Faaliyetler Teorisi”, *Polis Bilimleri Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 2, ss. 1-30, s. 3.

⁶⁴¹ Cohen, Felson, “Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach”, s. 596, 599.

burada hazır bulunan ve hukuka aykırılığı olanaklı kılan güncel durumla ilgilenmemizin daha verimli olacağını söylemektedir⁶⁴².

Clarke'a göre öncelikle odaklanmamız gereken husus, suçun gerçekleştiği ortamdır. Bu sayede ihlalin gerçekleşmesine olanak tanıyan fiziksel fırsatları azaltmamız mümkün olacaktır. Örnek olarak Alman hükümetinin zorunlu kıldığı direksiyon kilidi uygulamasından bahseder. Bu uygulama ile otomobil hırsızlığı önemli ölçüde azalmıştır⁶⁴³. Benzer şekilde Amerika Birleşik Devletleri'nde zorunlu tutulan motosiklet kaskları, motosiklet hırsızlığının azalmasını sağlamıştır. Zira eğer potansiyel failin yanında şans eseri kask yoksa, polis tarafından çok daha hızlı tespit edilebileceğinden, motosiklet hırsızlığı ihtimali azalacaktır⁶⁴⁴. Dış koşulları ihlali azaltacak şekilde düzenlemenin başka bir görünümü olarak Clarke, yakalanma riskinin artırılmasından bahsetmekte ve fakat bunu klasik caydırıcılık teorilerinin yaptığı gibi kolluk kuvvetine değil aksine bireysel olarak vatandaşlara atıfla dile getirmektedir. Zira, polis aynı anda her yerde birden var olamayacağı gibi ihlallerin pek çoğu özel alanda gerçekleşmektedir. Bununla ilgili vurguladığı hususlar; ışıklandırma, alarm sistemleri, gözetleme kameralarına verilen önem artırılarak ortama dayanan fırsatları olabildiğince düşürmektir⁶⁴⁵.

Ortam ile hukuk ihlali arasındaki korelasyon üzerinde çalışan araştırmacıların bir kısmı aynı zamanda mimari ile ihlal oranı arasında da ilişkisellik olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar arasında en etkili isimlerden biri olan Oscan Newman'ın "savunulabilir alan" (*defensible space*) olarak adlandırdığı teorisine göre çevredeki binaların yüksekliği ile suç oranları arasında bir korelasyon mevcuttur. Yüksek binalara kıyasla az katlı ve alçak binalarda "savunulabilir" alan çok daha fazladır ve

⁶⁴² Ronald V. G. Clarke, "'Situational' Crime Prevention: Theory and Practice", **The British Journal of Criminology**, Cilt: 20, Sayı: 2, 1980, ss. 136-147, s. 136-137, s. 139.

⁶⁴³ Barry Webb, "Steering Column Locks and Motor Vehicle Theft: Evaluations From Three Countries", **Crime Prevention Studies**, Cilt: 2, 1994, ss. 71-89, s. 74 vd.

⁶⁴⁴ Clarke, "'Situational' Crime Prevention: Theory and Practice", s. 141.

⁶⁴⁵ Bu araçları "doğal gözetleme", (*natural surveillance*) olarak nitelemektedir. Ronald V. Clarke, "Introduction", **Situational Crime Prevention: Successful Case Studies**, ed. Ronald V. Clarke, 2. Bs, New York, Horrow and Heston Publishers, 1997, s. 21; Clarke, "'Situational' Crime Prevention: Theory and Practice", s. 142.

bu tip binalarda hangi alanın kime ait olduğu çok daha açık olduğundan, alana ilişkin sorumluluk alma ve güvenliğini kontrol etme oranı da daha yüksektir⁶⁴⁶. Newman ayrıca yüksek ve çok fazla daire barındıran binaların gözetleme olanaklarını da oldukça kısıtladığını vurgulamaktadır. Zira bu binalar gözetlemenin hayli zor ve hatta bazı durumlarda imkânsız olacağı holler, asansörler, merdiven boşlukları gibi alanlar yarattığı gibi sokak görüntüsü konusunda da dezavantaja sahiptir⁶⁴⁷.

Hukuk ihlalini kolaylaştıracak fırsatları bertaraf ederek ihlalleri azaltma fikrinin çekici olmasının bir sebebi, yüksek bir bütçe ayrılmasına gerek olmadan ilgili ayarlamaların yapılabilme imkânı olup diğer bir sebebi de toplumsal kuralların yahut ahlâki değerlerin değişmesini gerektirecek bir uygulama olmamasıdır. Birkaç pratik değişiklik, birkaç aygıtın zorunlu kılınması gibi ortamın ihlalle olan ilişkisinin doğru tespit edilip gerekli elemanların dahil edilip çıkarılması, davranış değişikliği sonucunu almak için yeterli gözükmemektedir.

Fırsat odaklı yaklaşımlara benzer biçimde, istenmeyen davranışın “fiyatını” yükseltmek de istatistiki olarak ihlal oranlarını azaltan bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁴⁸. Örnek olarak alkol fiyatlarının artması, küçük yaşta alkol kullanımı oranında azalma etkisi göstermiştir⁶⁴⁹. Buna bağlı olarak da küçüklerin madde etkisi altında araç kullanma ve kazaya sebep olma oranları da düşüşe geçmiştir⁶⁵⁰. Çok benzer bir mantıkla, sigara fiyatlarına eklenen vergiler ile fiyatların artması, 18 yaş altı

⁶⁴⁶ Oscar Newman, **Creating Defensible Space**, U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research, 1996, s. 24.

⁶⁴⁷ Newman, **Creating Defensible Space**, s. 11-12.

⁶⁴⁸ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 130.

⁶⁴⁹ Philip J. Cook, Michael J. Moore, “This Tax’s For You: The Case for Higher Beer Taxes”, **National Tax Journal**, Cilt: 47, Sayı: 3, 1994, ss. 559-573, s. 569-570; Michael Grossman, Frank J. Chaloupka, Henry Saffer, Adit Laixuthai, “Effects of Alcohol Price Policy on Youth”, **NBER Working Paper Series**, Paper No: 4385, 1993, s. 17 vd.

⁶⁵⁰ Scott E. Hadland, Ziming Xuan, Vishnudas Sarda, Jason Blanchette, Monica H. Swahn, Timothy C. Heeren, Robert B. Voas, Timothy S. Naimi, “Alcohol Policies and Alcohol-Related Motor Vehicle Crash Fatalities Among Young People in the US”, **Pediatrics**, Cilt: 139, Sayı: 3, 2017, ss. 1-9, s. 7.

sigara kullanımında azalmaya yol açmıştır⁶⁵¹. Hem alkol hem de sigara örneklerinde aslında yapılan, 18 yaş altı kullanıcıları piyasanın dışına itmek olmuştur⁶⁵².

Hukuk ihlali fırsatlarını bertaraf etmenin risklerinden biri, ihlalin farklı alternatiflere doğru yayılmasıdır. İlgili ihlali bir yönüyle zorlaştırmak, potansiyel faili o yönden bağımsız bir şekilde gerçekleştirebilecek alternatif yollara başvurmaya yönlendirebilir. Buna ilişkin bir örnek, direksiyon kilidi yönteminin Almanya’da otomobil hırsızlığı oranlarını düşürürken Amerika Birleşik Devletleri’nde bu oranların aynı kalması üzerinden verilmektedir. Zira 1971’de araçlara dahil edilen direksiyon kilidi sistemi yalnızca yeni araçlarda mevcut iken, bu sistemi haiz olmayan eski araçlar, hırsızlık için daha açık hedefler haline gelmiştir⁶⁵³. Bir başka tehlike ise hukuk ihlalinin zorlaştırılması nedeniyle olası faillerin ihlali şiddet içerecek şekilde işleme riskini arttırmaktır. Buna ilişkin yapılan bir araştırmada, Londra’da postane veznedarları ile müşteriler arasına cam bölme konulmasının hırsızların daha fazla ateşli silah kullanmasına yol açtığı bulgulanmıştır⁶⁵⁴. İhlalin yayılması ile fırsatların kaldırılması arasındaki ilişkiyi inceleyen ve toplamda 102 çalışmayı gözden geçiren kapsamlı bir araştırmada yayılma örneklerinin yaklaşık yüzde 26’lık bir oranda görüldüğü ve fakat genele bakıldığında fırsatları bertaraf etmenin uyma davranışına olan olumlu etkisinin yayılma riskine galebe çaldığı ortaya konulmuştur⁶⁵⁵.

Fırsatların kaldırılması yoluyla uyma davranışı sağlanmasının belki de en tartışmalı yönü, düzenlemeler yoluyla özgür iradeye getirilen kısıtlamalardır. Burada mesele, fırsatların kaldırılmasının uyma davranışını arttırdığını varsaydığımızda, hukuk ihlallerini azaltmak uğruna, hükümetlerin davranışlarımızı yönlendirmesini

⁶⁵¹ Robert L. Ohsfeldt, Raymond G. Boyle, Eli I. Capilouto, “Tobacco Taxes, Smoking Restrictions, and Tobacco Use”, **NBER Working Paper Series**, Sayı: 6486, Cambridge, 1998, ss. 1-17, s. 13; Nigel Rice, Christine Godfrey, Russel Slack, Amanda Sowden, Gillian Worthy, “A Systematic Review of the Effects of Price on the Smoking Behaviour of Young People”, **Public Health Research Consortium**, Final Report, York, 2010, s. 35.

⁶⁵² David M. Bishai, Dan Mercer, Athena Tapales, “Can Government Policies Help Adolescents Avoid Risky Behavior?”, **Preventive Medicine**, Cilt: 40, 2005, ss. 197-202, s. 200-201.

⁶⁵³ Clarke, “‘Situational’ Crime Prevention: Theory and Practice”, s. 141.

⁶⁵⁴ Paul Ekblom, “Preventing Robberies at Sub-Post Offices: An Evaluation of a Security Initiative”, **Crime Prevention Unit**, Paper no: 9, Londra, 1987, s. 26.

⁶⁵⁵ Rob T. Guerette, “Analyzing Crime Displacement and Diffusion”, **Problem-Oriented Guides for Police: Problem-Solving Tools Series**, Sayı: 10, 2009, ss. i-60, s. 37.

destekleyip desteklememe kararımızın ne olacağıdır. Bunun sarıh örneklerinden biri, araçlardaki emniyet kemeri alarmında görülebilir. Herhangi bir yaptırım olmasa da, toplumsal kurallar yahut ahlâki değerler bize içsel itkiler sunmasa da oldukça rahatsız edici alarmı susturabilmek adına emniyet kemerini takmaya devam etmemiz çok yüksek bir ihtimaldir. Dolayısıyla burada oldukça güçlü bir “dürtme”nin olduğunu söyleyebiliriz. Emniyet kemeri alarmı uygulamaları başladığında Amerika Birleşik Devletleri Kongresi’nin kararı, alarmın sekiz saniyeden fazla devam etmesinin zorunlu koşulamayacağı yönünde olmuştur⁶⁵⁶. Oysa yapılan çalışmalar ironik biçimde göstermektedir ki, alarmın ancak sekiz saniyeden fazla devrede olması halinde emniyet kemeri kullanma oranında bir artış gözlemlenebilmektedir⁶⁵⁷. Dolayısıyla burada karşı karşıya kaldığımız, bir seçim yapma zorunluluğudur. Davranışlarımızın yönlendirilmesini ve dolayısıyla kısıtlanmasını göze alarak hukuk ihlali fırsatlarını azaltmak, bir anlamda bazı kısıtlamalar karşılığında daha az hukuk ihlali gerçekleşen bir toplumda yaşamak için el sıkışmak anlamına gelmektedir.

D. BİLİŞSEL YAKLAŞIM VE UYMA DAVRANIŞI

1. GENEL OLARAK

1970’lerden itibaren artık kendini kabul ettirmiş ve yerleşmiş bir sosyal bilim olarak ortaya çıkan sosyal psikolojinin, özellikle bu dönemde güçlenen akımlarından biri bilişsel sosyal psikolojidir. Bilişsel perspektife göre toplumsal olayların temelinde yatan bilişsel süreçleri anlamak elzemdir, zira birey-toplum etkileşimi sadece davranış düzeyinde değil aynı zamanda biliş düzeyinde de oluşur. Bilişsel süreçlerin sistematik incelemesi, sosyal psikoloji çalışmalarını derinleştirmiştir⁶⁵⁸.

Bilişsel yaklaşımın temeli 1960’larda tutum değişiminin tutarlık kuramlarıyla ve özelde bilişsel tutarsızlık kuramıyla atılmışsa da 1970’lerde atıf kuramıyla bireyin başkalarının ve kendinin davranışını nasıl algıladığı ve bu davranışın nedenlerini nasıl

⁶⁵⁶ David G. Kidd, Anne T. McCartt, Nathan J. Oesch, “Attitudes Toward Seat Belt Use and In-Vehicle Technologies for Encouraging Belt Use”, *Traffic Injury Prevention*, Cilt: 15, Sayı: 1, 2014, ss.10-17, s. 12-13.

⁶⁵⁷ Kidd, McCartt, Oesch, “Attitudes Toward Seat Belt Use and In-Vehicle Technologies for Encouraging Belt Use”, s. 16.

⁶⁵⁸ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, *İnsan ve İnsanlar*, s. 28, 31.

açıkladığı üzerinde durulmuştur. Bilişsel perspektife göre sosyal olayları daha iyi anlayabilmek için olayların temelinde yatan bilişsel süreçleri anlamak gerekir. Zira davranışın nedenleri o davranışa nasıl tepki verileceğini belirler. Başka bir ifadeyle, sosyal psikolojinin araştırma konusu olan birey-toplum yahut birey-birey etkileşimi, yalnızca davranışlar düzeyinde değil aynı zamanda biliş düzeyinde de gerçekleşir. Bilişsel süreçler, davranışlar arasında ara değişken işlevini görür⁶⁵⁹.

Bilişselciliğin yükselişi ile psikolojinin hukuka yalnızca marjinal alanlar bağlamında dahil olma sınırını aşacağı iddiasını barındıran bir çalışma, özel bir alan olarak fikri sınai haklar ve bu alandaki hukuk normlarına yönelik uyma davranışını mercek altına almıştır. Verilen somut örnekler ışığında varılan sonuç, suçla bağlantısı olmayan ve birçok açıdan “örnek vatandaş” olarak gösterilebilecek bireylerin büyük çoğunluğunun illegal bilgi paylaşımı yoluyla, daha özelde internet üzerinden satın almaksızın müzik, kitap yahut görsel materyal edinme yoluyla, fikri sınai hakları çiğnediğidir. Bu duruma bilişsel psikolojinin cevabı, bir kuralın anlaşılır olmasının, ona yönelik uyma davranışını otomatik olarak beraberinde getirmeyeceğidir. Zira fikri haklara yönelik kural ve yasaklar bilinmekte ve anlaşılmakta olmasına rağmen problem, anlayışı aksiyona dökerken karşımıza çıkmaktadır. Şu açıktır ki beyinlerimiz fiziksel olarak bize ait olmayan bir nesneyi almaya ilişkin yargı ve buna yönelik duygusal bağlantı kurma hususunda nettir. Bu hırsızlıktır ve bu yargıyı suçluluk ve dolayısıyla da kaçınma takip eder. Fakat bulgular ortaya koymaktadır ki bu duygusal bağlantıyı fikri haklara yönelik kurmak çok daha zordur ve aynı etiketi yapıştıramadığımız için aynı ölçüde suçluluk ve kaçınma hissetme olasılığımız azalır⁶⁶⁰.

Uyma davranışının bilinçdışı yollarla işletilmesine yönelik ufuk açıcı çalışmalardan biri, dürüstlük taahhüdüne ilişkin beyanın zamanlamasına ilişkindir. İşletme bölümü öğrencileri arasından belirlenen bir grup katılımcıya bir dizi basit bulmaca verilmiş ve doğru çözdükleri her bir bulmaca için kendilerine ödeme

⁶⁵⁹ Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, **İnsan ve İnsanlar**, s. 32.

⁶⁶⁰ Oliver R. Goodenough, “Can Cognitive Neuroscience Make Psychology a Foundational Discipline for the Study of Law?”, **Law and Psychology**, Current Legal Issues, Cilt: 9, 2006, ss. 77-93, s. 88.

yapılacağı söylenmiştir. Önemli bir husus olarak, verdikleri cevaplar kontrol edilmemekte, dolayısıyla doğru çözdüklerine dair bilgi yalnızca beyanlarına dayanılarak edinilmektedir. Deneyin ilk halinde, şaşırtıcı bir oranda sahtekârlık yapıldığı bulgulanmıştır. Sonrasında bir başka grup öğrenciye bulmacaları çözmeden önce dürüst davranacaklarına ilişkin bir taahhüt imzalatılmıştır. Diğer her şey aynı kalmasına, sahtekârlık yapma şansları, yakalanma riskleri ve alacakları ücret değişmemesine rağmen, çok daha düşük bir oranda sahtekârlık yapıldığı gözlemlenmiştir⁶⁶¹.

Bu bulguyu işletme sınıfından çıkarıp gerçek hayatta kullanmak oldukça cazip gözükse de problem şudur ki, önümüze konan form ve belgelerin çoğunda “Verdiğim bilgilerin doğruluğunu beyan ediyorum.” şeklindeki ifadeler için attığımız imza genellikle belgelerin sonunda yer almakta ve biz tüm formu doldurup tüm bilgileri beyan ettikten sonra böyle bir taahhütte bulunmaktayız. Her şey bittikten sonra atılan taahhüt imzasının, bizim formu doldururkenki davranışımızı yönlendirmede bir başarısının bulunmasını beklemek makul olmayacaktır. Tam da bu sebeple, taahhüt imzasının formların sonunda değil başında olması durumunda bir davranış değişikliği ile karşılaşp karşılaşmayacağımız sorusu, araştırma konusu yapılmıştır⁶⁶².

İlgili çalışmada kullanılan form, sigortaya ilişkindir. Sigorta şirketinin araç sigortası ile ilgili yıl içerisinde kat edilen kilometrenin belirtildiği bu formlar, belirli bir gruba, imza kısmı formun başında, diğer gruba ise imza boşluğunun formun sonunda yer aldığı şekilde iki farklı versiyonla sunulmuştur. Bulgular, işletme öğrencilerinde görülen sonuçla paraleldir, dürüstlük taahhüdünü başta veren muhataplar, yaptıkları mesafe ile ilgili daha doğru bilgi vermişlerdir⁶⁶³. Bu sonuçlar

⁶⁶¹ Dan Ariely, **The (Honest) Truth About Dishonesty**, New York, Harper Collins Publishers, 2012, s. 88-90. Benzer bir yöntemle Covid-19 salgını sebebiyle çevrimiçi yapılması kararlaştırılan sınavların yürütülmesinde kopya çekilmesinin önüne geçmek adına kimi üniversitelerce öğrencilere imzalatılan “Şeref Sözü Bildirgesi” örneğinde de başvurulduğunu gözlemek mümkündür; <https://kampusblog.com/online-sinavda-ilginc-kopya-onleme-yontemi-seref-sozu/>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 30.05.2020.

⁶⁶² Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 136 vd.

⁶⁶³ Lisa L. Shu, Nina Mazar, Francesca Gino, Dan Ariely, Max H. Bazerman, “Signing at the Beginning Makes Ethics Salient and Decreases Dishonest Self-Reports in Comparison to Signing at the End”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt: 109, Sayı: 38, 2012, ss. 15197-15200, s. 15200.

göstermiştir ki, yalnızca taahhüde ilişkin imzanın fiziksel olarak yerinin değiştirilmesi, hatalı beyanda bulunma davranışının dönüştürülmesinde rol oynayabilmiştir. Bunun nedeninin oldukça zımni bir süreç üzerinden işlediği ileri sürülmektedir. Taahhüde ilişkin imzayı baştan atmak, odağı kendi üzerimize çevirmemizi sağlamaktadır. Kendimize yönelen bu odak, daha dürüst davranmamıza yol açar. İsmimizi ve imzamızı baştan kâğıdın üzerinde gördüğümüzde, beyan ettiğimiz bilgiler bizim kim olduğumuzun ve kendimizi nasıl gördüğümüzün bir yansıması olmaya başlayacaktır⁶⁶⁴.

Burada dikkat etmemiz gereken husus, bu sürecin neredeyse tamamen bilinçdışı işlediğidir. İmzamızı ve ismimizi gördüğümüzde bunun bizim beyanlarımızı etkilediğini çoğu zaman fark edemeyiz. Tıpkı pek çok kararımızda olduğu gibi burada da bilinçdışı öğeler davranışımızın yönünü belirlemektedir. Uyma davranışı inşasında oldukça önemli bir yer tutan bu bilinçdışı kararlar, eğer doğru şekilde uyarılabilirse, oldukça zahmetsiz ve ekonomik bir şekilde davranışları düzenlemek mümkün olacaktır. Bunun için ise bilişselciliğin sunduğu bilgilerden yararlanmamız gerekir.

Bilişselciliğin gelişmelerini ayrıntılı biçimde sunan kitabı “*Thinking Fast and Slow*”⁶⁶⁵’da Daniel Kahneman, beynimizin aslında bizim düşündüğümüz ve umduğumuz kadar sistematik ve rasyonel biçimde düşünce üretmediğini ileri sürmektedir⁶⁶⁶. Beynimizin iki farklı sisteme göre çalıştığını söyleyen Kahneman, birinci sistemin hızlı, sezgisel, otomatik olarak çalıştığını ve bu sistemi hızlı olmamız gereken zamanlar ile günlük işlerin yürütülmesinde kullandığımızı; ikinci sistemin ise önemli ölçüde daha yavaş ve daha ihtiyatlı olup, çok daha fazla efor gerektirdiğini söylemektedir. Hızlı ve sezgisel olduğu için hataya oldukça açık olan birinci sistem, çoğunlukla bilinçdışı olarak devreye girer. Çoğu halde birinci sistemin, daha incelikli düşünen ikinci sistemin davranışlarımıza rehberlik etmesini engellediğini ve kendini

⁶⁶⁴ Shu, Mazar, Gino, Ariely, Bazerman, “Signing at the Beginning Makes Ethics Salient and Decreases Dishonest Self-Reports in Comparison to Signing at the End”, s. 15197.

⁶⁶⁵ Eserin Türkçe çevirisi “Hızlı ve Yavaş Düşünme” başlığı ile dilimize kazandırılmıştır, bkz. Daniel Kahneman, **Hızlı ve Yavaş Düşünme**, çev. Filiz Deniztekin, Osman Ç. Deniztekin, İstanbul, Varlık Yayınları, 2017.

⁶⁶⁶ Daniel Kahneman, **Thinking, Fast and Slow**, New York, Farrar, Straus and Giroux, 2011, s. 10.

devreye sokup bizi yönlendirdiğini bilinç düzeyinde fark edemeyiz⁶⁶⁷. Psikolog Jonathan Haidt, birinci ve ikinci sistemleri ifade etmek için “fil ve binici” metaforundan yararlanmıştır⁶⁶⁸. Birinci sistem, fildir; sezgisel ve otomatik bilinçdışı bilişe göre hareket eder. İçgüdülerinin yönlendirmesindedir. Sistem iki ise binicidir. Bilinçli bir bilişle hareket eder ve fili yönlendirir. Fakat ne var ki, fil, içgüdüler, otomatik davranış ve kararlar gibi pek çok alanda kontrolü elinde barındıran sistemdir⁶⁶⁹.

Çoğunlukla filin kontrolde olduğunu kabul etmek, hukuk ve davranış alanında ve dolayısıyla uyma davranışı hususunda büyük önem arz etmektedir. Zira yasa koyucu ve uygulayıcılar, oluşturdukları yasaların ve aldıkları kararların muhataplarının genellikle rasyonel düşünce ile ve derinlemesine ölçüp tartarak davranışta bulunduğunu varsayar. Ve fakat eğer bilişsel psikolojinin söylediği gibi davranışlarımızın çoğunu bilinçdışı olarak gerçekleştiriyorsak, yasa koyucu ve hukuk uygulayıcıların biniciye değil file nasıl ulaşabileceğini tespit etmesi büyük önem arz edecektir.

Bu duruma bir de beynin gelişim süreçleri ve yaş faktörü eklendiğinde durum daha da karmaşılaşmaktadır. Çocuklukta ve ergenlikte davranışların kontrolü çok daha güç gerçekleşir. Yaşın ilerlemesiyle çocuk yahut genç daha mantıklı ve daha rasyonel hale gelir. Sinapsların budanması (*synaptic pruning*) olarak adlandırılan süreç ile kişinin beyni, rasyonel olmayan kararlara yol açacak dalları budayarak, rasyonel olan düz yoldan daha hızlı ve daha kararlı biçimde gidebilmesine yardımcı olur. Böylece beynin, davranışları istenen biçimde yönlendirme kapasitesi daha etkin hale gelmektedir⁶⁷⁰. Fakat beynin gelişimi ile ergenlerin makul karar verebiliyor olması muhakkak o makuliyete göre davranacağı anlamına gelmemektedir. Bilişsel gelişime rağmen, psikolojik olgunluk (*psychological maturity*) olarak adlandırılan ve

⁶⁶⁷ Kahneman, **Thinking, Fast and Slow**, s. 20 vd.

⁶⁶⁸ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 138.

⁶⁶⁹ Jonathan Haidt, **The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion**, New York, Pantheon Books, 2012, s. 45 vd.

⁶⁷⁰ Samantha Schad, “Adolescent Decision Making: Reduced Culpability in the Criminal Justice System and Recognition of Capability in Other Legal Contexts”, **Journal of Health Care Law and Policy**, Cilt: 14, Sayı: 2, 2011, ss. 375-403, s. 379-380.

sorumluluk, perspektif yahut ölçülülük gibi hususları ifade eden gelişim düzeyi bağlamında hâlâ yetişkinlerden geridedirler. Örneğin akran baskısına göğüs germe, davranışlarının sonuçlarını öngörebilme yahut dürtüsel davranışları kontrol altına alabilme yetileri hâlâ gelişme aşamasında seyretmektedir⁶⁷¹.

Bilişsel düzeydeki gelişimin, psikolojik olgunluk tarafından yakalanamaması hali “ikili sistem modeli” (*dual-systems model*) olarak adlandırılmaktadır⁶⁷². Bunun iki farklı çıktısından bahsedebiliriz. Öncelikle bu durum, ergenlikte niçin hukuk ihlali davranışına yönelme oranının yüksek olduğuna ilişkin bir açıklama sunmaktadır. İkinci olarak ise, psikolojik olgunluk bilişsel gelişime paralel hale geldiğinde, başka bir ifadeyle iki gelişim süreci dengelendiğinde, uyma davranışının yeniden inşa edilebileceğidir. Yapılan çalışmalara bakıldığında, ergen suçluların yalnızca çok küçük bir oranda yetişkinliklerinde ihlal kariyerine devam ettiği görülmektedir⁶⁷³.

2. ZİHİNSEL KESTİRMELER

Daniel Kahneman ve Amos Tversky uzun süren çalışmaları sırasında insanların istatistikler konusundaki sezgilerinin doğru olup olmadığını anlamaya çalışmıştır. Bunu araştırmaya öncelikle kendi sezgilerinin, olgusal bulgularla ne kadar uyumlu olduğunu inceleyerek başlamışlardır. Ortaya çıkan sonuç, yılların araştırmacılık ve eğitimcilik birikimine rağmen sezgilerinin son derece taraflı olduğu, neye inanmak istiyorlarsa sonucun o olması gerektiğine ilişkin bir eğilim gösterdikleridir⁶⁷⁴. Çalışmalarının devam eden evrelerinde, insanların belirsiz durumlarda zor kararlar vermeleri gerektiğinde hızlı ve dürtüsel hareket eden birinci

⁶⁷¹ Schad, “Adolescent Decision Making: Reduced Culpability in the Criminal Justice System and Recognition of Capability in Other Legal Contexts”, s. 376.

⁶⁷² Schad, “Adolescent Decision Making: Reduced Culpability in the Criminal Justice System and Recognition of Capability in Other Legal Contexts”, s. 377.

⁶⁷³ Mulvey, LSteinberg, Piquero, Besana, Fagan, Schubert, Cauffman, “Trajectories of Desistance and Continuity in Antisocial Behavior Following Court Adjudication Among Serious Adolescent Offenders”, s. 470.

⁶⁷⁴ Kahneman, **Thinking, Fast and Slow**, s. 7; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 143.

sistemlerinin, yani filin, devreye girip “kestirme” (*heuristics*)⁶⁷⁵ olarak adlandırılan bulgulara ulaştığını ortaya koymuşlardır.

Bu hususta yapılan çalışmalardan birinde, insanlara Amerika Birleşik Devletleri’nde en çok ölüme neden olan olgunun ne olabileceği sorulmuş ve seçenekler olarak da kasırğa, kalp krizi, kaza, yıldırım, gıda zehirlenmesi ve diyabet gibi nedenler sunulmuştur. Örneklemin yaklaşık yüzde 80’i en çok ölüme kazaların sebep olmuş olacağı yönünde tahminde bulunmuştur. Ne var ki gerçekte kalp krizi, kazaların yaklaşık iki katı kadar ölüme neden olmuştur. Aynı şekilde kazaların diyabetten daha fazla ölüme neden olacağı düşünülmüş ve fakat diyabetin ölüme yol açma oranı kazalardan yine oldukça yüksek seyretmiştir⁶⁷⁶. Bu cevapların arka planında çalışan mekanizma, “zihinsel kestirme” (*availability heuristic*) olarak adlandırılmaktadır⁶⁷⁷. Buna göre bir karar vermemiz gerektiğinde, aklımıza ilk gelen örneklerin oluşturduğu bilgiye dayanmamız oldukça olasıdır. Bu örnekler birçok farklı kanaldan kaynaklanabilir, fakat basın bu kaynakların en önemlilerinden biridir. Buradaki sorun, basında yer alan olayların genelde sıra dışı, alışlagelmeyen ve şaşırtıcı örnekler arasından seçiliyor olmasıdır. Haberlerde, birinin kasırğa sebebiyle öldüğünü izlememiz, kalp krizinden yaşanan ölümleri izlememizden daha yüksek ihtimaldir. Dolayısıyla maruz kaldığımız ölüm haberleri, genellikle sıra dışı olan örneklerdir. Bundan hareketle, ölüm sebeplerinin olasılıkları üzerine düşündüğümüzde zihinsel kestirme devreye girecek ve haberlerde maruz kaldığımız enteresan ölüm sebeplerini sıkça yaşanan olaylar gibi algılamamıza yol açacaktır. Aklımıza daha çabuk gelen, daha genel geçer olduğunu düşündüğümüz seçenek olacaktır. Böylece zihinsel kestirme, doğru olmayan sonuçlara ulaşmamıza neden olmaktadır⁶⁷⁸.

⁶⁷⁵ Cass R. Sunstein, “Moral Heuristics”, **John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper**, Sayı: 180, 2003, ss. 1-22, s. 2.

⁶⁷⁶ Paul Slovic, Baruch Fischhoff, Sarah Lichtenstein, “Rating the Risks”, **Environment Science and Policy for Sustainable Development**, Cilt: 21, Sayı: 3, 1979, ss. 14-39, s. 16.

⁶⁷⁷ Valerie S. Folkes, “The Availability Heuristic and Perceived Risk”, **Journal of Consumer Research**, Cilt: 15, 1988, ss. 13-23, s. 13.

⁶⁷⁸ Timur Kuran, Cass R. Sunstein, “Availability Cascades and Risk Regulation”, **Stanford Law Review**, Cilt: 51, 1999, ss. 683-768, s. 718.

Zihinsel kestirmeler, bizi yanlış sonuçlara ulaştırırken, hukuk politikasının yönünü ve uygulamasını da etkileyebilir. İnsanlar televizyonda olağandışı riskleri sıklıkla gördüğünde, bu risklerin olasılığı hakkında yanlış bir algıya kapılabilir ve hukuk koyucuları bu risklerin azaltılması için düzenlemeye gitmeye çağırabilir. Sunstein ve Kuran bu durumu basamaklı bir gidişata benzetmektedir: medya ilgi çekici haberler aracılığıyla kamuoyunda panik yaratmakta, bu da yanlış yönlendirilmiş bir siyasa yahut hukuk cevabına yol açmaktadır⁶⁷⁹.

Zihinsel kestirmeler aynı zamanda hukuka uyma veya uymama davranışına yönelik vereceğimiz karar üzerinde de etkili olabilir⁶⁸⁰. Hukuk ihlaliyle ilgili bilgi ve haberleri ne kadar sık duyarsak bunların gerçekleşme sıklığının da o kadar yüksek olduğuna yönelik bir algı oluştururuz. Daha önce toplumsal etkide bahsedildiği üzere, toplumun diğer fertlerinin hukuku ne oranda ihlal ettiğini düşünürsek, bizim de ihlal gerçekleştirme olasılığımız o oranda artacaktır. Elbette ki medya, hukuka uyan çoğunluğun ilgi çekici olmayan hikâyelerindense, hukuku ihlal eden azınlıktaki bireylerin ilginç öykülerini okuyucu ve izleyicilere taşıyacaktır. Biz bu ikinci grup hikâyelere maruz kaldıkça, birinci sistemimiz toplumda genelgeçer olan norma ilişkin hataya düşecek ve uyma davranışına ilişkin kararlarımızı bu algıya göre yönlendirecektir⁶⁸¹. Benzer şekilde medyada yer alan ayrımcılıkla, polis şiddetiyle yahut yolsuzlukluklarla ilgili haberler, prosedüral adalete ilişkin güvenimizi azaltmak suretiyle uyma davranışı eğilimimize zarar verebilmektedir. Zira burada da zihinsel kestirmeler devreye girerek, haberlerde gördüğümüz usulsüzlüğün her gün gerçekleşen bir olay olduğuna ilişkin bir algı oluşacaktır. Literatürde “temsilde kestirme” (*representativeness heuristic*) olarak ifade edilen ve hukuk ihlalinin kendisinden ziyade zihnimizde oluşan kestirme temsillere, başka bir ifade ile basamaklılara odaklanmamızı sağlayan husus, özellikle arama-durdurma uygulamasında bahsi geçen ırka yahut sosyo-ekonomik sınıfa dayalı ayrımcılıklara

⁶⁷⁹ Kuran, Sunstein, “Availability Cascades and Risk Regulation”, s. 721.

⁶⁸⁰ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 145.

⁶⁸¹ Kuran, Sunstein, “Availability Cascades and Risk Regulation”, s. 767.

oldukça kullanışlı bir kapı aralamakta ve bu durum da prosedüral adalet duygumuzu ve dolayısıyla uyma davranışı eğilimimizi zedelemektedir⁶⁸².

Birinci sistemin otomatik olarak devreye girip davranışlarımızı yönlendirmesine ilişkin bir diğer yaklaşım ise beklenti teorisinde karşımıza çıkar. Mali değerlerin miktarının ve değerın kazanç hanesine mi yoksa kayıp hanesine mi işlendiğinin objektif değil sübjektif olduğunu öne süren “beklenti teorisi” (*prospect theory*), klasik faydacı teoriye bir eleştiri niteliği taşır⁶⁸³. Buna göre maddi değerler, kişiden kişiye ve durumdan duruma göre değişen bir sübjektiviteyi haizdir. Örneğın 1000 lira bir milyoner ile sıradan bir kişi için farklı değerleri ifade edecektir. Ayrıca sıradan kişi için 100 lira ile 200 lira arasındaki fark, 900 lira ile 1000 lira arasındaki farktan daha büyük bir değere karşılık gelmektedir. Bunun yanı sıra bulguların husus, aynı maddi değerin, kazanç mı yoksa kayıp mı olduğuna göre farklı değer algısına yol açtığıdır. “Kayıptan kaçınma” (*loss aversion*) olarak isimlendirilen bu eğilime göre, kayba yönelik korkumuz, kazanca yönelik umudumuzdan daha kuvvetlidir. 100 lira kaybetmenin yaratacağı acı, 100 lira kazanmanın meydana getireceği hazdan daha etkilidir. Kaybetmeden kaçınma eğilimi sebebiyle kaybı bertaraf edebilmek adına daha büyük riskler alma yönünde tercih geliştiririz⁶⁸⁴. Fil ve binici metaforuna geri dönecek olursak, kayıp ve kazanç ikilemi durumunda, birinci sistemi ifade eden fil, ikinci sistemi ifade eden binicinin doğru bir matematik hesabı yapmasına müsaade etmeksizin, sübjektif ve irrasyonel analizini yapar ve davranışımızın yönünü belirler.

Beklenti teorisinin hukuk ve davranış alanındaki izdüşümünü en berrak biçimiyle vergi hukuku alanında görmekteyiz. Çalışmalar, önceden yüksek bir vergi oranıyla aylıklardan kesilen ve sonrasında fazlası kişinin beyanına binaen iade edilen vergilendirme tipinde, maaş alındıktan sonra kişinin kendi eliyle vergisini ödediği sisteme göre çok daha az vergi kaçakçılığı gözleendiğini ortaya koymuştur⁶⁸⁵. Zira ilk

⁶⁸² Kahneman, **Thinking, Fast and Slow**, s. 269 vd.

⁶⁸³ Daniel Kahneman, Amos Tversky, “Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk”, **Econometrica**, Cilt: 47, Sayı: 2, 1979, ss. 263-291, s. 264.

⁶⁸⁴ Kahneman, Tversky, “Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk”, s. 268-269.

⁶⁸⁵ Albert Schepanski, Teri Shearer, “A Prospect Theory Account of the Income Tax Withholding Phenomenon”, **Organizational Behavior and Human Decision Processes**, Cilt: 63, Sayı: 2, 1995, ss. 174-186, s. 183-184.

senaryoda kişi, yapması gereken işlem sonucunda para alacak, diğesinde ise para verecektir. Üstelik biraz önce üzerinde durduğumuz gibi, para kaybedecek olmanın olumsuzluğu, para elde edecek olmanın mutluluğundan daha yüksek bir etki doğurmaktadır. Kayıp ve kazanç davranışlarını doğru bir şekilde okumak, hukuk politikasında yapılacak küçük değışikliklerle uyma davranışının arttırılmasını sonuçlayabilecektir.

Tüm bunları toplamak adına söylenebilir ki hukuk, davranışlarımızı bilişsel süreçlerimizin filtresinden geçirerek şekillendirmekte ve kendisinin şekillenmesinde de otomatik ve hataya açık birinci sistemin etkisi bulunmaktadır. Bu süreç kendini tamamlayan bir çembere benzetilebilir. Olasılıkları, riskleri, kâr-zarar oranlarını bu gözlüğün merceğinden algılarız. Tam da bu sebeple bilişsel süreçleri doğru anlayabilmek, yolu aydınlatmak adına elzem hale gelmektedir.

Dürtme kitabının yazarlarından Cass Sunstein, bilişsel önyargıların yol açabileceğı bir diğeri hususun ise terör riskinin olduğundan daha fazla algılanması ve bunun sonucunda da orantısız biçimde maliyetli düzenlemelerin getirilmesi ile hem finansal olarak hem de toplumsal olarak gereksiz bir yükün altına girilmesi ve aslında bunların gerçekte, algılananın çok altında bir risk için yapılması gibi bir soruna yol açması olarak işaret eder⁶⁸⁶. Bunu bertaraf edebilmek adına, Sunstein, hukuk yapımı için kâr-zarar analizi üzerinden katı bir rasyonel karar mekanizması ile çalışmayı ve böylece sadece gerçek risklere yönelik ve orantılı ölçüde kaynak ayırmayı önermektedir⁶⁸⁷.

Bunun yanı sıra hukukun, vatandaşları önyargılardan arındırmak üzere bir araç olarak kullanılıp kullanılamayacağı da araştırmalara konu olmuş, hukuk muhataplarının gerçekleşme olasılığı çok düşük olan riskler için gereğinden fazla önleme başvurmasını ve tam tersi şekilde iyimser bir zihinsel kestirmeden kaynaklanacak şekilde, gerçekleşme olasılığı hayli yüksek olan riskler için yeterli

⁶⁸⁶ Cass R. Sunstein, "Terrorism and Probability Neglect", **The Journal of Risk and Uncertainty**, Cilt: 26, Sayı:2-3, 2003, ss. 121-136, s. 128.

⁶⁸⁷ Cass R. Sunstein, "Cognition and Cost-Benefit Analysis", **John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper**, Sayı: 85, 1999, ss. 1-40, s. 13.

önlemi almamasını bertaraf edebilecek düzenlemelere yönelik potansiyel üzerinde durulmuştur⁶⁸⁸. Bu yolla gerçekten yüksek risklere yönelik önlemlerin arttırılması ile olası kayıplar önlenebilecek ve düşük riskler için ayrılan bütçenin düşürülmesi sağlanabilecektir.

3. UYMA DAVRANIŞINI TEŞVİK ETME

Bilişsel düzeyde çalıştırılabilecek bir diğer mekanizma ise “teşvik” (*priming*) olarak adlandırılmaktadır. Bu bağlamda teşvik, bilinç dışı süreçlerin harekete geçirilmesi yoluyla uyma davranışının bu alanda kurulmasına yönelik girişimi ifade eder. Bu yöntemle uyma davranışının arttırıldığını gösteren örneklerden biri İngiltere’deki New Castle Üniversitesi kafeteryasında gerçekleştirilen bir uygulamadır⁶⁸⁹. Kafeterya çalışanları, öğrencilerin yemek tepsilerini masalarda bırakması sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Kural her ne kadar yemek bittikten sonra tepsiyi, belirlenen alana götürmek ise de öğrenciler çoğunlukla tepsileri masalarda olduğu gibi bırakmaktadır. Bir grup araştırmacı, bu sorunu çözmek adına bir yol denemiş ve kafeteryanın duvarlarındaki çiçek görsellerini, “göz” görselleriyle değiştirmiştir. Bu dekorasyon değişikliği, tepsilerini belirlenen alana götüren öğrenci sayısını ikiye katlamıştır. Gerçekte onları izleyen kimse olmamasına rağmen, yalnızca izlenme imajı veren görseller bile davranışların dönüşmesinde etkili olmuştur. Araştırmacılar daha sonra duvardaki bu görsellere tepsilerin ilgili alana götürülmesi gerektiğini hatırlatan bir uyarı yazısı eklemiş ve fakat şaşırtıcı biçimde bu uyarı yazısının uyma davranışı oranına bir etkisi olduğu gözlemlenememiştir. Dolayısıyla burada işe yarayan, uyarının kendisi değil, zımni göstergesi olmuştur⁶⁹⁰. Bu göstergenin, bilinç düzeyinde çalışmış olması pek olası değildir. Zira bu gözler gerçek insanlara ait değildir, gerçek gardiyanlar da öğrencilerin davranışlarını gözetlememektedir. Fakat göz imgesi, bilinçdışı bir düzeyde öğrencilerde izleniyor

⁶⁸⁸ Christine Jolls, Cass R. Sunstein, “Debiasing Through Law”, **NBER Working Paper Series**, Sayı: 11738, 2005, ss. 1-47, s. 6, 10.

⁶⁸⁹ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 150.

⁶⁹⁰ Max Ernest-Jones, Daniel Nettle, Melissa Bateson, “Effects of Eye Images on Everyday Cooperative Behavior: A Field Experiment”, **Evolution and Human Behavior**, Cilt: 32, 2011, ss. 172-178, s. 176.

oldukları algısını yaratmış ve bu algı da öğrencileri uyma davranışı göstermeye teşvik etmiştir.

Teşvikle ilgili bir diğer deney ise kopya çekme davranışı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar bir grup öğrenciye üzerinde bir tasarımcı markası yazan güneş gözlükleri, diğer grup öğrenciye ise o tasarımcı markasının taklidi olduğu belirtilen güneş gözlükleri vermiş ve bunları takmalarını istemiştir. Gerçekte, gözlüklerin tümü orijinaldir. Daha sonra iki gruba da matematik sorularından oluşan bir test sunulmuş, doğru cevapları oranında da ödeme alacakları söylenmiştir. Doğru cevaplar öğrencilerin kendi beyanları üzerinden hesaplanacaktır, dolayısıyla cevabın gerçekten doğru bulunup bulunmadığının kontrolü öğrenciye bağlıdır. Test sonunda tasarımcı markanın gözlüğünü takan öğrenciler arasındaki kopya çekme oranı yüzde 30'da kalırken, sahte gözlük taktıklarını düşünen öğrencilerin kopya çekme oranı yüzde 71'i bulmuştur. Yalnızca sahte gözlük taktığını düşünmek, öğrencileri bambaşka bir konuda sahtekârlık yapmak konusunda teşvik etmiştir⁶⁹¹.

Benzer bir bilişsel etki, Stanford nöroiktisatçılarından Baba Shiv'in yürüttüğü enerji içeceği deneyinde de kendini göstermiştir. Deneyde iki denek grubuna aynı enerji içeceği verilerek bu içecek sayesinde "üstün işlevsellik" kazanacakları vaat edilmiştir. Bir grup denekten içeceğin tam fiyatı alınırken, diğer denek grubundan oldukça indirimli bir fiyat talep edilmiştir. İçeceği içtikten sonra her iki denek grubundan da aynı bulmacaları çözmeleri istenmiştir. Sonuçlara göre indirimli fiyatı ödeyen denekler, tam fiyat ödeyen deneklere kıyasla yüzde 30 daha az soruya cevap verebilmiştir. Bu sonuç, aynı içeceği içen deneklerin, yalnızca daha düşük ücret ödedikleri için içeceğin etkisine yönelik daha düşük beklenti içinde olmaları ile açıklanmıştır. Bu deneyin sonuçları, tüketici davranışında sıkça görülen, pahalı olanın iyi olduğuna ilişkin zihinsel yargı ile doğrudan paralellik içermektedir⁶⁹².

⁶⁹¹ Francesca Gino, Michael I. Norton, Dan Ariely, "The Counterfeit Self: The Deceptive Costs of Faking It", *Psychological Science*, Cilt: 21, Sayı: 5, 2010, ss. 712-720, s. 718-719.

⁶⁹² Jonah Lehrer, *Karar Anı: Beynimiz Karar Vermemizi Nasıl Sağlıyor?*, çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2019, s. 157-158.

Bir başka örnek ise kütüphane görüntüsünün kişilerin davranışları üzerindeki etkisini ortaya koymuştur. Trenlerin kimi vagonlarının “sessiz” vagon olarak belirlenmesi pek çok ülkede uygulanmakta olup, Hollanda da bu örneklerden biridir⁶⁹³. Bu vagonlar, tren yolculuğu sırasında çalışmak, okumak, uyumak yahut yalnızca sessizlik içinde seyahat etmek isteyen yolcuların kullanımı için belirlenmiş ve ayrıştırılmıştır. Ne var ki zaman zaman bu sessiz vagonlarda oturan yolcuların bazıları aralarında konuşmakta, telefon görüşmesi yapmakta yahut dinledikleri müziğin sesini etraftan duyulacak şekilde açmaktadırlar. Bu hususa çözüm bulmak için bir davranış deneyi gerçekleştiren danışmanlar, sessiz vagonların duvarlarını panoramik kütüphane görselleriyle kaplamışlardır. Bu dekorasyon değişikliği üzerine birkaç hafta gözlem yapan araştırmacılar, hem daha az sayıda kişinin konuştuğunu hem de konuşanların daha az gürültüye neden olduğunu ortaya koymuşlardır⁶⁹⁴. Burada teşvik olarak kullanılan kitap yahut kütüphane görüntüsü, doğrudan sessiz olmaya yönelik bir uyarıda bulunmamakta yahut doğrudan sessizlik anlamına gelmemektedir. Fakat üst üste kitapların bulunduğu bu görüntü, sessizliğin kural olduğu kütüphane mekânına yaptığı gönderme ile sessizlik davranışını teşvik etmiştir. Bu da toplumsal kurallar ile bilişsel teşvikin güçlü bir kombinasyonunu ortaya koymuştur. Psikolojide mekân ve çevrenin kural belirlemesi, “durumsal normlar” (*situational norms*) olarak ifade edilmektedir. Bu kurallar belirli mekânları belirli norm tipleri ile bağlantılandırmaktadır⁶⁹⁵. Uyuma davranışı için kullanışlı olabilecek biçimde, bu kuralları doğrudan bağlantılı olduğu mekânların dışında da ilgili mekâna ilişkin ufak bir hatırlatıcı üzerinden teşvik etmek mümkün olabilmektedir⁶⁹⁶. Kimi mekânları uyuma davranışı ile kimilerini ise hukuk ihlaliyle bağdaştırdığımızı düşünürsek, daha önce üzerinde durduğumuz Kırık Cam teorisinde ele alındığı gibi, düzenli ve bakımlı

⁶⁹³ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 153 vd.

⁶⁹⁴ <http://www.novimores.nl/2012/10/gedragsverandering-in-de-stiltecoupe/>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 31.10.2019.

⁶⁹⁵ Henk Aarts, Ap Dijksterhuis, “The Silence of the Library: Environment, Situational Norm, and Social Behavior”, **Journal of Personality and Social Psychology**, Cilt: 84, Sayı: 1, 2003, ss. 18-28, s. 18.

⁶⁹⁶ Aarts, Dijksterhuis, “The Silence of the Library: Environment, Situational Norm, and Social Behavior”, s. 22.

olmayan çevrelerin hukuk ihlaline yol açmasına ilişkin bulguları da desteklemiş oluruz.

Uyma davranışının bilinçdışı mekanizma aracılığıyla ve teşvik eliyle inşa edilmesi oldukça cazip bir yöntem gibi gözükmektedir. Zira, teşviklerin bizi istediğimiz sonuca götürdüğünü kabul ettiğimizde, bu sonucu oldukça düşük bir maliyetle elde etmiş oluruz. Ek bir hukuk icrasına, prosedüral adalete yönelik iyileştirmeye veya toplumsal normlara bir referansa ihtiyaç kalmaz. Üstelik bilinçdışı çalıştıkları için, hukuka veya ilgili yaptırımlara ilişkin derin bir bilgiye sahip olmamız da gerekmez. Teşvikle ilgili görünen en büyük dezavantaj, karşılaşabildiğimiz örneklerin genellikle yalnızca oldukça kk ihlalleri ilgilendiren meselelerle sınırlı kalmış olmasıdır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

UYMA DAVRANIŞININ UYGULAMADAKİ GÖRÜNÜMÜ: ŞİRKET DAVRANIŞINDA UYMA

IV. UYMA DAVRANIŞININ UYGULAMADAKİ GÖRÜNÜMÜ: ŞİRKET DAVRANIŞINDA UYMA

Uyma davranışının, uygulamada, konuyu uzmanlık edinmiş kişiler tarafından yürütüldüğü alan, özellikle çok uluslu şirketler ve bu şirketlere danışmanlık hizmeti veren hukuk büroları bünyesinde yer alan uyum yönetimi sistemleridir (*compliance management systems*). Alanın uygulamadaki tezahürü olması bakımından önem arzettiği düşünülen şirket davranışında uyma hususu, teorinin pratik ile buluşturulması amacıyla mercek altına alınmıştır.

Ticari arenada şirketler, çalışanlarının hukuka uygun davranma yükümlülüklerini güvence altına almak adına rehber niteliğinde belirli kurallar oluşturmak, bu kuralları yayınlamak suretiyle çalışanları bilgilendirmek ve uygulamanın bu kurallarla paralel götürülmesi adına denetim sistemlerini sürekli çalışır vaziyette tutmak durumundadır⁶⁹⁷. Kurumlarda bu işlevi yerine getirmek adına uyum yönetimine yer verilmesinin temel amacı, rüşvet, karapara aklama, terör finansmanı, vergi kaçakçılığı ve ticari sırların ifşası başta olmak üzere tüm hukuk ihlallerinin önlenmesi ve böylece hem kurumsal itibarın korunması hem de hukuki ve cezai sonuçlardan kaçınmaktır⁶⁹⁸. O halde şirket davranışı bağlamında uyma;

“...suçları, kabahatleri, sorumluluk hallerini ve işletme bakımından olumsuz sonuçları bulunan diğer olayları önlemek için yürürlükteki

⁶⁹⁷ Gökhan Gökçe, “Ticari Yaşamda Compliance Uygulamaları”, **Türk-Alman Hukuk Sempozyumu: Teori ve Uygulama Açısından İşletmelerde Hukuk Kurallarına Uygun Hareket Etme Tartışmaları**, ed. Erhan Temel, Adem Sözüer, Ankara, Adalet Yayınevi, 2013, ss. 42-49, s. 42.

⁶⁹⁸ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 76.

*mevzuatla ve işletme veya işletmeler birliği tarafından konulan kurallarla uyumlu davranma olarak tanımlanabilir*⁶⁹⁹. ”

Daha kısa biçimde ifade edilmek istendiğinde şirket davranışında uyma, “bir işletmenin mümkün olan en iyi organizasyon ile sorumluluktan kaçınmasıdır⁷⁰⁰.” Şirket davranışında uyum konusunun biri içeriye diğeri de dışarıya yönelik olarak iki cephesi bulunduğu ifade edilmektedir. Buna göre şirketlerde uyma davranışının dış cephesinde, şirketin yasalara uyumunun sağlanması ve denetlenmesi söz konusu iken herhangi bir ihlal durumunda şirket bünyesinde kimin yahut kimlerin, hangi sebeplerle ve hangi dereceden sorumlu olacağı hususu iç cepheyi oluşturur. İç cephedeki sistemin etkin biçimde işlemesi, dış cephede ortaya çıkabilecek olası sorunları aza indirmek açısından elzemdir⁷⁰¹. Bir başka deyişle uyumun şirketlerdeki amaçlarından biri yasa ihlallerini önleyen bir mekanizma oluşturmak iken bir diğer amacı daha geniş perspektiften bir kriz yönetim organizasyonu oluşturmaktır⁷⁰².

Şirket bünyesinde gerçekleştiği iddia edilen ihlalin sonucunda bireysel veya kurumsal düzeyde yaptırıma hükmedilmesine varmadan, bu ihlalin soruşturulduğuna ilişkin bilginin dahi basında yer alması şirketin ticari saygınlığı ve ayrıca borsada gördüğü işlemler bakımından zaman zaman geri döndürülemez zararlar oluşturmaktadır. Tam da bu durum şirketlerin bu tip tehlikelerden korunabilmek adına “iş etiği” (*business ethics*) olarak şemsiye bir kavram olarak tanımlanabilecek ve altında pek çok farklı isimlendirmedeki birimi barındıran departmanlar ve uzmanlaşmış elemanlara yer vermesini sağlamıştır⁷⁰³. Şirketlerin ekonomik suçlardan korunmak amacıyla sistemlerine dahil ettiği birim ve düzenlemelere örnek olarak “risk yönetimi” (*risk management*), “değer yönetimi” (*value management*), “kurumsal yönetim” (*corporate governance*), “dürüstlük/güvenilirlik kuralları” (*integrity*

⁶⁹⁹ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 74. Özellikle ticaret hukukunda uymaya yönelik Türkçe literatür taramasından anlaşılmaktadır ki, uyma yerine uluslararası bir terim haline gelmiş bulunan “*compliance*” terimi kullanılmakta ve Türkçe makale başlıklarında dahi terim bu haliyle yer almaktadır.

⁷⁰⁰ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 32.

⁷⁰¹ Paşlı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 320.

⁷⁰² Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 34.

⁷⁰³ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 73.

codes), “davranış kuralları” (*codes of conduct*) ve “kurumsal sosyal sorumluluk” (*corporate social responsibility*) gösterilebilir. Tüm bu düzenleme ve uygulamalar, bir alt-sistem olarak işletmenin ve elemanlarının hukukiliğin ötesinde bir etik otonomi oluşturmalarını hedeflemektedir⁷⁰⁴. Bu şekliyle uyum, yalnızca hukuki çerçeveye sınırlı kalmamakta, tüm sayılan düzenleme ve kural sistemlerine uygunluğu kapsama dahil etmekte olup bu durum geniş anlamıyla uyuma olarak işaret edilmektedir⁷⁰⁵. Bu kavramlardan yalnızca risk yönetimi, 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu’nda, “Riskin Erken Saptanması ve Yönetimi” kenar başlığıyla madde 378’de kendine yer bulmaktadır⁷⁰⁶.

Şirketlerde bulunan uyum programlarının amacı yalnızca şirket hissedarları, yöneticiler ve çalışanların birbirleri arasındaki davranış kurallarını denetlemek değil aynı zamanda şirketin üçüncü kişilere yönelik davranışları ile şirket uygulamalarının toplumsal sonuçları yönünden de bir denetim gerçekleştirmektir. Üçüncü kişiler bakımından gösterilebilecek en sarıh örnek tüketici iken toplumsal etki için en görünür örneğin çevreye yönelik duyarlılık olduğu işaret edilebilir. Uyuma biriminin iş tanımının geniş ve çeşitli olmasından ötürü, birimin çalışma prensibi şirketin tipine göre oldukça değişiklik göstermektedir. Örneğin ulusal bir şirket ile çokuluslu bir şirketin uyum birimlerinin tâbi olunan düzenlemeler ve piyasanın beklentileri bağlamında uygulamaları farklılaşacaktır. Ancak her şirket bakımından uyum biriminin üç temel fonksiyonu bulunduğu söylenebilir. Bu temel fonksiyonlar; önleyici tedbirlerin alınması, ihlal davranışlarının ortaya çıkarılması ve ihlalin giderilmesine yönelik adım atılmasıdır⁷⁰⁷.

⁷⁰⁴ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 74-75. Altı çizilmesi gereken husus, şirketlerin sosyal sorumluluk gibi alanlara eğilim göstermeye başlamasının sebebi, birden kâr amaçlarından sapmaları yahut toplumsal duyarlılıklarında bir anda artış yaşanması değil de piyasanın sosyal sorumluluk alanında yer almalarını onlardan talep etmesi ve bu talebi gerçekleştirdiklerinde kendilerine rekabetçi bir avantaj sağlamalarıdır. Tüm bu kod ve uygulamalar aslında yeni bir iş yapma biçimi olarak okunabilir; Joel Bakan, **Şirket: Kâr ve Güç Peşinde Patolojik Kurum**, çev. Rahmi G. Ögdül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 176.

⁷⁰⁵ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 33.

⁷⁰⁶ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.

⁷⁰⁷ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 77.

Konu, hukukun şirketler tarafından ihlal edilmesi olduğunda, sokaktaki ihlallerden farklı sonuçların ortaya çıkma potansiyeli bulunmaktadır. Şirket bünyesinde gerçekleşen bir ihlale ilişkin hüküm verilmiş olsa dahi, çoğu durumda yaptırım olarak karşılaşılan para cezaları, şirketler ve onların hissedarları tarafından ödenmekte olup, yöneticiler ve gerçekten bu ihlallere sebep olan çalışanlar üzerinde bu ihlallerden dolayı olumsuz bir sonuç doğmama ihtimali bulunmaktadır. Katlanılan para cezaları ise “iş yapmanın” olağan masraflarından biri gibi görülmektedir⁷⁰⁸.

Bu durumun başat nedenlerinden biri uluslararası bir eğilim olarak ifade edilebilecek biçimde, kurumlara yaptırım uygulanması konusunda etkili olan çekincelerdir⁷⁰⁹. Buradaki esas endişe, büyük finans kurumlarına yaptırım uygulamanın ulusal ve küresel piyasaların dengesini bozma riskidir⁷¹⁰. “Cezaevi için fazla büyük” (*Too Big to Jail*) ifadesinin anlatmak istediği husus da aslında budur; büyük şirketlere uygulanan yaptırımlar, genel anlamda ekonomiye zarar verme riskini barındırmaktadır.

Bu durumu açıklamak için ileri sürülen bir diğer argüman, tekil kişileri, yöneticileri yahut sorumlulukları yaptırıma tâbi tutmanın, “şirket kültürü”nü uyma davranışı yönünde dönüştürmeye elverişli adımlar olmadığı, sonuç almak için doğrudan işbu şirket kültürünün hedefe konulması gerekliliğine ilişkindir. Şirket kültürü ile anlatılmak istenen ise taklit edilerek süregelen tutum ve pratiklerin oluşturduğu bir ağıdır⁷¹¹.

A. KURUMSAL CAYDIRICILIK

1. ŞİRKET DAVRANIŞI VE CAYDIRICILIK KRİTERLERİ

Caydırıcılık, şirket ihlallerinde bireysel ihlallerden daha sorunlu bir alana işaret eder. Tıpkı bireysel ihlallerde bahsettiğimiz gibi yaptırımın kesinliği, ağırlığından daha yüksek etki doğurmakta ve yaptırımın caydırıcılığı harekete geçirebilmesi için

⁷⁰⁸ Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 160.

⁷⁰⁹ Brandon L. Garrett, *Too Big to Jail: How Prosecutors Compromise with Corporations*, Massachusetts, Harvard University Press, 2014, s. 1-2.

⁷¹⁰ <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/10/loretta-lynch-fumbled-hsbc-jail-attorney-general>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 05.11.2019.

⁷¹¹ Garrett, *Too Big to Jail: How Prosecutors Compromise with Corporations*, s. 47.

uygulanma kesinliğinin belirli bir oranın üzerinde olması gerekmektedir. Fakat şirket ihlallerine ve ihlallerin sorumluluğuna ilişkin belirsizlikler ve üstelik kurumların genellikle karmaşık olan organizasyonları sebebiyle bu kesinlik barajını tutturmak daha da zorlaşmaktadır. Yaptırımın ağırlığının ise olumsuz bir etkisi dahi olabileceği zira daha ağır yaptırımdan kaçınmak adına ihlalin örtbas edilmesi hususunda daha büyük yatırım yapılmasının söz konusu olabileceği ileri sürülmektedir⁷¹².

Caydırıcılıkla ilgili ikinci zorluk, caydırıcılığın sübjektifliğidir⁷¹³. Çoğu halde caydırıcılığın asıl muhatabı olmaları beklenen şirket yöneticileri yaptırımın kesinliği yahut ağırlığından haberdar değildir. Eğer olası failin algısında bu kriterlere ilişkin bir izlenim bulunmuyorsa, yaptırımların caydırıcılık etkisi de düşük seyredecektir. Bu algının ise potansiyel failin bu tür uygulamalara ilişkin etrafında gördükleri, duydukları, şahit oldukları temelinde şekillenmesi olasılığı yüksektir. 2005 yılında şirketlerin yönetici kadroları üzerinde yapılan bir çalışmada, benzer alandaki diğer şirketlerin gerçekleştirdikleri ihlaller ve katlandıkları yaptırımlar hakkındaki bilgileri ve bu bilgilerden hareketle davranış değişikliğinin oluşup oluşmadığı araştırılmıştır. Elde edilen çıktılarından ilki, yöneticilerin, diğer şirketlerin katlandıkları yaptırımlara ilişkin bilgilerinin gerçeği yansıtmaktan oldukça uzak olduğudur. Bir örnek olarak, yalnızca Louisiana eyaletinde bir yıllık süre içerisinde otuz bir şirket yaptırıma maruz kaldığı halde, muhataplar yalnızca sekiz örneği hatırlayabilmiştir⁷¹⁴. Ayrıca muhataplar, daha ziyade ihlallerin kendisini hatırlamakta, ihlale karşı uygulanan yaptırımlara yönelik hafızalarında kayda değer bir bilgi bulunmamaktadır. Üstelik muhatapların hatırladığı vakalar, tespit edilen ihlaller arasında en ağır yaptırımların uygulandığı ve hatta hürriyeti bağlayıcı cezalara hükmedilen örneklerdir⁷¹⁵. Ortaya konulmuştur ki, muhataplar sistematik olarak yaptırımın ağırlığı ve kesinliğini

⁷¹² Garry C. Gray, Susan S. Silbey, “Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance”, **American Journal of Sociology**, Cilt: 120, Sayı: 1, 2014, ss. 96-145, s. 132 vd.; Erica L. Plambeck, Terry A. Taylor, “Supplier Evasion of a Buyer’s Audit: Implications for Motivating Supplier Social and Environmental Responsibility”, **Manufacturing & Service Operations Management**, Cilt: 18, Sayı: 2, 2016, ss. 184-197, s. 189.

⁷¹³ Apel, “Sanctions, Perceptions, and Crime: Implications for Criminal Deterrence”, s. 75.

⁷¹⁴ Thornton, Gunningham, Kagan, “General Deterrence and Corporate Environmental Behavior”, s. 272.

⁷¹⁵ Thornton, Gunningham, Kagan, “General Deterrence and Corporate Environmental Behavior”, s. 279-283.

gerçekte olduğu versiyona göre daha hafif varsaymakta ve hatırlamaktadırlar. Buradan çıkan bir diğer sonuca göre, hukuk uygulayıcılarının, şirket ihlallerine yönelik ihlalleri tespit etmesi ve hatta yaptırıma bağlaması, davranış dönüştürme bakımından yeterli olmamakta, bunun şirketlerdeki karar verici mercilere ve onların algı dünyalarına tercüme edilmesi de gerekmektedir.

2014'te gerçekleştirilen bir meta-analiz çalışmasında, devletin resmi yaptırımlarının şirket suçu davranışı üzerindeki caydırıcılık etkisi hem bireysel hem de şirket bazında incelenmiştir⁷¹⁶. Şirket suçu için verilen tanım, bir şirketin veya şirket çalışanının, şirket adına gerçekleştirdiği eylemin hukuk tarafından tanımlanmış ve yaptırıma tâbi tutulmuş bir eylem olmasıdır⁷¹⁷. Yürütülen meta-analizde ulaşılan sonuçlar, şirket suçları üzerinde yaptırım unsurunun herhangi bir caydırıcılık etkisi bulunmadığını göstermiştir. Yaptırımların etkiden yoksunluğu hem bireysel hem de tüzel kişilik düzeyinde benzer şekilde kendini göstermiştir. Yaptırımın ağırlığı üzerinden ayrıca bir karşılaştırmalı analiz yürütülmüş ve fakat yine göze çarpan bir caydırıcılık etkisine rastlanamamıştır⁷¹⁸. Bu bulgular, bireysel bazdaki ihlaller üzerinden yürütülen çalışmaların sonuçları ile tutarlılık göstermektedir. Büyük yolsuzluklar yapan “şeytani” şirketleri dize getirmek motivasyonu ile yaptırımların artırılması ve yaygınlaştırılması ile ilgili dürtümüze rağmen, bu şirketlerin davranışlarını dönüştürmenin yolu bireysel ve şirket bazlı yaptırımların çoğaltılmasından geçmiyor gibi gözükmektedir. Ne var ki, kimi sektörler bakımından yaptırımın kimi şartlarda caydırıcı etkisi olduğunun bulgulandığına da işaret edilmelidir⁷¹⁹.

⁷¹⁶ Sally S. Simpson, Melissa Rorie, Mariel Alper, Natalie Schell-Busey, “Corporate Crime Deterrence: A Systematic Review”, **Campbell Systematic Reviews**, Cilt: 4, 2014, ss. 1-105, s. 5.

⁷¹⁷ John Braithwaite, **Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry**, Londra, Routledge & Kegan Paul, 1984, s. 6.

⁷¹⁸ Simpson, Rorie, Alper, Schell-Busey, “Corporate Crime Deterrence: A Systematic Review”, s. 29.

⁷¹⁹ Bu yöndeki çalışmalara örnek olarak bkz. Wesley A. Magat, W. Kip Viscusi, “Effectiveness of the APA’s Regulatory Enforcement: The Case of Industrial Effluent Standards”, **The Journal of Law & Economics**, Cilt: 33, Sayı: 2, 1990, ss. 331-360; Jay P. Shimshack, Michael B. Ward, “Regulator Reputation, Enforcement, and Environmental Compliance”, **Journal of Environmental Economics and Management**, Cilt: 50, 2005, ss. 519-540; Wayne B. Gray, Ronald J. Shadbegian, “When and Why do Plants Comply? Paper Mills in the 1980s”, **Law & Policy**, Cilt: 27, Sayı: 2, 2005, ss. 238-261.

Meta-analiz çalışmasında aynı zamanda yaptırımın kesinliğine ilişkin korelasyon da ölçülmüştür. Daha önce üzerinde durulduğu üzere, caydırıcılık teorisinde elimizdeki en güçlü faktör ve tüm çalışmalarda en tutarlı karakteri gösteren değişken yaptırımın kesinliğidir. Ne var ki konu şirket davranışı olduğunda, yakalanma ihtimaline ilişkin algı ile aradaki ilişki oldukça belirsiz ve karmaşık bir yapıya bürünmekte ve sonuç çıkarması zor bir hale gelmektedir. Bireysel bazda, yaptırımın kesinliğinin etkisi bir miktar da olsa sonuçlara yansımıştır. Fakat değişken büyük resim bağlamında incelendiğinde, sonuç çıkarması güç hale gelmektedir. Örneğin, yaptırımın kesinliğinin majör bir faktör olarak kendini gösterdiği çalışmalar yalnızca oldukça ayrıntılı ve uzun süreli olarak, aynı örneklem grubu üzerinde gerçekleştirilen çalışmalardır⁷²⁰. Şirket bazlı ihlallerde, yakalanma oranının etkisi kimi çalışmalarda daha çok ihlale yol açtığı, kimi başka çalışmalarda ise daha az ihlale yol açtığı şeklinde değişkenlik göstermektedir⁷²¹. Buradan çıkaracağımız sonuç, caydırıcılık teorisinin en tutarlı ve en güçlü değişkeninin dahi, konu şirket davranışı olduğunda, yeterince tutarlı bir karakter sergileyemediğidir. Üstelik yaptırımın gerçekleşmesi ihtimalinde dahi, özellikle para cezası yahut tazminat olarak yansıyan yaptırımlar iş yapmanın masraflarından biri olarak bütçe ayrılması gereken bir kalem gibi görülmektedir⁷²².

Altını çizmek gerekir ki, bu sonuçlar şirket suçlarının yaptırımsız kalmasını savunmamızı gerektirmez. Elbette tüzel kişilikler üzerinden gerçekleşen ihlaller de diğer tüm ihlaller gibi ve hiçbir ayrıcalık gözetmeden yaptırıma tâbi tutulmalıdır. Fakat burada incelediğimiz, bu yaptırımın çıktısı olarak ne bekleyebileceğimizdir. Konumuzun doğrudan odağı olması sebebiyle soru, şirket suçlarına uygulanan yaptırım, bireysel ve tüzel kişilik bağlamında davranışları dönüştürebilme amacımıza hizmet edip etmeyeceğidir. Bu soru bizi aynı zamanda yaptırımı şirket ihlalleri ile

⁷²⁰ Simpson, Rorie, Alper, Schell-Busey, “Corporate Crime Deterrence: A Systematic Review”, s. 29-30.

⁷²¹ K. Kuperan, Jon G. Sutinen, “Blue Water Crime: Deterrence, Legitimacy, and Compliance in Fisheries”, **Law & Society Review**, Cilt: 32, Sayı: 2, 1998, ss. 309-338, s. 328 vd.

⁷²² Benjamin van Rooij, Adam Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, **Administrative Sciences**, Cilt: 8, Sayı: 3, ss. 1-38, s. 1. , s. 4; Thornton, Gunningham, Kagan, “General Deterrence and Corporate Environmental Behavior”, s. 273 vd.

savaşta ne şekilde kullandığımızda diğer mekanizmalarla koordinasyon halinde çalışacağı ve uyma davranışı inşasında etkili bir gereç olacağı konusunda da aydınlatılabilme potansiyeline sahiptir.

Yaptırımın şirket ihlalleri üzerinde niçin belirgin bir caydırıcılık etkisi oluşturmadığı hususunda ilk akla gelecek açıklamalardan biri, şirketlerin hukuk ihlaline yönelik yaptırımların gerçekleşme kesinliğinin oldukça düşük seyrettiği olacaktır. Caydırıcılık teorisinin bireysel ayağından biliyoruz ki, caydırıcılığın istenen sonucu doğurabilmesi için yaptırımın uygulanma ihtimalinin belirli bir eşiğin üzerinde olması gerekmektedir. Şirket ihlallerine yönelik olarak bu eşiğin saptandığı bir çalışma bulunmamasının yanı sıra, biraz önce bahsedildiği üzere, yaptırımın kesinliğinin caydırıcılık üzerindeki etkisi dahi bireysel ihlallerde olduğu kadar net bir şekilde ortaya konamamaktadır. Konuyla bağlantılı görülebilecek bir çalışmada, kamuoyundaki algının, sokakta işlenen suçlar bakımından yakalanmanın, beyaz yaka suçlarından ötürü yakalanmaktan çok daha yüksek olasılıkta gerçekleşeceği yönünde olduğu ileri sürülmüştür⁷²³.

Yaptırımın kesinliğine ilişkin incelemede başvurulacak ilk yol, resmi teftiş yahut denetimlerin etkisine bakmaktır. Kurum bünyesinde gerçekleşen hukuk ihlallerini tespit etmeye yönelik yürütülen bu işlemlerin yahut buna ilişkin yalnızca tehdidin artmasının, kurumsal ihlallerin azalmasına yol açtığı bulgulanmıştır. Ayrıca denetimlerin yahut denetim ihtimalinin artması, ihlallere ilişkin şahsi bildirimlerde de artışa sebep olmaktadır⁷²⁴. Başka bir çalışmanın bulgularına göre ise denetçilerin yalnızca kurumda bulunması yahut kuruma geleceklerine ilişkin tehdit dahi, kişilerin şahsi bildirim yapma olasılığını yükseltmektedir⁷²⁵.

⁷²³ Andrea Schoepfer, Stephanie Carmichael, Nicole Leeper Piquero, “Do Perceptions of Punishment Vary Between White-Collar and Street Crimes?”, **Journal of Criminal Justice**, Cilt: 35, 2007, ss. 151-163, s. 159.

⁷²⁴ Kilkon Ko, John Mendeloff, Wayne Gray, “The Role of Inspection Sequence in Compliance with the US Occupational Safety and Health Administration’s (OSHA) Standards: Interpretations and Implications”, **Regulation & Governance**, Cilt: 4, 2010, ss. 48-70, s. 66.

⁷²⁵ Jodi L. Short, Michael W. Toffel, “Coerced Confessions: Self-Policing in the Shadow of the Regulator”, **The Journal of Law, Economics & Organization**, Cilt: 24, Sayı: 1, 2007, ss. 45-71, s. 64.

Fakat ne var ki denetimler uyma davranışını her zaman yükseltiyor diyebilmek mümkün değildir. Örneğin denetimlerin iş kazasından doğan ihlalleri azaltma oranlarını inceleyen bir çalışmada, denetimlerin 1979-1985 arasındaki etkisinin yüzde 19, 1987-1991 arasında yüzde 11 olup, 1992-1998 yılları arasındaki etkinin hesaplamalara dahil edilemeyecek kadar küçük olduğu saptanmıştır. Üstelik denetimler, yalnızca yaralanan işçilerin iş göremez hale gelerek rapor aldığı durumlarda işe yaramakta, işçinin kısmi olarak iş görebildiği ve iş yerinde bulunduğu hallerde hiçbir etki gösterememektedir. Buradan çıkacak sonuç, denetimlerin şirketlerin uyma davranışı üzerinde olumlu etki doğurabilmesinin birtakım doğru şartların oluşmasına bağlı olduğudur. Üstelik denetimlerin ve incelemelerin etki oranları yalnızca sıklığına bağlı olarak değil, aynı zamanda nasıl uygulandıklarına bağlı olarak da değişmektedir. Yine iş kazaları üzerinden yapılan bir çalışmada, yalnızca derinlemesine yürütülen incelemelerin daha az iş kazasına ve daha yüksek uyma davranışına yönlendirme kabiliyeti olduğu bulgulanmıştır. Benzer etki, çok daha sık tekrarlanan ve fakat yalnızca şirketin iş kazası kayıtlarının incelendiği denetimler bakımından ortaya konamamıştır⁷²⁶.

Şirket ihlallerini inceleyen denetçilerin yapması gereken, çoğu zaman üstü oldukça örtülü hukuka aykırılıkları ortaya çıkarmaktır. Bu sebepten ötürü şirket davranışlarının hukuka aykırılıklarının ortaya çıkması güç bir hal almaktadır. Şirketlerin hukuk ihlallerini ortaya çıkarma görevi denetleyici kurumlara düşmekte ve fakat bu kurumların kaynakları da şirket sayıları ve kapsamaları düşünüldüğünde yetersiz kalmaktadır. Bu durum, denetlenme olasılığına ilişkin yüksek bir risk oluşturmak anlamında elimizi zayıflatmaktadır⁷²⁷.

Denetleme kurumlarının kapasite sorununu çözdüklerini varsaysak dahi şirketlerin hukuk ihlallerini ortaya çıkarmak yine de çok kolay olmayacaktır. Zira bu tip ihlallerin büyük bir kısmı teşkilatın kendine özgü düzeni içerisinde

⁷²⁶ Ko, Mendeloff, Gray, “The Role of Inspection Sequence in Compliance with the US Occupational Safety and Health Administration’s (OSHA) Standards: Interpretations and Implications”, s. 61-67.

⁷²⁷ Henry N. Pontell, Kitty Calavita, Robert Tillman, “Corporate Crime and Criminal Justice System Capacity: Government Response to Financial Institution Fraud”, **Justice Quarterly**, Cilt: 11, Sayı: 3, 1994, ss. 383-410, s. 400.

gerçekleşmektedir. Mevzubahis organizasyon şemaları ise ihlal davranışlarını gizlemeye oldukça muktedirdir. Bu gizleme faaliyetinin, denetleme süresince, yani görece kısa bir süre için gerçekleştirilmesi, “Potemkin köyleri” (*Potemkin villages*) metaforuyla ifade edilmektedir⁷²⁸. Bu metafor, İkinci Katharina’yı etkilemek için ziyareti sırasında Gregory Potemkin’in inşa ettiği maket şehirlere yapılan göndermeyi işaret eder. Zira şirketlerin denetim sırasında hukuk ihlali oluşturabilecek işlemlerini saklama işlemi de denetleyicileri etkilemek için ihlalleri gizleyen, göstermelik karton bir şirket oluşturmaya benzemektedir⁷²⁹.

Nitekim, haberli yapılan denetimlerde, denetimin olacağı gün, tüm güvenlik kurallarının uygulanması, temizlik ve düzenin mükemmele yaklaştırılması ve çalışanlara denetçilerin sorularına verecekleri cevapların önceden öğretilmesi oldukça olasıdır. Bu, bir günlük uyma ritüelini, ertesi gün iş yerinin olağan gidişatı takip edecek; dolayısıyla uyma davranışı tesis edilmiş değil, yalnızca ihtiyaç üzerine “gösterilmiş” olacaktır⁷³⁰. Benzer şekilde lojistik şirketlerinin çalışanları olan kamyon şoförlerinin çoğu zaman olması gerekenden uzun olan sürüş saatlerini kayıtlara eksik girerek göstermelik bir uyma davranışı oluşturduğu, kendilerinden bunu talep edenlerin ise çoğunlukla idareci yahut işverenleri olduğu, böylece daha fazla kâr elde edilirken kâğıt üzerinde uyma davranışının tesisinin de sağlandığı ortaya konulmuştur⁷³¹.

Hukuk ihlallerini gizlemek, özellikle davranışın kendisi karmaşık, teknik ve en iyi biçimde kurumda yer alan uzman kişiler tarafından anlaşılabilir yapıda olduğunda kolaylaşmaktadır. Çok katmanlı ve üst düzey matematiksel hesaplamalar gerektiren finansal transferlere benzer ihlaller, denetleyici kurumların memurlarının gözden kaçırmaları oldukça olası örnekleri oluşturur⁷³². Bir adım ileriye götürdüğümüzde, şirketin ihlaline ilişkin yaptırıma hükmedildiği senaryoda da

⁷²⁸ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 171 vd.

⁷²⁹ Gray, Silbey, “Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance”, s. 117.

⁷³⁰ Gray, Silbey, “Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance”, s. 117-118.

⁷³¹ Gray, Silbey, “Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance”, s. 119.

⁷³² Pontell, Calavita, Tillman, “Corporate Crime and Criminal Justice System Capacity: Government Response to Financial Institution Fraud”, s. 402.

karşımıza çıkan sorun, hükmedilen para cezasının tahsili olmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’nde yürütülen bir çalışmada, ilgili ihlallere ilişkin para cezası tahsilleri oranının yüzde ellinin altında olduğu ortaya konmuştur⁷³³. Bu verinin işaret ettiği hususa göre, şirket ihlalinin tespit edildiği, mahkeme önüne gelebildiği ve hüküm verildiği senaryolarda dahi, yaptırımın külfeti şirketlerin yalnızca yarısına yüklenebilmektedir. Bu durum da yaptırımın kesinliği hususunu baltalayan bir olgu olarak işlev görmektedir.

2. ŞİRKET İHLALLERİNDE YAPTIRIMIN MUHATABI ÇIKMAZI

Öncelikle belirtilmelidir ki 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu madde 549 vd. hükümler uyarınca şirketin yasaya aykırı işlemlerinden ötürü yönetim kurulunu oluşturan bireylerin şahsi sorumluluğu doğmaktadır. Yönetim kurulunun gözetim sorumluluğu uyarınca ihlali gerçekleştiren kişinin yanlış seçilmesi yahut hatalı faaliyetlerine müsamaha gösterilmiş olması da kurul üyelerinin sorumluluğu kapsamına girmektedir. Yönetim kurulu dışında Türk Ticaret Kanunu madde 549 vd. maddelerde “yönetici” kadrosunda yer alan fakat kurul üyelerini işaret etmeyen görevlilerin sorumluluğu da ayrıca düzenlenmiştir⁷³⁴.

Fakat konumuz itibariyle yasada öngörülen düzenleme kapsamındaki sorumluluk ve yaptırımın tartışılmasından ziyade, yaptırımın farklı konumlardaki kişiler üzerinde gerçekleşmesinin uyma davranışına yönelik etkisine odaklanmaya çalışılacaktır. Konuyu açıklama kapasitesi bakımından 2014 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan *Walmart* marketleri adına kamyon şoförü olarak çalışan bir kişinin karıştığı ölümlü kaza ve bu olayın sonuçları önemli veriler sunmaktadır⁷³⁵. Kamyon şoförünün kaza yaptığı sırada hiç durmadan yirmi sekiz saattir araç kullandığı tespit edilmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda kazanın kamyon şoförünün yorgunluğu sebebiyle gerçekleştiği raporlanmıştır. Şoför hakkında, araçla yaralama ve

⁷³³ Ezra Ross, Martin Pritikin, “The Collection Gap: Underenforcement of Corporate and White-Collar Fines and Penalties”, *Yale Law & Policy Review*, Cilt: 29, Sayı: 2, 2010, ss. 453-526, s. 475-476.

⁷³⁴ Pash, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 332-333.

⁷³⁵ Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 178-179.

öldürmeden soruşturma başlatılırken, market zinciri mağdurun ailesiyle birkaç milyon dolarlık bir anlaşmaya varmıştır⁷³⁶. Konumuz bakımından burada sormak isteyeceğimiz soru, ileride bu tip olayların engellenmesi için nasıl bir yol izlenmesi gerektiği olacaktır. Kamyon şoförünün kişisel sorumluluğunu yadsımak mümkün olmayıp, şahsen yaptırıma tâbi tutulması elzemdir. Ancak esas soru, bu yaptırımın gelecekteki benzer vakaların gerçekleşmemesini temin edecek davranış değişikliğini sağlayabilecek kapasitede olup olmadığıdır. Kamyon şoförlerinin araç kullanma saatlerine yönelik düzenlemelerin ihlal edilmesi, yapılan çalışmaların ortaya koyduğu üzere, sektöre içkin ve çalışanlara empoze edilen bir husustur⁷³⁷. Bu minvalde, kamyon şoförünü bireysel olarak yaptırıma tâbi tutmak ne diğer şoförlerin davranışlarında ne de kamyonculuk piyasasındaki davranış kültüründe büyük bir değişikliğe yol açma potansiyeline sahiptir. Şoförler için içlerinden birinin kasten öldürmeden cezaya çarptırılması korkutucu olsa da aralarındaki gizli uygulamaya dair şikâyetle bulunmak, iş sözleşmesinin feshi sonucunu doğurabileceğinden bu yönde bir adım atmaktan imtina etme olasılıkları yüksektir⁷³⁸.

O halde yalnızca bireysel olarak şoförün yaptırıma tâbi tutulmasının yanı sıra başka bir şeye daha ihtiyaç vardır. Bu olayda olduğu gibi firmayı bir bütün olarak sorumlu tutmak ve yüksek bir meblağ ödenmesine hükmetmek, yollardan biridir. Fakat burada hâlâ davranışın istenilen yöne doğru değişip değişmeyeceğine ilişkin bir şüphe bulunmaktadır. Zira Walmart'taki hiçbir karar mercii yahut üst düzey çalışan kişisel olarak bir bedel ödememiştir. Sorumluluk şirket olarak Walmart'a yüklenmiştir. Şirkete yüklenen yaptırım, dolaylı olarak çalışanları, birtakım kesintiler üzerinden etkileyebilir fakat bu doğrudan bir sonuç anlamına gelmeyecektir. Dahası, mağdurun ailesine ödenecek milyon dolarları, Walmart şirketinin kendisi değil, sigorta şirketinin üstlenmesi ihtimali de yüksektir⁷³⁹.

⁷³⁶ <http://www.nydailynews.com/entertainment/gossip/walmart-reimbursed-lawsuit-comedian-tracy-morgan-article-1.2884871>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 06.11.2019.

⁷³⁷ Gray, Silbey, "Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance", s. 126-127.

⁷³⁸ Gray, Silbey, "Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance", s. 116-118.

⁷³⁹ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 179.

Amerikan Adalet Bakanlığı (*Department of Justice, DOJ*), 2015 yılında yayınladığı bir açıklama ile şirket suçlarında daha fazla bireysel sorumluluk takibi yapılacağını ilan etmiş ve bu girişimin çıktısı olarak beklentilerinin; gelecekte daha az ihlal, şirket davranışında külli bir değişim ve kişisel davranış duyarlılığı olduğunu belirtmiştir⁷⁴⁰. Kişisel sorumluluğa ilişkin bu vurgu, yaptırımın davranışları dönüştüreceği varsayımına dayanmaktadır. Bu sayede şirket davranışının uyma yönünde dönüşeceği ve uluslararası piyasaların da riskten korunacağı varsayılmıştır. Tıpkı bireysel davranışta bahsedildiği gibi, burada da cezalandırma içgüdüğü devreye girmiştir. O halde buradaki soru, bireysel davranış bağlamında tek başına işe yaradığına ilişkin veri elde etmemize olanak tanımamış olan yaptırımın, şirket davranışında elimizi kuvvetlendirip kuvvetlendirmeyeceğidir. Altını çizmekte fayda vardır ki burada tartışılan husus, şirket ihlalleri bakımından bireysel yaptırıma gidilmesinin adil olup olmadığı değil, bu yöntem ile şirket davranışının uyma davranışına yöneltip yöneltilemeyeceğidir.

Kişisel sorumluluğun artmasının şirket davranışını uyma yönünde dönüştürme kapasitesi bulunduğunu varsaydığımızda dahi karşımıza hangi kişinin kişisel sorumluluğuna gidilmesi gerektiği sorusu çıkmaktadır. Şirketin en üst mevkiindeki kişiler, son kertede asıl sorumluluk sahibi olarak görülebilir, fakat eğer spesifik bir hukuk ihlalden bahsediyorsak, bu kişilerin o ihlaldeki dahiliyet oranları değişecek ve hatta kısıtlı olabilecektir. Hukuk ihlallerinin bazıları doğrudan bu en üst mevkilerden başlamakta olup kimi durumlarda ise en üst düzeydeki bu yetkililerin, gerçekleşen hukuka aykırı davranışlardan haberi dahi olmayabilir. Dahası, bu üst düzey karar mercilerini sorumlu tutmak, kendisinden sonra gelenlerin yahut diğer şirketlerde benzer pozisyonlarda bulunanların, şirketlerde kendilerinden habersiz gerçekleşen ihlaller üzerinde etki oluşturma ihtimalini arttırmayacaktır⁷⁴¹.

Dolayısıyla bu tip durumlarda en üst düzeydeki kişilerin sorumlu tutulması şirket kültürünün uyma davranış yönüne çevrilmesinde kullanışlı bir yol gibi

⁷⁴⁰ <https://www.justice.gov/archives/dag/file/769036/download>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 05.11.2019; Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 161.

⁷⁴¹ Van Rooij, Fine, *The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior*, s. 179 vd.

gözükmemektedir. Bir başka alternatif yol, orta düzeydeki yöneticilerin sorumlu tutulması olabilir. Zira bu yöneticiler, yönetimleri altında çalışanlarla daha doğrudan bir iletişim kurabilmekte ve olup bitenden *CEO* derecesindeki en üst düzeydeki kişilere göre daha fazla haberdar olabilmektedir. Burada sorun, ihlalleri denetleyenlerin, ihlale yol açan kararın gerçekten o orta düzey yönetici tarafından verilip verilmediğini saptayabilmesindeki güçlüktür. Kararın gerçekten imzası olan orta ölçekli yöneticiye ait olduğu ve fakat inkâr gücü daha fazla olan *CEO*'ya ait olmadığı nasıl tespit edilebilir? Bu sorunun cevabı hem ihlal tipine hem şirketteki hiyerarşi düzenine hem de şirket kültürünün ihlal davranışlarına yönelik yapısal tutumuna göre değişecektir.

Düşünülebilecek bir diğer bireysel sorumluluk ihtimali, uyum görevlisinin sorumluluğudur. Fakat akılda tutulması gereken husus, uyum görevlisinin yalnızca işletme teşkilatının bir parçası ve yönetimin yardımcı bir unsuru olduğudur. Uyum görevlisi, emir verme yahut organizasyondan sorumlu olma yetkilerini haiz olmadığından işletme bakımından asli bir garantörlük icra etmemektedir. Buna karşılık uyum görevlisi, iş sözleşmesi gereğince ihlallerin önlenmesine yönelik bir yükümlülük üstlenmektedir. Bu iradi üstlenme ile işletme yönetiminin garanti yükümlülüğüne kısmen dahil olan uyum görevlisinin bu yükümlülüğü yalnızca kendisine yüklenen görevin kapsamıyla sınırlıdır⁷⁴². Uyum görevlisinin üstlendiği yükümlülüğü ihmal sebebiyle yerine getirmemesinden ötürü sorumlu olduğuna ve bu ihmal sebebiyle işlenen suça iştirak etmiş olarak kabul edileceğine ilişkin Alman Federal Mahkemesi'nin 17 Temmuz 2009 tarihli kararı, uyum görevlisinin sorumluluğuna ilişkin önemli bir yargısal örnek teşkil etmektedir⁷⁴³. Altını çizmekte yarar vardır ki Türk Ceza Kanunu'nda ihmali hareket ile işlenebilecek suç tipleri sınırlı sayıda sayılmış olup, bu suçların dışında kalan suç tiplerinin ihmal suretiyle işlendiğine hükmetmek mümkün değildir. Bu sebeple kanunda ihmali hareketin de icrai hareket gibi yaptırıma tâbi tutulacağı açıkça belirtilmediği sürece Türk yargısında

⁷⁴² Kangal, "Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance", s. 84-85.

⁷⁴³ Kangal, "Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance", s. 85-86, dn. 37; Kararın orijinal metni için bkz. <https://www.hrr-straftrecht.de/hrr/5/08/5-394-08-1.php?referer=db>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 30.01.2020.

uyum görevlisini, garanti yükümlülüğünü yerine getirmemesi sebebiyle sorumlu tutmak söz konusu olmayacaktır⁷⁴⁴. Ceza hukuku sorumluluğunun aksine, hukuki sorumluluk hususunda uyum görevlisinin denetleme görevini gereğince yerine getirmediği ve bu sebeple şirket nezdinde bir zarar ortaya çıktığı durumlarda kişi üzerinde şahsi sorumluluk doğması mümkün olacaktır⁷⁴⁵.

Bireysel sorumluluk hususunda uluslararası düzeyde uygulama bulan biri Amerika Birleşik Devletleri diğeri Birleşik Krallık menşeli iki önemli düzenlemeye değinmek gerekmektedir. Tarihsel olarak daha eski olan ve 1977 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde yürürlüğe giren “*Foreign Corrupt Practices Act*”⁷⁴⁶ (FCPA) başlıklı yasa, Amerika Birleşik Devletleri dışındaki ülkelerde bulunan resmi görevlilere rüşvet verilmesinin engellenmesine yönelik düzenlenmiştir. Ulusal bir hukuk düzenlemesi olmasına karşın sınırötesi etkileri bulunan FCPA, öngördüğü denetim kurallarına aykırılık söz konusu olduğunda şirketin üst düzey mali işler sorumlularının kişisel olarak sorumlu tutulmasını öngörmektedir. Şahıslar üzerindeki sorumluluğun üst limiti yüz bin dolar para cezası ve beş yıl hapis cezası olup, şahsi sorumluluğun yanı sıra yasa ihlali halinde şirketin tüzel kişiliği üzerinde iki milyon dolara kadar sorumluluk doğabilmektedir⁷⁴⁷.

Üzerinde durulması gereken bir diğeri düzenleme Birleşik Krallık Menşeli olup *Anti-Bribery Act* başlığı ile 2010 yılında yasalaşmıştır⁷⁴⁸. Amacı, İngiltere ve diğeri ülkelerde şahıslara veya tüzel kişilere nakdi yahut gayri nakdi, doğrudan veya dolaylı olarak rüşvet verilmesinin önüne geçilmesidir. Anti-Bribery Act'in getirdiği kural ve kısıtlamalar FCPA'e göre çok daha geniş olup, şirketlerin sorumluluktan

⁷⁴⁴ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 86-87.

⁷⁴⁵ Paslı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 333.

⁷⁴⁶ Yasa metni için bkz. <https://www.justice.gov/sites/default/files/criminal-fraud/legacy/2012/08/29/corruptrpt-95-213.pdf>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 30.01.2020.

⁷⁴⁷ Gökçe, “Ticari Yaşamda Compliance Uygulamaları”, s. 43-44. FCPA düzenlemesini yine literatürde sıklıkla atf yapılan, *Sentencing Reform Act*, *Federal Sentencing Guidelines* ve *Sarbanes-Oxley Act* düzenlemeleri takip etmiştir (Paslı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 320).

⁷⁴⁸ Yasa metni için bkz. <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/23/contents>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 30.01.2020.

kaçınabilmelerinin tek yolu, bünyelerinde gerekli uyum kurallarını ihdas etmeleri ve bu kuralların etkin biçimde uygulandığını ortaya koyabilmeleridir. İngiliz menşeli veyahut ortaklı bir şirketin herhangi bir elemanının rüşvet suçuna karışması halinde, eğer üst düzey yöneticilerin hususa ilişkin ihmali ortaya konabiliyorsa, söz konusu yöneticiler şahsi olarak sorumlu tutulmaktadır. Yasanın ihlali halinde şirketin tüzel kişiliği üzerinde doğabilecek para cezası için bir üst sınır belirtilmemiş olup, şahsi sorumlulukta da aynı şekilde üst-sınırsız para cezasına ve on yıla kadar hapis cezasına hükmedilebilmektedir⁷⁴⁹.

Beyaz yaka suçlarından ötürü yakın tarihli bir toplu mahkûmiyet örneği; 2008 bankacılık krizinden ötürü iflas eden *Glitnir*, *Landsbankinn* ve *Kaupthing* gibi İzlanda bankalarında gerçekleştirilen işlemlerden ötürü İzlanda mahkemelerince sorumlu tutulan üst düzey banka görevlilerinden yirmi altısının piyasa manipülasyonu, zimmete para geçirme, temsil görevinin kötüye kullanılması gibi suçlardan mahkûm edilmesidir. İzlanda yasalarına göre finansal suçlardan alınabilecek en yüksek ceza altı yıl hapis cezası olmakla beraber bu süre eğer failin bu suçları sistematik ve mütekerrir biçimde işlediği anlaşılıyorsa veyahut bu suçlardan edinilen getirinin bir geçim kaynağına dönüştüğü ortaya konulabiliyorsa arttırılabilmektedir. İzlanda mahkemeleri, krizden sorumlu tutulan banka görevlilerini toplamda yetmiş dört senelik hapis cezasına mahkûm etmiştir⁷⁵⁰.

Tüm bunları düşünürken aklımızda tutmamız gereken husus, bireysel yahut firma bazında, hükmedilen yaptırımın şirketin ihlal davranışı örüntüsünü değiştirmeye elverişli olup olmadığıdır. Eğer orta ölçekli yönetici ihlale ilişkin karar mercii yahut uygulanmasının müsebbibi değilse, o kişinin hürriyeti bağlayıcı cezaya çarptırılması şirket davranışının uyma yönünde dönüştürülmesine hizmet edemeyecektir. Aksine, bireysel sorumlulukların yaygınlaşması, çalışanlar arasında suçlamaya ilişkin bir kültürün oluşmasına da sebep olabilir. Kendi davranışlarının sonuçlarını Potemkin Şehirleri içinde saklamaya ve inkâr etmeye muktedir olanlar, olmayanlara yönelik

⁷⁴⁹ Gökçe, “Ticari Yaşamda Compliance Uygulamaları”, s. 44-45.

⁷⁵⁰ <https://www.independent.co.uk/voices/iceland-has-jailed-26-bankers-why-wont-we-a6735411.html>, <https://icelandmag.is/article/26-bankers-already-sentenced-a-combined-74-years-prison>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 27.01.2020.

sorumluluk suçlaması yapma ve onları ateş hattına itme girişiminde bulunabilir. Dolayısıyla incelenmesi gereken, bireysel sorumlulukların bu tip sorumluluk kaydırma çalışmalarına mı sebep olacağı yoksa kural koyucuların umduğu gibi uyma davranışının bireysel bazda arttırılmasına mı yarayacağıdır.

Fakat bunun tartışılması, şirket suçlarında yaptırımın hiç uygulanmamasını önermek anlamına gelmez. Zira yaptırım, caydırıcılıktan başka roller de icra etmektedir. Bunun en billur örneği, güvenliği temin edilmemiş çalışma koşulları sebebiyle yaralanan ve çalışamaz hale gelen işçinin, zararının tazmin edilmesine yönelik talebidir. Velez ki burada yaptırım, hiçbir caydırıcılık etkisi ihtiva etmesin, yine de çalışanın zararının karşılanması ve bir şekilde yaşadığı durumun telafi edilmesi hususunun gerekliliği apaçık ortada olacaktır.

Türk Hukuk mevzuatı bakımından altı çizilmesi gereken bir husus, Türk hukukunda tüzel kişilerin cezai sorumluluğunun söz konusu olmadığıdır⁷⁵¹. Eğer tüzel kişi yararına işlenen bir suç mevcutsa, tüzel kişiliğe yönelik uygulanabilecek yaptırım ancak güvenlik tedbiri yahut idari para cezası olabilecektir⁷⁵². Şirket hakkında hükümlenebilecek güvenlik tedbirleri Türk Ceza Kanunu madde 60'ta sayılmakta olup bu tedbirler, iznin iptali, müsadere yahut kanunda belirtilen diğer tedbirler olarak ifade edilmekte, dolayısıyla genel nitelikteki kanun özel kanunlara farklı güvenlik tedbirleri öngörme kapısını aralamaktadır⁷⁵³. Kabahatler Kanunu madde 43/A ve 8/1 düzenlemelerinde de tüzel kişiliğin üzerinde idari para cezası ve diğer idari yaptırımlara hükmedilebileceği ifade edilmiştir⁷⁵⁴. Türk hukuk doktrininde ileri sürüldüğü üzere, ilgili suç yahut kabahat, uyum görevlisinin “her türlü çabasına” rağmen meydana geldiyse, ihlali önlemeye yönelik bu çaba, Kabahatler Kanunu

⁷⁵¹ Zeynel T. Kangal, **Tüzel Kişilerin Ceza Sorumluluğu**, Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2003, s. 137.

⁷⁵² Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 82; İlgili düzenlemeler için bkz. 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu madde 20/2, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>, Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020; 5326 sayılı Kabahatler Kanunu madde 43/A, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5326.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.

⁷⁵³ 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu madde 60 için bkz., <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 30.01.2020.

⁷⁵⁴ 5326 sayılı Kabahatler Kanunu madde 43/A ve 8/1 düzenlemeleri için bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5326.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 30.01.2020.

madde 17/2 uyarınca kusurun azalması çerçevesinde değerlendirilmeli ve idari ceza yahut yaptırım alt sınırından uygulanmalıdır⁷⁵⁵.

Yaptırım ve caydırıcılığa ilişkin çekinceler dile getirildikten sonra sorulması gereken soru, şirketlerde uyma davranışının başka hangi yolla iyileştirilebileceğidir. Bölümün başında belirtildiği üzere, uyma davranışının uygulamada kendine yer bulduğu ve ayrı bir uzmanlık birimi olarak iş gördüğü biçimi tam da burada karşımıza çıkmakta ve özellikle çok uluslu şirketlerde giderek artan biçimde uyum yönetim sistemleri ve uyum görevlileri şirket organizasyonuna dahil edilmektedir.

B. ŞİRKET İÇİ UYUM YÖNETİMİ (COMPLIANCE MANAGEMENT)

1. GENEL OLARAK

Tıpkı diğer ihlal tipleri gibi şirket ihlalleri için de yaptırım ile birlikte diğer mekanizmaların da uyum içinde çalışması, uyma davranışının tesisi bakımından elzem gözükmektedir. Burada kastedilen bir uyum sisteminin oluşturulması olup, bu sistem ile ifade edilmek istenen, birbirine bağlı eylemleri düzenlemek adına ahenkli bir biçimde dizayn edilmiş bir dizi davranış talimatıdır⁷⁵⁶. Özellikle uyma davranışındaki aşınmanın şirket kültürü tarafından beslendiği durumlarda, tekil aksiyonlar külli bir değişim için yeterli olmayacaktır.

Bu bağlamda büyük bir Alman şirketi olan Siemens'in örneği, temsil edici bir örnek olacaktır⁷⁵⁷. Rüşvet vererek denizaşırı sözleşmelere imza atmanın, Siemens şirketi için oldukça olağan bir iş yapma biçimi haline geldiği, 2000'li yılların başında en büyük gazetelerin manşetlerinde kendine yer bulmuştur⁷⁵⁸. Bangladeş'te, Nijerya'da Çin'de, Venezuella'da, İsrail'de ve Irak'ta, gerçekleştirilen ihale ve

⁷⁵⁵ Kangal, "Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance", s. 83.

⁷⁵⁶ Oran R. Young, **Compliance and Public Authority: A Theory with International Applications**, Baltimore, John Hopkins University Press, 1979, s. 4.

⁷⁵⁷ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 184.

⁷⁵⁸ <https://www.compliancebuilding.com/2008/12/22/at-siemens-bribery-was-just-a-line-item/>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019. Ayrıca bkz. <https://www.fbi.gov/contact-us/field-offices/newyork/news/press-releases/former-siemens-chief-financial-officer-pleads-guilty-in-manchattan-federal-court-to-100-million-foreign-bribery-scheme>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

sözleşmelerde toplamda 1,2 milyar Doları bulduğu iddia edilen rüşvet temelli işlemler gerçekleştirildiği ortaya konmuştur⁷⁵⁹. Bu işlemlerin gerçekleştirilmesinde yüzlerce Siemens çalışanı bir şekilde rol almıştır. Üstelik bu çalışanlar yalnızca üst kademedekileri kapsamamakta, daha alt kademelerde görev alan çalışanların da gerçekleştirilen işlemlerde dahli bulunmaktadır⁷⁶⁰. Avrupa Adalet Divanı'nın 2014 tarihli kararı ile şirket, demiryolu rayları üretme ve elektrik dağıtım tesisi alanlarında kartel oluşturma suçlamaları ile 396,6 milyon Euro tutarında cezaya mahkûm edilmiştir⁷⁶¹. Mahkeme ifadelerinde, özellikle üst düzey yöneticilerin rüşvete ilişkin bilgisini gösteren ifadeler için sarı yapışkanlı “*post-it*” kağıtlar kullanıldığı ve herhangi bir denetim durumunda bu sayede bu belirtilerden hızlıca kurtulunduğu dile getirilmiştir⁷⁶².

İddia edilen, rüşvetin, sistematik ve bile isteye gerçekleştirilmekte olduğu ve şirketin en azından altı departmanına yayıldığıdır. Bu husus o derece alenileşmiştir ki, rüşvetin Siemens'in “iş yapma biçimi” haline geldiği ve bir iş stratejisi olarak kullandıkları rüşvet sistemi ile yolsuzluğu âdeta kurumsallaştırdıkları ileri sürülmüştür⁷⁶³. Yargılamalar sonucu Siemens'in üç üst düzey yöneticisi için yaptırım, şartlı tahliye ile sınırlı kalırken, en ağır yaptırıma maruz kalan kişi, Çin'de devlete ait

⁷⁵⁹ <https://www.nytimes.com/2008/12/16/business/worldbusiness/16siemens.html>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019. Siemens skandalına çok benzeyen bir başka rüşvet skandalı 2004 yılında ABB isimli İsveç-İsviçre menşeli mühendislik şirketinde de ortaya çıkarılmış ve şirket toplamda 58 milyon dolarlık bir müeyyideye çarptırılmıştır; <https://www.ft.com/content/cf6533b4-cc21-11d1-bd28-00144feab49a>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 31.01.2020.

⁷⁶⁰ <https://www.spiegel.de/international/siemens-bribery-saga-new-report-details-far-reaching-corruption-a-462954.html>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

⁷⁶¹ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 35-36; Karar metni için bkz. <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=31E5E387AC02E62A45B42CF6833DFC8C?text=&docid=150784&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3663894>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 31.01.2020.

⁷⁶² <https://www.theguardian.com/business/2008/may/27/technology.europe>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

⁷⁶³ <https://www.nytimes.com/2008/12/16/business/worldbusiness/16siemens.html>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

bir telekomünikasyon kurumunun yöneticisi olmuş, Alman şirketten beş milyon Dolar rüşvet aldığı gerekçesiyle ölüm cezasına çarptırılmıştır⁷⁶⁴.

Siemens'in karşı karşıya kaldığı rüşvet suçlamaları sebebiyle Münih Eyalet Mahkemesi'nin, şirketi 201 ve 395 milyon Avro tutarlarında iki farklı para cezasına çarptırdığı 2013 tarihli kararında, şirketin uyum yönetiminin geliştirilmesi ile ilgili öngörülen ilkesel tespitler konumuz açısından önem taşımaktadır. Mahkemenin fonksiyonel bir uyum yönetimi oluşturulması adına öngördüğü tedbirler şunlardan oluşmaktadır⁷⁶⁵:

- Şirketin yönetim kurulu, yasal yükümlülük gereği yalnızca yasalara uygun davranmakla değil, şirketteki diğer ihlallerin engellenmesi için iyi bir örgütlenme ve denetim sağlamakla da sorumludur.
- Yasa gereği yönetim kurulunun gözetim görevi şirketin yasal uyumuna tehdit oluşturacak gelişmeleri erken bir aşamada tespit etmeyi de kapsamalıdır.
- Yönetim kurulu böyle bir riskin varlığını tespit ettiğinde riski kontrol altına almak ve zararı önlemek adına bir uyum birimi tesis etmelidir.
- Yönetim kurulu, tesis edilen uyum biriminin etkinliğinden ve birim çalışanlarının güvenilirliğinden de sorumludur.
- Uyum sisteminin yapısal eksiklikleri ve etkinlik sorunları, yönetim kurulunun özen yükümünün ihlali olarak görülecektir.

Siemens şirketi, tüm bu ultimatolar uyarınca uyum konusunda köklü değişikliklere gitmiş ve atılan bu adımlar Amerikan Adalet Bakanlığı'nın, 2008'de Siemens'i takdir eden bir bildiri yayınlamasını sağlamıştır⁷⁶⁶. Bu bildiride, yalnızca kendisine uygulanan yaptırımların hemen yerine getirilmesi adına gereğini yapmış olmalarına değil, aynı zamanda ihlallere ve özellikle rüşvet uygulamalarına ilişkin

⁷⁶⁴ <https://www.spiegel.de/international/business/siemens-verdict-former-manager-convicted-of-corruption-a-568504.html>, <https://www.caixinglobal.com/2011-06-30/siemens-bribery-scandal-ends-in-death-sentence-101016810.html>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

⁷⁶⁵ Kararın orijinal metni için bkz. <https://openjur.de/u/682814.html>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 31.01.2020; Almanca metinden aktaran: Pulaşlı, "Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu", s. 36-37.

⁷⁶⁶ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 185.

halihazırdaki pratikleri değiştirmek ve gelecekte benzer ihlallerin önlenmesi adına ivedilikle adım atmış olmalarına da atıfta bulunulmuştur. Özellikle üzerinde durulan husus, Siemens'in "uyum yönetimini" (*compliance management*) tamamıyla revizyondan geçirdiğidir. Uyum departmanının tam zamanlı çalışanlarının sayısı önemli oranda artırılmış, ayrıca uyum bölümünün çalışma prensipleri yenilenmiş ve bölümün başındaki uyum sorumlusu doğrudan şirketin CEO'suna rapor verecek şekilde bir organizasyon oluşturulmuştur⁷⁶⁷.

Siemens, uyma davranışının tesisi ve gelecek olası ihlallerin bertaraf edilmesi adına attığı adımlarla; yeni yolsuzluk karşıtı uyum ilkeleri yayınlamış, çevrimiçi uyum platformları oluşturmuş, çalışanların gizlilik prensibi içinde olağan olmayan iş yapma pratiklerini raporlayabileceği iletişim kanalları tesis etmiş ve kurumsal disiplin komitesi oluşturmuştur. Bildiride tüm bu önleyici eylemlerin gerçekleştirilmesinin Siemens'e maliyetinin yüz elli milyon doları bulduğu ifade edilmiştir. Siemens'in kısa sürede, şirket kültürünün uyma davranışı yönüne çevrilmesine yönelik attığı bu etkili adımlar, otoriteler tarafından takdir edilmiş ve hatta diğer çokuluslu şirketler için de çitayı yükselttikleri ifade edilmiştir⁷⁶⁸.

Dünyanın pek çok ülkesinde merkezi bulunan ve yüz binlerce çalışanı olan bir kurumun, iş yapma biçimi haline gelmiş bir ihlalini uyma yönüne evirtmek, bireysel bir davranış değiştirmeye kıyasla farklılıklar ihtiva etmektedir. Siemens'in kurumsal kültürünü dönüştürmeye yönelik mevzubahis adımlarının özenli bir uygulamayla birleştiği senaryo, tüm üst düzey yöneticilerinin ağır yaptırımlara tâbi tutulması ihtimalinden çok daha yüksek ümit vaat etmektedir. Zira uyum departmanlarını şirket organizasyonuna dahil etmenin altındaki mantık, ihlallerin önlenmesi için gerekli mekanizmaların devreye sokulması ve eğer yine de ihlal gerçekleşiyse, bundan sonraki sürecin en az zararla atlatılması için olabildiğince erken harekete geçilmesidir. Bu departmanlar yalnızca Siemens örneğindeki gibi ihlalin tüm kademelere yayıldığı durumlarda değil, herhangi bir şirketin uyma davranışını muhafaza etmek istediği

⁷⁶⁷ <https://www.justice.gov/archive/opa/documents/siemens-sentencing-memo.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

⁷⁶⁸ <https://www.justice.gov/archive/opa/documents/siemens-sentencing-memo.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

olağan koşullarda ve belki daha gündelik meseleler olan iş sağlığı ve güvenliği, iş yerinde ayrımcılıkla mücadele yahut kayıtların olması gerektiği düzende tutulması gibi hususlarda da benzer bir mantıkla çalışacaktır. Bu bağlamda uyum departmanları, çok büyük beklentiler içinde olamadığımız yaptırım ve caydırıcılığa bir alternatif olma potansiyeli barındırmaktadır.

Bu bağlamda şirket teşkilatının bir parçası olarak görev alan uyum birimi çalışanları “uyum görevlisi” (*compliance officer / manager*) olarak adlandırılmakta ve bu statüdeki çalışanın görevi, şirketin işlemlerini yasalara uygun biçimde yürütüldüğünün izlenmesi, çalışanların tâbi olduğu ve yasalar dışında kalan düzenlemelere uygun davranıldığının denetlenmesi, olası ihlallere karşı önlemler alınması adına adım atılması, bu hususta gerekli raporlamaların gerçekleştirilmesidir. Bu amaca hizmet edecek şekilde uyum görevlisi, şirket içi prosedür ve politikalar ile bunlara yönelik kontrol mekanizmaları oluşturacak, uygulamaların düzenlemelere uygunluğunu denetleyecek ve gerektiğinde ilgili kurumların bilgilendirilmesini sağlayacaktır⁷⁶⁹. Özellikle son yirmi yılda giderek daha fazla şirketin kadrosuna eklenen uyum görevlilerinin özel olarak yetiştirilebilmeleri adına pek çok eğitim programı da ihdas edilmiş bulunmaktadır⁷⁷⁰.

Uyum yönetim sistemlerinin ve uyum görevlilerinin gerçekten şirket kültürünü uyma davranışı yönünde dönüştürmeye muktedir olup olmadığı konuya ilişkin literatürde halihazırda tartışılan bir husustur. Özellikle açığa çıkarılmak istenen husus, uyum departmanlarının yalnızca göstermelik birimler olma ihtimalinin bulunup bulunmadığı; başka bir deyişle bu departmanların işlevinin, şirkete ilişkin bir ihlal tespit edildiğinde, uyum yönündeki “çaba”sından ötürü daha hafif yaptırımlar alabilmesini sağlamak olup olmadığıdır⁷⁷¹.

⁷⁶⁹ Paslı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 328-329.

⁷⁷⁰ Konuyla ilgili eğitim veren kuruluşlar arasında en çok öne çıkan “Uluslararası Uyum Derneği” (International Compliance Association-ICA) olup, kurum bünyesinde elliye yakın eğitim programı bulunmaktadır. <https://www.int-comp.org/>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.

⁷⁷¹ Christine Parker, Sharon Gilad, “Internal Corporate Compliance Management Systems: Structure, Culture and Agency”, **Explaining Compliance: Firms’ Responses to Regulation**, Cheltenham, Edward Elgar, 2011, ss. 170-191, s. 171.

Uyum yönetiminin işe yarayıp yaramadığına ilişkin yapılan çalışmaların bir kısmı oldukça olumsuz sonuçlar ortaya koymuştur. Uyum yönetiminin ihlalleri engellemede etkili olup olamayacağını sorgulayan çalışmalardan biri, uyum programlarının, etik kodlar, iletişim etiği, iş etiği gibi eğitimler üzerinden iş sağlığı ve güvenliği ihlallerini azaltılıp azaltılamadığı araştırma konusu yapmıştır. Yüz sekiz büyük Amerikan şirketi üzerinde yapılan çalışmada, bu programların iş sağlığı ve güvenliği ihlalleri bakımından etkisinin bulunmadığı ileri sürülmüştür⁷⁷². Bu bağlamda iddiaları uyum yönetiminin daha ziyade göstermelik bir departman olduğu ve firmaların rakiplerinden ayrılmak için başvurdıkları pazarlama taktiğinin parçası olduğu yönündedir⁷⁷³. Zira şu öne sürülmektedir ki uyma davranışının şirketin tüm birimlerine yaygınlaştırılması, yalnızca etik kodlar ve yaptırım gibi dış faktörlerin etkisiyle gerçekleşmeye elverişli olmamakta, en üst kademedan başlayarak kurum kültürüne entegre edilmesi de gerekmektedir⁷⁷⁴.

Uyum yönetiminin yalnızca göstermelik bir birim olduğunu iddia eden çalışmaların ileri sürdüğü husus, elimizde bu birimlerin firma içi ihlalleri azaltma yönünde bir performans sergilediğine dair veri olmadığı, bu sebeple bu birimlerin işlevinin piyasada meşruiyet sağlamak ve herhangi bir ihlal tespiti durumunda sorumluluğu azaltmak olduğudur⁷⁷⁵. Zira bünyelerinde uyum birimleri barındıran şirketlerin, hukuk otoriteleriyle bir ihlal üzerine karşı karşıya gelmeleri halinde, bu birimi barındırmayan şirketlere kıyasla daha avantajlı pozisyonda olacakları ortadadır. Denetçiler yahut diğer hukuk aktörlerinin, şirketlerin uyum birimlerinin gerçekten etkili biçimde çalışıp çalışmadığını anlamaları ise oldukça zordur. Bu durum, giderek

⁷⁷² Marie McKendall, Beverly DeMarr, Catherine Jones-Ridders, “Ethical Compliance Programs and Corporate Illegality: Testing the Assumption of the Corporate Sentencing Guidelines”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 37, 2002, ss. 367-383, s. 376 vd.

⁷⁷³ McKendall, DeMarr, Jones-Ridders, “Ethical Compliance Programs and Corporate Illegality: Testing the Assumption of the Corporate Sentencing Guidelines”, s. 380.

⁷⁷⁴ McKendall, DeMarr, Jones-Ridders, “Ethical Compliance Programs and Corporate Illegality: Testing the Assumption of the Corporate Sentencing Guidelines”, s. 379.

⁷⁷⁵ Kimberly D. Krawiec, “Cosmetic Compliance and the Failure of Negotiated Governance”, **Washington University Law Quarterly**, Cilt: 81, 2003, ss. 487-544, s. 542.

daha çok firmanın uyum birimini bir “vitrin süsü” gibi kullanmalarına yol açmaktadır⁷⁷⁶.

Benzer yönde bir sonuç, en üst düzeydeki 1000 Amerikan şirketi üzerinde yapılan ve bu şirketlerin yaygın biçimde sistemlerine dahil ettikleri uyum düzenlemelerini uygulamaya geçirme pratiklerini inceleyen bir çalışmada elde edilmiştir. Bulgulara göre şirketlerin büyük kısmı uyum konusunda yalnızca düşük bütçeli adımları atmakla kalmışlar, örnek olarak yalnızca etik kod ve prensipleri benimsemişlerdir. Bu da gerçekten firmaların iş yapma biçimlerini ve dolayısıyla kurumsal kültürlerini uyma davranışı yönünde dönüştürmekten ziyade göstermelik olarak ve bütçeye zarar vermeden meşruiyet edinme girişimlerine dönüşmüştür⁷⁷⁷. Bir adım öteye giderek, uyum birimlerini, kasıtlı ve dirençli ihlalleri usulüne uygun göstermeye yarayan yahut yalnızca dikkat dağıtıcı bir unsur olarak kullanılan ve dolayısıyla da uyma davranışını daha da aşındıracak birimler olarak ifade eden çalışmalar da bulunmaktadır⁷⁷⁸.

Bir başka sakınca, uyum birimlerinin, çalışanlara karışık sinyaller verme ihtimali olarak işaret edilmektedir. Zira çalışanlar bir yandan firmalarının açıkça etik kodlar benimsediğini ve uyum birimi ve yöneticiliğine bütçe ayırdığını gözlemlemekte bir yandan da her gün bu kodlar ve prensiplerin aksine gerçekleşen davranışlarla karşılaşmaktadırlar. Bu tip bir uyumsuzluğun çalışanların prosedüral adalet anlayışını zedeleyebileceği ileri sürülmektedir⁷⁷⁹. Üstelik bu durum tıpkı daha önce üzerinde durulan “uyarı levhaları” paradoksuna benzemektedir. Nasıl ki her yerin çöplerle dolu olduğu bir muhite “Yerlere çöp atmak yasaktır.” levhasını koyduğumuzda uyma davranışına daha çok zarar vereceksek, uyum biriminin varlığı, iş yerindeki ihlallerin

⁷⁷⁶ Krawiec, “Cosmetic Compliance and the Failure of Negotiated Governance”, s. 491-492; Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 187 vd.

⁷⁷⁷ Gary R. Weaver, Linda Klebe Trevino, Philip L. Cochran, “Corporate Ethics Practices in the Mid-1990’s An Empirical Study of the Fortune 1000”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 18, 1999, ss. 283-294, s. 293.

⁷⁷⁸ McKendall, DeMarr, Jones-Rikkens, “Ethical Compliance Programs and Corporate Illegality: Testing the Assumption of the Corporate Sentencing Guidelines”, s. 380.

⁷⁷⁹ Gary R. Weaver, Linda Klebe Trevino, “The Role of Human Resources in Ethics/Compliance Management: A Fairness Perspective”, **Human Resource Management Review**, Cilt: 11, 2001, ss. 113-134, s. 115-117.

devam ettiği bir senaryoda, alışanların uyma davranışına aynı şekilde zarar verecektir.

Uyum birimlerine yönelik negatif görüşlerden bahsettikten sonra altını çizmekte fayda vardır ki kurumsal uyum yönetimine yönelik literatürdeki tek görüş olumsuz olmayıp, bu birimlerin varlığının şirket davranışını uymaya yneltilmede etkili olduğunu ileri süren görüşler de bulunmaktadır.

Konuyla ilişkin oldukça kapsamlı çalışmalardan birinde 999 Avustralya şirketinin uyum yönetimleri, yirmi bir farklı unsur üzerinden incelenmiştir. Ortaya çıkarılmak istenen, uyum yönetimi sisteminin rekabet hukuku ve tüketicici koruma hukuku bakımından uyma davranışını pozitif yönde etkileyip etkilemediğidir. Sonuçlar uyarınca, başta belirlenen yirmi bir unsur iinden yalnızca altı tanesi uyma davranışını artırıcı yönde pozitif bir etki oluşturmaktadır. Bu unsurlar; yazılı bir uyum ilkeleri belgesinin bulunması, özel olarak uyum denetimine özgülenmiş bir birimin bulunması, müşterilerin şikâyetleri ile ilgilenmek için açıkça tarif edilmiş bir sistemin varlığı, uyma davranışındaki aksaklıklarla ilgilenmek üzere açıkça tarif edilmiş bir sistemin bulunması, yeni çalışanların uyum konusunda eğitim alması ve uyum sisteminin dışarıdan bir uzman tarafından denetlenmesi olarak işaret edilmiřtir⁷⁸⁰. Her ne kadar uyum sisteminin işe yaraması için bu kriterlerin varlığı aranacak olsa da ilgili çalışmanın sonuçları uyum yönetiminin uyma davranışını geliştirme ve şirket kültürünü uyma yönünde değiştirebilme potansiyeli olduğunu göstermektedir.

Sonuçlara pozitif korelasyon olarak yansıyan bu altı unsurun dışındaki ve çoğunluğu yansıtan unsurlar ise herhangi bir pozitif etki bulgusu ortaya koyamamıştır. Bunlardan bazıları, uyuma ilişkin şikyetler için bir telefon hattı oluşturmak, uyum için bir kılavuz yahut el kitabından yararlanmak, uyum eğitimi için bilgisayar tabanlı bir programdan yararlanmak, şirket içi muhbirlerin korunmasına yönelik yazılı bir belge hazırlamak, idarecilerin kısa aralıklarla uyum konusunda rapor vermesini zorunlu kılmak, çalışanlar için uyum performansı göstergeleri oluşturmak ve

⁷⁸⁰ Christine Parker, Vibeke Lehmann Nielsen, “Corporate Compliance Systems: Could They Make Any Difference?”, **Administration & Society**, Cilt: 41, Sayı: 1, 2009, ss. 3-37, s. 28.

çalışanların uyma davranışı aksindeki tutum ve davranışları için dahili bir disiplin kurulu oluşturmaktır⁷⁸¹. Bu çalışmadan edinebileceğimiz bir diğer çıkarım, resmi olarak uyum programını şirket politikasına adapte etmek nasıl uyma davranışı oluşturmada yeterli değilse, uyum yönetiminin etkili unsurlar yerine etkili olmayan unsurlara dayalı olarak çalışmasının da istenilen şirket kültürü değişimi sonucunu ortaya çıkarmaya elverişli olmayacağıdır. İlginç taraflardan biri, etkisinin kanıtlanamadığı unsurlardan pek çoğunun, Siemens'in sistemine adapte ettiği ve bu sayede otoritelerden övgü topladığı unsurlarla paralellik göstermesidir.

Bu çalışmanın sonuçlarıyla oldukça benzer sonuç ve yaklaşımlar ortaya koyan diğer çalışmalarda tartışılan önemli hususlardan biri uyum yönetiminin tek başına uyma davranışı yaratmaya muktedir olamayacağı ve fakat organizasyonun kendi sisteminin ve özellikle üst kademelerdeki yöneticilerin ilgili siyasa ve değerleri destekleyici bir tutum sergilemesine ihtiyaç olduğudur⁷⁸². Tıpkı bireysel davranışta üzerinde durulan ve mekanizmaların birbirini besleyecek şekilde koordineli biçimde çalışmasının gerekliliğine yapılan vurguda olduğu gibi şirket davranışının uymaya yaklaştırılması için de uyum programlarının şirketin diğer unsurları ile bir arada çalışması gerekir. Bir adım öteye gittiğimizde, başarılı bir uyum yönetiminin uymaya dayalı bir şirket kültürü oluşturmaya yapacağı katkı kadar, uymaya dayalı bir şirket kültürünün de daha etkin bir uyum yönetiminin varlığına temel oluşturma potansiyeline sahip olacağı söylenebilir⁷⁸³.

Etik kodların şirket davranışını uyma yönüne çevirmedeki etkisi de araştırılan hususlardan biridir. Uyum programları için kurucu bir pozisyonu olduğu varsayılan etik kodların benimsenmesinin uyma davranışı üzerindeki etkisini araştırmış olan halihazırdaki çalışmalar üzerinden yapılan bir meta-analiz, ortaya oldukça karmaşık bir tablo koymuştur. Buna göre çalışmaların yüzde 35'i kodların etkili olduğunu,

⁷⁸¹ Parker, Nielsen, "Corporate Compliance Systems: Could They Make Any Difference?", s. 24.

⁷⁸² Dorothy Thornton, Robert A. Kagan, Neil Gunningham, "Sources of Corporate Environmental Performance", *California Management Review*, Cilt: 46, Sayı: 1, 2003, ss. 127-141, s. 128; Sally S. Simpson, *Corporate Crime, Law, and Social Control*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, s. 156; John Braithwaite, *To Punish or Persuade: Enforcement of Coal Mine Safety*, Albany, State University of New York Press, 1985, s. 65.

⁷⁸³ Parker, Nielsen, "Corporate Compliance Systems: Could They Make Any Difference?", s. 28-29.

yüzde 16'sı aradaki korelasyonun zayıf olduğunu, yüzde 33'ü hiçbir etki gözlenemediğini ve yüzde 14'ü çelişkili etkiler bulunduğunu sonuçlamıştır⁷⁸⁴. İncelenen çalışmalardan birinde ise tam tersine negatif bir etki ortaya konulmuştur⁷⁸⁵. Buradan çıkarılabilecek en kesin sonuç, etik kodların benimsenmesinin tek başına şirket davranışını yönlendirmede başarı sağlama garantisinin olmadığıdır. Bu ilişkiyi anlatmak adına testere, çekiç ve mobilya metaforu kullanılmıştır. Buna göre, nasıl tek başına testere ve çekiç bir mobilyayı yapmaya muktedir olmayacak ve fakat onlar olmadan da mobilya ortaya çıkamayacaksa, etik kodlar da ne insanları ne de şirketleri tek başına “etik” hale getirebilecek ve fakat burada da ancak malzeme ile tasarım ve kullanım birleştiğinde sonuç ortaya çıkabilecektir⁷⁸⁶. Takip eden bir başka çalışmada ise, yönetici kadronun etik kodları benimsediğine ve içselleştirdiğine ilişkin çalışanların algısı ne kadar kuvvetliyse, etik kodların başarısının da o derece yüksek olacağı bulgulanmıştır⁷⁸⁷. Bu da “etik yöneticilik” (*ethical leadership*) kavramının önemini ortaya koyar niteliktedir.

Tüm bu sonuçları değerlendirecek olursak, uyum yönetimi sistemlerinin yalnızca tahsisinin yeterli olamayacağı ve ancak etkili bir şekilde işletilirse şirket davranışındaki ihlalleri azaltma potansiyelinin olduğunu okuyabilmekteyiz. Şirket bünyesinde yer alan bu birimlere yüklenen anlam bir ölçüde, devletin denetçilerinin tespit edemeyeceği ve şirket işleri içinde gizlenip üstü örtülen ihlallerin şirket bünyesinde oluşturulan dahili bir sistem sayesinde kontrol altına alınmasıdır. Ancak biraz önce üzerinde durulan sonuçların da gösterdiği gibi, bu birimlerin şirket davranışını olumlu yönde evirtebilmesi için hem birimin çalışma prensiplerinin hem de şirketin diğer bileşenlerinin uygun ortam ve koşulları sağlaması gerekmektedir.

⁷⁸⁴ Muel Kaptein, Mark S. Schwartz, “The Effectiveness of Business Codes: A Critical Examination of Existing Studies and the Development of an Integrated Research Model”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 77, 2008, ss. 111-127, s. 114.

⁷⁸⁵ Kaptein, Schwartz, “The Effectiveness of Business Codes: A Critical Examination of Existing Studies and the Development of an Integrated Research Model”, s. 119.

⁷⁸⁶ Muel Kaptein, “Toward Effective Codes: Testing the Relationship with Unethical Behavior”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 99, 2011, ss. 233-251, s. 234.

⁷⁸⁷ Muel Kaptein, “Understanding Unethical Behavior by Unraveling Ethical Culture”, **Human Relations**, Cilt: 64, Sayı: 6, 2011, ss. 843-869, s. 846.

2. ŞİRKET İÇİ MUHBİRLİK (*WHISTLE-BLOWING*)

Şirketler her ne kadar ihlalleri dışarıdan gelen denetçilerden ve hatta kimi durumlarda dahili uyum yönetiminden saklamayı başarabilseler de çoğu halde çalışanlar bu ihlallerden doğrudan yahut dolaylı olarak haberdar olmaktadır⁷⁸⁸. Çalışanlar eğer tanık oldukları ihlaller hakkında bildirimde bulunurlarsa hem şirket içi hem şirket dışı birimleri harekete geçirebilir ve uyma davranışı tesisine yardımcı olabilirler. Çalışanların muhbirliğinin uyum yönetimi sistemlerinin etkili sonuç verebilmesi için gerekli unsurlardan biri olduğu ileri sürülen argümanlar arasındadır⁷⁸⁹.

2000'lerin başından itibaren, özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde şirket ihlallerinin ortaya çıkarılmasında şirket içi çalışanların muhbirliğinden yararlanmak adına hem hukuk mevzuatı aracılığıyla hem de etik kodlar ve uyum düzenlemeleri eliyle muhbirlerle koruma sağlanmaya başlanmıştır⁷⁹⁰. 2002'de yürürlüğe giren bir düzenleme ile ilk defa federal düzeyde bir koruma getirilmiş ve finansal dolandırıcılıkla ilgili bilgi sahibi olan muhbirlerin işine son verme, başkaca olumsuz bir iş akdi değişikliğine karşı koruma sağlanmıştır⁷⁹¹. 2012'de getirilen bir başka düzenlemede ise korumanın bir adım ötesine geçilerek, getirdikleri bilgi ile soruşturmanın başarıya kavuşmasını sağlayan muhbirlerle ikramiye ödülleri öngörülmüştür⁷⁹². Korumanın yanı sıra ödülle teşvik etmenin muhbirleri harekete geçirecek ilave bir itki olacağı düşünülmüştür. 2012 tarihli bu düzenleme 1986 tarihli başka bir düzenlemeye dayandırılmış olup, eski tarihli düzenlemede de otoritelere

⁷⁸⁸ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 192.

⁷⁸⁹ Iskra Miralem, "The SEC's Whistleblower Program and Its Effect on Internal Compliance Programs", **Case Western Law Review**, Cilt: 62, Sayı: 1, 2011, ss. 333-350, s. 335.

⁷⁹⁰ Geoffrey Christopher Rapp, "Mutiny by the Bounties? The Attempt to Reform Wall Street by the New Whistleblower Provisions of the Dodd-Frank Act", **Brigham Young University Law Review**, Cilt: 73, Sayı: 1, 2012, ss. 73-152, s. 73-75.

⁷⁹¹ Muhbirlerin korunmasına ilişkin münhasır bir madde içeren "Sarbanes-Oxley" (SOX) düzenlemesi için bkz. <https://legcounsel.house.gov/Comps/Sarbanes-oxley%20Act%20Of%202002.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 11.11.2019.

⁷⁹² "Dodd-Franks Wall Street Reform and Consumer Protection Act" düzenlemesi metni için bkz. <https://www.congress.gov/111/plaws/publ203/PLAW-111publ203.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 11.11.2019.

getirilen doğru bilginin ihlalin ortaya çıkarılmasında başarılı olması halinde soruşturma konusu meblağın yüzde 30 oranında bir ödül öngörülmektedir⁷⁹³.

O halde sorulması gereken soru, muhbirliğin uyma davranışının arttırılmasında işe yarayıp yaramadığıdır. Halihazırda yapılmış olan çalışmalar muhbirlik sayesinde uyma davranışının tesis edildiği yahut iyileştirildiği yönünde yeterince ikna edici veriler sunamamaktadır. Burada soruşturulması gereken ilk mesele, muhbirlerin gerçekten bildirimde bulunup bulunmadığı, ikinci husus ise bildirimde bulundukları hallerde bu ihbarın ihlali engelleyip engellemediğidir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki yasal korumaya ilişkin düzenlemelere rağmen fiiliyatta potansiyel muhbirler, bildirimde bulundukları takdirde ciddi problemlerle karşılaşmaktadırlar⁷⁹⁴. Muhbirlerin, koruma altında olduklarının belirtilmesine rağmen, işinden kovulduğu, baskı üzerine istifa etmek zorunda bırakıldığı yahut işine devam edebildiği durumlarda da iş yaşamının oldukça zorlaştığı ve pek çok durumda kadrosunun düşürüldüğü ortaya konulmuştur⁷⁹⁵. Bir başka çalışmada muhbirlerin bir nevi kara listeye alındığı ve görüşme yapılan muhbirlerin yüzde 64'ünün aynı alanda iş bulamadığı ifade edilmiştir. Aynı çalışmada, işinden ayrılmaya yahut emekli olmaya zorlanma oranı yüzde 69, olumsuz performans değerlendirmesi alma oranı yüzde 64, âmirleri tarafından daha yakından gözetlenme oranı yüzde 68 ve iş arkadaşları tarafından eleştirilme yahut yok sayılma oranı ise yüzde 69 olarak bulgulanmıştır⁷⁹⁶.

⁷⁹³ 1986 tarihli False Claims Act düzenlemesi metni için bkz. https://www.justice.gov/sites/default/files/civil/legacy/2011/04/22/C-FRAUDS_FCA_Primer.pdf.

Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 11.11.2019; Thomas L. Carson, Mary Ellen Verdu, Richard E. Wokutch, "Whistle-Blowing for Profit: An Ethical Analysis of the Federal False Claims Act", **Journal of Business Ethics**, Cilt: 77, 2008, ss. 361-376, s. 362.

⁷⁹⁴ Benjamin van Rooij, Adam D. Fine, "Preventing Corporate Crime from Within: Compliance Management, Whistleblowing, and Internal Monitoring", **The Handbook of White-Collar Crime**, ed. Melissa L. Rorie, New Jersey, John Wiley & Sons, 2019, 229-245, 235; Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 141.

⁷⁹⁵ Rapp, "Mutiny by the Bounties? The Attempt to Reform Wall Street by the New Whistleblower Provisions of the Dodd-Frank Act", 73 vd.; C. Fred Alford, "Whistle-Blower Narratives: The Experience of Choiceless Choice", **Social Research**, Cilt: 74, Sayı: 1, 2007, ss. 223-248, s. 223.

⁷⁹⁶ Kim R. Sawyer, Jackie Johnson, Mark Holub, "The Necessary Illegitimacy of the Whistleblower", **Business & Professional Ethics Journal**, Cilt: 29, Sayı: 1, 2010, ss. 85-107, s. 97; Joyce Rothschild, Terance D. Miethe, "Whistle-Blower Disclosures and Management Retaliation", **Work and Occupations**, Cilt: 26, Sayı: 1, 1999, ss. 107-128, s. 120.

Muhbirlerin baskı altında veya gönüllü olarak işten ayrılmalari durumunda, muhbirlik geçmişleri sebebiyle kara listeye alınmış olmaları, ilerideki kariyer şanslarını da negatif yönde etkilemektedir. Bu hususta yapılan çalışmaların çıktılarına göre işverenler muhbirleri sadakatsiz bulmakta ve daha önce böyle bir “vukuatı” olan bir çalışanı işyerinde barındırmak istememektedir⁷⁹⁷. Muhbirlerin yaptığı bildirimin yahut harekete geçirdiği mekanizmanın dahili mi harici mi olduğundan bağımsız olarak bu davranışı, takım ruhunu ve birlikte çalışma ahengini bozan bir tavır olarak değerlendirmektedirler⁷⁹⁸.

Muhbirlerin işlerine devam ettikleri senaryolarda ise iş yerindeki huzurlarını bozacak negatif gelişmeler yaşanmaktadır. Muhbirlerle yapılan görüşmelerden edinilen bilgilere göre, bir muhbirin ofisi önce iş yerinin depo alanına taşınmış, sonrasında bilgisayarı alınmış ve en son posta odasında çalışmaya zorlanmıştır⁷⁹⁹. Benzer biçimde, iş yerinde bulunmaya devam eden muhbirlerle yönelik pek çok ölç alma biçimi görülmüştür. Bunlara örnek olarak; iş verip sorumluluk vermeme, çok fazla iş verme, hiç iş vermeme, kendisinde bulunmayan bilgi ve becerileri gerektirecek işler verme gösterilmektedir⁸⁰⁰.

Başka bir kritik nokta ise muhbirlerin ihbar eylemini gerçekleştirdikten sonra finansal, sosyal ve kişisel bedeller ödemeleri gerektiğidir. İddiaları soruşturma konusu edildiğinde muhbirler hukuki koruma adına avukatlara yüklü ödemeler yapmak zorunda kalabilmekte ve bu, özellikle de işverenin muhbiri dava ettiğii hallerde daha elzem hale gelmektedir. Üstelik işvereni tarafından dava edilme oranı, konuyla ilgili çalışmalardan birinde yüzde 27 olarak ortaya konulmuştur⁸⁰¹. Yaşanan tüm bu olaylar

⁷⁹⁷ James Gobert, Maurice Punch, “Whistleblowers, the Public Interest, and the Public Interest Disclosure Act 1998”, **The Modern Law Review**, Cilt: 63, Sayı: 1, 2000, ss. 25-54, s. 52.

⁷⁹⁸ Gobert, Punch, “Whistleblowers, the Public Interest, and the Public Interest Disclosure Act 1998”, s. 52.

⁷⁹⁹ Alford, “Whistle-Blower Narratives: The Experience of Choiceless Choice”, s. 230.

⁸⁰⁰ Gregory Liyanarachchi, Chris Newdick, “The Impact of Moral Reasoning and Retaliation on Whistle-Blowing: New Zealand Evidence”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 89, 2009, ss. 37-57, s. 41.

⁸⁰¹ Sawyer, Johnson, Holub, “The Necessary Illegitimacy of the Whistleblower”, s. 88.

muhbir üzerinde kontrol altına alınması güç düzeyde stres yaratacak ve bu hem kişisel hayatı hem de sağlığı için negatif etki doğurma potansiyeli oluşturacaktır⁸⁰².

Muhbirlerin ihbar mekanizmasını işletmesinin sıklığını arttırmak adına kimi görüşler ödül sisteminin genişletilmesi gerektiğini ileri sürerken⁸⁰³, karşıt argüman ise eğer muhbirliği çok cazip hale getirirsek, başka bir ifadeyle muhbirler için bu bir para kazanma yoluna dönüşürse, bunun yanlış bir itki ve motivasyon oluşturacağını ve bu sefer de başka bir açıdan etik olmayan bir şirket kültürünün ortaya çıkmasına zemin oluşturacağını ileri sürmektedir⁸⁰⁴.

Şunun da altı çizilmelidir ki muhbirlerin konuşmaya karar vermesi ve öne çıkması her zaman şirketlerin uyma davranışı yönüne evrilmesi sonucu için yeterli olmayabilir. Siemens'te yaşanan skandalların hemen sonrasındaki dönemde hem muhbirlerin sayısında hem de genel olarak ihbar ve bildirimlerin oranında müthiş bir artış görülmüştür. Bunun nedeni, skandalların zaten artık alenileşmesi sebebiyle çalışanların yaşanan usulsüzlükler hakkında bildirimde bulunmalarının kolaylaşması yahut durum bu noktaya geldiğinde söylediklerinin destek bulabileceğine ilişkin inançlarının artması olarak ifade edilmektedir. Fakat muhbirlikte yaşanan bu artış, iç disiplin yaptırımlarının aynı düzeyde artması sonucunu vermemiştir⁸⁰⁵. Bu durumun muhbirlerin ihbarlarının içeriğinden mi yoksa disiplin birimlerinin konuyla ilgili adım atmaya yönelik çekincelerinden mi kaynaklandığı kesin olmamakla birlikte açık olarak görülebilen şey, muhbirin konuşmaya karar vermesinin yalnızca ilk adımı oluşturduğu ve şikâyetin gerçekten sonuç doğurabilmesinin, ilgili diğer paydaşların eylemleriyle bir arada yürütmesine bağlı olduğudur.

Bu hususu daha sarıh biçimde ortaya koyan bir çalışmada, muhbir koruma programlarının yasalaştığı dönemden önceki ve sonraki ihlal tespitleri incelenmiş ve muhbirlerin artışının ihlallerin ortaya çıkışında doğrudan bir artışa yol açmadığı tespit

⁸⁰² Alford, “Whistle-Blower Narratives: The Experience of Choiceless Choice”, s. 223, 233.

⁸⁰³ Rapp, “Mutiny by the Bounties? The Attempt to Reform Wall Street by the New Whistleblower Provisions of the Dodd-Frank Act”, s. 73.

⁸⁰⁴ Friedman, **Impact: How Law Affects Behavior**, s. 142; Mathieu Bouville, “Whistle-Blowing and Morality”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 81, 2008, ss. 579-585, s. 584.

⁸⁰⁵ <https://100r.org/2015/07/siemens-confidential-reports-of-wrongdoing-up-penalties-down/>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 13.11.2019.

edilmiştir. Bunu şirketlerin muhbirlerin bildirimlerine yönelik etkili biçimde harekete geçmemesine bağlayan araştırmacıların dikkati çektikleri bir diğer husus, dahili etik kodlar sebebiyle muhbirin öncelikle ihlale ilişkin kendi âmirini bilgilendirmesi gerektiği ve zaten ihbarın bu aşamada kolayca örtbas edilip, ihlalin ortaya çıkarılmasına yönelik adım atılması yerine muhbire yönelik misilleme yapma yönünde aksiyon alınmasıdır⁸⁰⁶. Buradan hareketle çalışmada muhbirliğin şirket kültürünü değiştirmede başarılı olamadığı ileri sürülmüştür⁸⁰⁷.

Muhbirliğin şirket ihlalleri üzerinde caydırıcı etkisi olup olmadığına ilişkin elimizde ikna edici ölçüde veri bulunmamasına karşılık, muhbirliğin kâr-zarar denklemindeki durumuna ilişkin çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan birinin sonucuna göre muhbirliğin getirisi, götürülerini bertaraf edebilmektedir. Getiri olarak hesaplanan kalemler; ortaya çıkarılan ihlallerden dolayı kaçınılan zarar, muhbirlerin aldığı tazminat ve caydırıldığı kabul edilen yolsuzluğun miktarıdır. Masraf olarak ise soruşturma giderleri, muhbir tarafından ödenen yargı giderleri, yalan ihbarların oluşturduğu zarar ve diğer masraflar yer almaktadır⁸⁰⁸. Muhbirlikten caydırıcılığı bekleyemeyeceğimizi varsaysak bile, getiri ve götürü skalasında uygulamaya değer bir yol olarak görünmeye devam etmektedir. Genel bir caydırıcılık etkisi ile şirket ihlallerini düzeltmeye yaramayacağı kabul edildiğinde dahi spesifik ihlallerin zararını minimize etmek anlamında kullanışlı bir tablo çizmektedir.

Avustralya’da gerçekleştirilen ve daha önce üzerinde durduğumuz kapsamlı çalışmalardan birinin sonuçlarına göre, başarılı bir uyum programının unsurlarından biri dışarıdan gelen müşteri şikâyetlerine yönelik etkili bir sistem oluşturmak iken, etkili bir muhbirlik sistemini haiz olmak, bu unsurlardan biri olarak sayılmamaktadır. Buradan hareketle şirketlerin, kendi çalışanlarından gelen şikâyetlere kıyasla müşteriden gelen şikâyetlere daha duyarlı oldukları sonucu çıkarılmaktadır⁸⁰⁹.

⁸⁰⁶ Richard Moberly, “Sarbanes-Oxley’s Whistleblower Provisions: Ten Years Later”, **South Carolina Law Review**, Cilt: 64, Sayı: 1, 2012, ss. 1-54, s. 37.

⁸⁰⁷ Moberly, “Sarbanes-Oxley’s Whistleblower Provisions: Ten Years Later”, s. 38.

⁸⁰⁸ Carson, Verdu, Wokutch, “Whistle-Blowing for Profit: An Ethical Analysis of the Federal False Claims Act”, s. 369.

⁸⁰⁹ Parker, Nielsen, “Corporate Compliance Systems: Could They Make Any Difference?”, s. 16-17.

Muhbirliğin şirket ihlallerini engellemekte ve kültürü dönüştürmekte kayda değer bir başarı ortaya koyamamasının nedeni olarak ilk işaret edilen hususlardan biri muhbirin şikâyet ve bildirimlerinin şirkette kendisine gerçek bir yankı bulamamasıdır. Buradan hareketle muhbirliğin işe yaraması için kimi şartların buna elverişli olması gerektiği ileri sürülmektedir. Buna ilişkin en önemli argümanlardan biri, muhbirliğin başarı ihtimalinin, muhbirin ve şikâyeti alan uyum sorumlusunun güçlü ve saygı duyulan kişiler, ihlalcinin de aksine gücü ve saygınlığı görece düşük biri olması halinde artacağına ilişkindir. Tam tersi durumda, yani zayıf bir muhbir ve uyum sorumlusu ile güçlü bir ihlalcinin yer aldığı senaryoda ise ifşa faaliyetinin istenen sonuca ulaştırma olasılığı düşük olarak kaydedilmiştir. Yine oldukça mantığa uygun biçimde; gerçekleştirilen ihlal suça yaklaştıkça ve buna ilişkin deliller arttıkça ifşanın başarı oranı yükselmekte ve benzer bir şekilde ihlalin şirketin genel davranış örüntüsünün bir parçası olması halinde başarı oranı düşmektedir. Muhbirlik sisteminin en başarılı olduğu senaryolar ise şirketin dış etki ve baskıya açık olduğu durumlar ile kurumun uyma davranışını destekleyen bir kültüre sahip olduğu haller olarak işaret edilmiştir⁸¹⁰.

Muhbirliğin sonuç vermesine ilişkin koşullara baktığımızda bir ironi ile karşılaştığımızı görüyoruz. Zira şirketlerde uyma davranışını arttırmak adına muhbirliğe ihtiyaç duyulan durumlar, muhbirliğin sonuç vermesi ihtimalinin düşük olarak ifade edildiği durumlardır. Muhbirliğe esas olarak, düşük kademedeki çalışanların daha yüksek kademedeki ve prestij sahibi çalışanların ihlallerini ortaya çıkarabileceği hallerde ve ihlalin şirket kültüründe yaygınlaştığı durumlarda ihtiyaç duyulmaktadır. Üstelik daha etkili olduğu ileri sürülen anonim-olmayan muhbirlik, çalışanların büyük bir kısmı için bir kısıt teşkil edecek ve ihbar faaliyetinin sonrasında kimliklerinin ifşa olmasından, karşılaşmaları olası olan misilleme ve diğer zorluklar sebebiyle kaçınacaklardır⁸¹¹.

⁸¹⁰ Marcia P. Miceli, Janet P. Near, Terry Morehead Dworkin, **Whistle-blowing in Organizations**, New York, Routledge, 2008, s. 107 vd., 152; Janet P. Near, Marcia P. Miceli, “Whistle-Blowing: Myth and Reality”, **Journal of Management**, Cilt: 22, Sayı: 3, 1996, ss. 507-526, s. 521 vd.

⁸¹¹ Frederick A. Elliston, “Anonymity and Whistleblowing”, **Journal of Business Ethics**, Cilt: 1, 1982, ss. 167-177, s. 175-176.

3. BAĞIMSIZ İZLEME VE ELEKTRONİK DENETİM

Şirketin kendi organizasyonu içinde ihdas ettiği uyum yönetimi birimi ile bu birimin çalışanları olan uyum görevlilerinden ve uyma davranışına yönlendirmek için çalışanların muhbirliğinden yararlanmanın dışında şirket içi uyumun geliştirilmesinin bir diğer yolu olarak bağımsız gözlemcilerin iç ilişkileri kontrol etmesi gösterilmektedir⁸¹². Bu yöntem şirketler tarafından gönüllü olarak benimsenebileceği gibi kimi durumlarda otoriteler tarafından zorunlu kılınabilmektedir.

Bağımsız gözlemcilerden yararlanmanın yollarından biri, bir üçüncü taraf şirketten alınan hizmet aracılığıyla dahili işlemler üzerindeki denetimlerin yürütülmesidir. Bu yöntem özellikle, pek çok taşeron firma ile çalışan şirketler, birden fazla yetki alanında iş gören firmalar yahut yalnızca kendi uyum birimlerinden gelen raporlarla yetinmek istemeyen kurumlar tarafından tercih edilmektedir. Bağımsız denetçi uygulamasının uyma davranışı tesisindeki başarısını ölçen çalışmaların bir kısmı, bu yöntemle çekince ile yaklaşmakta olup, özellikle gözlemcilerin yeterince deneyim ve eğitim sahibi olmadığı durumlar ile daha önce şirket dahilinde denetçi olarak çalıştıkları senaryolarda denetimin yeterince sıkı tutulmayabileceğini öne sürmektedir⁸¹³. Benzer şekilde, gerekli özenin gösterilmediği bir denetimin aynı zamanda dürüstlikle ilgili problemlerden de kaynaklanabileceği zira bağımsız denetçilerin zannedildiği kadar bağımsız olmayabileceği de vurgulanmaktadır. Özellikle denetçiler, denetledikleri şirketten doğrudan ödeme alıyorsa, o şirketle uzun süreli bir iş ilişkileri varsa veya gelecekteki olası işlerde tekrar tercih edilmek için ilgili şirketle ilişkilerini iyi tutmak gibi bir kaygıları bulunuyorsa, yeterli titizlikte denetim yapılmama ihtimalinin yüksek seyredeceği vurgulanmaktadır⁸¹⁴.

⁸¹² Uluslararası literatürde “*Corporate Compliance Program/Principles*” olarak ifade edilen ve şirket dışı uyum yönetimi olarak ifade edilen bu uyum sistemi literatürde kısaca “*CCP*” olarak da kendine yer bulabilmektedir (Paslı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 321).

⁸¹³ Jodi L. Short, Michael W. Toffel, Andre R. Hugill, “Monitoring Global Supply Chains”, **Strategic Management Journal**, Cilt: 37, 2016, ss. 1878-1897, s. 1882.

⁸¹⁴ Jodi L. Short, Michael W. Toffel, “The Integrity of Private Third-Party Compliance Monitoring”, **Administrative & Regulatory Law News**, Cilt: 42, Sayı: 1, 2016, ss. 22-25, s. 22-23.

Bağımsız gözlem hizmetinin denetim alanı çok geniş olup Türk Hukuku’nu da ilgilendiren birkaç örnek vermek gerekirse; şirketin vergi yükümlülüklerini yerine getirip getirmediği, elde edilen reklam gelirinin öngörülen orandaki miktarının Radyo ve Televizyon Üst Kurulu’na aktarılıp aktarılmadığı, iş sözleşmelerinde fahiş ceza şartının bulunup bulunmadığı, şirkete ait fabrika atıklarının boşaltım sisteminin çevre koruma kurallarına uygunluğu, zorunlu ticari defterlerin usulüne uygun biçimde tutulup tutulmadığı gibi hususlar ifade edilebilir⁸¹⁵.

Şirketler aynı zamanda dijital gözetleme sistemlerinden de faydalanabilmektedir. Bu sayede şirket hem tekil çalışanların muhbirliğini hem de üçüncü taraf yardımını aradan çıkararak şirket içi işleyişteki ihlaller üzerinde gözetim ve denetim sahibi olabilecektir. Bir diğer avantaj ise dijital denetim sistemlerinin yedi gün yirmi dört saat işleyebilmesi ve üstelik insan denetimine kıyasla bunu düşük bir maliyetle yerine getirebiliyor olmasıdır⁸¹⁶. Üstelik dijital gözetleme sistemlerinin yalnızca varlığı dahi uyma davranışını artırma konusunda işe yarayabilmektedir. Zira çalışanların dijital olarak denetlendiklerini bilecek olmaları onları kendiliğinden ihlal davranışını gerçekleştirmekten geri tutabilir. Ayrıca dijital gözetleme programları çalışanlara kendi davranışları ile ilgili geri bildirimde bulunmakta ve bu geri bildirim sayesinde çalışanlar farkında olmadan gerçekleştirdikleri davranışlarından dahi haberdar olabilmektedir⁸¹⁷.

Elektronik denetim sistemlerinin etkililiğine ilişkin yapılan çalışmalardan biri, bu sistemlerin restoranlardaki çalışan hırsızlığını azaltmada etkili olup olmayacağını araştırmıştır. 392 restoran üzerinde yapılan çalışmada dijital gözetleme hırsızlık davranışını azaltmanın yanı sıra çalışanların performansının artmasında da etkili

⁸¹⁵ Pashı, “‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, s. 324.

⁸¹⁶ Bradley R. Staats, Hengschen Dai, David Hofmann, Katherine L. Milkman, “Motivating Process Compliance Through Individual Electronic Monitoring: An Empirical Examination of Hand Hygiene in Healthcare”, **Management Science**, Cilt: 63, Sayı: 5, 2016, ss. 1-23, s. 2.

⁸¹⁷ Staats, Dai, Hofmann, Milkman, “Motivating Process Compliance Through Individual Electronic Monitoring: An Empirical Examination of Hand Hygiene in Healthcare”, s. 21.

olmuştur⁸¹⁸. Bu sistemlerin her zaman istenilen sonucu vermede başarılı olmayacağını ve hatta tersi sonuçlara yol açabileceğini ileri süren çalışmalardan birinde ise, elektronik gözetlemenin 71 hastanedeki el yıkama ve hijyen kurallarına uygunluğun denetiminde kullanıldığı örnek incelenmiştir⁸¹⁹. Bulgulara göre sistem ilk uygulanmaya başladığında artan uyma oranı, ilerleyen üç buçuk yıl içinde dereceli olarak düşüş göstermiştir. Araştırmacılar, ilerleyen zaman içinde devam edeceğini öngördükleri düşüşün sistemin ilk elde yarattığı tüm pozitif etkiyi aşındıracağını ve ortalama 43 ay içerisinde bu etkilerin tamamen ortadan kalkacağını iddia etmiştir. Bunun nedeni olarak ise çalışanların sistemin varlığına ve gözetlenmeye alışmaları ve bu anlamda giderek hissizleşmeleri gösterilmektedir⁸²⁰. Bir adım öteye gidildiğinde daha ilginç bir sonuçla karşılaşmış, dijital gözetleme sistemi kullanımdan kaldırıldığında uyma davranışı oranı sistemin uygulanmaya başlanmasından önceki orandan düşük seyretmiştir. Bunun nedenlerinden biri, çalışanların gözünde yönetici kadronun itibarının, kendi uygulamalarını lağvetmelerinden ötürü azalması olarak gösterilirken bir diğer neden, tıpkı daha önce yaptırım ve ödül mekanizmalarının yanlış kullanımının sakıncaları bağlamında bahsedildiği üzere, dışsal bir itkinin, toplumsal normu yahut kişisel ahlâki eğilimi aşındırmış olabileceği ve bu itki ortadan kalktığında ilgili toplumsal norm yahut ahlâki eğilimin tekrar kendini inşa edememesi ihtimalidir⁸²¹.

Bağımsız denetçiliğin bir diğer görünümüne ise *General Motors* şirketi örneğinde rastlamak mümkündür⁸²². 2000'lerin başında General Motors'un ürettiği araçların kontak anahtarlarında teknik bir problem yaşanmış ve bu problem, hava yastığının etkisiz kalmasına ve dolayısıyla da zarar görme riskine yol açmıştır. General Motors mühendisleri bu durumun bilincinde olmalarına rağmen 124 kişinin ölümüne

⁸¹⁸ Lamar Pierce, Daniel C. Snow, Andres McAfee, "Cleaning House: The Impact of Information Technology Monitoring on Employee Theft and Productivity", **Management Science**, Cilt: 61, Sayı: 10, 2015, ss. 2299-2319, s. 2316.

⁸¹⁹ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 200-201.

⁸²⁰ Staats, Dai, Hofmann, Milkman, "Motivating Process Compliance Through Individual Electronic Monitoring: An Empirical Examination of Hand Hygiene in Healthcare", s. 17.

⁸²¹ Staats, Dai, Hofmann, Milkman, "Motivating Process Compliance Through Individual Electronic Monitoring: An Empirical Examination of Hand Hygiene in Healthcare", s. 18.

⁸²² Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 201 vd.

değin etkili bir değişikliğe gidilmemiştir. Yasal olarak zorunlu olmasına rağmen bu hataya ilişkin bilgilendirme yapmayan General Motors, aksine durumu hem denetçilere hem de kamuoyuna karşı örtbas etmiştir. Yargı süreci sonunda 900 milyon dolarlık ödemenin yanı sıra, şirketin ilkelerini, uygulamalarını ve prosedürlerini değerlendirmek üzere bağımsız bir denetçi ile çalışılması zorunlu kılınmıştır⁸²³. Dolayısıyla bağımsız denetçinin buradaki rolü, şirketin kendi inisiyatifiyle değil zorunlu olarak işlemeye başlamıştır. Burada umulan, şirketin kendi istihdam ettiği ve ücretini kendi ödediği denetçilere kıyasla daha sıkı bir denetim yapılacağı ve şirket davranışında köklü bir değişikliğin meydana geleceğidir. Zira burada denetçinin üstlendiği rol, kamu yararı adına işlev görmektedir. Ve esas işlevi, daha önce meydana gelmiş usulsüzlüğün kaynağını araştırmak ve o kaynağı ortadan kaldırmak yahut değiştirmek için atılması gereken adımlarla ilgili hem şirketle hem de kararı alan devlet kurumuyla irtibat kurmaktır.

Siemens, Citibank ve HSBC'nin de benzer şekilde maruz kaldığı zorunlu denetçilik sistemi⁸²⁴ sürdürülebilir bir uyma davranışı kültürü yaratmaya muktedir midir sorusunu sorduğumuzda konuya ilişkin ampirik veri bulmakta zorlanılmaktadır. Zira bu hususa ilişkin kapsamlı bir çalışma henüz gerçekleştirilmemiştir. Fakat denetçiliğin bu yönünü, tarihsel ve işlevsel bağlamda inceleyen yazarlar, olası etkilerine ilişkin çıkarımlarda bulunmaktadırlar. İlk endişelerden biri bağımsız denetçilerin şirket iş ve işleyişinin yüzeyinde kalmayıp derine inme potansiyellerinin olup olmadığına ilişkindir. Zira denetçilerin yapmakla mükellef oldukları denetimi nasıl yürüteceklerine dair belirli bir yol haritası bulunmamakta ve denetimin sıklığı konusunda da bir yeknesaklıktan bahsedilememektedir. Yalnızca işleyişe ilişkin gözlem yapmanın ötesine geçip şirketin atması yahut atmaması gereken adımlar

⁸²³ <https://www.justice.gov/usao-sdny/pr/manhattan-us-attorney-announces-criminal-charges-against-general-motors-and-deferred>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.

⁸²⁴ <https://www.reuters.com/article/idUS103460541020140714>, <http://www.law360.com/articles/779532/hsbc-s-money-laundering-fixes-raise-concerns-feds-say>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.

konusunda direktif verecek düzeyde bir etkiye sahip olup olamayacakları tartışılan hususlardan bir diğeridir⁸²⁵.

Bir diğer husus ise denetçinin yeterince bağımsız olup olamayacağı sorusudur. Her ne kadar zorunlu denetçilik de olsa, özellikle bazı spesifik uzmanlık alanları bakımından, o şirketle öncesinde bağlantısı bulunmayan bir denetçi bulmak zor olabilir. Üstelik şirketlerin, denetçiye ve onun yapması gereken denetime yönelik baştaki desteği zaman içinde sönümlenmektedir. Zira en başta, denetçi zorunlu tutulduğu esnada, daha büyük bir sonuçla karşılaşmamak adına şirket hemen her şeyi kabul edecek bir durumda olmaktadır. Fakat anlaşmaya varılıp, daha ağır bir sonuca ilişkin tehdit ortadan kalktığında, zorunlu denetçi şirket için bir yük haline gelmektedir⁸²⁶.

Tüm bunları dile getirdikten sonra ortaya çıkan tabloya ilişkin söylenecek ilk şey, bilimin, kapsamlı ampirik verilerle uygulayıcıları ve siyasa yapıcılarını yönlendirecek malzemeye henüz sahip olmadığıdır. Şirket ihlallerine yaptırım uygulanması, tazminata hükmedilmesi ve zararların giderilmesi her ne kadar gerekli ve uygulanmaya devam etmesi şart olan hususlar olsa da konumuz itibarıyla bizim asıl odak noktamız bir ihlal olduğunda onun nasıl karşılanacağından ziyade gelecekteki benzer ihlallerin nasıl önlenebileceğidir. Zira uyma konusu, daha önce üzerinde durduğumuz üzere esas olarak hukukun ex-post değil ex-ante alanında işlev görmektedir. Bunu sağlamak için ise kurum kültürünü ve bu kültüre içkin hale gelmiş örüntüleri uyma yönünde nasıl dönüştürebileceğimiz esas odak noktayı oluşturacaktır. Bunun için de yaptırımın, toplumsal ve kişisel normların, kapasite ve olanakların, bilinçdışı etkilerin şirket davranışı alanında nasıl çalıştığının tespiti ve bu tespit üzerinden bu konuda bilinçli ve davranışın dinamiklerini merkeze alan bir yaklaşıma sahip uyum birimleri, savcılar ve hukuk koyucuların yetiştirilmesi ve istihdamı gerekmektedir.

⁸²⁵ David Hess, Christie L. Ford, “Corporate Corruption and Reform Undertakings: A New Approach to an Old Problem”, *Cornell International Law Journal*, Cilt: 41, Sayı: 2, 2008, ss. 307-346, s. 310.

⁸²⁶ Veronica Root, “Modern-Day Monitorships”, *Yale Journal of Regulation*, Cilt: 33, Sayı: 1, 2016, ss. 109-163, s. 109.

C. ŞİRKET KÜLTÜRÜ VE UYMA

1. ŞİRKET KÜLTÜRÜ NEDİR?

Kültür teriminin genel anlamıyla ne ifade ettiği yahut etmesi gerektiği özellikle antropologlar tarafından en sık tartışıl原因 konulardan biridir. Kültürü daha ziyade somut unsurlar olan sanat, mimari, gelenek ve görenek gibi görünümner üzerinden okuyan araştırmacıların yanı sıra özellikle 1970’lerden itibaren öne çıkan tanımlarda soyut unsurlar daha ön planda gözükmemektedir. Bu unsurlar nitelikleri gereği gözlemi ve tespiti daha zor unsurlardır. Bu yöndeki belirleyici tanımlardan biri uyarınca kültür, belirli bir topluluğun değişmeyen bir karakteri değil, bir toplumsal grubu ortak paydada buluşturan bir yorum faaliyetidir⁸²⁷.

Kurum yahut şirket kültürü açısından da hem somut hem de somut olmayan unsurların söz konusu edildiğini gözlemleyebiliriz. Üstelik tıpkı genel anlamda kültürde bahsettiğimiz gibi, önceki eğilim burada da kültürü daha ziyade teşvik yapısını değiştirmek yahut çalışanların şahısları üzerinden değişiklik yapmak gibi somut unsurlar üzerinden okumak iken sonraki dönemlerde bu somut görünümnerin dışında, doğrudan gözlemlenemeyen daha soyut bir boyut olduğu daha yaygın biçimde kabul edilmeye başlanmıştır. Şirket kültürü; paylaşılan değer ve inançlar, mitler, kurum içerisindeki yorumlar ve anlamlar ile âdetleri, uygulamaları, normları, ritüelleri ve kontrol sistemlerinin uygulanışını da içerecek bütün davranışları ifade eder⁸²⁸. Görülebileceği üzere genel anlamda kültür ile geniş oranda ortak payda oluşturacak nitelikler taşımaktadır.

Şirket kültürü ve etkilerini anlamak adına sıklıkla atıf yapılan İngiliz petrol şirketi BP’nin (*British Petroleum*), on yılları aşkın bir süreçte özen eksikliğinden kaynaklanan pek çok skandala karıştığı iddia edilmektedir⁸²⁹. Mart 2005’te Teksas eyaletindeki rafinerilerinden birinde yaşanan patlama sonucu 15 kişi hayatını

⁸²⁷ Clifford Geertz, **The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz**, New York, Basic Books Inc. Publishers, 1973, s. 10 vd.

⁸²⁸ Parker, Nielsen, “Corporate Compliance Systems: Could They Make Any Difference?”, s. 8.

⁸²⁹ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 208 vd.

kaybetmiş, 170'ten fazlası da yaralanmıştır⁸³⁰. Mart 2006'da Alaska'nın kuzeyine 267.000 galonluk ham petrol sızıntısı gerçekleşmiş ve sızıntı beş gün boyunca fark edilememiştir⁸³¹. Sızıntının 10 yılı aşkın süredir temizlenmemiş olan paslanmış bir borudan kaynaklandığı kaydedilmiştir⁸³². 2010 yılında ise Meksika Körfezi'ndeki petrol sondaj kulesinde meydana gelen patlama ve yangın sebebiyle Amerika Birleşik Devletleri tarihindeki en büyük sızıntı meydana gelmiştir⁸³³. Meksika Körfezi sızıntısı, büyük çaplı ekonomi, ekoloji ve sağlık hasarının yanı sıra 11 çalışanın da ölümüne yol açmıştır⁸³⁴.

Tüm bu sayılan olaylarda iddia edilen, BP'nin yeterli özen ve bakımı göstermemiş, çalışanların şikâyetlerini dikkate almamış olduğudur. Her bir olaydan sonra özene ilişkin prensip ve politikaların değiştirildiğine, gerekli düzenleme ve kurallara uyulacağına dair açıklamalar yapılmış ve fakat birkaç sene içinde benzer sebeplerle başka kaza veya olaylar meydana gelmiştir. Tüm verilen sözlere ve Meksika Körfezi'ndeki risklerden haberdar olunmasına rağmen, BP'nin masrafları kısmayı güvenlik önlemleri almaya tercih etmeye devam ettiği ileri sürülmüştür⁸³⁵. Üstelik çalışanların risklere ilişkin uyarı ve şikâyetleri de yönetici kademesi tarafından dikkate alınmamıştır⁸³⁶. Süregiden bu durum, bireysel kararların ürünü olarak görülemeyecek olup daha geniş perspektifte, şirketin davranış örüntüsü haline gelmiş ve şirket kültürüne içkinleşmiş durumdadır. Bu sebeple BP'nin işleri yürütme biçiminin bir kayıtsızlık kültürü içinde gerçekleştiği ve BP'nin, güvenliği, kurucu bir değer olarak benimsemediği ileri sürülmüştür⁸³⁷.

⁸³⁰ Susan S. Silbey, "Taming Prometheus: Talk About Safety and Culture", *The Annual Review of Sociology*, Cilt: 35, 2009, ss. 341-369, s. 352.

⁸³¹ https://www.nytimes.com/2006/03/15/us/large-oil-spill-in-alaska-went-undetected-for-days.html?_r=0, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.

⁸³² <https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/interactive/2010/07/13/business/bp-timeline.html>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 18.11.2019.

⁸³³ <https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/the-spill/bp-troubled-past/>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.

⁸³⁴ Van Rooij, Fine, "Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy", s. 1.
⁸³⁵ <https://www.npr.org/2010/06/10/127561853/reporter-documents-show-years-of-bp-neglect>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.

⁸³⁶ Loren C. Steffy, *Drowning in Oil: BP and the Reckless Pursuit of Profit*, New York, McGraw-Hill, 2011, s. 149-150.

⁸³⁷ <https://www.theguardian.com/environment/2010/nov/09/oil-spill-inquiry-culture-complacency-bp>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 18.11.2019.

Tıpkı bireylerde gördüğümüz gibi şirketlerin de kültürel uygulama ve normları bulunmakta ve bu normlar, hukuk kuralları yahut uyum yönetimi kodlarıyla yarışıp direnç gösterebilmektedir. Bu sebeple literatürde şirketler için yapılan tanımlardan biri “yarı-otonom toplumsal alan” şeklindeki tasvirdir. Bununla ifade edilmek istenen, kurumların kendilerinin norm yaratma kapasitesi olduğu ve bu yaratılan normların belirli bir noktaya kadar diğer normlara, örneğin hukuk normlarına direnç gösterebildiğidir. Belirli bir noktaya kadar ibaresi “yarı”-otonomiyi işaret eder. Konfeksiyon endüstrisine ilişkin yürütülen etnografik bir çalışmada araştırmacı, endüstriye içkin ve resmi olmayan örf ve âdet norm ve değerlerinin, günlük yapıp edişleri yönlendirmede ve davranışlara rehberlik etmede hukuk normlarından çok daha etkili olduğunu bulgulamıştır⁸³⁸.

Benzer yönde bir çalışmada, hastanelerin yeni doğan ünitelerindeki davranış örüntüleri incelenmiş ve hukuk kurallarının hastane personelinin kendi iç kural sistemi ile ve ayrıca bebeklerin ailelerinin ailevi norm sistemleri ile yarışmak zorunda kaldığı gözlemlenmiştir. Bu yarış genellikle hastane personelinin kendi norm sisteminin kazandığı ve personelin, hukuk kurallarını uyguladığı hallerin ancak kendilerine doğrudan yarar sağladığı haller olduğu öne sürülmüştür. Diğer durumlarda ise sağlık personelleri hukuk tarafından zorunlu kılınan prosedür ya da uygulamaları ya görmezden gelmekte ya da direnç göstermektedir⁸³⁹.

Bu çalışmaların da açıkça gösterdiği üzere, kurumun yahut toplumsal yapının kendine içkin kuralları ile yarışmak çoğu zaman dirence yol açmakta ve içkin uygulama ve normların yerini hukuk kurallarının alması topyekûn bir dönüşümü gerektirmektedir. Dolayısıyla ihlalin organizasyon kültürüne işlemiş olduğu şirketlerde yalnızca bir uyum birimi kurmak yahut elektronik bir izleme sistemi kullanmaya başlamak çoğu durumda yeterli olmayacaktır. Davranışları dönüştürmeye ve yerleşik normları ikame etmeye yeterli olacak bir yaklaşımın benimsenmesi gerekecektir.

⁸³⁸ Sally Falk Moore, “Law and Social Change: The Semi-Autonomous Social Field as an Appropriate Subject of Study”, **Law & Society Review**, Cilt: 7, Sayı: 4, 1973, ss. 719-746, s. 742 vd.

⁸³⁹ Carol A. Heimer, “Competing Institutions: Law, Medicine, And Family in Neonatal Intensive Care”, **Law & Society Review**, Cilt: 33, Sayı: 1, 1999, ss. 17-66, s. 60 vd.

Değişimden bahsetmeden önce, kurum kültürünü neyin oluşturduğunu iyice anlamak gerekmektedir. En basit ifadeyle kurum kültürünün, kurumun kuralları ile teşvik yapısından (*incentive structure*) oluştuğu söylenebilir⁸⁴⁰.

Kurumlar, çeşitli derecelere kadar paylaşılan anlam sistemleri olarak var olurlar. Müştereklik ve sorgulamadan kabul etme hissi, kurumun işleyişinin devamı için gereklidir. Zira böylece etkileşim, anlamın yeniden ve yeniden yorumlanmasını gerektirmeyecek şekilde devam edebilecektir⁸⁴¹.

Birbiri ile karıştırılmaya müsait kavramlar olan kurum kültürü ile kurum “iklim”ini (*climate*) karşılaştıran bir çalışmaya göre kültür, daha gelişmiş bir bağlama gönderme yapar; tarihte kökleri vardır, kolektif olarak ayakta tutulur ve dolayısıyla da dışarıdan gelen etkilere direnmeye çoğu zaman muktedirdir. Diğer yandan iklim ise, “durum”u ve kurumun üyelerinin o duruma bağlı olan düşünce, duygu ve davranışlarını ifade eder. Dolayısıyla geçicidir, sübjektiftir ve güç sahibi kişilerin doğrudan manipülasyonuna çoğu zaman açıktır⁸⁴². Gösterdiği direnç sebebiyle bizim konumuz bağlamında üzerinde durulan, kurum kültürüdür.

Literatüre baktığımızda kurum kültürünün üç seviyeden oluştuğuna ilişkin açıklamalarla karşılaşmaktayız. Birincisi “yüzeysel” (*artefact*) boyutudur. Bu, kurumun kültürüne dair somut tarafı ifade ederken, hem görünen ve hissedilen yapı ve süreçleri hem de gözlemlenen davranışları içerir. Kurum kültürünün bu seviyesi, kurumun kültürünü dışarıya yansıtma biçimidir. Bu somut kısım, fiziksel çevre ve mimariyi, kullanılan teknolojiyi, yaratımları, stili ifade ettiği kadar hikâye ve mitleri de içerir⁸⁴³. Hikâyeler, değer, fikir ve inançların taşıyıcısı olma potansiyelleri sebebiyle önemli bir bileşeni oluşturur. Çeşitli durumlarda nasıl davranılması gerektiğine ilişkin geçmişe yapılan göndermeler üzerinden rehberlik edebilirler.

⁸⁴⁰ Van Rooij, Fine, **The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior**, s. 210.

⁸⁴¹ Linda Smircich, “Concepts of Culture and Organizational Analysis”, **Administrative Science Quarterly**, Cilt: 28, Sayı: 3, 1983, ss. 339-358, s. 351.

⁸⁴² Daniel R. Denison, “What is the Difference Between Organizational Culture and Organizational Climate? A Native’s Point of View on a Decade of Paradigm Wars”, **The Academy of Management Review**, Cilt: 21, Sayı: 3, 1996, ss. 619-654, s. 644.

⁸⁴³ Edgar H. Schein, **The Corporate Culture Survival Guide**, New and Revised Edition, San Francisco, Jossey-Bass, 2009, s. 21-22.

Benzer biçimde ritüeller de önemli bir rol oynar. Buna en iyi örnek ise toplantılardır. Toplantıların başlayışı, işleyişi, oturma düzeni, kıyafet kodu gibi pek çok sembolik göndermesi bulunmakta olup bunlar kurum içinde ortaklaşılan kültürel elementlerin birer parçasını oluşturmaktadır. Buna ilişkin verilen örneklerden biri *Pepsi* şirketi toplantılarında, hava durumu yahut toplantının seyri farklılık yaratmaksızın, hiçbir surette ceketlerin çıkarılmamasıdır⁸⁴⁴. Aynı zamanda değerleri, işleyişi, ritüelleri ve organizasyon şemasını gösteren ve yayınlanmış dokümanlar da bu kısım içerisinde değerlendirilir⁸⁴⁵. Bu bölümün içerisine dahil edilebilecek ve belirleyicilik etkisi oldukça yüksek olan bir diğer husus ise kullanılan dildir. Bir kurum içerisinde yaygın olan kelime ve terminoloji seçimi, konuşma biçimi ve hatta yaygınlaşmış sloganlar kurum kültürünün önemli bir bileşenini oluşturur⁸⁴⁶. Buna verilebilecek sarıh örneklerden biri İstanbul'daki çok uluslu şirket ve avukatlık büroları çalışanlarının yarı Türkçe yarı İngilizce kelimelerden oluşan ve doğrudan üst düzey beyaz yakalı bu çalışan grubunu temsil eden konuşma biçimidir. Benzer şekilde şirketlerin fiziksel yerleşimleri için yaptıkları mimari tercihler de şirket bileşenleri bakımından ortaklık oluşturan önemli etkenlerden biridir. Şirketin mimarisi hem çalışanlara hem müşterilere hem de medya aracılığıyla kamuoyuna şirketin kültürüne ilişkin göndermeler sunar⁸⁴⁷. Muhatapların, oldukça somut bir gösterge olan mimari üzerinden şirketin kültürüne ilişkin referansları okuma olasılıkları doğar⁸⁴⁸. Bunu yine belirli tip şirketlerin plaza adı verilen ve şirketin kimliğine ilişkin ipuçları taşıyan mimari tipi örneğinde gözlemlemek mümkündür.

İkinci seviye yahut kısım, “benimsenmiş inanç ve değerler” olarak isimlendirilir. Bu kısım, kurumu oluşturan bireyler tarafından paylaşılan idealler,

⁸⁴⁴ Mats Alvesson, Stefan Sveningsson, **Changing Organizational Culture: Culture Change Work in Progress**, London, Routledge, 2008, s. 38.

⁸⁴⁵ Schein, **The Corporate Culture Survival Guide**, s. 21-22.

⁸⁴⁶ Alvesson, Sveningsson, **Changing Organizational Culture: Culture Change Work in Progress**, s. 38.

⁸⁴⁷ Mats Alvesson, **Management of Knowledge-Intensive Companies**, Berlin, Walter de Gruyter, 1995, s. 133-134.

⁸⁴⁸ Per Olof Berg, Kristian Kreiner, “Corporate Architecture: Turning Physical Settings into Symbolic Resources”, **Symbols and Artifacts: Views of the Corporate Landscape**, ed. Pasquale Gagliardi, New York, Routledge, 1990, ss. 41-67, s. 61-62.

hedefler, değerler ve ilhamları ihtiva eder. Bu ortak paydalar paylaşılan bir ideolojiden kaynaklanabileceği gibi kurumun yahut endüstrinin kendisinden de ileri gelebilir. Bu benimsenmiş inanç ve değerler bir kademe daha alt katta yer alıp yüzeysel seviye gibi doğrudan gözlemlenemeyebilir⁸⁴⁹.

Üçüncü ve en derin seviye ise “temelde yatan varsayımlar”dır. Bu kısım kuruma derinlemesine yerleşik olup kurum üyelerini bilinçdışı biçimde yönetir. Tartışmasız doğru kabul edilen inanç ve değerler, davranış algılarını, düşünceleri ve duyguları yönlendirme potansiyeline sahiptir⁸⁵⁰. Uyuma davranışı tesisinde esas hedef, bu seviye üzerinde etki doğurabilecek adımları atabilmektir. Zira davranışları kökünden değiştirecek ve şirket kültürünü dönüştürmeyi sağlayacak olan müdahale ancak bu seviyede gerçekleşirse sürdürülebilir bir uyuma davranışı örüntüsüne yol açabilecektir. Oysa hem şirketlerin hem de denetçilerin çoğunlukla yoğunlaştığı hususlar; birtakım kodları ve yazılı ilkeleri düzenlemek, değiştirmek yahut benimsemek olarak tezahür etmekte, bu da ancak yüzeysel kısım üzerinde müdahalede bulunmak, daha derinde olan bitene ulaşamamak anlamına gelmektedir.

Kurum kültürünün değişim mekanizmaları aynı zamanda ilgili kurumun hangi kurumsal aşamada olduğuna göre de sınıflandırılmaktadır⁸⁵¹. Bu aşamalar, kuruluş ve erken büyüme dönemi, orta yaş dönemi ile olgunluk ve düşüş dönemi olarak ifade edilmekte ve her bir aşamada bazı doğal kurum kültürü değişimleri gerçekleştiği öne sürülmektedir⁸⁵². Buna göre ilk aşamada ortaya çıkan değişim mekanizmaları, daha ziyade kademeli ve ufak değişimleri içerirken, orta dönemde kültürün bütünsel ele alınışından ziyade, farklılaşmaların ve tekil parçaların etkisi kendini göstermektedir⁸⁵³. Son aşamada ise kültür değişimi; skandallar veya mitlerin artışı, “keskin dönüş” (*turnaround*), birleşme ve devralma veyahut yıkılış ve yeniden doğuş ile gerçekleşir⁸⁵⁴. İhlalin şirket kültürüne içkinleştiği durumlarda üzerinde esas durmamız

⁸⁴⁹ Schein, **The Corporate Culture Survival Guide**, s. 23-25.

⁸⁵⁰ Schein, **The Corporate Culture Survival Guide**, s. 25-27.

⁸⁵¹ Edgar H. Schein, **Organizational Culture and Leadership**, 3. Bs., San Francisco, Jossey-Bass, 2004, s. 292.

⁸⁵² Schein, **Organizational Culture and Leadership**, s. 291 vd.

⁸⁵³ Alvesson, Sveningsson, **Changing Organizational Culture: Culture Change Work in Progress**, s. 38.

⁸⁵⁴ Schein, **Organizational Culture and Leadership**, s. 292.

gereken değişim mekanizması, uzun süren ve bir evrilme şeklinde gerçekleşen mekanizmalardan ziyade keskin dönüş mekanizması olacaktır. Zira evrilme mekanizmaları hem çok uzun zaman içinde gerçekleşmekte hem de her şirket yahut her kurumsal evre için aynı biçimde gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine ilişkin kesinlik içermemektedir.

Keskin dönüş mekanizmasını çalıştırırken dikkat edilmesi gereken husus, nüfuz edilen kültürel alanın yalnızca yüzeysel alanda kalmaması ve fakat derinde yatan katmana da sirayet edebilmesidir. Bunun yöntemine ilişkin literatürde görülen önerilerden ilki çalışanların değiştirilmesidir. Zira eğer ihlalcı kültür, kurumun bireysel üyelerinin zihin ve pratiklerine derinden yerleşmişse, ilgili kişilerin yeni çalışanlar ile değiştirilmesi katı ve fakat muhtemelen işe yarayacak bir yöntem olacaktır⁸⁵⁵. Fakat buradaki sorun özellikle dışarıdan belirlenen denetçilerin kimin gitmesi ve kimin kalması gerektiğine ilişkin doğru kararı vermesinin zorluğu ve herkesi işten çıkarıp yeniden başlamanın da hemen hemen imkânsız olmasından kaynaklanmaktadır. Üstelik bir diğer endişe de kimi zaman ihlalin yayıldığı kültürün yalnızca çalışanların değiştirilmesi ile değişecek biçimde şirket kültürü ile sınırlı kalmayıp bir adım öteye geçmesi ve belirli bir iş kolu yahut endüstrinin tamamına sirayet etmiş olmasıdır⁸⁵⁶.

İhlal kültürünü etkileme potansiyelleri dikkate alındığında çalışanları değiştirmeye muhtemelen yönetici kadrodan başlamak makul olacaktır. Diyelim ki uymama kültürünü yaygınlaştıran, destekleyen ve çalışanların şikâyetlerini kulak arkası eden yöneticiler, doğru bir şekilde tespit edildi ve kurum ile ilişkileri kesildi. Bu halde, bu kişilerin yerine işe başlayacak olan yeni elemanların ihlal kültürünü devam ettirmeyecekleri ve uymaya dayalı bir kurum kültürünü benimseyeceklerine nasıl kâni olunabileceği sorusunun cevaplanması gerekir. Kişilerin referansları ve önceki görevleri elbette yol göstericidir fakat geleceğe dair tam anlamıyla bir güvence

⁸⁵⁵ Schein, **Organizational Culture and Leadership**, s. 314-315.

⁸⁵⁶ Emmanuel Ogbonna, Lloyd Harris, “Managing Organisational Culture: Insights From the Hospitality Industry”, **Human Resource Management Journal**, Cilt: 12, Sayı: 1, 2002, ss. 33-53, s. 49.

veremez. Etik liderlikle ilgili teorik kriterlerden yardım alabilecek olsak da pratikte kişilerin uyma konusunda ne kadar istikrarlı olacağına ve amaçlanan keskin dönüşün varmak istediği noktaya ulaşmaya yardımcı olup olamayacağına dair kesin bir şey söyleyebilmek zor olacaktır⁸⁵⁷. Özellikle yönetici kadrosunun üzerinde durulmasının sebeplerinden bir diğeri, yöneticilerin diyaloga açık olduğu ve bunun çalışanlara açık bir biçimde aktarılabilirdiği hallerde, çalışanların da uyma yönündeki dönüşüme aktif katılımında bulunma oranlarının artış göstermesinden ileri gelmektedir⁸⁵⁸.

Çalışanlara ilişkin atılan adımın ardından gidilmesi gereken yön halihazırda şirkette çalışan elemanların ihlal kültürüne sebep olan değerler, inançlar ve varsayımlarını dönüştürmektir ki bu aslında en zor adımı oluşturur. Zira kesin doğru gözüyle bakılan ve derinlere yerleşmiş olan varsayımlar, inançlar ve değerler, günlük davranışların tümü üzerinde etki gösterme potansiyeline sahiptir⁸⁵⁹. Bunu gerçekleştirmek için ileri sürülen önerilerden biri “çözülme” (*unfreeze*) aşamasından geçilmesidir. Bu aşamada personelin derin biçimde içselleşmiş uygulamaların, değerlerin, inançların ve varsayımların dışına çıkabilmesi amaçlanır. Bu aşama ile karşılaşılması kesin olan direncin bir miktar kırılabilmesi hedeflenmektedir⁸⁶⁰. Kurumsal kültürün değişimine karşı geliştirilen direncin sebepleri olarak; işin niteliğinde esasa ilişkin bir değişim, ekonomik güvencede düşüş veya işin kaybı, gerçek veya algılanan psikolojik tehdit, yeni çalışma koşulları ve statü düşüşü işaret edilmektedir⁸⁶¹.

⁸⁵⁷ Etik liderliğe ilişkin olarak bkz. Michael E. Brown, Linda K. Trevino, “Ethical Leadership: A Review and Future Directions”, **The Leadership Quarterly**, Cilt: 17, 2006, ss. 595-616; Michael E. Brown, Linda K. Trevino, David A. Harrison, “Ethical Leadership: A Social Learning Perspective For Construct Development and Testing”, **Organizational Behavior and Human Decision Processes**, Cilt: 97, 2005, ss. 117-134; Linda Klebe Trevino, Michael Brown, Laura Pincus, “A Qualitative Investigation of Perceived Executive Ethical Leadership: Perceptions From Inside and Outside the Executive Suite”, **Human Relations**, Cilt: 56, Sayı: 1, 2003, ss. 5-37.

⁸⁵⁸ Parker, Gilad, “Internal Corporate Compliance Management Systems: Structure, Culture and Agency”, s. 21; Fiona Haines, “Regulatory Failures and Regulatory Solutions: A Characteristic Analysis of the Aftermath of Disaster”, **Law & Social Inquiry**, Cilt: 34, Sayı: 1, 2009, ss. 31-60, s. 56.

⁸⁵⁹ Alvesson, Sveningsson, **Changing Organizational Culture: Culture Change Work in Progress**, s. 37.

⁸⁶⁰ Schein, **Organizational Culture and Leadership**, s. 320.

⁸⁶¹ Alvesson, Sveningsson, **Changing Organizational Culture: Culture Change Work in Progress**, s. 32; Patrick Dawson, **Organizational Change: The Contemporary Experience of People at Work**, London, Sage Publications, 2003, s. 19.

Çözölme, çalışanların eğer derinlemesine bir değişikliğe gidilmezse şirketin ve dolayısıyla kendi pozisyonlarının tehlikede olacaklarını anladıkları o hayatta kalma mücadelesi farkındalığının olduğu an ile başlar. Eğer BP örneğinde gördüğümüz büyük kazaların olduğu bir vakadan bahsediyorsak, tekrar böyle bir skandal yaşanması halinde kendi işlerinin güvencede olmayacağına ilişkin çalışanlarla iletişime geçilmesi temsil edici bir örnek oluşturur. Bu iletişimde çalışana “psikolojik güvenlik” hissi aktarılmalıdır. Bu, kurumun, çalışanlarını, değişimin uygulanabilir ve öğrenilebilir olduğuna ikna edebilmesini ifade eder⁸⁶². Eğer çözölme aşaması başarılı olursa ve dolayısıyla çalışanlar değişime açık hale gelirse, bu sefer yeniden-öğrenme aşaması başlayacaktır. Bu öğrenimin teması, şirketin güvenliğe, çevreye, etik ilkelere ve uyma davranışına değer atfettiğine ilişkin olacaktır⁸⁶³. Bu öğrenme, daha önceki yapıp etmelere ve gözlemlere oldukça büyük bir tezat içereceğinden kolay olmayacak, yüksek ihtimalle bilinçli olduğu kadar bilinç dışı bir dirençle de karşılaşılacak ve âdeta iki alanda da bir yeniden yapılandırma gerektirecektir⁸⁶⁴. Bu yeniden yapılandırmanın tuğlalarını, süreç ve standartların yeniden tanımlanması, çalışan şikâyetlerine açık bir kültürün değerli kılındığına ilişkin vurgu, güvenliği ve çevreyi önemseyen sürdürülebilir bir kalkınma planı ve tüm bu ilke ve değerlerle tutarsızlık içinde olacak tüm iç işleyişin saptanacağına ve bertaraf edileceğine dair güven oluşturacaktır.

Teorik yol haritalarını pratikte uygulayarak kısa sürede sonuca ulaşmanın zorluğunun aşikâr olmasının yanı sıra, endişe uyandıran bir diğer husus, kültürel değişim için atılan adımların kimi beklenmedik sonuçlara yol açabilme ihtimalidir. Şirket kültürünü uyma davranışı yönünde evirtme çabası zaman zaman güçlü otoriter bir toplumsal kontrol kültürüne doğru yol almakta ve istenilen noktadan çok farklı bir varış noktasına ulaşılabilir⁸⁶⁵. Benzer şekilde şirketin bir “aile” olarak algılanmasına yönelik girişimlerin çıkış noktası da entegrasyon ve uyma olabilmekte

⁸⁶² Schein, **Organizational Culture and Leadership**, s. 320 vd.

⁸⁶³ Schein, **Organizational Culture and Leadership**, s. 324.

⁸⁶⁴ Emmanuel Ogbonna, Barry Wilkinson, “The False Promise of Organizational Culture Change: A Case Study of Middle Managers in Grocery Retailing”, **Journal of Management Studies**, Cilt: 40, Sayı: 5, 2003, ss. 1152-1178, s. 1154.

⁸⁶⁵ Ogbonna, Wilkinson, “The False Promise of Organizational Culture Change: A Case Study of Middle Managers in Grocery Retailing”, s. 1171.

ve fakat hiçbir zaman eşitliğin sağlanamayacağı işveren-çalışan veyahut kurum-çalışan ilişkisine eklenen aile vurgusu çelişkisi çalışanları çok daha büyük ve haksız bir iş stresi ve endişe altına sokma potansiyelini gösterebilecektir⁸⁶⁶. Aynı şekilde kurumun kültüründeki değişimin çalışanlara yönelik negatif etkileri üzerinde duran başka bir çalışmada ise şirket kültürünün odağa alınmasının çalışanların kimliklerini yalnızca o kurumun çalışanı olmakla sınırlandıran ve âdeta iş yeri dışındaki kişiliğini dışlayan bir baskı unsuruna dönüşme potansiyeline dikkat çekilmiştir⁸⁶⁷.

Bu argümanların yanı sıra çalışanların, bireysel teşvikler eliyle idaresinin ve bu teşviklerin çalışanların davranışları üzerine etkilerinin, bireyselliğin oldukça yüksek seyrettiği Amerika Birleşik Devletleri'ndeki etkisi ile daha kolektivist karakterdeki kültürlerdeki etkisini karşılaştıran çalışmalar da yürütülmüştür⁸⁶⁸. Bu çalışmalar aslında konumuz açısından önemli bir başka noktaya dikkat çekmekte olup davranışların dönüştürülme mekanizmalarının, çalışma prensip ve başarı oranlarının her kültürde tıpatıp benzerlikte seyreteyebileceğine dair ortaya bir çekince koymaktadır.

2. TOKSİK ŞİRKET KÜLTÜRÜ

Toksik şirket kültürüne sahip olduğu ifade edilen şirketler, uzun süreli ve sistematik kural ihlali ve hasar verici davranış biçimini benimsemiş şirketlerdir. Bu kurumlar kural ihlali için oluşturulmuş organizasyonlardan farklıdır; üyelerinden ihlalde bulunmalarını talep etmez fakat yaratılan kültür buna yönelik bir teşvik yahut

⁸⁶⁶ Catherine Casey, “‘Come, Join Our Family’: Discipline and Integration in Corporate Organizational Culture”, **Human Relations**, Cilt: 52, Sayı: 2, 1999, ss. 155-178, s. 174 vd.

⁸⁶⁷ John O. Ogbor, “Critical Theory and the Hegemony of Corporate Culture”, **Journal of Organizational Change Management**, Cilt: 14, Sayı: 6, 2001, ss. 590-608, s. 599.

⁸⁶⁸ Carol Axtell Ray, “Corporate Culture: The Last Frontier of Control?”, **Journal of Management Studies**, Cilt: 23, Sayı: 3, 1986, ss. 287-297, s. 292; Geert Hofstede, “Motivation, Leadership, and Organization: Do American Theories Apply Abroad?”, **Organizational Dynamics**, Yaz 1980, ss. 42-63, s. 62-63; Geert Hofstede, “Cultural Dimensions in Management and Planning”, **Asia Pacific Journal of Management**, Ocak 1984, ss. 81-99, s. 86 vd.

olumlama oluřturur⁸⁶⁹. Karşıtı, literatürde genellikle güvenlik kültürü yahut uyma kültürü olarak ifade edilmektedir⁸⁷⁰.

Yukarıda bahsi geçen BP petrol skandalı, toksik şirket kültürünün elbette ki tek örneği değildir. 2014 yılında Alman otomobil şirketi Volkswagen'in laboratuvar testleri sırasında nitrojen oksit emisyonunu düşük gösteren bir aygıt kullandığı ve fakat gerçek trafikteyken emisyon oranının 40 kat daha fazla olduğu ortaya çıkarılmıştır. Araştırmalar göstermiştir ki Volkswagen bu cihazları 11 milyon otomobil üzerinde kullanmıřtır⁸⁷¹. Tıpkı BP örneğinde gördüğümüz gibi Volkswagen skandalında da uyma davranışını baltalayan etki bir veya birkaç ihlalcı çalışandan kaynaklanmamakta, aksine şirketin bir bütün olarak içselleştirdiği bir tutum söz konusu olmaktadır. Zira yüzlerce yüksek kademe yöneticisi ve mühendisin durumdan haberdar olduğu belirtilmiştir. Üstelik incelenen yazışmalarda bu dolandırıcılığın yapılmasına ilişkin herhangi bir şüphe ihtiva eden bir söylemle dahi karşılaşılmamıştır. Tam da bu sebeple bu davranış, şirket kültürünün ürünüdür. Daha da ötesi, Volkswagen'in bu hileli cihazları kullandığına ilişkin ilk yakalanışı 1973'e değin uzanmaktadır⁸⁷². Daha önce işaret edildiği gibi, emisyon ihlalleri yalnızca tek bir şirkete ilişkin olmayıp aynı zamanda endüstrinin büyük bir bölümünü içine alan bir uyma davranışı sorununu ifade etmektedir. 2016 yılında yayınlanan bir rapora göre otomobillerin yüzde 97'si emisyon testlerinde başarısız olmaktadır⁸⁷³. Üstelik 1998 yılında Renault ve Volvo gibi dev otomobil şirketlerinin de aralarında olduğu üreticiler benzer ihlallerden ötürü 1 milyar dolarlık cezaya arptırılmıřlardır⁸⁷⁴.

⁸⁶⁹ Van Rooij, Fine, "Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy", s. 4.

⁸⁷⁰ Silbey, "Taming Prometheus: Talk About Safety and Culture", s. 343; Lisa Interligi, "Compliance Culture: A Conceptual Framework", **Journal of Management & Organization**, Cilt: 16, ss. 235-249, s. 237 vd.

⁸⁷¹ Jack Ewing, **Faster, Higher, Farther: The Volkswagen Scandal**, New York, Norton & Company, 2017, s. 1-4.

⁸⁷² Ewing, **Faster, Higher, Farther: The Volkswagen Scandal**, s. 123.

⁸⁷³ Damian Carrington, Gwyn Topham, Peter Walker, "Revealed: Nearly All New Diesel Cars Exceed Official Pollution Limits", 2016, <https://www.independent.co.uk/environment/diesel-cars-air-pollution-emissions-which-tests-nitrogen-oxides-nox-a8496121.html>, evrimii atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.

⁸⁷⁴ https://www.justice.gov/archive/opa/pr/1998/October/499_enr.htm, evrimii atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.

Bu tür uyma davranışı sapmaları yalnızca otomobil sektörüne de özgü değildir. Kaliforniya merkezli Amerikan bankası *Wells Fargo*, 2009-2016 yılları arasında müşterilerinin onayını almaksızın 3,5 milyon hesap açmış, yine müşterilerinin onayı almaksızın 528.000 müşteriye elektronik fatura ödeme sistemine geçirmiş ve bu hileli eylemleri 15 yıl boyunca sürdürebilmiştir. Ortaya çıkan tekil vakalar ilgili banka şubesinin tekil çalışanının hatası yahut ihlali üzerinden okunmuş ve bankanın kurumsal davranışı üzerinde durulmamıştır. İhlale adı karışan çalışanın işine son veren banka, bu ihlalleri bir satış stratejisi olarak uygulamaya devam etmiştir⁸⁷⁵. 2016’da skandal ortaya çıktığında Wells Fargo şirketi 5300 çalışanını ihlallere karıştığı gerekçesiyle işten çıkarmıştır. Fakat bunun bireysel bir ihlal davranışı olmadığını ve kaynağının kurumsal olduğunu 2017’de kendi yayınladıkları bir raporda kendileri dahi itiraf etmiştir. Bunun en önemli nedeni ise bankanın teşvik sisteminin çalışanları her ne şekilde olursa olsun daha fazla satış yapmaya yönlendirecek biçimde işletilmesidir⁸⁷⁶. Raporda, bu teşviklerin çalışanlar üzerinde baskı oluşturduğu ve bu baskıların istenmeyen bir işleyişe yol açtığı ifade edilmiştir⁸⁷⁷. Yapılan çalışmalarda bu örneği açıklar biçimde, kısa erimli düşünmeyi, kârın maksimizasyonunu ve masrafin kısılmasını teşvik eden kurumların daha büyük uyma davranışı sorunlarına yol açmakta olduğu ortaya konulmuştur⁸⁷⁸. Şubat 2020’de, “sahte hesap” skandalı ile ilgili üç milyar dolarlık hukuki ve cezai yaptırıma çarptırılan Wells Fargo; Kaliforniya bölge savcısı Nick Hanna’nın ifadesiyle “Güçlkle kazanılmış saygınlığını, kısa erimli kâr ile takas etmiştir”⁸⁷⁹. Şirket kültürü uyma davranışını bu denli görmezden

⁸⁷⁵ Stacey Cowley, “Wells Fargo Review Finds 1.4 Million More Suspect Accounts”, 2017, <https://www.nydailynews.com/news/national/wells-fargo-opened-1-4-million-false-accounts-suspected-article-1.3458080>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019; Geoff Colvin, “Inside Wells Fargo’s Plan to Fix Its Culture Post-Scandal”, 2017, <https://fortune.com/2017/06/11/wells-fargo-scandal-culture/>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.

⁸⁷⁶ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 2-3.

⁸⁷⁷ Independent Directors of the Board of Wells Fargo, Sales Practice Investigation Report, 2017, <https://www08.wellsfargomedia.com/assets/pdf/about/investor-relations/presentations/2017/board-report.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.

⁸⁷⁸ Henk van de Bunt, Wim Huisman, “Organizational Crime in the Netherlands”, *Crime and Justice*, Cilt: 35, Sayı: 1, 2007, ss. 217-260, s. 232.

⁸⁷⁹ <https://www.nytimes.com/aponline/2020/02/21/business/ap-us-wells-fargo-fake-accounts-settlement.html>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 22.02.2020.

geldiğinde uymayı yeniden tesis edebilecek şeylerden biri, dolayısıyla, yöneticilerin şirketin teşvik yapısını değiştirmeleri olacaktır.

Görece yakın tarihli bu üç şirket davranışı örneğinde de belirli bir yönetici yahut doğrudan bir çalışanın ihlale neden olduğunu söylemek zordur. Beyaz-yaka ihlalleri üzerinde çalışan kriminologların da sıklıkla vurguladığı gibi şirket suçları çoğu zaman şirketin içindeki birkaç ihlalcı bireyin ürünü olmayıp, şirket organizasyonunun kriminojenik karakterinden kaynaklanmaktadır⁸⁸⁰. Şirketler “toksik kültür” olarak ifade edilen bu organizasyon karakterinin unsurlarının tespit edilip bertaraf edilebilmesi adına kurum bünyesinde birimler oluşturmaya ve “kültür uzmanları” istihdam etmeye başlamıştır⁸⁸¹. Literatürde bireyselden kurumsala yönelen sorumluluk için kullanılan metafor uyarınca artık çürük elmalara değil elmaları çürüten fiçıya odaklanılmaya başlanmıştır⁸⁸². Bu yaklaşımı ortaya koyan sarıh örneklerden biri 2014 yılında Birleşik Krallık Finansal Yönetim Otoritesi’nin (*Financial Conduct Authority*) *UK Martin Brokers Limited* isimli şirketin hem CEO’sunu hem de uyum görevlisini, piyasanın manipüle edilmesine olanak sağlayan bir “kültüre” katkıda bulunmak suretiyle ihlallerin uzun süre devam etmesine yol açtıkları için hem para cezası hem de meslekten men yaptırımına maruz bırakmasıdır⁸⁸³.

Bu noktada karşılaşılan zorluk, toksik şirket kültürünün tam olarak ne olduğunun bilinmemesi, bu tür bir kültüre nelerin yol açtığı konusunda kesinlik olmaması ve bunun ihlali tam olarak nasıl tetiklediğinin açıklanamamasıdır⁸⁸⁴. Üstelik

⁸⁸⁰ Martin L. Needleman, Carolyn Needleman, “Two Models of Criminogenesis”, **The Sociological Quarterly**, Cilt: 20, Sayı: 4, 1979, ss. 517-528, s. 517.

⁸⁸¹ <https://anticorruptiondigest.com/2017/10/06/after-uber-and-wells-fargo-boards-wake-up-to-company-culture/>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 20.11.2019.

⁸⁸² Wieke Scholten, Naomi Ellemers, “Bad Apples or Corrupting Barrels? Preventing Traders’ Misconduct”, **Journal of Financial Regulation and Compliance**, Cilt: 24, Sayı: 4, ss. 366-382, s. 376 vd; Bakan, **Şirket: Kâr ve Güç Peşinde Patolojik Kurum**, s. 11.

⁸⁸³ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 29. Uyum kültürüne defaatle gönderme yapan kararın metni için bkz. <https://www.fca.org.uk/publication/final-notices/martin-brokers-uk-ltd.pdf>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 31.01.2020.

⁸⁸⁴ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 3.

şirketler bu toksik unsurları değiştirme biçimi bir yana, ölçme ve belirleme yönteminin dahi ne olduğuna dair bilgi sahibi değildirlir⁸⁸⁵.

3. KÜLTÜR NASIL TOKSİK HALE GELİR?

Şirket kültürünün toksik hale gelmesinin en açık görünümü, şirketin kendi kültürel normlarının hukukun öngördüğü normlarla çatışması ve direnç göstermesi durumudur. Böyle bir çatışma durumunda idareci kadro ve diğer şirket çalışanları birer vatandaş olarak bağlı oldukları ülkenin hukuku ile bir toplumsal gruba, başka bir deyişle şirkete olan üyeliklerinin gerektirdiği kültürel normlar arasında sıkışmak durumunda kalır. Hukuk kurallarıyla çatışan iç normlara sahip olan şirket kültürleri, uyma davranışını aşındırmak için gerekli ivmeyi sağlamaya muktedirdir. Bu durum ise zaman içinde uymamanın şirket normlarından biri haline gelmesine ve toksik şirket kültürünün egemen olmasına yol açacaktır⁸⁸⁶.

Bu konuda verilen sarıh örneklerden biri NASA'nın 1986'da "*Space Shuttle Challenger*" isimli uzay mekiğini fırlatması ve bu olayın sonuçlarıdır. 28 Ocak 1986 tarihinde fırlatılan mekik, kalkıştan 73 saniye sonra yakıt sızması sebebiyle patlamış; patlamada yedi astronot hayatını kaybetmiştir⁸⁸⁷. Yapılan araştırmalara göre 1977'ye kadar dayanan risk bulguları, mekiği fırlatmanın güvenlik açısından sorun çıkarabileceğini ortaya koymuştur. Hatta mekiğin fırlatılmasından hemen öncesine kadar NASA mühendislerinin bir kısmı, teknik riskler sebebiyle sürece devam edilmemesi gerektiğini ileri sürmüştür⁸⁸⁸. Bu hususta yapılan çalışmalarda bu uyarıların dikkate alınmama nedeni olarak "ihlalin normalleşmesi" işaret edilmekte ve

⁸⁸⁵ Emily Glazer, Christina Rexrode, "As Regulators Focus on Culture, Wall Street Struggles to Define It", <https://www.wsj.com/articles/as-regulators-focus-on-culture-wall-street-struggles-to-define-it-1422838659>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 20.11.2019.

⁸⁸⁶ Marshall B. Clinard, Peter C. Yeager, *Corporate Crime*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2010, s. 59-60.

⁸⁸⁷ https://www.nasa.gov/mission_pages/shuttle/shuttlemissions/archives/sts-51L.html, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 21.11.2019.

⁸⁸⁸ Diane Vaughan, "Regulating Risk: Implications of the Challenger Accident", *Law & Policy*, Cilt: 11, Sayı: 3, 1989, ss. 330-349, s. 331.

bu normalleşme sebebiyle NASA'daki karar organlarının güvenlik normlarına aykırılığı sürdürebildiği ileri sürülmektedir⁸⁸⁹.

Mekiğin fırlatılma kararına yol açan ihlalin normalleştirilmesi sürecinin çeşitli aşamalar sonucu ortaya çıktığı ileri sürülmüştür. 1977'den itibaren teknik bir hata olduğuna ilişkin yapılan uyarılar, zaman içinde “kabul edilebilir bir risk” algısına dönüşmek suretiyle yorumlanmaya başlanmıştır. Bu kabul, ihlalin standarda dönüşmesinin yolunu açmıştır. Bir kurum kültürü normu olarak riskin yeniden müzakere edilebilecek bir unsur olduğuna ilişkin algı, şirket davranışının bir karakteri haline gelmiştir⁸⁹⁰. Her ne kadar NASA, dünyanın en büyük ve en bilinen kuruluşlarından biri olsa da burada gözlemlenen ve hukuk kurallarına karşı direnen ve uymayı engelleyen şirket kültürü normlarını toplumsal grup normlarının bireysel davranış üzerindeki etkisine benzer biçimde düşünmek ve arada ciddi benzerlikler bulmak mümkün gözükmemektedir.

Tıpkı bireysel düzeydeki toplumsal etki bahsinde üzerinde durduğumuza benzer biçimde, bir şirketin hukuk ihlali geçmişi ne kadar uzunsa, hukukla çatışan kültürel yahut “toplumsal” normları da o kadar kuvvetli olacak, bu da uyma davranışının bir o kadar zor gerçekleşmesine sebep olacaktır⁸⁹¹. Öncesinde ihlal geçmişi bulunan şirketlerin gelecekteki ihlal oranının, ihlal geçmişi bulunmayan şirketlere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır⁸⁹². Bu saptamalar şirketlerin âdeta bireyler gibi davranışlarında tutarlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken, tıpkı bireysel uymada üzerinde durduğumuz gibi, ihlalin yaygınlığına ilişkin söylemlerden kaçınarak, uymamanın normalleşmesine alan açmamak ve ihlalin bulaşıcılığını engellemek adına ufak veya büyük ortam düzensizliklerini bertaraf etmektir. Yine bireysel uyma davranışı verilerine referansla, uyma davranışını destekleyen bir toplumsal normun şirket kültürüne içkinleştiği

⁸⁸⁹ Diane Vaughan, **The Challenger Launch Decision: Risky Technology, Culture and Deviance at NASA**, Chicago, The University of Chicago Press, 1996, s. 62 vd.

⁸⁹⁰ Vaughan, **The Challenger Launch Decision: Risky Technology, Culture and Deviance at NASA**, s. 65-66.

⁸⁹¹ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 7.

⁸⁹² Sally S. Simpson, Christopher S. Koper, “The Changing of the Guard: Top Management Characteristics, Organizational Strain, and Antitrust Offending”, **Journal of Quantitative Criminology**, Cilt: 13, Sayı: 4, 1997, ss. 373-404, s. 393.

hallerde, bu normun toplumsal yahut bireysel meşruiyetini aşındırmamak adına ödül veya ceza gibi dışsal tetikleyicilerin devreye sokulmaması gerekliliğidir. Görüldüğü üzere bireysel uyma davranışı çalışmalarından, şirket davranışı bağlamında yararlanmak mümkündür.

Geçmiş eylem analizini merkeze alan çalışmalardan birinin bulguları ilginçtir. Araştırmacılar şirket koşullarını çevresel, dahili ve durumsal olarak üç başlık altında incelemişlerdir. Çevresel koşullar; kıtlık, dinamiklik ve heterojenlikten oluşmakta iken dahili koşullar; yetersiz performans, şirketin büyüklüğü ve kurumun maddi gücü olarak ifade edilmiştir. Durumsal koşullar olarak da endüstri, önceki ihlaller ve ihlal tipi sayılmıştır⁸⁹³.

Şirketin içinde bulunduğu çevredeki kaynakların kıtlık-bolluk oranı, U şeklinde bir grafik ortaya çıkarmıştır. Buna göre kıtlık durumu, ortalama duruma göre yüzde 41 oranında daha fazla ihlal davranışına yol açarken, bolluk durumu ise kıtlık durumuna göre yüzde 32 daha fazla ihlale yol açmıştır. Buna göre ihlal davranışı kıtlık durumunda artmaya meyilli ve fakat bolluk durumunda artmaya daha fazla meyillidir. Çevresel dinamiklik ölçütünde, araştırmacıların varsayımları doğrultusunda çevrenin devinim ve karışıklık içinde olması halinde ihlal davranışı, bunun az olduğu hale oranla yüzde 51 daha fazla gerçekleşmiştir. Heterojenlik değişkeni, beklentilerin aksine dikkate değer bir korelasyon oranı sağlayamamıştır⁸⁹⁴.

Dahili etkenlere gelindiğinde, performans oranı konusundaki hipotezler doğrulanmamış, düşük performans oranı ile ihlal davranışı arasında bir korelasyon saptanamamıştır. Aksine, çok yüksek bir oranda olmamakla beraber, orta veya yüksek performans ile ihlal arasında pozitif bir korelasyon söz konusudur. Şirket büyüklüğü değişkeninde şirketin ortalama derecede büyüklüğünün ihlal davranışını küçük olmasına kıyasla yüzde 10 arttırdığı tespit edilmiştir. Küçük şirketlerle karşılaştırılan

⁸⁹³ Melissa S. Baucus, Janet P. Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, **The Academy of Management Journal**, Cilt: 34, Sayı: 1, 1991, ss. 9-36, s. 12.

⁸⁹⁴ Baucus, Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, s. 26.

çok büyük şirketler bakımından ise yüzde 50 daha fazla ihlal oranı saptanmıştır⁸⁹⁵. Bu bağlamdaki hipotez doğrulanmış, şirketin büyüklüğü ile ihlal oranı arasında pozitif korelasyon olduğu ileri sürülmüştür. Şirketin maddi gücü ile ilgili belirleyici bir korelasyon kurulamamıştır⁸⁹⁶.

Durumsal etkenlere geldiğimizde öncelikle biraz önce üzerinde durduğumuz üzere önceki ihlaller ile ihlal davranışında bulunma oranı arasında pozitif korelasyon saptanmıştır. Buna göre geçmişte üç veya daha fazla ihlali bulunan şirketlerin yalnızca bir ihlali bulunan şirketlere kıyasla tekrar ihlal davranışında bulunma oranı daha yüksek seyretmiştir. Endüstri değişkeninin sunduğu verilere göre, gıda, kerestecilik, petrol arıtımı ve otomobil endüstrilerinde hizmet veren şirketlerin ihlal davranışında bulunma oranı diğer endüstrilere göre daha yüksek seyretmiştir⁸⁹⁷. Bu bulgu, daha önce üzerinde durduğumuz üzere, ihlal kültürünün yalnızca tekil olarak şirketlerle sınırlı kalmadığı ve endüstrinin tamamına yaygınlaştığı durumların mevcudiyetine ilişkin bir doğrulama niteliğindedir.

Tüm bu bulgular sayesinde çalışmanın yürütücüleri şirket ihlalinin belirli koşullar altında gerçekleştiğini ileri sürme şansı elde etmiştir. Buna göre etkide bulunan bu koşullar, çevresel kıtlık-bolluk, çevresel devingenlik, şirketin büyüklüğü, endüstrinin tipi, üç veya daha fazla geçmiş ihlal olarak sıralanmıştır⁸⁹⁸. Bu değişkenler dışında şirket ihlallerini arttırma potansiyelini barındırdığı iddia edilen iki başlıktan biri fırsat, diğeri ise eğilim olarak ifade edilmiştir. Fırsat hususu daha ziyade şirketin büyüklüğü değişkenine bağlanmıştır. Zira büyük çaplı şirketlerde, ihlalin saklanma yahut sorumluluğun üstlenilmeme ihtimali daha yüksek olduğundan bu, ihlal ortamı için bir fırsat doğurmaktadır. Üstelik şirketin çapı büyüdükçe uyulması gereken iç kurallar, ilkeler, protokollerin miktarı da artmakta, kimi zaman çalışanların tüm bu

⁸⁹⁵ Farklı bir çalışmanın çıktılarına göre ise ihlallere ilişkin küçük şirketler faha reaktif davranmaya meyilliyken büyük şirketler daha proaktif bir karakter sergilemektedir. Friedman, **How Law Affects Behavior**, s. 177.

⁸⁹⁶ Baucus, Janet P. Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, s. 26-27.

⁸⁹⁷ Baucus, Janet P. Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, s. 27-28.

⁸⁹⁸ Baucus, Janet P. Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, s. 31.

kural tiplerinden ve kendilerinden tam olarak ne beklendiğinden haberinin olması da oldukça zorlaşmaktadır. Benzer bir şekilde ihlal davranışı ile korelasyon içinde olan dinamikliğin artması da çalışanların hızlı ve sık gerçekleşen değişimlere ayak uyduramaması ve kendi takdiri ile hareket etmesini sonuçlayabilir. Yine paralel biçimde, çevrede bolluğun hâkim olması, bu avantajdan yararlanmak, şirketin kaynaklarını arttırmak adına ihlal davranışında bulunmaya yönelik bir fırsatı ortaya koymaktadır⁸⁹⁹. Bu durum tıpkı toplumdaki sosyo-ekonomik durumun iyileşmesi ile evlere yönelik hırsızlığın artması arasındaki ilişkiye benzemektedir. Tıpkı çevredeki bol kaynaklardan yararlanma fırsatına yönelen beyaz yakalı ihlalci gibi hırsızlar da evlere yığılan daha pahalı ve sayıca daha çok eşyanın, daha fazla seyahate çıkan sakinlerin yokluğunda oluşturduğu fırsatı kullanmak istemektedir.

Eğilim hususunda ise öncelikle altı çizilen, buradaki ihlal eğiliminin bir bireyin, diğerlerine oranla hukuka aykırı davranışta bulunma eğiliminin daha fazla seyrettiği patolojik bir açıklama olmadığıdır⁹⁰⁰. Burada söz konusu olan, hukuka aykırı davranışın hukuka uygun davranışa tercih edilmesinin toplumsal entegrasyon yahut diğer kurumsal süreçler sebebiyle gerçekleşmesi halidir. Dolayısıyla kastedilen, bir idarecinin yahut başkaca bir elemanın hukuk kuralları yerine bunlarla çelişen kendi kural sistemlerini uygulaması yönündeki eğilim değildir. Aksine, aslında bireysel olarak uyma davranışından sapmada bulunmak gibi bir eğilimi olmayan tekil çalışanların üzerinde, şirketin yahut kurumun böyle bir eğilim oluşturmaları hali ifade edilmek istenmektedir. Bu durum özellikle ihlalin endüstrinin geneline yaygınlaştığı hallerde daha görünür bir hal alır. Eğer uyma davranışının erozyonu endüstride hâkim durum ise ve diğer şirketler bu durumdan faydalanmak suretiyle kâr marjlarını arttırıyorlarsa, endüstride tutunmaya çalışan diğer şirketler ve o şirketlerin çalışanları için de bu eğilim bir baskı oluşturacaktır. Böylece endüstride mevcut olan toksik kültür, şirkete sirayet edecek ve şirketin kültürünün zehirlenmesine, çalışanların hukuka uyma davranışından uzaklaşmasına yol açacaktır. Kimi hallerde ise “gereken

⁸⁹⁹ Baucus, Janet P. Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, s. 31.

⁹⁰⁰ Eugene Sz wajkowski, “Organizational Illegality: Theoretical Integration and Illustrative Application”, *The Academy of Management Review*, Cilt: 10, Sayı: 3, 1985, ss. 558-567, s. 561.

durumlarda” hukuka aykırı davranışta bulunmayı kabul etmeyen çalışanlar, statü ve hatta iş kaybı sonuçlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu doğrudan etki haline verilen örneklerden biri *General Electric* şirketinin bir müdürünün hukuka aykırı olarak anlaşmalı fiyat sabitleme işlemini müzakere etmekten imtina ettiği için müdürlükten azledilmesidir⁹⁰¹.

Örgütsel psikoloji alanında yapılan çalışmalar, uyma davranışına ket vuran şirket kültürünü nelerin ortaya çıkardığını yahut teşvik ettiğini araştırmış ve iki anahtar yaklaşım ortaya koymuştur. Bunlardan ilki, şirketin ortaya çıkan hatalarla baş etme biçimi ve hataların yönetimine ilişkin yaklaşımlarıdır. Uyma davranışını destekleyen bir şirket kültürü, hataların ve hata yapmanın işin bir parçası olduğunu kabul ederek çalışanların hataların farkına varmasını ve o hatalardan öğrenmesini teşvik eder. Toksik kültürler ise hatalara etkili olmayan biçimde yanıt verir. Örneğin hataların gerçekleşebileceğine yahut gerçekleştiğine yönelik inkâr, gerçekleştiğinde harekete geçmede ve hatanın kaynağını tespit etmede başarısızlık, buna bağlı olarak gelecekte gerçekleşebilecek benzer hataları engellemek için atılacak adımları gerçekleştirememeye yahut en sık karşılaşılan görünümü ile çalışanları suçlama ve cezalandırma ve bunun sonucunda çalışanların öğrenim sürecini baltalayarak ve üstelik endişe ve stres seviyelerini arttırarak uyma davranışı gösterme eğilimlerini aşındırmak bu hatalı yaklaşımın görünümleridir⁹⁰². Konuyla bağlantılı bir diğer önemli bulgu, çalışanların uyma davranışının, kendilerine adil davranıldığı algısına sahip oldukları şirket kültürlerinde artış gösterdiği ve fakat ufak çaplı performans farklarının, gördükleri muamelede büyük farklar yarattığı şirket kültürlerinde düşük seyrettiğidir⁹⁰³.

⁹⁰¹ Baucus, Janet P. Near, “Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, s. 31-32.

⁹⁰² Scholten, Ellemers, “Bad Apples or Corrupting Barrels? Preventing Traders’ Misconduct”, s. 376 vd; Cathy van Dyck, Michael Frese, Markus Baer, Sabine Sonnentag, “Organizational Error Management Culture and Its Impact on Performance: A Two-Study Replication”, **Journal of Applied Psychology**, Cilt: 90, Sayı: 6, 2005, ss. 1228-1240, s. 1230; Gert J. Homsma, Cathy van Dyck, Dick de Gilder, Paul L. Koopman, Tom Elfring, “Learning From Error: The Influence of Error Incident Characteristics”, **Journal of Business Research**, Cilt: 62, 2009, ss. 115-122, s. 116-117.

⁹⁰³ Yochi Cohen-Charash, Jennifer S. Mueller, “Does Perceived Unfairness Exacerbate or Mitigate Interpersonal Counterproductive Work Behaviors Related to Envy?”, **Journal of Applied Psychology**, Cilt: 92, Sayı: 3, 2007, ss. 666-680, s. 677-678; Yochi Cohen-Charash, Paul E. Spector, “The Role of

İkinci olarak ortaya koyulan etken ise işlevsiz ahlâki düzen (*dysfunctional moral climates*) olarak adlandırılan bir şirket karakteri türüdür. Bununla kastedilen, şirketlerin kurumsal aktivite ve kararlarının, olası ahlâki sonuçlarını dikkate almamaları, ahlâki problemlerden haberdar oldukları halde bunlara ilişkin adım atma imkân ve becerisine sahip olmamaları veyahut ahlâki olmayan eylemleri farklı bir çerçeveye oturtmak suretiyle ahlâki içeriğe ilişkin anlayışı saptırmalarıdır⁹⁰⁴.

Toksik kültürü değerlendirirken ele alınması gereken kriterler; normları, hiyerarşik düzeni ve teşvikleri içeren kurumsal yapı; buyruksal normları ifade eden kurumsal değerler ve betimsel normları ifade eden kurumsal pratikler olarak işaret edilmiştir. Bir kurum kültürünün toksik olup olmadığını anlamak için bu üç düzeyde, hukuk ile çatışan kurum normlarının varlığına bakılmalıdır. Bu sayede toksik kültürün oluşmasını sağlayan; zararlı davranışın normalleşmesini, ihlal olasılığının yaratılmasını, hatalardan öğrenmeyi sağlayacak yeterli bilgi ve desteğin sunulmamasını ortaya çıkaran köklere inmek mümkün olacaktır⁹⁰⁵. Tartışılan örnekler olarak BP, Volkswagen ve Wells Fargo şirketlerinin ihlalleri incelendiğinde, toksik kültürü ortaya çıkaran normların, doğrudan hukuka aykırı kurum normları olmadığını ve fakat olasılık yaratmak ve ihlali normalleştirmek suretiyle ihlale imkân veren; hataların gelecekte tekrarlanmamasını sağlamak adına doğru bir hata yönetimi yapamamak suretiyle uymayı zorlaştıran ve pozitif toplumsal normları değersizleştiren norm ve yaklaşımlar olduğunu gözlemlemek mümkündür⁹⁰⁶.

Kriminologlar, daha önce bireysel bazda üzerinde durduğumuz utancın nötralize edilmesi hususunun şirket davranışı bazında da uyma davranışından sapmayı kolaylaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Bireysel ihlaller bakımından ortaya konulan sorumluluğun reddi, hasarın reddi yahut mağduru, zarar görmeyi hak eden bir

Justice in Organizations: A Meta-Analysis”, **Organizational Behavior and Human Decision Processes**, Cilt: 86, Sayı: 2, 2001, ss. 278-321, s. 308-309.

⁹⁰⁴ Scholten, Ellemers, “Bad Apples or Corrupting Barrels? Preventing Traders’ Misconduct”, s. 380-382.

⁹⁰⁵ Scholten, Ellemers, “Bad Apples or Corrupting Barrels? Preventing Traders’ Misconduct”, s. 376 vd.; Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 9.

⁹⁰⁶ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 26.

pozisyona sokma gibi teknikleri kurumsal bağlamda da düşünmek mümkündür⁹⁰⁷. Üstelik şirketler birer toplumsal grup olarak utancı nötralize etmeye sebep olacak kurumsal değerler, uygulamalar ve hatta yapılar ortaya koyabilirler⁹⁰⁸. Kriminologların kurumsal bağlamda üzerinde çok durdukları nötralizasyon tekniklerinden bazıları, gereklilik savunması, normallik iddiası yahut “iyi” davranışların “kötü” davranışları dengelediği savunmasıdır⁹⁰⁹.

Olanak hususu da tıpkı bireysel uyma davranışının önemli faktörlerinden biri olduğu gibi, şirket davranışında da mühim bir yere sahiptir. Zira daha önce üzerinde durduğumuz üzere, bir ihlalin gerçekleşebilmesi için yalnızca ihlal kararı vermiş bir fail olması yetmemekte, aynı zamanda o failin ihlali gerçekleştireceği ortam ve olanağın da mevcudiyeti gerekmektedir. Şirket davranışında bu, kurumların organizasyonları ve kurum kültürleri ile yakından ilgilidir. Kimi şirket kültürleri, kural ve teşvikleri, değer ve uygulamaları ile çalışanların uyma davranışından sapmaları için gereken fırsatı yaratabilmektedir. Örneğin iç denetimin yetersiz olduğu, şirket işleyişinin ve organizasyonunun karmaşık bir yapıda kurgulandığı, çalışanlara olması gerekenden fazla takdir hakkı tanındığı yahut norm ihlaline düzenli olarak göz yumulduğu bir şirket kültürü, ihlal için gerekli düzeneği hazır hale getirmiş olacaktır⁹¹⁰.

4. ŞİRKET KÜLTÜRÜ DETOKSU

İhlalin sorumlusu olarak toksik şirket kültürünü işaret etmek, aslında atılması gereken pek çok adımın yalnızca ilkidir. Zira bir şirket kültürünü dönüştürmek hayli

⁹⁰⁷ Skyes, Matza, “Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency”, s. 667 vd.

⁹⁰⁸ William A. Stadler, Michael L. Benson, “Revisiting the Guilty Mind: The Neutralization of White-Collar Crime”, **Criminal Justice Review**, Cilt: 37, Sayı: 4, 2012, ss. 494-511, s. 504; Petter Gottschalk, Robert Smith, “Criminal Entrepreneurship, White-Collar Criminality and Neutralization Theory”, **Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy**, Cilt: 5, Sayı: 4, 2011, ss. 300-308, s. 304-305; Michael L. Benson, “Denying the Guilty Mind: Accounting for Involvement in a White-Collar Crime”, **Criminology**, Cilt: 23, Sayı: 4, 1985, ss. 583-607, s. 598 vd.

⁹⁰⁹ Minor, “Techniques of Neutralization: A Reconceptualization and Empirical Examination”, s. 298; Maruna, Copes, “What Have We Learned From Five Decades of Neutralization Research?”, s. 234; Nicole Leeper Piquero, Stephen G. Tibbetts, Michael B. Blankenship, “Examining the Role of Differential Association and Techniques of Neutralization in Explaining Corporate Crime”, **Deviant Behavior**, Cilt: 26, 2005, ss. 159-188, s. 164.

⁹¹⁰ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 8.

meşakkatli bir girişimdir. Başlangıç noktası olarak işaret edilen husus, toksik kültüre ilişkin derinlemesine bir değerlendirme yapmaktır. Yukarıda bahsedildiği üzere bu inceleme özellikle yapının, değerlerin ve uygulamaların analizi üzerinden gerçekleşecek ve bu üç düzeyde hukuk ihlaline imkân tanıyan, uymayı engelleyen, hukukun meşruiyetini baltalayan unsurların ortaya çıkarılmasını amaçlayacaktır⁹¹¹. Bunun ölçülmesi adına yol gösterici çalışmalardan birinde şirket kültürünü değerlendirmek adına dört karakterin araştırılması gerektiği ileri sürülmüş ve bu karakterlerin, bağlılık, tutarlılık, uyum gösterme kabiliyeti ve misyon olduğu ifade edilmiştir⁹¹². Bir başka çalışmada ise ölçme kriterleri, güç mesafesi, belirsizlikten kaçınma, bireysellik ve kolektiflik ile erillik ve dişillik olarak ileri sürülmüştür⁹¹³. Fakat bu örnekler üzerinden gidildiğinde karşılaşılabilecek ilk sorun, kriterlerin toksik unsurlara yoğunlaşmamış olması iken, ikinci ve ölçme yöntemi olarak çoğunlukla tercih edilen anket sisteminin doğasından kaynaklanan sorun ise elde edilen bilginin anketi cevaplayan katılımcıların bildiği ve paylaşmayı uygun gördüğü kadarıyla sınırlı olmasıdır. Anket yolu ile yine yalnızca bilinç düzeyindeki bilgiye ulaşılabilecek ve fakat altta yatan varsayımlar yahut otomatik ve bilinç dışı alışkanlıklar ortaya çıkarılamayacaktır. Bir diğer sorun ise bu konunun norm ihlaline değinmek zorunda kalması ve insanların ihlali itiraf etmesi yahut bu bahiste konuşmasının dahi oldukça nadir gerçekleşmesidir⁹¹⁴.

Anket üzerinden tam ve doğru bilgiye ulaşmanın zorlukları ortaya koyulduktan sonra toksik şirket kültürü ölçümü için literatürde önerilen bir diğer yöntemin “adli etnografi” (*forensic ethnography*) olduğu ifade edilmelidir⁹¹⁵. Bunun için atılması gereken adımlar, halihazırda o şirketin elemanı olan kişilerle ve eski çalışanlarla

⁹¹¹ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 28.

⁹¹² Daniel R. Denison, Stephanie Haaland, Paulo Goelzer, “Corporate Culture and Organizational Effectiveness: Is There a Similar Pattern Around the World?”, *Advances in Global Leadership*, Cilt: 3, 2003, ss. 205-227, s. 208.

⁹¹³ Hofstede, “Motivation, Leadership, and Organization: Do American Theories Apply Abroad?”, s. 44 vd.

⁹¹⁴ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 28.

⁹¹⁵ Çin’de bir restoranda üç sene boyunca garson olarak çalışmak yoluyla yürütülen bir uyuma davranışı etnografik çalışmasının sonuçları için bkz. Yunmei Wu, Benjamin van Rooij, “Compliance Dynamism: Capturing the Polynormative and Situational Nature of Business Responses to Law”, *Journal of Business Ethics*, Çevrimiçi olarak yayınlanma tarihi: 20.06.2019, ss. 1-13, s. 10-11.

derinlemesine ve açık uçlu mülakatlar yapmak ve bu şekilde yürütülen nitel çalışma aracılığıyla yukarıda bahsedilen toksik kültür unsurlarını araştırmaktır⁹¹⁶.

İkinci aşama, şirketin yapısındaki toksik unsurlara müdahale edilmesidir. Burada kastedilen, somut, elle tutulabilen, daha önce yüzeysel katman olarak ifade ettiğimiz yapısal unsurlara yönelik müdahaledir. Kültürün görünen kısmının değiştirilmesi, kendiliğinden ihlal davranışını ortadan kaldırmayacak ve fakat bu yönde atılan adımın görünür kılınmasını sağlayacaktır. Zira daha önce bahsedildiği üzere, özellikle uzun zamandır süregiden bir toksik şirket kültüründen bahsediyorsak, somut kısımda var olan toksik unsurlar çoktan değerler, inançlar ve temeldeki varsayımlar kademelerine inmiş olup, doğrudan değiştirilmeleri mümkün olmayacaktır.

Üçüncü aşama en üst düzeydeki yöneticilerin odağa alınmasıdır. Yaptırımın caydırıcılık etkisi ve buna ilişkin çekinceleri bir tarafa bıraktığımızda, üst düzey karar mekanizmalarının çoğunlukla riskli hedefleri belirleyen, sonrasında bu hedeflere ulaşma yolunda gerçekleşen kural ihlallerine göz yuman ve gerekli tedbirlerin alınmamasının sorumluluğunu taşıyan unsurlar olduğu söylenebilecektir. Bu yüksek kadrolardaki görev değişimi, daha alt kademelerdeki çalışanlara, olan bitenin yanlış olduğu ve tekrarlanmaması gerektiği sinyalini verme potansiyelini haizdir. Senaryo bu şekilde işlediğinde amaca hizmet eden üst düzey yönetici değişikliği, zaman zaman istenmeyen sonuçlar da verebilir. Özellikle yeni gelen üst düzey yöneticinin, şirket kültürünün en alt tabakalarına kadar sirayet etmiş yaygın ihlal eğilimi karşısında bir önceki yönetici ile benzer adımlar atması ve benzer bir politika yürütmesi senaryosunda kültür dönüşümü bu adımda sekteye uğramış olacaktır⁹¹⁷.

Bir sonraki adım ise orta düzey yöneticiler ve çalışanları odağa almaktır. Şirket kültürünün somut görünümleri ve en üst düzey yönetici kadrosu değiştirilse bile, orta düzey yöneticiler ile çalışanların tutum, davranış ve algıları, toksik kültürün devamını sağlamaya yeterli olabilir. Fakat ihlale doğrudan karışmış olan çalışanlar dışındaki elemanların değiştirilmesi her zaman makul olmayabilir. Üstelik, işe başladığından

⁹¹⁶ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 28.

⁹¹⁷ Van Rooij, Fine, “Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy”, s. 29.

beri norm ihlalinin normalleştirilmesine maruz kalmış bir çalışanın norm ihlali davranışının çok şaşırtıcı olmayacağı da aşikârdır. Kimi sektörlerde norm ihlali, uyma davranışından daha yaygın durumda olup, o veya bu şekilde tüm çalışanların norm ihlaline dahil bulunmaktadır. Üstelik işten çıkarmalar başladığında, birbirini suçlama, sorumluluğun kaydırılması gibi süreçler kendini göstermekte ve şirketin bu halinde toksik unsurların ölçümü iyice zorlaşmaktadır. Bunlar göz önünde tutulduğunda, doğrudan bireysel sorumluluğu doğanlar hariç olmak üzere çalışanların işlerinin başında kalması ve halihazırda algılarında yerleşik olan toksik değer ve uygulamaların değiştirilmesi için adım atılması daha makul gözükmemektedir⁹¹⁸.

D. ULUSAL VE ULUSLARARASI DÜZENLEMELERDE UYMA VE TÜRK HUKUK MEVZUATINDAKİ DURUM

Uyma davranışının pratikteki görünümü olarak ifade ettiğimiz şirket davranışında uyma hususu, pratikteki varlığını adım adım düzenlemelere dahil olarak ispatlamaktadır. Yukarıda başka vesilerle bahsi geçen FCPA ve Anti-Bribery Act dışında da ulusal ve uluslararası düzenlemelere konu olan uyum yahut terimleşmiş kullanımıyla *compliance*, özellikle çok uluslu şirketlerin iç düzenlemelerinde giderek daha sağlam temellere oturtulmaktadır.

Uluslararası arenada şirket davranışında uyma hususuna özgülenmiş düzenlemeler arasında anılması gereken düzenleme, 2014 tarihli ISO Standard 19600 Uyum Yönetimi Sistemi'dir (*International Organization for Standardization, Compliance Management System*)⁹¹⁹. Standardı hazırlayan proje komitesinde Avustralya, Çin, Almanya, Fransa, Hollanda, Kanada, Malezya, Singapur, Avusturya, İspanya ve İsviçre'den uzman heyetler yer almış olup yirmi diğer ülke temsilcileri de gözlemci olarak katılmıştır. Uluslararası bir düzenleme olması sebebiyle genel hedefler olarak hazırlanan belge, iç hukuklardaki farklılaşmalardan etkilenmeyecek şekilde temel hususları belirtmekle yetinmiştir. Bu ilkelerden bazıları; uyum yönetimi sisteminin tesis edilmesi, geliştirilmesi ve etkin biçimde uygulama bulması; uyum

⁹¹⁸ Van Rooij, Fine, "Toxic Corporate Culture: Assessing Organizational Processes of Deviancy", s. 30.

⁹¹⁹ <https://committee.iso.org/sites/tc309/home/projects/published/ongoing-1.html>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.

fonksiyonunun bağımsızlığının sağlanması, birime gerekli yetkilerle donatılmış bir otorite ve yeterli kaynak aktarılmasıdır. Belirtilen özellikleri haiz olan uyum yönetim sistemleri ISO sertifikasına sahip olabilecek ve ticari arenadaki güvenilirliklerini destekleyebilecektir⁹²⁰.

ISO 19600 düzenlemesinin komitesinde yer almasına rağmen İsviçre, bu düzenlemeyi birebir uygulamak yerine kendisine özgü bir uyum standardı hazırlanmasını uygun bulmuştur. “Etkili Uyum Yönetiminin Temel İlkeleri” (*Grundzüge eines wirksamen Compliance-Managements*⁹²¹) başlıklı bu rehber kapsamında, uluslararası düzenlemelerden çok uzaklaşmadan ve fakat İsviçre şirketlerinin spesifik özellik ve gereksinimlerine daha iyi cevap verebilecek bir standart oluşturulmak istenmiştir. Rehberde özellikle belirtilen hususlardan biri, günümüzde işletmelerin normlara riayet etme sistemi olarak ifade edilen uyum yönetim sisteminin oluşturulmasının, özenli yönetimin temel unsurlarından biri olduğudur. Standartta uyum kavramının geniş anlamıyla alındığını gösterecek biçimde ifade edilmektedir ki, kurumun yürürlükteki yasalara uyumunun yanı sıra kurumsal yönetim ilkelerine, etik kurallara ve toplumsal beklentilere ilişkin de uyumluluk taahhüdü aranmaktadır. Belirtilmesi gereken husus, İsviçre yasalarına göre İsviçre borsalarında işlem gören tüm şirketlerin bu rehberi izlemesinin zorunlu tutulduğudur⁹²².

Uyum konusunda basına yansıyan skandallara karışan şirketlerin önemli bir kısmının menşei olan Almanya’ya baktığımızda 2011 yılında “*Standard for Compliance Management Systems – TR CMS 101:2011*⁹²³” başlıklı bir standart yayınlanmış olduğunu ve bu standardın hemen tüm organizasyonlara uygun olacak

⁹²⁰ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 38-39.

⁹²¹ Belge metni için bkz. https://www.economiesuisse.ch/sites/default/files/publications/compliance_d_20140926_0.pdf.

Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.

⁹²² Almanca metinden aktaran: Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 40.

⁹²³ Belgenin İngilizce metni için bkz. <https://www.tuv.com/content-media-files/germany/bs-systems/pdfs/1214-tuv-rheinland-compliance-management-certification/tuv-rheinland-the-compliance-standard-en.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 03.02.2020.

kapsayıcılıkta hazırlandığını söylemek mümkündür. 2007 yılında ise “Alman Kurumsal Yönetim Kodu” (*Der Deutsche Corporate Governance Kodex-DCGK*⁹²⁴) olarak isimlendirilen düzenlemeye uyum kavramı eklenmiş olup konuya ilişkin bir organizasyon kurulmasına ilişkin ilkeye yer verilmiştir. Bu düzenleme sonrasında Alman Anonim Şirketler Kanunu ve diğer ilgili yasalardaki uyum denetiminin bu düzenlemede işaret edildiği şekliyle anlaşılması gerektiği ifade edilmektedir. Düzenlemede yönetim kurulunun yasa hükümlerine ve rehber niteliğindeki şirket içi düzenlemelere uygunluğunun sağlanması, uyum yönetim sisteminin risk durumlarına yönelik önlemler alması ve temel ilkeler belirlemesi gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrıca hem şirket çalışanları hem de üçüncü kişiler için uyum yönetim sisteminin ve konuya ilişkin prensiplerin bilgisinin ulaşılabilir olması gerektiğinin altı çizilmiştir. Konuya atıf yapan yasa hükümlerinde uyuma yönelik gerekli tedbirlerin alınmaması halinde ortaya çıkabilecek yaptırıma ilişkin doğrudan bir açıklama bulunmamakta olup yönetim kurulu ve uyum görevlilerinin hukuki sorumluluğunun olup olmadığı doktrinde tartışmalıdır⁹²⁵. Genel nitelikli düzenlemeler dışında sayılabilecek iki örnek ise, 2005 yılında kredi kuruluşlarına, 2007 yılında da sigorta şirketlerine getirilen uyum yönetim sistemi kurma ve uygulama yükümlülüğüdür⁹²⁶.

Türk hukuk mevzuatında uyuma ilişkin işaretlere ancak bazı spesifik alan ve durumlar bakımından rastlamak mümkün gözükmektedir. Bunlardan ilki, 2006 tarihli ve 5549 sayılı “Suç Gelirlerinin Aklanmasının Önlenmesi Hakkında Kanun”un 5. madde düzenlemesidir. Düzenleme ile Maliye Bakanlığı’na, eğitim, iç denetim, kontrol ve risk yönetim sistemlerinin tesis edilmesi; gerekli yetki ile donatılmış idari düzeyde görevli tayin edilmesi hususlarında, işletmenin büyüklüğü ve iş hacminin de dikkate alınması suretiyle yükümlülük ve uygulamaya dair usul ve esasları belirleme yetkisi verilmiştir⁹²⁷.

⁹²⁴ Düzenlemenin İngilizce metni için bkz. <https://www.dcgk.de/en/code//foreword.html>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 03.02.2020.

⁹²⁵ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 41-42.

⁹²⁶ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 45.

⁹²⁷ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5549.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020; Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 79.

Maliye Bakanlığı bu yetki çerçevesinde 2008 tarihli “Suç Gelirlerinin Aklanmasının ve Terörün Finansmanının Önlenmesine İlişkin Yükümlülüklerle Uyum Programı Hakkında Yönetmelik”i ilan etmiştir. İşbu yönetmeliğin “tanımlar” kenar başlıklı 3. maddesinin (k) bendinde “uyum görevlisi” Türk Hukuk mevzuatı tarafından tanımlanmış olup bu tanıma göre uyum görevlisi “Kanun veya kanuna dayanılarak yürürlüğe konulan mevzuatla getirilen yükümlülüklerle uyumu sağlamak amacıyla, yükümlülerce tayin edilen gerekli yetkiyle donatılmış kişiyi” ifade etmektedir⁹²⁸. Aynı maddenin (ğ) bendinde yer alan “uyum birimi” ise “uyum görevlisine bağlı olarak çalışan ve uyum programının yürütülmesiyle görevli çalışanlardan oluşan birim/departman” olarak tanımlanmıştır. Yönetmeliğin 4. maddesi bu yönetmeliğin muhatabı olan “yükümlü” kurum tiplerini, sayılanlarla sınırlı olacak şekilde belirlemiş ve sayılan işletme tiplerinin uyum programı oluşturması, buna ilişkin kurum politikaları ve usullerini belirlemesi, uyum görevlisi istihdam etmesi ve uyum birimi tesis edilmesini zorunlu kılmıştır⁹²⁹.

Uyuma ilişkin kavramların geçtiği düzenlemelere verilebilecek bir başka örnek “Bankaların İç Sistemleri ve İçsel Sermaye Yeterliliği Değerlendirme Süreci Hakkında Yönetmelik” düzenlemesi olup madde 14 fıkra 1’de “uyum kontrolü” ifadesine yer verilmiştir. Uyum kontrolü ifadesi benzer şekilde “Sigorta ve Reasürans ile Emeklilik Şirketlerinin İç Sistemlerine İlişkin Yönetmelik” madde 10/1’de de kendine yer bulmuştur⁹³⁰.

İşaret edilen bir diğer örnek, Sermaye Piyasası Kurulu’nun 2008 yılında yayınladığı “Sermaye Piyasası Kanunu’na Tâbi Olan Anonim Ortaklıkların Uyacakları Esaslar Hakkında Tebliği”nin IV Seri ve 41 Numaralı düzenlemesinin

⁹²⁸ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.200713012.pdf>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.

⁹²⁹ Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 80.

⁹³⁰ Tuğçe Nimet Yaşar, Şirketler Hukuku Açısından “Compliance” Kavramı ve Borsaya Kayıtlı Şirketlerde Uygulaması, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018, s. 24; Banka İç Sistemler Yönetmeliği için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/07/20140711-5.htm>, Sigorta İç Sistemler Yönetmeliği için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/06/20080621-7.htm> Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 05.02.2020.

“Ortaklıkların Sermaye Piyasası Mevzuatına Uyum Kapasitesinin Güçlendirilmesi” kenar başlıklı 8. maddesidir. Bu düzenlemenin 1. fıkrasına göre: “Payları borsada işlem gören ortaklıklarda, ortaklığın sermaye piyasası mevzuatından kaynaklanan yükümlülüklerinin yerine getirilmesinde ve kurumsal yönetim uygulamalarında koordinasyonu sağlayan bir personelin görevlendirilmesi zorunludur⁹³¹.”

Bahsi geçen Tebliğ’in yanı sıra 6362 sayılı ve 2012 tarihli Sermaye Piyasası Kanunu madde 45 fıkra 5 gereğince “Yatırım kuruluşları ... yatırımcı şikâyetlerinin takibi ve sonuçlanmasını sağlamak üzere gerekli iç kontrol birim ve sistemlerini oluşturmakla yükümlüdürler”⁹³². Burada tarif edilen sistem, uyum yönetimi sisteminin özellikleri ile paralellik göstermektedir.

Bu spesifik düzenlemelerin mevzuatta kendine yer bulmasına karşın, Türk Ticaret Kanunu’nun hiçbir maddesinde açıkça uyum kavramı geçmemekte ve dolayısıyla bu alanda genel bir yasal sorumluluk doğduğundan bahsedilememektedir⁹³³. Konuya ilişkin en yakın düzenleme Kanun’un 375. maddesinin birinci bendinde yer alan yönetim kurulunun devredilemez nitelikteki üst gözetim görevi ile yine madde 369/1’deki özen ve sadakat yükümlülüğüdür⁹³⁴. Üst gözetim kavramı 375. maddenin gerekçesinde “hem kurumsal açıdan hem de işletme iktisadî yönünden gerekli olan işlemlerin akışının gözetimi” olarak tanımlanmıştır⁹³⁵. Yasa gereği yönetim kurulu anonim şirketlerin yasal yönetim ve temsil organı olduğundan uyum sisteminin kurulması ve uygulanmasına ilişkin sorumluluğun da

⁹³¹ <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/03/20080319-13.htm>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 28.01.2020; Kangal, “Türk Ceza Hukuku Açısından Compliance”, s. 80. Sermaye Piyasası Kanunu ve tebliğlerinin lafzından uyum yönetimine ve sorumluluğuna ilişkin bir atf çıkarılamayacağına ilişkin karşıt görüş için bkz. Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 49-50.

⁹³² <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6362.pdf>, Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 05.02.2020.

⁹³³ 2012 yılında yürürlükten kalkan 6762 sayılı eski Ticaret Kanunu’nda anonim şirketlerin ayrı bir organı olarak düzenlenen “denetçi” pozisyonunun, şirketin iş ve işlemlerini denetleme görevleri sebebiyle uyum görevlisine benzer bir işleve sahip olduğu ifade edilmektedir. Halihazırda yürürlükte olan 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu, bir organ olarak denetçi kurumuna yer vermemektedir (Yaşar, Şirketler Hukuku Açısından “Compliance” Kavramı ve Borsaya Kayıtlı Şirketlerde Uygulaması, s. 72, 114).

⁹³⁴ <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf>, Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 04.02.2020.

⁹³⁵ Yaşar, Şirketler Hukuku Açısından “Compliance” Kavramı ve Borsaya Kayıtlı Şirketlerde Uygulaması, s. 277-278.

yönetim kurulunda olması beklenecektir. Zira yönetim kurulunun üst gözetim yükümlülüğünün sadece yasalara uyumun denetimini kapsamadığı, bunun yanında uygun bir denetim sistemi kurulması ve bu sistemin çıktısı olarak kurula düzenli rapor verilmesi suretiyle denetimin sürekliliğinin de sağlanmasını içerdiği ileri sürülmektedir⁹³⁶. Bu sorumluluğun henüz konuya özgü bir düzenlemenin ihdas edilmemiş olması sebebiyle doğrudan uyuma ilişkin sorumluluğa dayandırılmadığının ve fakat doktrindeki görüşün uyum sisteminin kurulmasının “özenli yönetimin ayrılmaz bir parçasını teşkil etmesi” sebebiyle yasal dayanağa kavuşturulabildiği yönünde olduğunun altını önemle çizmek gerekir⁹³⁷. Bu bağlamda, yönetim kurulunun doğrudan uyum yükümlülüğü altında olduğu sonucuna varılamasa da uyum yükümlülüğü ile kesişen noktaların varlığından bahsedilebilir⁹³⁸. Özellikle uluslararası piyasada uyum sistemlerinin öneminin ve yaygınlığının giderek artması ve Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı menşeli şirketlerin de bünyelerinde uyum birimlerini barındırıyor olmaları sebebiyle Türk şirketlerinin piyasadaki güvenilirliklerini arttırmaları ve rekabet olanaklarını genişletebilmeleri amacıyla Türk hukuk mevzuatında uyuma özgülenmiş düzenlemelerin ihdas edilmesi bir gereklilik olarak kendini göstermektedir.

⁹³⁶ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 53-55.

⁹³⁷ Pulaşlı, “Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, s. 59.

⁹³⁸ Yaşar, Şirketler Hukuku Açısından “Compliance” Kavramı ve Borsaya Kayıtlı Şirketlerde Uygulaması, s. 311.

SONUÇ

Uyma davranışının hukuk ve psikoloji ekseninde analiz edildiği işbu tez çalışmasının ilk sorusu; uyma davranışını ortaya çıkaran mekanizmaların neler olduğu iken diğeri, uyma davranışının nasıl tesis edilebileceği yahut iyileştirilebileceğidir. Birbiri ile oldukça yakın temasta bulunan bu iki soruya psikolojinin açıklamalarından faydalanılarak farklı hukuk disiplinleri, farklı norm tipleri ve korunan farklı değerler bağlamında cevap oluşturulmak istenmiş ve tüm bu birleşim noktalarını kapsayabilmek adına psikoloji, sosyoloji, hukuk ve ekonomi, ceza hukuku, ticaret hukuku gibi birbirinden oldukça farklı pek çok alan interdisipliner bir yaklaşımla kapsama dahil edilmiştir.

Öncelikle belirtmekte fayda vardır ki, uyma davranışına ilişkin hem Türkçe’de hem de literatürün önemli bir kısmı üzerinde hakimiyeti bulunan İngilizce’de yer alan terminolojik karışıklık, Giriş bölümünde ele alınmış ve bu hususa açıklık getirilmek istenmiştir. Türkçe bakımından “uyma” ve “itaat” terimleri oldukça benzer anlamlarda kullanılmaktayken İngilizce’de benzer hususları ifade edecek şekilde “*compliance*”,

“conformity” ve “obedience” terimleri karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma bünyesinde Türkçe karşılık olarak “uyma”, İngilizce karşılık olarak ise *compliance* terimi tercih edilmiş ve bu terminolojik tercih ve ilgili açıklamalar, tez çalışmasının devamında herhangi bir terminolojik karışıklığa mahal vermemek adına Giriş bölümünde ele alınmıştır.

Tez çalışmasına, uyma davranışının açıklamasında kullanılacak araçların ortaya konabilmesi açısından “Hukuk ve Sosyal Psikoloji” bölümü ile başlanmıştır. Bölümde ilk olarak güdülen amaç, “hukuk ve psikoloji” alt disiplininin gelişimini, ele alınan sorunları ve araştırma konuları ile kullanılan yöntemlere göre farklı yaklaşımları ortaya koymaktır. Bireyin davranışına ilişkin söz söyleyen iki disiplin olmasına rağmen hem yöntemsel farklılıklar hem de davranışı ele alış amacının büyük oranda farklılaşması sebebiyle özellikle hukukçuların yakın tarihlere kadar psikoloji ile yakınlaşmak konusunda geri durduğunu söylemek mümkündür. Hukuk ve psikoloji yaklaşımları da kendi aralarında farklılaşmakta ve iki ana grup olarak ifade edilmek gerekirse yaklaşımlardan biri psikoloji araştırmalarını hukuki süreçler ve aktörleri malzeme edinerek yürütmeyi ifade etmekteyken bir diğeri hukuku psikolojinin sunduğu gereçlerle açıklama çabasını işaret etmektedir. Bu çalışma kapsamında benimsenen yaklaşım büyük oranda ikinci yaklaşıma yakın durmaktadır. Zira uyma davranışının kendisi psikolojinin bir terimi olmasına karşın incelenen husus hukuka uyma davranışdır ve bu davranışın açıklanmasında psikolojinin göstergelerine başvurulmaktadır.

Hukuk ve psikoloji ilişkisine genel olarak değinildikten sonra uyma davranışının esas olarak kendine yer bulduğu alan olan sosyal psikolojiye geçiş yapılmıştır. Disiplinin ana başlığı olan psikolojinin dahi tarihsel olarak çok gerilere götürülemediği düşünüldüğünde, ayrı bir alt sosyal bilim dalı olarak sosyal psikolojinin tarihçesinin de görece yakın bir geçmişten başlaması şaşırtıcı değildir. Sosyal psikolojinin genel anlamda ele aldığı hususlar ve psikolojiye kıyasla özelleştiği noktalar kısaca belirtildikten sonra özellikle uyma davranışının açıklanmasında başvurulmuş sosyal etki hususu üzerinde durulmuştur. Zira sosyal psikolojinin çalışmaya dahil olduğu nokta, uyma davranışının bu disiplin bünyesinde nasıl ele

alındığının ortaya konması ve bu bağlamda genel olarak uyma davranışına ilişkin açıklamalardan, hukuka uyma davranışına ilişkin işaretler edinebilmektir. Sosyal psikolojinin çıktılarından faydalanabilmek adına üzerinde durulan bir diğer alan ise sosyal bilimlerde deney yönteminin işlevselliğini ortaya koyan, bu anlamda sadece sosyal psikoloji açısından değil sosyal bilimler alanının geneli açısından oldukça büyük önem atfedilen ve klasik olarak addedilen dört uyma davranışı deneyi ve bu deneylerin sonuçlarının uyma davranışının ortaya çıkışı, gelişimi yahut gerileyişi ile ilgili ortaya koyduğu çıktılardır. Üzerinde durulan deneyler tarihsel bir sıralamayla; Sherif'in Otokinetik Deneyi, Asch'in Çizgi Deneyi, Milgram'ın İtaat Deneyi ve Zimbardo'nun Stanford Hapishane Deneyi'dir.

Gelinen noktada atılması gereken adım, uyma davranışının psikoloji uhdesinden hukuk disiplinine taşınabilmesi adına bir teorik zemin oluşturmak olmuştur. Bu zemin ise, davranışın merkeze alındığı bir hukuk teorisini ifade edecek biçimde “davranışsal hukuk teorisi” olarak işaret edilmiştir. “Hukuk ve davranış” çalışmaları özellikle son yıllarda hukuk ve psikoloji çalışma alanının özelleşmiş bir alt dalı olarak kendine yer edinmeye başlamış olup hukuku davranış çevresinde inceleyen bu teorik yaklaşım, davranışsal hukuk teorisi olarak ifade edilmektedir. Üzerinde durulan önemli hususlardan biri davranışsal hukuk teorisinin çalışmasını hukukun *ex-ante* alanında yürüttüğüdür. “Olgudan önce” anlamında kullanılan *ex-ante* çalışma biçimi, buradaki bağlamda olguyu ifade eden davranışın gerçekleşmesinden önce harekete geçmek, davranış uyma yönünde dönüştürebilmek adına davranış öncelemek anlamına gelmektedir. Hukuka yönelik çalışmaların genellikle *ex-post*, başka bir deyişle olgu sonrası alana yönelik olduğu göz önünde bulundurulduğunda, davranışsal hukuk teorisinin çalışma alanı bakımından bir farklılık ortaya koyduğu işaret edilebilir. Davranışsal hukuk teorisi isimlendirmesinin de ele verdiği üzere teorisinin hukuku ele alış biçiminde davranışsal ekonomi teorisinin rolü oldukça önemlidir. Tam da bu sebeple davranışsal ekonomi yaklaşımının argümanları üzerinde durmak, davranışsal hukuk teorisini daha sağlam bir zemine oturtabilmek adına gerekli görülmüştür. Davranışsal ekonomi yaklaşımı bağlamında özel olarak üzerinde durulan Dürtme Teorisi, özgürlükçü paternalizm ve seçim mimarisi kavramlarıyla

uyma davranışını oluşturmaya yönelik kullanılabilecek önemli gereçler sunmaktadır. Birinci bölümü bitirirken, davranışsal hukuk teorisinin genel olarak bilişsel süreçlere dayandırılan argümanları ortaya konularak, uyma davranışının açıklanmasında çalışma boyunca çeşitli vasıtalarla değinilen bu psikolojik argümanların neler olduğu üzerinde kısaca durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümü itibarıyla uyma davranışını ortaya çıkaran mekanizmalar üzerinde durulmaya başlanmıştır. İncelenecek mekanizmalara ikinci bölümün başlığı olan “Yaptırım ve Caydırıcılık” hususu ile başlanmasının nedenlerinden biri, yaptırım korkusu ve caydırıcılık hususunun uyma davranışına olan etkisine ilişkin göndermelerin tarihsel olarak diğer mekanizmaları öncelemesi iken bir diğer nedeni de literatürde kapladığı yerin diğer açıklamalara oranla çok daha geniş bir yer kaplıyor olmasıdır. Başka bir deyişle hukuka uyma motivasyonunu yaptırım korkusu ile açıklamak, tarihsel olarak çok daha yaygın bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmakta ve bu sebeple yaptırımın ve yaptırım korkusu ile hukuk ihlallerini engelleme çabası olarak caydırıcılığın, hukuka uyma davranışı üzerindeki etkisi çok daha geniş bir yelpazede araştırılmış bir husus olarak göze çarpmaktadır. Konuya ilişkin bu genişlikte bir referansı ihtiva eden bir motivasyonu işaret ediyor olması sebebiyle yaptırım ve caydırıcılık hususu çalışmada hem ilk mekanizma olarak işlenmiş hem de uyma davranışına yönelik diğer motivasyonlardan ayrı ve kendi başına bir ana bölüm olarak ele alınmıştır.

Caydırıcılık teorisine ilişkin yaklaşımdaki farklılaşmaların tarihsel arka planı kısaca sunulduktan sonra caydırıcılığın temel kriterleri olarak sayılan yaptırımın ağırlığı, kesinliği ve gerçekleşme hızı unsurları üzerinde durulmuştur. Bu unsurlar, yaptırımın etkinliğini arttırabilmek adına yaptırımı kuşatması gereken objektif kriterlerdir. Ancak uyma davranışı bağlamında caydırıcılığın etkinliği incelendiğinde bu kriterlerden yalnızca yaptırımın kesinliğinin uyma davranışının iyileştirilmesi ile arasında pozitif bir korelasyon tespit edilebilmektedir. Başka bir deyişle, herhangi bir ihlal gerçekleştiğinde yaptırımın gerçekleşeceğine ilişkin algı ne kadar kuvvetliyse, uyma davranışı da o kadar yüksek oranda oluşmaktadır. Yaptırımın kesinliğine yönelik algıyı arttırmak bağlamında kullanılan en yaygın yöntem, kolluk güçlerinin

görünümünü ve etkinliğini arttırmaktır. Bu vesileyle değinilmesi gereken bir diğer önemli husus, yaptırıma ilişkin objektif kriterlerin, insanların zihinlerindeki sübjektif yansımasıyla her zaman tutarlı olmadığıdır. Bu bağlamda yaptırımın objektif kriterlerini iyileştirmenin doğrudan caydırıcılığın daha iyi işlemesini sağlamama ihtimali bulunmakta, bu kriterlerin aynı zamanda kişilerin zihinlerindeki algıya da doğru biçimde yansıtılabilmesi icap etmektedir.

Yaptırımın uyma davranışı üzerindeki etkisi, literatürde üzerinde önemle durulan “kapasiteden yoksun bırakma” yolu bakımından ayrıca incelenmek istenmiştir. Zira burada ilk olarak karşımıza çıkan husus, yaptırımın davranışsal bir mekanizmaya gönderme yapmasına gerek kalmadan, doğrudan ihlalde bulunma kapasitesini fiziksel olarak kişinin elinden alarak uyma davranışını arttırmaya yönelik girişim oluşudur. Bir ikinci husus ise caydırıcılığın iki türü olarak gösterilen özel ve genel caydırıcılık görünümünün, kapasiteden yoksun bırakmaya yönelik yaptırımlar bakımından işlevselliğinin ortaya konulabilmesidir. Özel caydırıcılık ile ifade edilmek istenen, kişinin acı çektiği bir yaptırımın sonrasında, bu yaptırım nedeniyle tekrar ihlal davranışında bulunmaması iken genel caydırıcılıkta amaç, bir faile uygulanan yaptırımın toplumdaki diğer potansiyel failleri korkutması yoluyla toplumun diğer fertlerini ihlalden vazgeçirmektir. Caydırıcılığın üstlendiği bu iki farklı rol, hürriyeti bağlayıcı yaptırım açısından ele alınmış olup, ölüm cezası yaptırımı bakımından ise yaptırımın doğası gereği genel caydırıcılık etkisi tartışılmıştır.

Konuyla ilgili mevcut olan geniş literatür incelendiğinde bu bölüm bağlamında ulaşılan sonuç, yaptırım ve caydırıcılığın uyma davranışını ortaya çıkaran yegâne motivasyon olmadığı ve hatta bir adım daha ileri götürerek, çoğu halde en etkili motivasyonu dahi oluşturmadığıdır. Tarihsel bir okuma ile karşımıza çıkmaktadır ki hem hukuki kurallar hem de diğer toplumsal kurallar bakımından, herhangi bir ihlalin gerçekleşmesini yahut tekrarlanmasını istemediğimizde gösterilen ilk reaksiyon, yaptırımın ağırlaştırılması olarak tezahür etmektedir. Daha ağır yaptırım uygulanırsa düzeni bozan aykırılığın ortadan kalkacağına ilişkin güçlü bir inancı ihtiva ediyor olsak da uzun erimli ampirik çalışmaların ortaya koyduğu üzere, özellikle yaptırımın ağırlığı kriteri, uyma davranışında doğrudan bir iyileştirme ortaya koyamamaktadır.

Her ne kadar yaptırımın kesinliği ile uyma davranışı arasında pozitif bir korelasyon bulunduğu ileri sürülebilse de yalnızca bu kritere ilişkin veri, yaptırımın ve caydırıcılık mekanizmasının uyma davranışını oluşturmada ve iyileştirmede tek dayanak olarak kabul edeceğimiz anlamına gelmemektedir.

Caydırıcılığın uyma davranışı üzerindeki pozitif etkisine yönelik güçlü bir kanıtın yokluğunun yanı sıra bir başka husus, ceza yahut ödül gibi dışsal motivasyonların, kurallara uymaya yönelik mevcut bulunan içsel motivasyonları zedeleyebileceği ve bu durumda yaptırımın uyma davranışını, aksine, aşındırabileceğidir. Bu bağlamda söylenmesi gereken, ceza yahut ödül gibi dışsal bir motivasyonun uyma davranışına yönelik etkisini düşünürken yalnızca pozitif etkide bulunma olasılığının değil aynı zamanda negatif etkide bulunma tehlikesinin de göz önünde bulundurulması ve bu şartlar altında ilgili dışsal itkinin tesis edilip edilmemesine yönelik karar verme gerekliliğidir.

Caydırıcılıkla ilgili bir diğer husus ise daha ziyade bireysel özellikler bağlamında ele alınmıştır. Bu husus, kişilerin yaptırımın gerçekleşme olasılığı, gerçekleştiği takdirde ağırlığına ilişkin değerlendirme yahut yakın bir gelecekte maruz kalınıp kalınmayacağına yönelik hesaplamalara girişmeden, ihlal davranışını bir davranış alternatifi olarak görüp görmemeleri meselesidir. Zira yaptırımın caydırıcılık mekanizmasını harekete geçirebilmesi için kişinin ihlal davranışında bulunmayı bilinç düzeyinde düşünüyor ve bir ihtimal olarak görüyor olması gerekmektedir. Mesele kişilik ve bilinç hususlarına geldiğinde, psikanaliz öğretisinin argümanları kullanışlı araçlar sunmakta olup özellikle süper egonun, kişiliğin tüm toplumsal etkileşimleri dengeli olarak sürdürmeyi sağlayan kanadını oluşturması bakımından kurallara uymamıza yönelik ve yaptırıma ilişkin hesaplamalar yaptığımız düzeye varmadan uyma davranışını norm olarak kabul etmemize ilişkin itkiyi sunuyor olması önemli bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tüm bunları ifade ettikten sonra altını çizmekte fayda vardır ki, caydırıcılığı ve yaptırımın etkisini tümünden yok saymak, uymayı meydana getiren tek kriterin yaptırım ve caydırıcılık olduğunu kabul etmek kadar indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Zira hukuki yaptırım, yalnızca caydırıcılık teorisinin sunduğu genel ve özel

caydırıcılık biçiminde ve doğrudan yaptırımın bir uzantısı olarak kişileri ihlalden caydırma biçiminde çalışmamakta, aynı zamanda farklı motivasyon biçimlerine eklenilerek yahut onları harekete geçirerek de etki gösterebilmektedir. Buna ilişkin verilebilecek en doğru örnek yaptırımın toplumsal boyuttaki etkisidir. Zira kişiyi ihlalden geri tutan etki zaman zaman yaptırımın kendisi değil ve fakat yaptırıma maruz kalmanın kişinin toplumsal saygınlığı üzerindeki etkisi olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu bağlamda varılan sonuç, yaptırımın kesinliği hususunun diğer kriterlere nazaran daha fazla önemsenmesi gerektiği ve yaptırım korkusunun ancak diğer mekanizmalarla birlikte işletildiğinde uyma davranışını iyileştirmede başarıya götürebileceğinin kabul edilmesi gerektiğidir.

Yaptırım ve caydırıcılık hususunu noktlayıp “Üçüncü Bölüm”e gelindiğinde artık üzerinde durulan husus, “Uyma Davranışını İçselleştirmeye Yönelik Mekanizmalar” olmuştur. Zira ifade edildiği üzere, caydırıcılığı tek başına uyma davranışını garantileyen bir mekanizma olarak kabul edemediğimizde, bu davranışı oluşturmaya ve iyileştirmeye yarayacak diğer mekanizmaların neler olduğu sorusu önem kazanmaktadır.

Birbirinden oldukça farklı çıkış noktaları bulunan ve fakat nihayetinde tümünün varış noktası uyma davranışının içselleştirilmesi yahut “kendiliğinden” hale gelmesi olan mekanizmalara, ahlâki tutarlılık ve hukuka uyma yükümlülüğü algısı olarak ifade edilen itkilerle başlanmıştır. Her iki motivasyonun da kaynağını etiğe ilişkin alandan aldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ahlâki tutarlılık argümanı, kişisel olarak doğru bulduğumuz hususların hukuk eliyle düzenlenmiş kurallarda yer alması halinde bu kurallara yönelik kendiliğinden uyma davranışı gösterme eğilimimizin yükselmesidir. Hukuka uyma yükümlülüğü algısında ise karşımıza çıkan, hukuka uymanın kendisinin “doğru” davranış olarak kodlanması ve içerikten bağımsız biçimde hukuk olarak ilan edilen normların uyma davranışı ile karşılanması gerektiğine yönelik inançtır. Altı çizilmesi gereken husus, burada tartışılan meselenin bu yönde bir yükümlülüğümüz olup olmadığı değil, bu yükümlülüğe yönelik algının uyma davranışının oluşumundaki etkisidir. Hukuka uymaya yönelik bir yükümlülük hissi oluştuğunda uyma davranışının gönüllü olarak ortaya çıkışı, herhangi bir dışsal

itki yaratmaya gerek kalmadan, âdeta otomatik biçimde gerçekleştiğinden, buradan konu ile ilgili edinmemiz gereken çıktı, hukuka uyma yükümlülüğünün arttırılmasının uyma davranışını iyileştireceği ve dolayısıyla bu yöndeki yükümlülük algısının uyma davranışı oluşturmada kullanılabilecek araçlardan biri olduğudur.

Sayılan bu iki hususa yakın duran bir başka mekanizma ise prosedüral adalettir. Uzun erimli ampirik çalışmaların sonuçları göstermektedir ki, kişiler kolluk kuvvetleri ve yargı sistemi aktörlerinin süreci adil biçimde yürüttüklerini düşündüklerinde uyma davranışı göstermeye yönelik eğilimleri artmaktadır. Prosedüral adaleti ortaya koyan kriterler; otoritenin saiklerine yönelik güven, kişilerarası muamelenin niteliği, tarafsızlık ve sürece katılım olarak işaret edilmektedir. Bu hususla ilgili çıkarılabilecek en önemli veri, hukuk uygulayıcılarının davranış biçimlerinin, süreci yürütmeye yönelik gösterdikleri tavrın ve bunun devlet otoritesi ile karşı karşıya kalan kişilerin zihinlerine doğru biçimde yansıtılabilmesinin uyma davranışı üzerinde önemli bir etkisinin bulunduğudır. Zira insanlar, otorite sahibi görevlilerin süreci kendilerine saygı göstererek, tarafsız, adil bir çözüme ulaşmaya yönelik olarak gerçekleştirdiğini gözlemlediğinde ve gerektiğinde sürece katılım sağlayıp kendilerini ifade etmelerine müsaade edildiğinde, süreç kendileri için olumsuz sonuçlanacak olsa dahi, uyma davranışı göstermeye yönelik eğilimleri artış göstermektedir.

Uyma davranışının içselleşmesine yönelik çalıştırılabilecek bir sonraki mekanizma, toplumsal etkidir. Pek çok norm tipi ve durum için söylenebilecek olan husus, toplumsal etkinin uyma davranışının iyileştirilmesinde yahut tam tersine zedelenmesinde başat rollerden birini oynadığıdır. Zira aslında hem kuralları öğrenirken hem de kurallara yönelik tepkimizi belirlerken kullandığımız birincil kaynak, etrafımızdakilerin yapıp-edişleridir. Neredeyse hiç kimse daha önce bulunmadığı bir ülkeye gittiğinde yerel hukuk kurallarına ilişkin bilgiyi kanun metinlerinden yahut hukuk kitaplarından öğrenmez. Kuralları öğrenmek için başvurduğu yöntem, sokakta kuralları biliyor olduğunu varsaydığı diğer insanların davranışlarını taklit etmektir. Tıpkı kuralların öğrenilmesi gibi kurallara uyulmasında da toplumsal gözlem önemli bir etkeni oluşturur. Eğer gidilen ülkede kimse kırmızı ışıktaki karşıdan karşıya geçmiyorsa, o ülkede yeni olan kişi de kurala uyma davranışını

taklit edecektir. Bu kişinin o kurala uyması için ihlale ilişkin öngörülen yaptırım bilmesine yahut bu yönde bir ahlâki tutumunun olmasına gerek kalmayacak, toplumsal etki, uyma davranışını ortaya çıkarmaya yetecektir.

Toplumsal etkinin uyma davranışı üzerinde böylesine önemli bir etkisinin olduğu kabul edildiğinde bu etkiden doğru yararlanabilmek ve uyma davranışının iyileştirilmesinde kullanışlı bir araca dönüştürebilmek önemli bir husus haline gelmektedir. Bu bağlamda üzerinde ilk durulan hususlardan biri betimsel ile buyruksal ifadeler arasındaki ayırım ve bir kuralın bu ifadelerden hangisi ile kişilere sunulması gerektiğidir. Betimsel olarak ifade edilen kurallar, olanı ortaya koyan ve toplumdaki fertlerin genel olarak hangi yönde davrandığına ilişkin işareti bulabileceğimiz kurallar iken buyruksal biçimde ifade edilen kurallar olması gerekeni işaret eden ve toplumsal olarak neyin onaylanıp neyin onaylanmadığını anlayabileceğimiz kurallardır. Bu ayırımın önemi özellikle uyma davranışını ortaya çıkarmaya yönelik olarak kullanılan uyarı levhalarındaki ifadelerin düzenleniş biçiminde kendini göstermektedir. Zira uyarı levhaları, doğru bir ifade ile sunulur ve doğru çevresel özellikler ile birleştirilirse insanların uyma davranışı göstermesini arttırmaya elverişli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal etki, toplumun tüm fertleri üzerinde sonuç doğurmakta olmasına rağmen yaş, etki kaynağı gibi değişkenler bu etkinin oranında farklılıklar yaratabilmektedir. Örneğin ergenlik dönemindeki kişiler, toplumsal etkiye karşı koymakta çocuklar ve yetişkinlere kıyasla daha düşük kapasiteye sahiptir. Yine toplumsal etkinin kendimize yakın bulduğumuz, bizim içinde bulunduğumuz toplumsal grubun bir üyesi olarak gördüğümüz birinden kaynaklanması durumunda etkiye daha açık hale geldiğimiz ortaya konan bir diğer farklılaşmadır.

Toplumsal etki bağlamında ortaya konan bir diğer husus, genel olarak çevre düzeninin, ihlali arttırıcı yahut azaltıcı etkilerinin bulunabildiğidir. Bu etki, kırık cam teorisi isimlendirmesiyle ve bu ismi ortaya çıkaran kırık cam metaforuyla ifade edilir. Buna göre bir semtte binaların ve parkların bakımlı olması, yerlerde çöplerin bulunmaması, semtte oturan insanların hem birbirlerine hem de çevreye saygılı davranması o semtte uyma davranışının artmasına katkıda bulunacak iken, yine aynı

semtte terk edilen evlerin artması, çevre temizliğine dikkat edilmemesi ve çöplerin sokaklara yayılması, tamir edilmeden öylece bırakılan “kırık bir cam”, ihlalin normalleşmesine uygun ortamı hazırlayabilmekte ve uyma davranışının ortaya çıkmasını zorlaştırabilmektedir. Burada karşımıza çıkan bir diğer argüman da ihlalin bulaşıcılığı argümanıdır. Burada anlatılmak istenen, çevreyle ilgili bir kural ihlalinin, farklı ihlal tiplerini tetikleyip tetiklemeyeceğidir. Konuya dair çalışmalar, toplumsal etki bağlamında bir ihlal tipinin başka tipte bir ihlali tetikleyebileceğini ve fakat aralarında böyle bir etkileşim doğabilecek ihlal tiplerinin birbirine yakın ihlaller olduğunu ortaya koymuştur.

Toplumsal etki hususunda üzerinde durulan bir diğer mekanizma ise “Bir Toplumsal Kontrol Aracı Olarak Utanç” olarak başlıklandırılmıştır. Toplumsal etki boyutu kuvvetli olan bu mekanizma ile hukuku ihlal davranışının sonuçlarının kişiye yükleyeceği utanç hissinin, kişileri uyma davranışına yöneltmede bir araç olarak kullanılması ifade edilmekte olup dikkat edilmesi gereken husus; toplum tarafından yüklenen mahcubiyetin, damgalamaya dönüşmemesi, aksine topluma entegrasyona yönelik gerçekleştirilmesi gerektiğidir. Zira burada amaç kişinin toplumla olan bağlarını zayıflatmak değil güçlendirmektir. Burada önemli olan hususlardan biri utanç vasıtasıyla ihlali engellenmek istenen norma yönelik toplum tarafından genel bir kınama gösteriliyor olması gerektiğidir. Toplumun genel olarak kınamadığı bir norma yönelik olarak bu mekanizma işletilemeyecektir. Özellikle şirket davranışında sıklıkla karşılaşılan bu mekanizma, şirketlerin bünyesinde gerçekleştirilen usulsüzlüklerin yahut usulsüzlük iddialarına yönelik soruşturmaların basına yansması ile toplumdaki ve piyasadaki saygınlığı riske giren şirketler, bu sonuçla karşılaşmamak adına uyma davranışına yönelebilmektedir. Utanç ve mahcubiyet hususunda dikkat edilmesi gereken noktalardan bir diğeri ise kişilerin bu hissi nötralize etmek adına çeşitli yöntemler kullanabildiği olup, bu yöntemlerin doğru tespit edilip, bu mekanizmayı işlevsiz hale getiren nötralizasyon tekniklerini bertaraf etmenin çözümleri üzerinde çalışılması gerekliliğidir.

Üzerinde durulan bir diğer kıstas ise diğerlerinden oldukça farklı bir çıkış noktası bulunan “Kapasite ve Olanak” meselesidir. Kapasite ve olanak hususları,

madalyonun iki yüzünde de işlev görmektedir. Eğer uyma davranışına olanak ve kapasite yetersizliği sebebiyle ket vurulduğu düşünülüyorsa, alınacak tedbir, cezaların arttırılması değil eğitimde, sosyal devlet uygulamalarında yahut tedavilerde yapılacak iyileştirmeler olup; eğer uyma davranışı birtakım kapasite ve olanakların varlığı dolayısıyla sekteye uğruyorsa da o kapasite ve olanakları ortaya çıkaran zincirdeki bağlantıyı kesmek olacaktır. Uyma davranışına yönelik kapasitenin arttırılması hususunda verilebilecek açıklayıcı örneklerden biri eski mahkûmlara yönelik istihdam, ikamet yahut eğitim gibi olanakların iyileştirilmesi sayesinde hukuk kuralları çerçevesinde bir yaşam kurabilmelerinin önünün açılmasıdır. Zira en temel ihtiyaçlarını dahi karşılamasının önünde sürekli engeller olan bir eski mahkûmun hukuku ihlal ederek hayatını sürdürmeye çalışması oldukça olasıdır. İhlale yönelik olanakların azaltılması suretiyle uyma davranışının arttırılmasına yönelik verilebilecek örnek ise havaalanlarında bulunan *x-ray* cihazlarıdır. Zira söz gelimi bir intihar bombacısını diğer mekanizmaları işleterek uyma davranışına yöneltmek çok mümkün gözükmemekte ve fakat yalnızca uçağa üzerinde patlayıcı madde ile binebilmesinin önüne teknik bir engel koyarak, ihlal davranışının gerçekleşmesi yönündeki kapasitenin ortadan kaldırılması sağlanabilmektedir.

Uyma davranışının oluşturulmasına yönelik başvuru olan bir diğer perspektif ise bilişsel yaklaşım ve bu yaklaşımın sunduğu argümanlardır. Zira bilişsel yaklaşım, davranışlarımızın altındaki bilişsel süreçlerin etkisini anlamamızda oldukça kullanışlı araçlar sunmakta ve davranış dönüştürme girişiminde bu süreçlerin anlaşılması, bir sonraki aşamada ise bu süreçlerin harekete geçirilmesi için gerekli müdahalelerde bulunulması, elimizi oldukça kuvvetlendirmektedir. Bu bağlamda üzerinde özellikle durulan hususlar zihinsel kestirmeler ve teşvik mekanizmalarıdır. Her iki mekanizma aracılığıyla da bilişsel süreçlere yapılan küçük müdahale yahut “dürtme”lerle, uyma davranışının ortaya çıkarılması mümkün olabilmektedir. Bu küçük müdahaleler, dekorasyonun değiştirilmesinden, “Verdiğim bilgilerin doğruluğunu onaylıyorum.” kutucuğunun formun sonundan başına çekilmesine kadar çeşitlenebilmekte ve uyma davranışının bu kadar küçük değişikliklerle ortaya çıkarılabilmesi oldukça elverişli sonuçlar doğurmaktadır.

Çalışmanın son bölümü, uyma davranışının günümüz iş dünyasında ayrı bir birime, ayrı bir uzmanlığa ve eğitim alanına dönüşmüş olan yüzünü incelemeye ayrılmıştır. “Şirket Davranışında Uyma” başlıklı bu bölümde şirket davranışının uyma bağlamındaki özellikleri, önceki bölümlerde ele alınan bireysel davranışa sıklıkla yapılan göndermeler eşliğinde ortaya konulmuş ve şirket bünyesinde gerçekleşen ihlallere yönelik, o ihlallerin kendine has özellikleri üzerinde yaptırım ve caydırıcılık mekanizmalarının etkileri tartışılmıştır. Şirket davranışının doğası gereği özellikle yaptırımın kime uygulanması gerektiğinin ayrıca incelenmesi elzemdir. Burada amaç, yaptırımı kimin hak ettiğinin ortaya konulması değil, yaptırımın uygulandığı kişi yahut kuruma göre uyma davranışında ortaya çıkabilecek iyileşmenin karşılaştırılmasıdır.

Şirket davranışında uyma meselesi, özellikle yirmi birinci yüzyılın başından itibaren şirket organizasyonlarına dahil edilmeye başlanan uyum yönetimi birimleri ve uyum görevlilerinin artması ile üzerinde durulmaya başlanan bir konu haline gelmiştir. Şirketlerin bünyesinde gerçekleşen ihlallerin azaltılması, olası ihlal durumlarında bunun zararı en aza indirecek şekilde erken teşhis edilmesi ve bu durumun çözümüne yönelik atılabilecek en doğru adımların atılmasını amaçlayan uyum yönetim sistemleri hem ulusal ve uluslararası düzenlemelere hem de şirket içi işleyişe ilişkin kodlara ve davranış kurallarına yönelik içeriden denetim sağlamayı hedeflemektedir. Bu birimlerde görev alan uyum görevlileri için uzmanlık eğitimleri ve hem ulusal hem uluslararası sertifikasyon sistemleri halihazırda kendine yer bulmuş durumdadır. Dolayısıyla ifade edilebilir ki, uyma davranışı şirketler bünyesinde uzmanlık ihtiva eden bir profesyonel hizmet biçimine dönüşmüştür.

Şirket davranışında uymayı ortaya çıkarabilmek adına başvuru olan tek yöntem şirket içi uyum yönetimi olmayıp aynı zamanda şirket çalışanlarının ihlalleri bildirme mekanizması olarak işletilen muhbirlik, şirket dışından tahsis edilen bağımsız gözetim ve elektronik denetim sistemleri de şirket bünyesinde gerçekleşmesi olası ihlalleri engellemek, azaltmak ve risk yaratan durumları erken süreçte tespit edebilmek adına işletilen sistemlerdir. Fakat bu yöntemler dışında üzerinde durulması gereken bir diğer mesele, ihlale ilişkin davranış biçiminin, başka bir deyişle uymamanın şirketin yapısal bir özelliği haline geldiği durumlar olup, bu tip bir yaygınlaşmanın ancak şirket

kültürünü anlamaktan geçeceğidir. Şirket kültürü, şirket içerisinde paylaşılan değer, inanç, ortak anlam, âdet, uygulama, norm, ritüel gibi unsurların tamamını içerecek davranış bütününe ifade etmektedir. Kimi şirketlerde bu kültür; uyma davranışını desteklerken, kimilerinde ihlalin ortaya çıkması için uygun zemini hazırlar. İkinci ihtimal söz konusu ise, ihlallerin tekil olarak ele alınması ve çözülmeye çalışılması şirket davranışını uyma yönüne dönüştürmeye yetmeyecek, şirketin kültürünün en üst katmandan en alt katmana doğru tamamen dönüştürülmesi gerekecektir.

Tüm bunları ortaya koyduktan sonra şirketlerde uyma davranışına ilişkin ulusal ve uluslararası belgelere değinilmiş ve ana temalarıyla düzenlemelerin kapsamı ortaya konulmuştur. Türk hukuk sisteminde henüz şirketlere uyum birimi oluşturma yahut uyum görevlisi istihdam etme şeklinde genel bir yükümlülük getirilmemiş olup, konuya ilişkin yalnızca kimi özel düzenlemelerde ve kısıtlı şirket tiplerini bağlayacak biçimde göndermelerde bulunan düzenlemeler mevcuttur. Özellikle uluslararası piyasadaki güvenilirliğini ve rekabet gücünü arttırmak bakımından Türk menşeli şirketlerin bu birimleri haiz olmasını sağlayacak bir düzenlemenin yerinde olacağı kanaatine ulaşılmıştır.

Uyma davranışı, çok boyutlu bir konu olması sebebiyle, çok boyutlu bir incelemeyi gerektirmektedir. Hukuk zemini ile bağı koparmadan, pek çok farklı disiplinin sunduğu argümanlardan yararlanmak suretiyle uyma davranışının hukuk kurallarına yönelik olarak nasıl ortaya çıktığı, nasıl arttığı yahut azaldığı ve nasıl daha kolay biçimde daha yüksek uyma oranı elde edilebileceği araştırılmış ve yukarıda sayılan mekanizmaların konuyu en iyi açıklayan motivasyon biçimlerini ortaya koyduğu sonucuna ulaşılmıştır. Konunun hem psikolojik hem de sosyolojik boyutlarının yoğunluğu sebebiyle ve bilinçli bir tercihle, yürütülen ampirik çalışmalardan ve bu çalışmaların çıktılarından yararlanılarak ayakları yere basan bilimsel bir temel oluşturulmak istenmiştir. Ele alınan uyma davranışı motivasyon ve mekanizmalarının tamamı, norma, kişiye, topluma yahut zaman dilimine göre değişecek oranlarda uyma davranışının ortaya çıkışında pay sahipliği yapmaktadır. Bu bağlamda söylenmesi gereken son söz, tek bir teorinin, tek bir yaklaşımın yahut tek bir motivasyon biçiminin uyma davranışı gibi katmanlı bir davranışı açıklamada hiçbir

zaman yeterli olamayacağı, dolayısıyla böyle bir indirgemecilikten kaçınarak tüm bu süreçleri bir arada değerlendirmenin gerekli olduğudur. İnsanın karar alma süreçlerine ve dolayısıyla davranış oluşumuna ilişkin sosyo-psikolojik verilerin dikkate alınması, başka bir deyişle sosyal bilimlerin verilerinin hukuka tercüme edilmesiyle sürdürülebilir bir uyma davranışı pratiği oluşturabilmek hem hukuk koyucular, hem hukuku uygulayanlar hem de teorisyenlerin bilimsel temeli daha sağlam ve dolayısıyla toplumsal düzeni daha iyi kuran, yöneten ve açıklayan ürünler yaratabilmesinin önemli bir anahtarı olacaktır.

KAYNAKÇA

Aarts, Henk; Dijksterhuis, Ap:	“The Silence of the Library: Environment, Situational Norm, and Social Behavior”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 84, Sayı: 1, 2003, ss. 18-28.
Abrams, Dominic; Levine, John M.:	“Revisiting Sherif’s Autokinetic Illusion Study”, Social Psychology: Revisiting the Classic Studies , ed. Joanne R. Smith, S. Alexander Haslam, New Delhi, Sage Publications India, 2012, ss. 57-75.
Akçabay, Fehmiye Ceren:	“Hukuka Uymak ya da Uymamak İşte Tüm Mesele Bu: Psikolojik Hukuk Yaklaşımı Çerçevesinde Hukuka Uyma ve Meşruluk İlişkisi”, Prof. Dr. Adnan Güriz’e Armağan , ed. Saim Üye, Eylem Ümit Atılğan, E. İrem Akı, Zeynep İspir, Funda Kayai Ankara, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 497, 2016, ss. 39-71.
Akkaya Kia, Rukiye:	“Uygarlık, Modernite ve Medeniyet Sözcüklerinin Hukuka Bakan Yüzü”, İÜHM , Cilt: LXIV, Sayı: 2, 2006, ss. 103-118.
Albrecht, Stan L.; Green, Miles:	“Cognitive Barriers to Equal Justice Before the Law”, Journal of Research in Crime and Delinquency , Cilt: 14, Sayı: 2, 1977, ss. 206-221.
Alexander, Michelle:	The New Jim Crow: Mass Incarceration in the Age of Colorblindness , New York, The New Press, 2010.
Alford, C. Fred:	“Whistle-Blower Narratives: The Experience of Choiceless Choice”, Social Research , Cilt: 74, Sayı: 1, 2007, ss. 223-248.

Alvarez, Alexander:	“Adjusting to Genocide: The Techniques of Neutralization and the Holocaust”, Social Science History , Cilt: 21, Sayı: 2, 1997, ss. 139-178.
Alvesson, Mats:	Management of Knowledge-Intensive Companies , Berlin, Walter de Gruyter, 1995.
Amir, On; Lobel, Orly:	“Stumble, Predict, Nudge: How Behavioral Economics Informs Law and Policy”, Columbia Law Review , Cilt: 108, Sayı: 8, 2008, ss. 2098- 2138.
Andenses, Johs:	“General Prevention-Illusion of Reality”, Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 43, 1952, ss. 176-198.
Anderson, Rosemarie; Manoogian, Sam Thomas; Reznick, J. Steven:	“The Undermining and Enhancing of Intrinsic Motivation in Preschool Children”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 34, Sayı: 5, 1976, ss. 915-922.
Anderson, David A.:	"The Deterrence Hypothesis and Picking Pockets at the Pickpocket's Hanging", American Law and Economics Association , Cilt: 4, Sayı: 2, 2002, ss. 295–313.
Andreoni, James; Harbaugh, William T.; Vesterlund, Lise:	“The Carrot or the Stick: Rewards, Punishments and Cooperation”, The American Economic Review , Cilt: 93, Sayı 3, 2003, ss. 893–902.
Apel, Robert:	“Sanctions, Perceptions, and Crime: Implications for Criminal Deterrence”, Journal of Quantitative Criminology , Cilt: 29, ss. 67-101.

Apospori, Eleni; Alper, Geoffrey:	“Research Not: The Role of Differential Experience with the Criminal Justice System in Changes in Perceptions of Severity of Legal Sanctions Over Time”, Crime and Delinquency , Cilt: 39, Sayı: 2, 1993, ss. 184-194.
Appel, James B.; Peterson, Neil J.:	“What’s Wrong With Punishment?”, Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 56, 1965, s. 452-453.
Aranson, Elliot; Wilson, Timothy D.; Akert, Robin M.:	Sosyal Psikoloji , çev. Okhan Gündüz, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2012.
Ariely, Dan:	The (Honest) Truth About Dishonesty , New York, Harper Collins Publishers, 2012.
Aristotle:	The Nicomachean Ethics , çev. David Ross, Oxford, Oxford University Press, 2009.
Aronfreed, Justin:	Conduct and Conscience: The Socialization of Internalized Control Over Behavior , New York, Academic Press, 1968.
Asch, Solomon E.:	“Effetes of Group Pressure Upon the Modification and Distortion of Judgments”, Groups, Leadership and Men , ed. Harold Geutzkow, Pittsburgh, Carnegie Press, 1951, ss. 177-190.
Austin, John:	Hukukun Belirlenmiş Alanı , çev. Ülker Yükselbaba, Saim Üye, Umut Koloş, ed. Ülker Yükselbaba, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2014.

Babcock, Linda; Loewenstein, George; Issacharoff, Samuel; Camerer, Colin:	“Biased Judgments of Fairness in Bargaining”, The American Economic Review , Cilt: 85, Sayı: 5, 1995, ss. 1337-1343.
Bakan, Joel:	Şirket: Kâr ve Güç Peşinde Patolojik Kurum , çev. Rahmi G. Ögdül, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007.
Baldus, David C.; Cole, James W. L.:	“A Comparison of the Work of Thorsten Sellin and Isaac Ehrlich on the Deterrent Effect of Capital Punishment”, Yale Law Journal , Cilt: 85, No: 2, 1975, ss. 170-186.
Baldwin, Robert:	“From Regulation to Behaviour Change: Giving Nudge to Third Degree”, The Modern Law Review , Cilt: 77, Sayı: 6, 2014, ss. 831-857.
Ball, John C.:	"Deterrence Concept in Criminology and Law", Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 46, 1955, ss. 347-354.
Baucus, Melissa S.; Near, Janet P.:	“Can Illegal Corporate Behavior Be Predicted? An Event History Analysis”, The Academy of Management Journal , Cilt: 34, Sayı: 1, 1991, ss. 9-36.
Baumrind, Diana:	“The Discipline Controversy Revisited”, Family Relations , Cilt: 45, Sayı: 4, 1996, ss. 405-414.
Beccaria, Cesare:	Suçlar ve Cezalar Hakkında , çev. Sami Selçuk, Ankara, İmge Kitabevi, 2016.
Becker, Gary S.:	"Crime and Punishment: An Economic Approach", Essays in the Economics of Crime and Punishment ,

	ed. Gary S. Becker, William M. Landes, New York, Columbia University Press, 1974, ss. 1–55.
Becker, Gary:	The Economic Approach to Human Behavior , Chicago, University of Chicago Press, 1976.
Benabou, Roland; Tirole, Jean:	“Incentives and Prosocial Behavior”, The American Economic Review , Cilt: 96, Sayı: 5, ss. 1652-1678.
Ben-Ner, Avner; Putterman, Louis:	Economic, Values and Organisation , Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
Benson, Michael L.:	“Denying the Guilty Mind: Accounting for Involvement in a White-Collar Crime”, Criminology , Cilt: 23, Sayı: 4, 1985, ss. 583-607.
Bentham, Jeremy:	Yasamanın İlkeleri , çev. Barkın Asal, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2011.
Bentham, Jeremy:	Ahlâk ve Yasama İlkeleri , çev. Uğur Kaşif Boyacı, Ömer Saruhanlıoğlu, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2017.
Berg, Per Olof; Kreiner, Kristian:	“Corporate Architecture: Turning Physical Settings into Symbolic Resources”, Symbols and Artifacts: Views of the Corporate Landscape , ed. Pasquale Gagliardi, New York, Routledge, 1990, ss. 41-67.
Bilz Kenworthy; Nadler, Janice:	“Law, Moral Attitudes, and Behavioral Change”, The Oxford Handbook of Behavioral Economics and The Law , ed. Eyal Zamir, Doron Teichman, Oxford, Oxford University Press, 2014, ss. 241–267.

Bishai, David M.; Mercer, Dan; Tapales, Athena:	“Can Government Policies Help Adolescents Avoid Risky Behavior?”, Preventive Medicine , Cilt: 40, 2005, ss. 197-202.
Blackburn, Ronald:	“What is Forensic Psychology?”, Legal and Criminal Psychology , Cilt: 1, 1996, ss. 3-16.
Blackman, Allen; Bannister, Geoffrey J.:	“Pollution Control in the Informal Sector: The Ciudad Juarez Brickmakers’ Project”, Natural Resources Journal , Cilt: 37, 1998, ss. 829-856.
Blomberg, Thomas G.; Bales, William D.; Mann, Karen; Piquero, Alex R.; Berk, Richard A.:	“Incarceration, Education and Transition From Delinquency”, Journal of Criminal Justice , Cilt: 39, 2011, ss. 355-365.
Bond, Rod; Smith, Peter B.:	“Culture and Conformity: A Meta-Analysis of Studies Using Asch’s (1952b, 1956) Linde Judgment Task”, Psychological Bulletin , Cilt: 119, Sayı: 1, 1996, ss. 111-137.
Bouville, Mathieu:	“Whistle-Blowing and Morality”, Journal of Business Ethics , Cilt: 81, 2008, ss. 579-585.
Bowers, William J.; Pierce, Glenn L.:	“The Illusion of Deterrence in Isaac Ehrlich’s Research on Capital Punishment, Yale Law Journal , Cilt: 85, 1975, ss. 187-208.
Boynton, G. R.; Patterson, Samuel C.; Hedlund, Ronald D.:	“The Structure of Public Support for Legislative Institutions, Midwest Journal of Political Science , Cilt: 12, Sayı: 2, 1968, ss. 163-180.

Braithwaite, John:	Corporate Crime in the Pharmaceutical Industry , Londra, Routledge & Kegan Paul, 1984.
Braithwaite, John:	To Punish or Persuade: Enforcement of Coal Mine Safety , Albany, State University of New York Press, 1985.
Braithwaite, John:	Crime, Shame and Reintegration , New York, Cambridge University Press, 1989.
Bratton, William J.:	Broken Windows and Quality-of-Life Policing in New York City , NYPD, 2015.
Breyer, Stephen:	Breaking the Vicious Circle: Toward Effective Risk Regulation , Massachusetts, Harvard University Press, 1993.
Brooks-Gordon, Belinda; Freeman, Michael:	“Law and Psychology: Issues for Today”, Law and Psychology , Current Legal Issues, Cilt: 9, Oxford, Oxford University Press, 2006, ss. 1-9.
Brown, Michael E.; Trevino, Linda K.; Harrison, David A.:	“Ethical Leadership: A Social Learning Perspective For Construct Development and Testing”, Organizational Behavior and Human Decision Processes , Cilt: 97, 2005, ss. 117-134.
Brown, Michael E.; Trevino, Linda K.:	“Ethical Leadership: A Review and Future Directions”, The Leadership Quarterly , Cilt: 17, 2006, ss. 595-616.
Brown, Don W.:	“Arrest Rates and Crime Rates: When Does a Tipping Effect Occur?”, Social Forces , Cilt: 57, Sayı: 2, 1978, ss. 671-682.

Buckland, William Warwick:	Some Reflections on Jurisprudence , London, Cambridge University Press, 1945.
Callahan, Elletta Sangray:	“Employment at Will: The Relationship Between Societal Expectations and the Law”, American Business Law Journal , Cilt: 28, Sayı: 3, 1990, ss. 455-482.
Camerer, Colin:	“Behavioral Economics: Reunifying Psychology and Economics”, Proceedings of the National Academy of Sciences , Cilt: 96, Sayı: 19, ss. 10575-10577.
Camerer, Colin F.; Cohen, Jonathan D.; Fehr, Ernst; Glimcher, Paul W.; Laibson, David:	“Neuroeconomics”, The Handbook of Experimental Economics , Cilt: 2, ed. John H. Kagel, Alvin E. Roth, Princeton, Princeton University Press, 2015, ss.153-216.
Canter, David:	Forensic Psychology: A Very Short Introduction , Oxford, Oxford University Press, 2010.
Cardi, W. Jonathan; Penfield, Randall D.; Yoon, Albert H.:	“Does Tort Law Deter Individuals? A Behavioral Science Study”, Journal of Empirical Legal Studies , Cilt: 9, Sayı: 3, 2012, ss. 567-603.
Carrington, Damian; Topham, Gwyn; Walker, Peter:	“Revealed: Nearly All New Diesel Cars Exceed Official Pollution Limits”, 2016, https://www.independent.co.uk/environment/diesel-cars-air-pollutionemissionswhich-tests-nitrogen-oxides-nox-a8496121.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 19.11.2019.

Carson, Thomas L.; Verdu, Mary Ellen; Wokutch, Richard E.:	“Whistle-Blowing for Profit: An Ethical Analysis of the Federal False Claims Act”, Journal of Business Ethics , Cilt: 77, 2008, ss. 361-376.
Casey, Catherine:	“‘Come, Join Our Family’: Discipline and Integration in Corporate Organizational Culture”, Human Relations , Cilt: 52, Sayı: 2, 1999, ss. 155-178.
Chamlin, Mitchell B.:	“A Longitudinal Analysis of the Arrest-Crime Relationship: A Further Examination of the Tipping Effect”, Justice Quarterly , Cilt: 8, Sayı: 2, 1991, ss. 187-200.
Chein, Jason; Albert, Dustin; O’Brien, Lia; Uckert, Kaitlyn; Steinberg, Laurence:	“Peers Increase Adolescent Risk Taking By Enhancing Activity in the Brain’s Reward Circuitry”, Developmental Science , Cilt: 14, Sayı: 2, 2011, ss. F1-F10.
Cialdini, Robert B.:	“Crafting Normative Messages to Protect the Environment”, Current Directions in Psychological Science , Cilt: 12, Sayı: 4, 2003, ss. 105-109.
Cialdini, Robert B.:	“Descriptive Social Norms as Underappreciated Sources of Social Control”, Psychometrica , Cilt: 72, Sayı: 2, 2007, ss. 263-268.
Cialdini, Robert B.; Reno, Raymond R.; Kallgren, Carl A.:	“A Focus Theory of Normative Conduct: Recycling the Concept of Norms to Reduce Littering in Public Places”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 58, Sayı: 6, 1990, ss. 1015-1026.

Cialdini, Robert B.; Goldstein, Noah J.:	“Social Influence: Compliance and Conformity”, Annual Review of Psychology , 2004, Cilt: 55, ss. 591-621.
Cialdini, Robert B.; Demaine, Linda J.; Sagarin, Brad J.; Barrett, Daniel W.; Rhoads, Kelton; Winter, Patricia L.:	“Managing Social Norms for Persuasive Impact”, Social Influence , Cilt: 1, Sayı: 1, 2006, ss. 3-15.
Clark, Cory J.; Chen, Eric Evan; Ditto, Peter H.:	“Moral Coherence Processes: Constructing Culpability and Consequences”, Current Opinion in Psychology , Cilt: 6, 2015, ss. 123-128.
Clarke, Ronald V. G.:	“‘Situational’ Crime Prevention: Theory and Practice”, The British Journal of Criminology , Cilt: 20, Sayı: 2, 1980, ss. 136-147.
Clarke, Ronald V.:	“Introduction”, Situational Crime Prevention: Successful Case Studies , ed. Ronald V. Clarke, 2. Bs, New York, Horrow and Heston Publishers, 1997.
Clinard, Marshall B.; Yeager, Peter C.:	Corporate Crime , New Brunswick, Transaction Publishers, 2010.
Cochran, John K.; Chamlin, Mitchell B.; Seth, Mark:	“Deterrence or Brutalization: An Impact Assessment of Oklahoma’s Return to Capital Punishment”, Criminology , Cilt: 32, Sayı: 1, 1994, ss. 107-134.
Cochran, John K.; Chamlin, Mitchell B.:	“Deterrence and Brutalization: The Dual Effects of Executions”, Justice Quarterly , Cilt: 17, Sayı: 4, 2000, ss. 685-706.

Cochran, Joshua C.; Mears, Daniel P.; Bales, William D.:	“Assessing the Effectiveness of Correctional Sanctions”, Journal of Quantitative Criminology , Cilt: 30, Sayı: 2, 2014, ss. 317-347.
Cohen, Lawrence E.; Felson, Marcus:	“Social Change and Crime Rate Trends: A Routine Activity Approach”, American Sociological Review , Cilt: 44, Sayı: 4, 1979, ss. 588-608.
Cohen-Charash, Yochi; Spector, Paul E.:	“The Role of Justice in Organizations: A Meta-Analysis”, Organizational Behavior and Human Decision Processes , Cilt: 86, Sayı: 2, 2001, ss. 278-321.
Cohen-Charash, Yochi; Mueller, Jennifer S.:	“Does Perceived Unfairness Exacerbate or Mitigate Interpersonal Counterproductive Work Behaviors Related to Envy?”, Journal of Applied Psychology , Cilt: 92, Sayı: 3, 2007, ss. 666-680.
Colvin, Geoff:	“Inside Wells Fargo’s Plan to Fix Its Culture Post-Scandal, 2017, https://fortune.com/2017/06/11/wells-fargo-scandal-culture/ , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.
Conley, John M.; O’Barr, William M.:	Rules Versus Relationships: The Ethnography of the Legal Discourse , Chicago, University of Chicago Press, 1990.
Cook, Philip J.; Moore, Michael J.:	“This Tax’s For You: The Case for Higher Beer Taxes”, National Tax Journal , Cilt: 47, Sayı: 3, 1994, ss. 559-573.
Cooter, Robert D.:	“Decentralized Law for a Complex Economy: The Structural Approach to Adjudicating the New Law

	Merchant”, University of Pennsylvania Law Review , Cilt: 144, ss. 1643-1696.
Costello, Barbara J.:	“Techniques of Neutralization and Self-Esteem: A Critical Rest of Social Control and Neutralization Theory”, Deviant Behavior , Cilt: 21, Sayı: 4, 2000, ss. 307-329.
Cotter, Thomas F.:	“Legal Pragmatism and the Law and Economics Movement”, Georgetown Law Journal , Cilt: 84, Sayı: 6, 1996, ss. 2071-2142.
Cowley, Stacey:	“Wells Fargo Review Finds 1.4 Million More Suspect Accounts”, 2017, https://www.nydailynews.com/news/national/wells-fargo-opened-1-4-million-false-accounts-suspected-article-1.3458080 , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.
Cullen, Francis T.; Jonson, Cheryl Lero; Nagin, Daniel S.:	“Prisons Do Not Reduce Recidivism: The High Cost of Ignoring Science”, The Prison Journal , (eklenen) Cilt: 91, Sayı: 3, 2011, ss. 48S-65S.
Dale, Mitchell W.:	“Barriers to Rehabilitation of Ex-Offenders”, Crime & Delinquency , Cilt: 22, Sayı: 3, 1976, ss. 322-337.
Darley, John M.; Carlsmith, Kevin M.; Robinson, Paul H.:	“The Ex Ante Function of the Criminal Law”, Law & Society Review , Cilt: 35, Sayı: 1, 2001, ss. 165-190.
Davidson, Donald:	Essays on Actions and Events , Oxford, Oxford University Press, 2001.

Davis, James H.:	“Psychology and Law: The Last 15 Years”, Journal of Applied Social Psychology , Cilt: 19, Sayı: 3, 1989, ss. 199-230.
Dawes, Robyn M.; Loewenstein, George:	“Anticipated versus Actual Reaction to HIV Test Results”, American Journal of Psychology , Cilt: 112, Sayı: 2, 1998, ss. 297-311.
Dawson, Patrick:	Organizational Change: The Contemporary Experience of People at Work , London, Sage Publications, 2003.
De Quervain, Dominique; Fischbacher, Urs; Treyer, Valerie; Schellhammer, Melanie; Schnyder, Ulrich; Buck, Alfred; Fehr, Ernst:	“The Neural Basis of Altruistic Punishment”, Science , Cilt: 305, Sayı: 5688, 2004, ss. 1254-1258.
Deci, Edward L.; Koestner, Richard; Ryan, Richard M.:	“Meta-Analytic Review of Experiments Examining the Effects of Extrinsic Rewards on Intrinsic Motivation”, Psychological Bulletin , Cilt: 125, Sayı: 6, 1999, ss. 627-668.
Deci, Edward L.; Koestner, Richard; Ryan, Richard M.:	“Extrinsic Rewards and Intrinsic Motivation in Education: Reconsidered Once Again”, Review of Educational Research , Cilt: 71, Sayı: 1, 2001, ss. 1-27.
Denison, Daniel R.:	“What is the Difference Between Organizational Culture and Organizational Climate? A Native’s Point of View on a Decade of Paradigm Wars”, The Academy of Management Review , Cilt: 21, Sayı: 3, 1996, ss. 619-654.

Denison, Daniel R.; Haaland, Stephanie; Goelzer, Paulo:	“Corporate Culture and Organizational Effectiveness: Is There a Similar Pattern Around the World?”, Advances in Global Leadership , Cilt: 3, 2003, ss. 205-227.
Deutsch, Morton; Gerard, Harold B.:	“A Study of Normative and Informational Social Influences Upon Individual Judgment”, Journal of Abnormal Psychology , Cilt: 51, Sayı: 3, 1955, ss. 629-636.
Dichion, Thomas J.; Spracklen, Kathleen M.; Andrews, David W.; Patterson, Gerald R.:	“Deviancy Training in Male Adolescent Friendships”, Behavior Therapy , Cilt: 27, 1996, ss. 373-390.
Dijkstra, Jan Kornelis; Veenstra, Rene:	“Peer Relations”, Encyclopedia of Adolescence , ed. B. Bradford Brown, Mitchell J. Prinstein, Cilt: 2, London, Academic Press, 211, ss. 255-259.
Dnes, Anthony W.:	“The Law and Economics of Contract Modifications: the Case of Williams v. Roffey”, International Review of Law and Economics , Cilt: 15, 1995, ss. 225-240.
Dolu, Osman:	“Bir Fırsat Olarak Suç: Suçun Durumsal Belirleyicileri, Suç Fırsatları ve Rutin Faaliyetler Teorisi”, Polis Bilimleri Dergisi , Cilt: 11, Sayı: 2, ss. 1-30.
Donohue, John J.; Wolfers, Justin:	“Uses and Abuses of Ampirical Evidence in the Death Penalty Debate”, Stanford Law Review , Cilt: 58, Sayı: 3, 2005, ss. 791-845.
Donohue, John J.; Wolfers, Justin:	“Estimating the Impact of the Death Penalty on Murder”, American Law and Economics Review , Cilt: 11, Sayı: 2, 2009, ss. 249-309.

Downs, Anthony:	An Economic Theory of Democracy , New York, Harper&Row Publishers, 1957.
Durak, Yasemin:	“Güven Sorumluluğu ve ‘Culpa in Contrehendo’”, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi , Cilt: 25, Sayı: 1, 2017, ss. 239-288.
Dworkin, Ronald:	“Why Efficiency?-A Response to Professors Calabresi and Posner”, Hofstra Law Review , Cilt: 8, Sayı: 3, 1980, ss. 563-590.
Ebbinghaus, Hermann:	Psychology: An Elementary Text-Book , çev. Max Meyer, Boston, D. C. Heath & Co. Publishers, 1908.
Eck John E.; Maguire, Edward R.:	‘Have Changes in Policing Reduced Violent Crime? An Assessment of the Evidence’, ed. Alfred Blumstein, Joel Wallman, The Crime Drop in America , Cambridge, Cambridge University Press, 2006, ss. 207–265.
Ehrlich, Isaac:	“The Deterrent Effect of Capital Punishment: A Question of Life and Death”, The American Economic Review , Cilt: 65, Sayı: 3, 1975, ss. 397-417.
Ekblom, Paul:	“Preventing Robberies at Sub-Post Offices: An Evaluation of a Security Initiative”, Crime Prevention Unit , Paper no: 9, Londra, 1987.
Ellickson, Robert C.:	Order Without Law: How Neighbors Settle Disputes , Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1991.

Ellis, Stephen:	“What Economists (and Everyone Else) Should Think About Utility Theory”, Southwest Philosophy Review , Cilt: 18, Sayı: 1, 2002, ss. 95-104.
Elliston, Frederick A.:	“Anonymity and Whistleblowing”, Journal of Business Ethics , Cilt: 1, 1982, ss. 167-177.
Elster, Jon:	Eksi Üzümler: Rasyonalitenin Altüst Edilmesi Üzerine Çalışmalar , çev. Barış Cezar, İstanbul, Metis Yayınları, 2008.
Engstrom, Richard L.:	“Race and Compliance: Differential Political Socialization”, Polity , Cilt: 3, Sayı: 1, 1970, ss. 100-111.
Engstrom, Richard L.; Giles, Micheal W.:	“Expectations and Images: A Note on Diffuse Support on Legal Institutions”, Law & Society Review , Cilt: 6, Sayı: 4, 1972, ss. 631-636.
Ernest-Jones, Max; Nettle, Daniel; Bateson, Melissa:	“Effects of Eye Images on Everyday Cooperative Behavior: A Field Experiment”, Evolution and Human Behavior , Cilt: 32, 2011, ss. 172-178.
Ewing, Jack:	Faster, Higher, Farther: The Volkswagen Scandal , New York, Norton & Company, 2017.
Fagan, Jeffrey:	“Death and Deterrence Redux: Science, Law and Causal Reasoning on Capital Punishment”, Ohio State Journal of Criminal Law , Cilt: 4, 2006, ss. 255-320.
Feldman, Yuval:	The Law of Good People: Challenging States’ Ability to Regulate Human Behavior , Cambridge, Cambridge University Press, 2018.

Feldman, Yuval; Rorie, Melissa; Van Rooij, Benjamin:	“Rule-Breaking Without Crime: Insights from Behavioral Ethics for the Study of Everyday Deviancy”, The Criminologist , Cilt: 44, Sayı: 2, 2019, ss. 8-11.
Festinger, Leon; Pepitone, A.; Newcomb, Theodore M.:	“Some Consequences of De-Individuation in a Group”, Small Groups: Studies in Social Interaction , ed. A Paul Hare, Edgar F. Borgotta, Robert F. Bales, New York, Alfred A. Knopf, 1962, ss. 290-299.
Finnie, William:	“Field Experiments in Litter Control”, Environment and Behavior , Cilt: 5, Sayı: 2, 1973, ss. 123-144.
Fischhoff, Baruch:	“Hindsight is not Equal to Foresight: The Effect of Outcome Knowledge on Judgment Under Certainty”, Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance , Cilt: 1, Sayı: 3, 1975, ss. 288-299.
Folkes, Valerie S.:	“The Availability Heuristic and Perceived Risk”, Journal of Consumer Research , Cilt: 15, 1988, ss. 13-23.
Foote, Caleb:	“The Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania: Family and Criminal Law”, Journal of Legal Education , Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 80-86.
Fox, Craig R.; Tversky, Amos:	“Ambiguity Aversion and Comparative Ignorance”, The Quarterly Journal of Economics , Cilt: 110, Sayı: 3, 1995, ss. 585-603.

Friedman, Paul R.:	“Legal Regulation of Applied Behavior Analysis in Mental Institutions and Prisons”, Arizona Law Review , Cilt: 17, Sayı: 1, 1975, ss. 39-104.
Friedman, Lawrence M.:	Impact: How Law Affects Behavior , Massachusetts, Harvard University Press, 2016.
Freud, Sigmund:	Two Short Accounts of Psycho-Analysis , çev. James Strachey, Middlesex, Penguin Books, 1966.
Freud, Sigmund:	Kitle Psikolojisi , çev. Kamuran Şipal, İstanbul, Bozak Yayınları, 1975.
Freud, Sigmund:	The Ego and the Id , çev. Joan Riviere, New York, W. W. Norton & Company, 1989.
Frued, Sigmund:	Uygarlık, Din ve Toplum , çev. Selçuk Budak, Ankara, Ayrıntı Matbaası, 1995.
Frey, Bruno S.; Jegen, Reto:	“Motivation Crowding Theory”, Journal of Economic Surveys , Cilt: 15, Sayı: 5, ss. 589-611.
Fuller, Lon L.:	“Human Interaction and the Law”, The American Journal of Jurisprudence , Cilt: 14, 1969, ss. 1-36.
Fuller, Lon:	Hukukun Ahlâkı , çev. Engin Arıkan, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2016.

Furman v. Georgia,	408 U.S. 238, 92 S. Ct. 2726, 33 L. Ed. 2d 346, 1972; https://www.courtlistener.com/opinion/108605/furman-v-georgia/ , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 11/09/2019.
Garrett, Brandon L.:	Too Big to Jail: How Prosecutors Compromise with Corporations , Massachusetts, Harvard University Press, 2014.
Geerkan, Michael R.; Gove, Walter R.:	"Deterrence : Some Theoretical Considerations", Law and Society Review , Cilt: 9, Sayı: 3, 1975, ss. 497–513.
Geertz, Clifford:	The Interpretation of Cultures: Selected Essays by Clifford Geertz , New York, Basic Books Inc. Publishers, 1973.
Gendreau, Paul; Goggin, Claire; Cullen, Francis T.; Andrews, Donald A.:	"Effects of Community Sanctions and Incarceration on Recidivism", Forum on Corrections Research , Cilt: 12, Sayı: 2, 2000, ss. 10-13.
Gerstein, Robert S.:	"The Practice of Fidelity to Law, Law & Society Review , Cilt: 4, Sayı: 4, 1970, ss. 479-494.
Gibbs, Jack P.:	"Crime, Punishment and Deterrence", The Southwestern Social Science Quarterly , Cilt: 48, Sayı: 4, 1968, ss. 515–530.
Gilboa, Itzhak; Schmeidler David:	"Case-Based Decision Theory", The Quarterly Journal of Economics , Cilt: 110, 1995, ss. 605-639.
Gino, Francesca; Ayal, Shahar; Ariely, Dan:	"Contagion and Differentiation in Unethical Behavior: The Effect of One Bad Apple on the Barrel",

	Psychological Science , Cilt: 20, Sayı: 3, 2009, ss. 393-398.
Gino, Francesca; Norton, Michael I.; Ariely, Dan:	“The Counterfeit Self: The Deceptive Costs of Faking It”, Psychological Science , Cilt: 21, Sayı: 5, 2010, ss. 712-720.
Glazer, Emily; Rexrode, Christina:	“As Regulators Focus on Culture, Wall Street Struggles to Define It”, https://www.wsj.com/articles/as-regulators-focus-on-culture-wall-street-struggles-to-define-it-1422838659 , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 20.11.2019.
Gneezy, Uri; Rustichini, Aldo:	“A Fine is a Price”, Journal of Legal Studies , Cilt: 29, 2000, ss. 1- 17.
Gneezy, Uri; Meier, Stephan; Rey-Biel, Pedro:	“When and Why Incentives (Don’t) Work to Modify Behavior”, Journal of Economic Perspectives , Cilt: 25, Sayı: 4, 2011, ss. 191-210.
Gobert, James; Punch, Maurice:	“Whistleblowers, the Public Interest, and the Public Interest Disclosure Act 1998”, The Modern Law Review , Cilt: 63, Sayı: 1, 2000, ss. 25-54.
Gold, Martin; Douvan, Elizabeth:	A New Outline of Social Psychology , Washington D.C., American Psychological Association, 1997.
Goldiamond, Israel:	“Toward a Constructional Approach to Social Problems: Ethical and Constitutional Issues Raised by Applied Behavior Analysis”, Behaviorism , Cilt: 2, 1974, ss. 1-84.

Goldstein, Alan M.:	“Overview of Forensic Psychology”, Handbook of Psychology, Cilt: 11 – Forensic Psychology , ed. Alan M. Goldstein, Irving B. Weiner, New Jersey, John Wiley & Sons Inc., 2003, ss. 3-20.
Goodenough, Oliver R.:	“Can Cognitive Neuroscience Make Psychology a Foundational Discipline for the Study of Law?”, Law and Psychology , Current Legal Issues, Cilt: 9, 2006, ss. 77-93.
Gottschalk, Petter; Smith, Robert:	“Criminal Entrepreneurship, White-Collar Criminality and Neutralization Theory”, Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy , Cilt: 5, Sayı: 4, 2011, ss. 300-308.
Gökçe, Gökhan:	“Ticari Yaşamda Compliance Uygulamaları”, Türk-Alman Hukuk Sempozyumu: Teori ve Uygulama Açısından İşletmelerde Hukuk Kurallarına Uygun Hareket Etme Tartışmaları , ed. Erhan Temel, Adem Sözüer, Ankara, Adalet Yayınevi, 2013, ss. 42-49.
Grasmick, Harold G.; Green, Donald E.:	“Legal Punishment, Social Disapproval and Internalization as Inhibitors of Illegal Behavior”, Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 71, Sayı: 3, 1980, ss. 325-335.
Grasmick, Harold G.; Bursik Jr. Robert J.; Kinsey, Karyl A.:	“Shame and Embarrassment as Deterrents to Noncompliance with the Law: The Case of an Antilittering Campaign”, The Psychology of Vandalism , ed. Arnold P. Goldstein, New York, Springer Science+Business Media, 1996, ss. 183-198.
Gray, Wayne B.; Shadbegian, Ronald J.:	“When and Why do Plants Comply? Paper Mills in the 1980s”, Law & Policy , Cilt: 27, Sayı: 2, 2005, ss. 238-261.

Gray, Garry C.; Silbey, Susan S.:	“Governing Inside the Organization: Interpreting Regulation and Compliance”, American Journal of Sociology , Cilt: 120, Sayı: 1, 2014, ss. 96-145.
Green, Donald P.; Shapiro, Ian:	Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science , New Haven, Yale University Press, 1994.
Green, Leslie:	“The Concept of Law Revisited”, The Michigan Law Review , Cilt: 94, Sayı 6, 1996, ss. 1687–1717.
	Gregg v. Georgia, 428 U.S. 153, 1976; https://supreme.justia.com/cases/federal/us/428/153/ , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 11/09/2019.
Grossman, Michael; Chaloupka, Frank J.; Saffer, Henry; Laixuthai, Adit:	“Effects of Alcohol Price Policy on Youth”, NBER Working Paper Series , Paper No: 4385, 1993.
Guerette, Rob T.:	“Analyzing Crime Displacement and Diffusion”, Problem-Oriented Guides for Police: Problem-Solving Tools Series , Sayı: 10, 2009.
Gürler, Sercan:	Hukuka İtaat Yükümlülüğü ve Sınırları: Birey ile Hukuk Arasındaki İlişkinin Ahlâki Niteliği Üzerine Bir İnceleme , İstanbul, Filiz Kitabevi, 2011.
Hadland, Scott E.; Xuan, Ziming; Sarda, Vishnudas; Blanchette, Jason; Swahn, Monica H.; Heeren, Timothy C.; Voas, Robert B.; Naimi, Timothy S.:	“Alcohol Policies and Alcohol-Related Motor Vehicle Crash Fatalities Among Young People in the US”, Pediatrics , Cilt: 139, Sayı: 3, 2017, ss. 1-9.

Haidt, Jonathan:	The Righteous Mind: Why Good People are Divided by Politics and Religion , New York, Pantheon Books, 2012.
Haines, Fiona:	“Regulatory Failures and Regulatory Solutions: A Characteristic Analysis of the Aftermath of Disaster”, Law & Social Inquiry , Cilt: 34, Sayı: 1, 2009, ss. 31-60.
Handy, Rollo; Kurtz, Paul:	A Current Appraisal of the Behavioral Sciences , Gözden Geçirilmiş Bası, Ed. Rollo Handy, E. C. Harwood, Massachusetts, Behavioral Research Council, 1973.
Haney, Craig:	“Psychology and Legal Change: On the Limits of a Factual Jurisprudence”, Law and Human Behavior , Cilt: 4, Sayı: 3, 1980, ss. 147-199.
Haney, Craig; Banks, Curtis; Zimbardo, Philip:	“Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison”, International Journal of Criminology and Penology , Cilt: 1, 1973, ss. 69-97.
Haney, Craig; Zimbardo, Philip:	“The Past and Future of U.S. Prison Policy: Twenty-Five Years After the Stanford Prison Experiment”, American Psychologist , Cilt: 53, Sayı: 7, 1998, ss. 709-727.
Harre, Rom:	Psikolojide Temel Düşünürler , çev. Hacer Harlak, İstanbul, Sentez Yayıncılık, 2015.
Hart, H.L.A.:	The Concept of Law , Oxford, Oxford University Press, 2012.

Hasen, Richard L.:	“Voting Without Law?” University of Pennsylvania Law Review , Cilt: 144, 1996, ss. 2135-2179.
Hausman, Daniel M.; Welch, Brynn:	“Debate: To Nudge or Not to Nudge”, The Journal of Political Philosophy , Cilt: 18, Sayı: 1, 2010, ss. 123-136.
Hayden, Grant M.; Ellis, Stephen E.:	“Law and Economics after Behavioral Economics”, University of Kansas Law Review , Cilt: 55, Sayı: 3, 2007, ss. 629-676.
Haslam, S. Alexander; Reicher, Stephen:	“Tyranny: Revisiting Zimbardo’s Stanford Prison Experiment”, Social Psychology: Revisiting the Classic Studies , ed. Joanne R. Smith, S. Alexander Haslam, New Delhi, Sage Publications India, 2012, ss. 126-141.
Heimer, Carol A.:	“Competing Institutions: Law, Medicine, And Family in Neonatal Intensive Care”, Law & Society Review , Cilt: 33, Sayı: 1, 1999, ss. 17-66.
Heinz, Anne M.; Kerstetter, Wayne A.:	“Pretrial Settlement Conference: Evaluation of a Reform in Plea Bargaining”, Law & Society Review , Cilt: 13, Sayı: 2, Special Issue on Plea Bargaining, 1979, ss. 349-366.
Helm, Charles; Morelli, Mario:	“Stanley Milgram and The Obedience Experiment”, Political Theory , Cilt: 7, Sayı: 3, 1979, ss. 321-345.
Hess, David; Ford, Christie L.:	“Corporate Corruption and Reform Undertakings: A New Approach to an Old Problem”, Cornell International Law Journal , Cilt: 41, Sayı: 2, 2008, ss. 307-346.

Hodges, Bert H.; Geyer, Anne L.:	“A Nonconformist Account of the Asch Experiments: Values, Pragmatics, and Moral Dilemmas”, Personality and Social Psychology Review , Cilt: 10, Sayı: 1, 2006, ss. 1-19.
Hoffman, Martin L.:	“Moral Internalization: Current Theory and Research”, Advances in Experimental Social Psychology , Cilt: 10, 1977, s. 85-133.
Hofstede, Geert:	“Motivation, Leadership, and Organization: Do American Theories Apply Abroad?”, Organizational Dynamics , Yaz 1980, ss. 42-63.
Hofstede, Geert:	“Cultural Dimensions in Management and Planning”, Asia Pacific Journal of Management , Ocak 1984, ss. 81-99.
Hogg, Michael A.; Vaughan, Graham M.:	Essentials of Social Psychology , London, Pearson, 2010.
Hollinger, Richard C.:	“Neutralizing in the Workplace: An Empirical Analysis of Property Theft and Production Deviance”, Deviant Behavior , Cilt: 12, Sayı: 2, 1991, ss. 169-202.
Holmes, Oliver Wendell:	“The Path of the Law”, Harvard Law Review , Cilt: 10, 1897, ss. 457–478.
Homans, Goerge:	İnsan Grubu , çev. Oğuz Onaran, Baskın Oran, Ünsal Oskay, Ankara, Sevinç Matbaası, 1971.
Homel, Ross:	Policing and Punishing the Drinking Driver , New York, Springer-Verlag, 1988.

Homsma, Gert J.; Van Dyck, Cathy; De Gilder, Dick; Koopman, Paul L.; Elfring, Tom:	“Learning From Error: The Influence of Error Incident Characteristics”, Journal of Business Research , Cilt: 62, 2009, ss. 115-122, 116-117.
Hornet, Julie; Marshall, Ineke Haen:	“Risk Perceptions Among Serious Offenders: The Role of Crime and Punishment”, Criminology , Cilt: 30, Sayı: 4, 1992, ss. 575-594.
Hume, David:	An Enquiry Concerning Human Understanding , Ed. Peter Millican, Oxford, Oxford University Press, 2007.
Interligi, Lisa:	“Compliance Culture: A Conceptual Framework”, Journal of Management & Organization , Cilt: 16, ss. 235-249.
Issacharoff, Samuel:	“Can There Be a Behavioral Law and Economics”, Vanderbilt Law Review , Cilt: 51, Sayı: 6, 1998, ss. 1729-1746.
Işıқтаç, Yasemin:	Hukukun Kaynağı Olarak Sözleşme , İstanbul, Filiz Kitabevi, 2007.
Işıқтаç, Yasemin:	Hukuk Başlangıcı , Gözden Geçirilmiş 3. Bs., İstanbul, Filiz Kitabevi, 2015.
Işıқтаç, Yasemin:	Adalet Psikolojisi , Güncellenmiş 3. Bs., İstanbul, Sümer Kitabevi, 2020.
Işıқтаç, Yasemin; Koloş, Umut:	Hukuk Sosyolojisi , İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.

Iyengar, Radha:	“I’d Rather Be Hanged for a Sheep Than a Lamb: The Unintended Consequences of Three Strikes Laws”, National Bureau of Economic Research Working Paper , No: 13784, Massachusetts, Şubat 2008.
Jacobs, Bruce A.:	Dealing Crack: The Social World of Streetcorner Selling , Boston, Northeastern University Press, 1999.
Jacobs, Bruce A.:	Robbing Drug Dealers: Violence Beyond the Law , New York, Aldine de Gruyter, 2000.
Jacobs, Bruce A.; Wright, Richard:	Street Justice: Retaliation in the Criminal Underworld , New York, Cambridge University Press, 2006.
Jahoda, Marie:	“Psychological Issues in Civil Liberties”, American Psychologist , Cilt: 11, 1956, ss. 234-240.
Jeffery, C. Ray:	"Criminal Behavior and Learning Theory", The Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 56, Sayı: 3, 2006, ss. 294-300.
Jolls, Christine:	“Behavioral Law and Economics”, Behavioral Economics and Its Applications , ed. Peter Diamond, Hannu Vartiainen, Princeton, Princeton University Press, 2007, ss. 115-155.
Jolls, Christine; Sunstein, Cass R.:	“Debiasing Through Law”, NBER Working Paper Series , Sayı: 11738, 2005, ss. 1-47.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem; Cemalcılar, Zeynep:	İnsan ve İnsanlar , 18. Bs., İstanbul, Evrim Yayınevi, 2016.
Kahneman, Daniel:	“New Challenges to the Rational Assumption”, The Rational Foundations of Economic Behaviour , ed. Kenneth J. Arrow, Enrico Colombatto, Mark Perlman, Christian Schmidt, London, Macmillan Press, 1996, ss. 203-224.
Kahneman, Daniel:	Thinking, Fast and Slow , New York, Farrar, Straus and Giroux, 2011.
Kahneman, Daniel:	Hızlı ve Yavaş Düşünme , çev. Filiz Deniztekin, Osman Ç. Deniztekin, İstanbul, Varlık Yayınları, 2017.
Kahneman, Daniel; Tversky, Amos:	“Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk”, Econometrica , Cilt: 47, Sayı: 2, 1979, ss. 263-291.
Kahneman, Daniel; Tversky, Amos:	“Choices, Values, and Frames”, American Psychologist , Cilt: 39, Sayı: 4, 1984, ss. 341-350.
Kallgren, Carl A.; Reno, Raymond R.; Cialdini, Robert B.:	“A Focus Theory of Normative Conduct: When Norms Do and Do Not Affect Behavior”, Personality and Social Psychology Bulletin , Cilt: 26, Sayı: 8, 2000, ss. 1002-1012.
Kalven Jr., Harry:	“Some Comments on the Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania”, Journal of Legal Education , Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 94-99.

Kamin, Kim A.; Rachlinski, Jeffrey J.:	“Ex Post ≠ Ex Ante: Determining Liability in Hindsight”, Law and Human Behavior , Cilt: 19, Sayı: 1, 1995, ss. 89-104.
Kangal, Zeynel T.:	Tüzel Kişilerin Ceza Sorumluluğu , Ankara, Seçkin Yayıncılık, 2003.
Kapardis, Andreas:	Psychology and Law , 2. Bs., Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
Kaplan, Martin F.; Miller, Charles E.:	“Group Decision Making and Normative Versus Informational Influence: Effects of Type of Issue and Assigned Decision Rule”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 53, Sayı: 2, 1987, ss. 306-313.
Kaptein, Muel; Schwartz, Mark S.:	“The Effectiveness of Business Codes: A Critical Examination of Existing Studies and the Development of an Integrated Research Model”, Journal of Business Ethics , Cilt: 77, 2008, ss. 111-127.
Kaptein, Muel:	“Toward Effective Codes: Testing the Relationship with Unethical Behavior”, Journal of Business Ethics , Cilt: 99, 2011, ss. 233-251.
Kaptein, Muel:	“Understanding Unethical Behavior by Unraveling Ethical Culture”, Human Relations , Cilt: 64, Sayı: 6, 2011, ss. 843-869.
Karabenick, Stuart A.:	“Sex-relevance of Context and Influenceability: Sistrunk and McDavid Revisited”, Personality and Social Psychology Bulletin , Cilt: 9, 1983, ss. 243-252.

Karpoff, Jonathan M.; Lott, John R.:	“The Reputational Penalty Firms Bear From Committing Criminal Fraud”, The Journal of Law & Economics , Cilt: 36, Sayı: 2, 1993, ss. 757-802.
Kassin, Saul M.; Kiechel, Katherine L.:	“The Social Psychology of False Confessions: Compliance, Internalization, and Confabulation”, Psychological Science , Cilt: 7, Sayı: 2, 1996, ss. 125-128.
Keizer, Kees; Lindenberg, Siegwart; Steg, Linda:	“The Spreading of Disorder”, Science , Cilt: 322, Sayı: 5908, 2008, ss. 1681-1685.
Keizer, Kees; Lindenberg, Siegwart; Steg, Linda:	“The Reversal Effect of Prohibition Signs”, Group Processes & Intergroup Relations , Cilt: 14, Sayı: 5, 2011, ss. 681-688.
Keizer, Kees; Lindenberg, Siegwart; Steg, Linda:	“The Importance of Demonstratively Restoring Order”, Plos One , Cilt: 8, Sayı: 6, 2013, ss. 1-7.
Kelman, Herbert C.:	“Compliance, Identification and Internalization: Three Processes of Attitude Change”, Journal of Conflict Resolution , Cilt: 2, 1958, ss. 51-60.
Kelman, Herbert C.:	“Processes Of Opinion Change”, The Public Opinion Quarterly , Cilt: 25, Sayı: 1, 1961, ss. 57-78.
Kelman, Mark; Rottenstreich, Yuval; Tversky, Amos:	“Context-Dependence in Legal Decision Making”, The Journal of Legal Studies , Cilt: 25, Sayı: 5, 1996, ss. 287-318.

Kelsen, Hans:	“The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence”, Harvard Law Review , Cilt: 55, Sayı: 1, 1941, ss. 44–70.
Kelsen, Hans:	General Theory of Law and State , Oxford University Press, 1949, s. 15-45.
Kidd, David G.; McCartt, Anne T.; Oesch, Nathan J.:	“Attitudes Toward Seat Belt Use and In-Vehicle Technologies for Encouraging Belt Use”, Traffic Injury Prevention , Cilt: 15, Sayı: 1, 2014, ss.10-17.
Kim, Pauline T.:	“Norms, Learning, and Law: Exploring the Influences on Workers’ Legal Knowledge”, University of Illinois Law Review , Sayı: 2, 1999, ss. 447-516.
Ko, Kilkon; Mendeloff, John; Gray, Wayne:	“The Role of Inspection Sequence in Compliance with the US Occupational Safety and Health Administration’s (OSHA) Standards: Interpretations and Implications”, Regulation & Governance , Cilt: 4, 2010, ss. 48-70.
Koloş, Umut:	“Leon Petrazycki ve Hukukun Gerçekliği Sorunu: Bir Psikolojik Hukuk Kuramı”, HFSA , Sayı: 27, ed. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, E. İrem Akı, Nadire Özdemir, İstanbul, İstanbul Barosu Yayınları, 2016, ss. 231-274.
Kolstad, Charles D.; Ulen, Thomas S.; Johnson, Gary V.:	“Ex Post Liability for Harm vs. Ex Ante Safety Regulation: Substitutes or Complements?”, The American Economic Review , Cilt: 80, Sayı: 4, 1990, ss. 888-901.

Korobkin, Russell; Guthrie, Chris:	“Psychology, Economics, and Settlement: A New Look at the Role of the Lawyer”, Texas Law Review , Cilt: 76, Sayı: 1, 1997-1998, ss. 77-142.
Korobkin, Russell B.; Ulen, Thomas S.:	“Law and Behavioral Science: Removing the Rationality Assumption From Law and Economics”, California Law Review , Cilt: 88, Sayı: 4, 2000, ss. 1051-1144.
Kotaman, Hüseyin:	“Impact of Rewarding and Parenting Styles on Young Children’s Cheating Behavior”, European Journal of Developmental Psychology , Cilt: 14, Sayı: 2, ss. 127-140.
Kovandzic, Tomislav V.:	“The Impact of Florida’s Habitual Offender Law on Crime”, Criminology , Cilt: 39, Sayı: 1, 2001, ss. 179-204.
Kovandzic, Tomislav V.; III Sloan, John J.; Vieraitis, Lynne M.:	“Striking Out As Crime Reduction Policy: The Impact of Three Strikes Laws On Crime Rates in US Cities”, Justice Quarterly , Cilt: 21, Sayı: 2, 2004, ss. 207-239, 221-222.
Kovandzic, Tomislav V.; Vieraitis, Lynne M.; Boots, Denise Paquette:	“Does the Death Penalty Save Lives?: New Evidence From State Panel Data, 1977 to 2006”, Criminology and Public Policy , Cilt: 8, Sayı: 4, 2009, ss. 803-843.
Krawiec, Kimberly D.:	“Cosmetic Compliance and the Failure of Negotiated Governance”, Washington University Law Quarterly , Cilt: 81, 2003, ss. 487-544.
Krauss, Robert M.; Freedman, Jonathan L.; Whitcup, Morris:	“Field and Laboratory Studies of Littering”, The Psychology of Vandalism , ed. Arnold P. Goldstein, New

	York, Springer Science + Business Media, 1996, ss. 273-290.
Kreps, David M.:	A Course in Microeconomic Theory , Princeton, Princeton University Press, 1990.
Kuperan, K.; Sutinen, Jon G.:	“Blue Water Crime: Deterrence, Legitimacy, and Compliance in Fisheries”, Law & Society Review , Cilt: 32, Sayı: 2, 1998, ss. 309-338.
Kuran, Timur; Sunstein, Cass R.:	“Availability Cascades and Risk Regulation”, Stanford Law Review , Cilt: 51, 1999, ss. 683-768.
Larsen, Knud S.:	“Conformity in the Asch Experiment”, The Journal of Social Psychology , Cilt: 94, 1974, ss. 303-304.
Lehrer, Jonah:	Karar Ânı: Beynimiz Karar Vermemizi Nasıl Sağlıyor? , çev. Ferit Burak Aydar, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2019.
Lemley, Mark A.:	“Ex Ante versus Ex Post Justifications for Intellectual Property”, The University of Chicago Law Review , Cilt: 71, 2004, ss. 129-149.
Lessig, Lawrence:	“The Regulation of Social Meaning”, The University of Chicago Law Review , Cilt: 62, Sayı 3, 1995, s. 943-1045.
Levin, A. Leo:	“The Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania: Evidence”, Journal of Legal Education , Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 87-93.

Levine, Murray; Howe, Barbara:	"The Penetration of Social Science into Legal Culture", Law & Policy , Cilt: 7, Sayı: 2, 1985, ss. 173-198.
Levitt, Steven D.:	"Using Electoral Cycles in Police Hiring to Estimate the Effect of Police on Crime", The American Economic Review , Cilt: 87, Sayı: 3, 1997, ss. 270-290.
Levitt, Steven D.:	"Understanding Why Crime Fell in the 1990s: Four Factors that Explain the Decline and Six that Do Not", Journal of Economic Perspectives , Cilt: 18, Sayı: 1, 2004, ss. 163-190.
Lepper, Mark R.; Greene, David:	"Undermining Children's Intrinsic Interest with Extrinsic Reward: A Test of the 'Overjustification' Hypothesis", Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 28, Sayı: 1, 1973, ss. 129-137.
Licht, Amir N.:	"Social Norms and the Law: Why Peoples Obey the Law", Review of Law and Economics , Cilt: 4, Sayı: 3, 2008, ss. 715-750.
Lind, E. Allan; Maccoun, Robert J.; Ebener, Patricia A.; Felstiner, William L. F.; Hensler, Deborah R.; Resnik, Judith; Tyler, Tom R.:	"In the Eye of the Beholder: Tort Litigants' Evaluations of Their Experiences in the Civil Justice System", Law & Society Review , Cilt: 24, Sayı: 4, 1990, ss. 953-996.
Liu, Zhiqiang:	"Capital Punishment and the Deterrence Hypothesis: Some New Insights and Empirical Evidence", Eastern Economic Journal , Cilt: 30, Sayı: 2, 2004, s. 237-258.

Liyanarachchi, Gregory; Newdick, Chris:	"The Impact of Moral Reasoning and Retaliation on Whistle-Blowing: New Zealand Evidence", Journal of Business Ethics , Cilt: 89, 2009, ss. 37-57.
Lloyd, Dennis; Freeman, Michael:	Lloyd's Introduction to Jurisprudence , London, Stevens & Sons Ltd., 1985.
Loewenstein, George:	"Anticipation and the Valuation of Delayed Consumption", The Economic Journal , Cilt: 97, Sayı: 387, 1987, ss. 666-684.
Loewenstein, George:	'Out of Control: Visceral Influences on Behavior', Organizational Behavior and Human Decision Processes , s. 65, s. 3, 1996, ss. 272-292.
Lubelczyk, Colin:	"Crime Control, Civil Liberties, and Policy Implementation: An Analysis of the New York City Police Department's Stop and Frisk Program 1994-2013", Yayınlanmamış Tez, Department of Political Science, Haverford College, Nisan 2014.
Magat, Wesley A.; Viscusi, W. Kip:	"Effectiveness of the APA's Regulatory Enforcement: The Case of Industrial Effluent Standards", The Journal of Law & Economics , Cilt: 33, Sayı: 2, 1990, ss. 331-360.
Males, Mike; Maccallair, Dan:	"Striking Out: The Failure of California's 'Three Strikes and You're Out' Law", Stanford Law & Policy Review , Cilt: 11, Sayı: 1, 1999, ss. 65-74.
Markus, Hazel Rose; Kitayama, Shinobu:	"Culture and the Self: Implications for Cognition, Emotion, and Motivation", Psychological Review , Cilt: 98, Sayı: 2, 1991, ss. 224-253.

Maruna, Shadd; Copes, Heith:	“What Have We Learned From Five Decades of Neutralization Research?”, Crime and Justice , Cilt: 32, 2005, ss. 221-320.
Marvell, Thomas B.; Moody, Carlisle E.:	‘Specification Problems, Police Levels, and Crime Rates’, Criminology , Cilt: 34, Sayı: 4, 1996, ss. 609–646.
Marvell, Thomas B.; Moody, Carlisle E.:	“The Lethal Effects of Three-Strikes Laws”, The Journal of Legal Studies , Cilt: 30, Sayı: 1, 2001, ss. 89-106.
Matsueda, Ross L.; Kreager, Derek A.; Huizinga, David:	"Deterring Delinquents a Rational Choice Model of Theft and Violence", American Sociological Review , Cilt: 71, 2006, ss. 95–122.
Matsusaka, John G.:	“Explaining Voter Turnout Patterns: An Information Theory”, Public Choice , Cilt: 84, 1995, ss. 91-117.
McCarthy, Jeniffer G.; Stewart, Anna L.:	“Neutralisation as a Process of Graduated Desensitisation: Moral Values of Offenders”, International Journal of Offender Therapy and Comperative Criminology , Cilt: 42, Sayı: 4, 1998, ss. 278-290.
McClelland, Kent A.; Alpert, Geoffrey P.:	"Factor Analysis Applied to Magnitude Estimates of Punishment Seriousness: Patterns of Individual Differences", Journal of Quantitative Criminology , Cilt: 1, Sayı: 3, 1985, ss. 307–318.

McDougall, William:	An Introduction to Social Psychology , 14. bs., Ontario, Batoche Books, 2001.
McDougall, William:	An Introduction to Social Psychology , London, Methuen & Co., 1908.
McKendall, Marie; DeMarr, Beverly; Jones-Rikkens, Catherine:	“Ethical Compliance Programs and Corporate Illegality: Testing the Assumption of the Corporate Sentencing Guidelines”, Journal of Business Ethics , Cilt: 37, 2002, ss. 367-383.
Mead, George Herbert:	Zihin, Benlik ve Toplum , çev. Yeşim Erdem, Ankara, Heretik Yayınları, 2017.
Meier, Robert F.; Johnson, Weldon T.:	“Deterrence as Social Control: The Legal and Extralegal Production of Conformity”, American Sociological Review , Cilt: 42, Sayı: 2, 1977, ss. 292-304.
Melton, Gary B.:	“Law, Science, and Humanity: The Normative Foundation of Social Science in Law”, Law and Human Behavior , Cilt: 14, Sayı. 4, 1990, ss. 315-332.
Melton, Gary B.:	“Psychology in the Law: Why We Do What We Do”, Law and Human Behavior , Cilt: 15, 1991, ss. 328-330.
Melton, Gary B.:	“The Law is a Good Thing (Psychology is, Too)”, Law and Human Behavior , Cilt: 16, Sayı: 4, 1992, ss. 381-398.
Merton, Robert K.:	“Social Structure and Anomie”, American Sociological Review , Cilt: 3, Sayı: 5, 1938, ss. 672-682.

Miceli, Marcia P.; Near, Janet P.; Dworkin, Terry Morehead:	Whistle-blowing in Organizations , New York, Routledge, 2008.
Miles, Thomas J.; Ludwig, Jens:	“The Silence of the Lambdas: Deterring Incapacitation Research”, Journal of Quantitative Criminology , Cilt: 23, ss. 287-301.
Milgram, Stanley:	“Bevahioral Study of Obedience”, Journal of Abnormal and Social Psychology , Cilt: 67, Sayı: 4, 1963, ss. 371-378.
Milgram, Stanley:	“Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority”, Human Relations , Cilt: 18, 1965, ss. 57-76.
Milgram, Stanley:	“Liberating Effects of Group Pressure”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 1, Sayı: 2, 1965, ss. 127-134.
Milgram, Stanley:	Obedience to Authority: An Experimental View , London, Tavistock, 1974.
Milgram, Stanley:	Deney , çev. Melis Olçum, K. Uğur Tüfekci, İstanbul, Kafekültür Yayıncılık, 2015.
Miller, Arthur G.:	“What Can the Milgram Obedience Experiments Tell Us About the Holocaust?: Generalizing From the Social Psychology Laboratory”, The Social Psychology of Good and Evil , ed. Arthur G. Miller, New York, The Guilford Press, 2004, ss. 193-239.

Minor, W. William:	“Techniques of Neutralization: A Reconceptualization and Empirical Examination”, Journal of Research in Crime and Delinquency , Cilt: 18, 1981, ss. 295-318.
Miralem, Iskra:	“The SEC’s Whistleblower Program and Its Effect on Internal Compliance Programs”, Case Western Law Review , Cilt: 62, Sayı: 1, 2011, ss. 333-350.
Mitchell, Gregory:	“Why Law and Economics’ Perfect Rationality Should Not Be Traded for Behavioral Law and Economics’ Equal Incompetence”, Public Law and Legal Theory Working Paper , No: 49, Florida State University College of Law, 2002, ss. ii-155.
Moberly, Richard:	“Sarbanes-Oxley’s Whistleblower Provisions: Ten Years Later”, South Carolina Law Review , Cilt: 64, Sayı: 1, 2012, ss. 1-54.
Mocan, H. Naci; Gittings, R. Kay:	“Getting Off Death Row: Commuted Sentences and the Deterrent Effect of Capital Punishment”, The Journal of Law and Economics , Cilt: 16, 2003, ss. 453-478.
Monahan, John; Loftus, Elizabeth F.:	“The Psychology of Law”, Annual Review of Psychology , Cilt: 33, 1982, ss. 441-475.
Montgomery, Robert L.:	“Social Influence and Conformity: A Transorientational Model”, Social Judgment and Intergroup Relations: Essays in Honor of Muzafer Sherif , ed. Donald Granberg, Gian Sarup, New York, Springer-Verlag, 1992, ss. 175-200.

Moore, Sally Falk:	“Law and Social Change: The Semi-Autonomous Social Field as an Appropriate Subject of Study”, Law & Society Review , Cilt: 7, Sayı: 4, 1973, ss. 719-746.
Morelli, Mario F.:	“Milgram’s Dilemma of Obedience”, Metaphilosophy , Cilt: 14, Sayı: 3-4, 1983, ss. 183-189.
Moscovici, Serge:	“Innovation and Minority Influence”, Perspectives on Minority Influence , ed. Serge Moscovici, Gabriel Mugny, Eddy van Avermaet, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, ss. 3-52.
Mulvey, Edward P.; Steinberg, Laurence; Piquero, Alex R.; Besana, Michelle; Fagan, Jeffrey; Schubert, Carol; Cauffman, Elizabeth:	“Trajectories of Desistance and Continuity in Anti-Social Behavior Following Court Adjudication Among Serious Adolescent Offenders”, Development and Psychopathology , Cilt: 22, 2010, ss. 453-475.
Murphy, Kristina:	“Regulating More Effectively: The Relationship Between Procedural Justice, Legitimacy, and Tax Non-compliance”, Journal of Law and Society , Cilt: 32, Sayı: 4, 2005, ss. 562-589.
Nagin, Daniel S.:	“Deterrence and Incapacitation”, The Handbook of Crime and Punishment , ed. Michael Tonry, Oxford, Oxford University Press, 1998, s. 345-368.
Nagin, Daniel:	“Deterrence in the Twenty-First Century”, Crime and Justice , Cilt: 42, Sayı: 1, 2013, ss. 199-264.
Nagin, Daniel S.; Paternoster, Raymond:	“Enduring Individual Differences and Rational Choice Theories of Crime”, Law & Society Review , Cilt: 27, Sayı: 3, 1993, ss. 467-496.

Nagin, Daniel S.; Pogarsky, Greg:	‘Integrating Celerity, Impulsivity, and Extralegal Sanction Threats Into a Model of General Deterrence: Theory and Evidence’, Criminology , Cilt: 39, Sayı: 4, 2001, ss. 865–892.
Nagin, Daniel S.; Pepper, John V.:	Deterrence and the Death Penalty , Washington D.C., The National Academies press, 2012.
Near, Janet P.; Miceli, Marcia P.:	“Whistle-Blowing: Myth and Reality”, Journal of Management , Cilt: 22, Sayı: 3, 1996, ss. 507-526.
Needleman, Martin L.; Needleman, Carolyn:	“Two Models of Criminogenesis”, The Sociological Quarterly , Cilt: 20, Sayı: 4, 1979, ss. 517-528.
Newman, Oscar:	Creating Defensible Space , U.S. Department of Housing and Urban Development Office of Policy Development and Research, 1996.
Odean, Terrance:	“Are Investors Reluctant to Realize Their Losses?”, The Journal of Finance , Cilt: 53, Sayı: 5, 1998, ss. 1775-1798.
Ogbonna, Emmanuel; Harris, Lloyd:	“Managing Organisational Culture: Insights From the Hospitality Industry”, Human Resource Management Journal , Cilt: 12, Sayı: 1, 2002, ss. 33-53.
Ogbonna, Emmanuel; Wilkinson, Barry:	“The False Promise of Organizational Culture Change: A Case Study of Middle Managers in Grocery Retailing”, Journal of Management Studies , Cilt: 40, Sayı: 5, 2003, ss. 1152-1178.

Ogbor, John O.:	“Critical Theory and the Hegemony of Corporate Culture”, Journal of Organizational Change Management , Cilt: 14, Sayı: 6, 2001, ss. 590-608.
Ogloff, James R. P.:	“Two Steps Forward and One Step Backward: Law and Psychology Movement(s) in the 20th Century”, Law and Human Behavior , Cilt: 24, Sayı: 4, 2000, ss. 457-483.
Ogloff, James R. P.; Finkelmann, D.:	“Psychology and Law: An Overview”, Psychology and Law: The State of the Discipline , ed. R. Roesch, S. D. Hart, J. R. P. Ogloff, New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 1999, ss. 1-18.
Ogus, Anthony:	“What Legal Scholars Can Learn From Law and Economics”, Chicago-Kent Law Review , Cilt: 79, Sayı: 2, 2004, ss. 383-402.
Ohsfeldt, Robert L.; Boyle, Raymond G.; Capilouto, Eli I.:	“Tobacco Taxes, Smoking Restrictions, and Tobacco Use”, NBER Working Paper Series , Sayı: 6486, Cambridge, 1998, ss. 1-17.
Özcan, Mehmet Tevfik:	“Etik Değerlendirme ve Sosyo-Etik Grup Yargısı”, Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar Arkivi (HFSA) , 2. Kitap, ed. Hayrettin Ökçesiz, İstanbul, Afa Yayınları, Cilt: 2, 1995, ss. 148-158.
Özcan, Mehmet Tevfik:	İlkel Toplumlarda Toplumsal Kontrol: Hukuk Dışı Mekanizmalar ve İlkel Hukuk , Gözden Geçirilmiş 2. Bs., İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2012.
Özcan, Mehmet Tevfik:	Hukuk Sosyolojisine Giriş , 5. bs., İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2015.

Öztürk, Emre:	“George Herbert Mead’ın Sosyal Davranışçılık Devrimi: Sosyolojizm ve Psikolojizm Kısacasında Bir ‘İlişkisel Faillik’ Denemesi”, Sosyoloji Araştırmaları Dergisi , Cilt: 21, Sayı: 2, 2018, ss. 253-284.
Quackenbush, Stephen L.:	Understanding General Deterrence , New York, Palgrave Macmillan, 2011.
Parker, Christine; Nielsen, Vibeke Lehmann:	“Corporate Compliance Systems: Could They Make Any Difference?”, Administration & Society , Cilt: 41, Sayı: 1, 2009, ss. 3-37.
Parker, Christine; Gilad, Sharon:	“Internal Corporate Compliance Management Systems: Structure, Culture and Agency”, Explaining Compliance: Firms’ Responses to Regulation , Cheltenham, Edward Elgar, 2011, ss. 170-191.
Parsons, Talcott;	“The Superego and the Theory of Social Systems, Psychiatry , Cilt: 15, Sayı: 1, 1952, ss. 15-25.
Parsons, Talcott:	“On the Concept of Influence”, Public Opinion Quarterly , Cilt: 27, Sayı: 1, 1963, ss. 37-62.
Paslı, Ali:	“‘Compliance’ Kavramının Anonim Ortaklıklar Hukukundaki Anlamı ve Sorumluluk Sistemine Etkisi”, İÜHFM , Cilt: LXXI, Sayı: 2, 2013, ss. 317-334.
Paternoster, Raymond:	“How Much Do We Really Know About Criminal Deterrence?”, The Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 100, Sayı: 3, 2010, ss. 765–823.

Paternoster, Raymond; Simpson, Sally:	“A Rational Choice Theory of Corporate Crime”, Routine Activity and Rational Choice , ed. Ronald V. Clarke, Marcus Felson, New Brunswick, Transaction Publishers, 2004, ss. 37-58.
Patten, Steven C.:	“Milgram’s Shocking Experiments”, Philosophy , Cilt: 52, 1977, ss. 425-440.
Pendry, Louise; Carrick, Rachael:	“Doing What the Mob Do: Priming Effects on Conformity”, European Journal of Social Psychology , Cilt: 31, 2001, ss. 83-92.
Perry, Gina:	Behind the Shock Machine: The Untold Story of the Notorious Milgram Psychology Experiments , New York, The New Press, 2013.
Piaget, Jean:	The Moral Judgment of the Child , çev. Marjorie Gabain, Illinois, The Free Press, 1932.
Pierce, Lamar; Snow, Daniel C.; McAfee, Andres:	“Cleaning House: The Impact of Information Technology Monitoring on Employee Theft and Productivity”, Management Science , Cilt: 61, Sayı: 10, 2015, ss. 2299-2319.
Piquero, Nicole Leeper; Tibbetts, Stephen G.; Blankenship, Michael B.:	“Examining the Role of Differential Association and Techniques of Neutralization in Explaining Corporate Crime”, Deviant Behavior , Cilt: 26, 2005, ss. 159-188.
Plambeck, Erica L.; Taylor, Terry A.:	“Supplier Evasion of a Buyer’s Audit: Implications for Motivating Supplier Social and Environmental Responsibility”, Manufacturing & Service Operations Management , Cilt: 18, Sayı: 2, 2016, ss. 184-197.

Pleasence, Pascoe; Balmer, Nigel J.:	“Ignorance is Bliss: Modeling Knowledge of Rights in Marriage and Cohabitation”, Law & Society Review , Cilt: 46, Sayı: 2, 2012, ss. 297-333.
Pogarsky, Greg:	“Identifying “Deterrable” Offenders: Implications for Research on Deterrence”, Justice Quarterly , Cilt: 19, Sayı: 3, 2002, ss. 431-452.
Pogarsky, Greg; Piquero, Alex R.:	“Can Punishment Encourage Offending? Investigation of the ‘Resetting’ Effect”, Journal of Research in Crime and Delinquency , Cilt: 40, Sayı: 1, 2003, ss. 95-120.
Pontell, Henry N.; Calavita, Kitty; Tillman, Robert:	“Corporate Crime and Criminal Justice System Capacity: Government Response to Financial Institution Fraud”, Justice Quarterly , Cilt: 11, Sayı: 3, 1994, ss. 383-410.
Posner, Richard A.:	“Rational Choice, Behavioral Economics, and the Law”, Stanford Law Review , Cilt: 50, Sayı: 5, 1998, ss. 1551-1576.
Posner, Eric A.:	“Symbols, Signals, and Social Norms in Politics and the Law”, The Journal of Legal Studies , Cilt: 27, Sayı: 2, 1998, ss. 765-797.
Pulaşlı, Hasan:	“Compliance Kavramı ve Yönetim Organının Compliance Sorumluluğu”, Banka ve Ticaret Hukuku Dergisi , Cilt: 35, Sayı: 2, 2019, ss. 27-62.

Rachlinski, Jeffrey J.:	“Gains, Losses, and the Psychology of Litigation”, Southern California Law Review , Cilt: 70, 1996, ss. 113-185.
Rachlinski, Jeffrey J.:	“A Positive Psychological Theory of Judging in Hindsight”, The University of Chicago Law Review , Cilt: 65, 1998, ss. 571-625.
Ramadan, Hisham M.:	Understanding Islamic Law: From Classical to Contemporary , Lanham, Altamira Press, 2006.
Rapp, Geoffrey Christopher:	“Mutiny by the Bounties? The Attampt to Reform Wall Street by the New Whistleblower Provisions of the Dodd-Frank Act”, Brigham Young University Law Review , Cilt: 73, Sayı: 1, 2012, ss. 73-152.
Ray, Carol Axtell:	“Corporate Culture: The Last Frontier of Control?”, Journal of Management Studies , Cilt: 23, Sayı: 3, 1986, ss. 287-297.
Rawls, John:	“The Sense of Justice”, The Philosophical Review , Cilt: 72, Sayı: 3, 1963, ss. 281-305.
Redelmeier, Donald A.; Tversky, Amos:	“Discrepancy Between Medical Decisions for Individual Patients and for Groups”, The New England Journal of Medicine , Cilt: 322, Sayı: 16, 1990, ss. 1162-1164.
Reis, Harry T.:	“How We Got Here from There: A Brief History of Social Psychology”, Advanced Social Psychology: The State of the Science , ed. Roy F. Baumeister, Eli J. Finkel, Oxford, Oxford University Press, 2010, ss. 25-60.

Reiter, Susan M.; Samuel, William:	“Littering as a Function of Prior Litter and the Presence or Absence of Prohibitive Signs”, Journal of Applied Social Psychology , Cilt: 10, Sayı:1,1980, ss. 45-55.
Reno, Raymond R.; Cialdini, Robert B.; Kallgren, Carl A.:	“The Transsituational Influence of Social Norms”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 64, Sayı: 1, 1993, ss. 104-110.
Reyna, Valerie F.; Farley, Frank:	“Risk and Rationality in Adolescent Decision Making”, Psychological Science in the Public Interest , Cilt: 7, Sayı: 1, 2006, ss. 1-44.
Rice, Nigel; Godfrey, Christine; Slack, Russel; Sowden, Amanda; Worthy, Gillian:	“A Systematic Review of the Effects of Price on the Smoking Behaviour of Young People”, Public Health Research Consortium , Final Report, York, 2010.
Riker, William H.; Ordeshook, Peter C.:	“A Theory of the Calculus of Voting”, The American Political Science Review , Cilt: 62, Sayı: 1, 1968, ss. 25-42.
Robinson, Paul H.:	“How Psychology is Changing the Punishment Theory Debate”, Law and Psychology , Cilt: 9, ed. Belinda Brooks-Gordon, Michael Freeman, Oxford, Oxford University Press, ss. 94-105.
Rodgers Jr., Harold R.; Lewis, Edward B.:	“Political Support and Compliance Attitudes: A Study of Adolescents”, American Politics Quarterly , Cilt: 2, Sayı: 1,1974, ss. 61-67.
Root, Veronica:	“Modern-Day Monitorships”, Yale Journal of Regulation , Cilt: 33, Sayı: 1, 2016, ss. 109-163.

Rosenfeld, Richard; Fornango, Robert:	“The Impact of Police Stops on Precinct Robbery and Burglary Rates in New York City, 2003-2010”, Justice Quarterly , Cilt: 31, Sayı: 1, 2014, ss. 96-122.
Rosenhan, David:	“Some Origins of Concern for Others”, ETS Research Bulletin , 1968, Sayı: 1, ss. i-43.
Ross, Edward Alsworth:	Social Psychology: An Outline and Source Book , Toronto, Macmillan & Co., 1908.
Ross, Ezra; Pritikin, Martin:	“The Collection Gap: Underenforcement of Corporate and White-Collar Fines and Penalties”, Yale Law & Policy Review , Cilt: 29, Sayı: 2, 2010, ss. 453-526.
Rothschild, Joyce; Miethe, Terance D.:	“Whistle-Blower Disclosures and Management Retaliation”, Work and Occupations , Cilt: 26, Sayı: 1, 1999, ss. 107-128.
Rottman, David; Casey, Pamela:	“Therapeutic Jurisprudence and the Emergence of Problem-Solving Courts”, National Institute of Justice Journal , 1999, ss. 12-19.
Rugs, Deborah; Kaplan, Martin E.:	“Effectiveness of Informational and Normative Influences in Group Decision Making Depends on the Group Interactive Goal”, British Journal of Social Psychology , Cilt: 32, 1993, ss. 147-158.
Sakallı, Nuray:	Sosyal Etkiler , 5. Bs., Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2016.
Saks, Michael J.; Hastie, Reid:	Social Psychology in Court , London, Van Nostrand, 1978.

Sakurai, Melvin M.:	“Small Group Cohesiveness and Detrimental Conformity”, Sociometry , Cilt: 38, Sayı: 3, 1975, ss. 340-357.
Sampson, Robert J.; Cohen, Jacqueline:	"Deterrent Effects of the Police on Crime : A Replication and Theoretical Extension", Law and Society Review , Cilt: 22, Sayı: 1, 1988, ss. 163–190.
Sanders, Clinton R.:	“Reviewed Work: Great Pretenders: Pursuits and Careers of Persistent Thieve by Neal Shover”, Symbolic Interaction , Cilt: 20, Sayı: 3, 1997, ss. 315-317.
Sarat, Austin:	“Support for the Legal System: An Analysis of Knowledge, Attitudes, and Behavior”, American Politics Quarterly , Cilt: 3, Sayı: 1, 1975, ss. 3-24.
Sarat, Austin:	“Studying American Legal Culture: An Assessment of Survey Evidence”, Law & Society Review , Cilt: 11, Sayı: 3, 1977, ss. 427-488.
Sawyer, Kim R.; Johnson, Jackie; Holub, Mark:	“The Necessary Illegitimacy of the Whistleblower”, Business & Professional Ethics Journal , Cilt: 29, Sayı: 1, 2010, ss. 85-107.
Schad, Samantha:	“Adolescent Decision Making: Reduced Culpability in the Criminal Justice System and Recognition of Capability in Other Legal Contexts”, Journal of Health Care Law and Policy , Cilt: 14, Sayı: 2, 2011, ss. 375-403.

Schauer, Frederick:	“Do People Obey the Law?”, San Diego Law Review , Cilt: 51, 2014, ss. 939-952.
Schauer, Frederick:	The Force of Law , Massachusetts, Harvard University Press, 2015.
Schein, Edgar H.:	Organizational Culture and Leadership , 3. Bs., San Francisco, Jossey-Bass, 2004.
Schein, Edgar H.:	The Corporate Culture Survival Guide , New and Revised Edition, San Francisco, Jossey-Bass, 2009.
Scheingold, Stuart A.:	The Politics of Rights: Lawyers, Public Policy and Political Change , 2. Bs., Michigan, University of Michigan Press, 2004.
Schepanski, Albert; Shearer, Teri:	“A Prospect Theory Account of the Income Tax Withholding Phenomenon”, Organizational Behavior and Human Decision Processes , Cilt: 63, Sayı: 2, 1995, ss. 174-186.
Scholten, Wieke; Ellemers, Naomi:	“Bad Apples or Corrupting Barrels? Preventing Traders’ Misconduct”, Journal of Financial Regulation and Compliance , Cilt: 24, Sayı: 4, ss. 366-382.
Schubert, Glendon:	“Behavioral Jurisprudence”, Law & Society Review , Cilt: 2, Sayı: 3, 1968, ss. 407-428.
Schrick, Frederic:	Understanding Action: An Essay on Reasons , Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Schrick, Frederic:	Making Choices: A Recasting of Decision Theory , Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
Schoepfer, Andrea; Carmichael, Stephanie; Piquero, Nicole Leeper:	“Do Perceptions of Punishment Vary Between White-Collar and Street Crimes?”, Journal of Criminal Justice , Cilt: 35, 2007, ss. 151-163.
Schubert, Carol A.; Mulvey, Edward P.; Steinberg, Laurance; Cauffman, Elizabeth; Losoya, Sandra H.; Hecker, Thomas; Chassin, Laurie; Knight, George P.:	“Operational Lessons From the Pathways to Desistance Project”, Youth Violence and Juvenile Justice , Cilt: 2, Sayı: 3, 2004, ss. 237-255.
Schuller, Regina A.; Ogloff, James R. P.:	“An Introduction to Psychology and Law”, Introduction to Psychology and Law: Canadian Perspectives , ed. Regina A. Schuller, James R. P. Ogloff, Toronto, University of Toronto Press, 2001, ss. 3-27.
Schultz, P. Wesley; Tabanico, Jeniffer J.:	“Criminal Beware: A Social Norms Perspective on Posting Public Warning Signs”, Criminology , Cilt: 47, Sayı: 4, 2009, ss. 1201-1222.
Schultz, Duane P.; Schultz, Sydney Ellen:	Modern Psikoloji Tarihi , çev. Yasemin Aslay, İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2016.
Schwartz, Richard D.:	“A Learning Theory of Law”, Southern California Law Review , Cilt: 41, Sayı: 3, 1968, ss. 550-589.
Sellin, Johan Thorsten:	The Death Penalty: A Report for the Model Penal Code Project of the American Law Institute , Philadelphia, The Executive Office, American Law Institute, 1959.

Shanks, Michael:	“Milgram Revisited”, Journal of Global Responsibility , Cilt: 3, Sayı: 1, 2012, ss. 66-82.
Shapiro, Scott J.:	Legality , Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University, 2011.
Shepherd, Joanna M.:	“Fear of the First Strike: The Full Deterrent Effect of California’s Two and Three Strikes Legislation”, The Journal of Legal Studies , Cilt: 31, Sayı: 1, 2002, ss. 159-201.
Shepherd, Joanna M.:	“Murder of Passion, Execution Delays and the Deterrence of Capital Punishment”, The Journal of Legal Studies , Cilt: 33, No: 2, 2004, ss. 283-321.
Shepherd, Joanna M.:	“Deterrence versus Brutalization: Capital Punishment’s Differing Impacts Among States”, Michigan Law Review , Cilt: 104, 2005, ss. 203-255.
Sherif, Muzafer:	The Psychology of Social Norms , New York, Harper & Brothers Publishers, 1936.
Sherif, Muzafer:	“An Experimental Approach to the Study of Attitudes”, Sociometry , Cilt: 1, Sayı: 1, 1937, ss. 90-98.
Sherif, Muzafer:	Sosyal Kuralların Psikolojisi , çev. İsmail Sandıkçıoğlu, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1985.

Sherif, Muzafer; Harvey, O. J.; White, B. Jack; Hood, William R.; Sherif, Carolyn W.:	The Robbers Cave Experiment: Intergroup Conflict and Cooperation , Connecticut, Wesleyan University Press, 1988.
Sherman, Lawrence W.; Gartin, Patrick R.; Buerger, Micheal E.:	“Spots of Predatory Crime: Routine Activities and the Criminology of Place”, Criminology , Cilt: 27, Sayı: 1, 1989, ss. 27-56.
Shimshack, Jay P.; Ward, Michael B.:	“Regulator Reputation, Enforcement, and Enviorenmental Compliance”, Journal of Environmental Economics and Management , Cilt: 50, 2005, ss. 519-540.
Short, Jodi L.; Toffel, Michael W.; Hugill, Andre R.:	“Monitoring Global Supply Chains”, Strategic Management Journal , Cilt: 37, 2016, ss. 1878-1897.
Short, Jodi L.; Toffel, Michael W.:	“Coerced Confessions: Self-Policing in the Shadow of the Regulator”, The Journal of Law, Economics & Organization , Cilt: 24, Sayı: 1, 2007, ss. 45-71.
Short, Jodi L.; Toffel, Michael W.:	“The Integrity of Private Third-Party Compliance Monitoring”, Administrative & Regulatory Law News , Cilt: 42, Sayı: 1, 2016, ss. 22-25.
Shu, Lisa L.; Mazar, Nina; Gino, Francesca; Ariely, Dan; Bazerman, Max H.:	“Signing at the Beginning Makes Ethics Salient and Decreases Dishonest Self-Reports in Comparison to Signing at the End”, Proceedings of the National Academy of Sciences , Cilt: 109, Sayı: 38, 2012, ss. 15197-15200.
Silbey, Susan S.:	“Taming Prometheus: Talk About Safety and Culture”, The Annual Review of Sociology , Cilt: 35, 2009, ss. 341-369.

Simpson, Sally S.:	Corporate Crime, Law, and Social Control , Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
Simpson, Sally S.; Koper, Christopher S.:	“The Changing of the Guard: Top Management Characteristics, Organizational Strain, and Antitrust Offending”, Journal of Quantitative Criminology , Cilt: 13, Sayı: 4, 1997, ss. 373-404.
Simpson, Sally S.; Rorie, Melissa; Alper, Mariel; Schell-Busey, Natalie:	“Corporate Crime Deterrence: A Systematic Review”, Campbell Systematic Reviews , Cilt: 4, 2014, ss. 1-105.
Sistrunk, Frank; McDavid, John W.:	“Sex Variable in Conforming Behavior”, Journal of Personality and Social Psychology , Cilt: 17, No: 2, 1971, ss. 200-207.
Skyes, Gresham M.; Matza, David:	“Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency”, American Sociological Review , Cilt: 22, Sayı: 2, 1957, ss. 664-670.
Slobogin, Christopher:	“Therapeutic Jurisprudence: Five Dilemmas to Ponder”, Psychology, Public Policy, and Law , Cilt: 1, Sayı: 1, 1995, ss. 193-219.
Slovic, Paul:	“The Construction of Preference”, American Psychologist , Cilt: 50, Sayı: 5, 1995, ss. 364-371.
Slovic, Paul; Fischhoff, Baruch; Lichtenstein, Sarah:	“Rating the Risks”, Environment Science and Policy for Sustainable Development , Cilt: 21, Sayı: 3, 1979, ss. 14-39.

Small, Mark A.:	“Advancing Psychological Jurisprudence”, Behavioral Sciences and the Law , Cilt: 11, 1993, ss. 3-16.
Smircich, Linda:	“Concepts of Culture and Organizational Analysis”, Administrative Science Quarterly , Cilt: 28, Sayı: 3, 1983, ss. 339-358.
Smith, Douglas A.; Gartin, Patrick R.:	“Specifying Specific Deterrence: The Influence of Arrest on Future Criminal Activity”, American Sociological Review , Cilt: 54, Sayı: 1, 1989, ss. 94-106.
Smith, Paula; Goggin, Claire; Gendreau, Paul:	The Effects of Prison Sentences and Intermediate Sanctions on Recidivism: General Effects and Individual Differences: 2002-01 , Department of Psychology and Centre for Criminal Justice Studies, University of New Brunswick, St. John, Canada, 2002.
Staats, Bradley R.; Dai, Hengschen; Hofmann, David; Milkman, Katherine L.:	“Motivating Process Compliance Through Individual Electronic Monitoring: An Empirical Examination of Hand Hygiene in Healthcare”, Management Science , Cilt: 63, Sayı: 5, 2016, ss. 1-23.
Stadler, William A.; Benson, Michael L.:	“Revisiting the Guilty Mind: The Neutralization of White-Collar Crime”, Criminal Justice Review , Cilt: 37, Sayı: 4, 2012, ss. 494-511.
Steffy, Loren C.:	Drowning in Oil: BP and the Reckless Pursuit of Profit , New York, McGraw-Hill, 2011.
Steinberg, Lorraine; Scott, Elizabeth:	“Less Guilty by Reason of Adolescence: Developmental Immaturity, Diminished Responsibility and the Juvenile Death Penalty”, American Psychologist , Cilt: 58, Sayı: 2, 2003, ss. 1009-1018.

Strahilevitz, Lior Jacob:	“How Changes in Property Regimes Influence Social Norms: Commodifying California’s Carpool Lanes”, Indian Law Journal , Cilt: 75, Sayı 4, 2000, ss. 1231–1296.
Sunstein, Cass R.:	“Behavioral Analysis of Law”, Coase-Sandor Institute for Law & Economics Working Paper , Sayı: 46, 1997, ss. 1-18.
Sunstein, Cass R.:	“Cognition and Cost-Benefit Analysis”, John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper , Sayı: 85, 1999.
Sunstein, Cass R.:	“Terrorism and Probability Neglect”, The Journal of Risk and Uncertainty , Cilt: 26, Sayı:2-3, 2003, ss. 121-136.
Sunstein, Cass R.:	“Moral Heuristics”, John M. Olin Program in Law and Economics Working Paper , Sayı: 180, 2003, ss. 1-22.
Sunstein, Cass. R.; Jolls, Christine; Thaler, Richard H.:	“A Behavioral Approach to Law and Economics”, Stanford Law Review , Cilt: 50, 1998, ss. 1471-1550.
Sunstein, Cass R.; Kuran, Timur:	“Availability Cascades and Risk Regulation”, Stanford Law Review , Cilt: 51, 1999, ss. 683-768.
Szwajkowski, Eugene:	“Organizational Illegality: Theoretical Integration and Illustrative Application”, The Academy of Management Review , Cilt: 10, Sayı: 3, 1985, ss. 558-567.

Tamanaha, Brian Z.:	A General Jurisprudence of Law and Society , Oxford, Oxford University Press, 2001.
Tapp, June L.; Kohlberg, Lawrence:	“Developing Senses of Law and Legal Justice”, Journal of Social Issues , Cilt: 27, Sayı: 2, 1971, ss. 65-91.
Tapp, June Louin; Levine, Felice J.:	“Compliance from Kindergarten to College: A Speculative Research Note”, Journal of Youth and Adolescence , Cilt: 1, Sayı: 3, 1972, ss. 233-249.
Taylor, Ian; Walton, Paul; Young, Jock:	The New Criminology: For A Social Theory of Deviance , London, New York, Routledge & Kegan Paul, 1973.
Taylor, Shelley E.; Peplau, Letitia Anne; Sears, David O.:	Sosyal Psikoloji , çev. Ali Dönmez, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
Thaler, Richard H.:	“Behavioral Economics: Past, Present, and Future”, American Economic Review , Cilt: 106, Sayı: 7, 2016, ss. 1577-1600.
Thaler, Richard H.; Sunstein, Cass R.:	“Libertarian Paternalism is Not an Oxymoron”, University of Chicago Public Law & Legal Theory Working Paper , Sayı: 43, 2003, ss. 1-45.
Thaler, Richard H.; Sunstein, Cass R.:	Dürtme , 3. Bs., çev. Enver Günsel, İstanbul, Pegasus Yayınları, 2017.

	The Cambridge Dictionary of Psychology , ed. David Matsumoto, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
	The Law as a Behavioral Instrument , ed. Gary B. Melton, Nebraska Symposium on Motivation, Lincoln, University of Nebraska Press, 1985.
Thomson, Ernie:	“Effects of an Execution on Homicides in California”, Homicide Studies , Cilt: 3, Sayı: 2, 1999, ss. 129-150.
Thornton, Dorothy; Kagan, Robert A.; Gunningham, Neil:	“Sources of Corporate Environmental Performance”, California Management Review , Cilt: 46, Sayı: 1, 2003, ss. 127-141.
Thornton, Dorothy; Gunningham, Neil; Kagan, Robert A.:	“General Deterrence and Corporate Environmental Behavior”, Law & Policy , Cilt: 27, Sayı:2, 2005, ss. 262-288.
Tilly, Charles:	Neden?: Düşüncelerimizin, Davranışlarımızın Altında Yatan Nedenler , çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Detay Yayıncılık, 2007.
Tittle, Charles R.:	“Crime Rates and Legal Sanctions”, Social Problems , Cilt: 16, Sayı 4, 1969, ss. 409–423.
Tittle, Charles R.:	“Sanction Fear and the Maintenance of Social Order”, Social Forces , Cilt: 55, Sayı 3, 1977, ss. 579–596.
Tittle, Charles R.; Rowe, Alan R.:	“Certainty of Arrest and Crime Rates: A Further Test of the Deterrence Hypothesis”, Social Forces , Cilt: 52, 1974, ss. 455-462.

Toby, Jackson:	‘Is Punishment Necessary’, Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 55, Sayı: 3, 1964, ss. 332-337.
Tomer, John F.:	“What is Behavioral Economics?”, The Journal of Socio-Economics , Cilt: 36, 2007, ss. 463-479.
Topuzkanamış, Engin:	Hukuk ve Disiplin: Modern Toplumda Hukuka Uymanın Dayanakları , 2. Bs., İstanbul, On İki Levha Yayınları, 2014.
Travis, Jeremy; Western, Bruce; Redburn, Steve:	The Growth of Incarceration in the United States: Exploring Causes and Consequences , Washington DC, National Academy Press, 2014.
Trebilcock, Michael J.:	“Economic Analysis of Law”, Canadian Perspectives on Legal Theory , ed. Richard F. Devlin, Toronto, Emond Montgomery Publications, 1990, s. 103-107.
Trevino, Kinda Klebe; Brown, Michael; Pincus, Laura	: “A Qualitative Investigarion of Perceived Executive Ethical Leadership: Perseptions From Inside and Outside the Executive Suite”, Human Relations , Cilt: 56, Sayı: 1, 2003, ss. 5-37.
Tversky, Amos:	“Rational Theory and Constructive Choice”, The Rational Foundations of Economic Behavior , ed. Kenneth J. Arrow, Enrico Colombatto, Mark Perlman, Christian Schmidt, London, Macmillan Press, 1996, ss. 185-202.

Tversky, Amos; Kahneman, Daniel:	“Availability: A Heuristic for Judging Frequency and Probability”, Cognitive Psychology , Cilt: 5, 1973, ss. 207-232.
Tyler, Tom R.:	Why People Obey the Law , New Haven, Yale University Press, 1990.
Tyler, Tom R.:	“Procedural Fairness and Compliance with the Law”, Swiss Journal of Economics and Statistics , Cilt: 133, Sayı: 2, 1997, ss. 219-240.
Tyler, Tom R.; Degoey, Peter:	“Trust in Organizational Authorities: The Influence of Motive Attributions on Willingness to Accept Decisions”, Trust in Organisations: Frontiers of Theory and Research , ed. Roderick M. Kramer, Tom Tyler, Thousand Oaks, Sage Publications, 1996, ss. 331-355.
Tyler, Tom R.; Boeckmann, Robert J.:	“Three Strikes and You Are Out, but Why? The Psychology of Public Support for Punishing Rule Breakers”, Law & Society Review , Cilt: 31, Sayı: 2, 1997, ss. 237-266.
Tyler, Tom R.; Darley, John M.:	“Building a Law-Abiding Society: Taking Public Views About Morality and the Legitimacy of Legal Authorities into Account When Formulating Substantive Law”, Hofstra Law Review , Cilt: 28, Sayı: 3, 2000, ss. 707-739.
Uggen, Christopher:	“Ex-Offenders and the Conformist Alternative: A Job Quality Model of Work and Crime”, Social Problems , Cilt: 46, Sayı: 1, 1999, ss. 127-151.

Uggen, Christpher; Staff, Jeremy:	“Work as a Turning Point for Criminal Offenders”, Correcting Managment Quarterly , Cilt: 5, Sayı: 4, 2001, ss. 1-16.
Ulen, Thomas S.:	“The Growing Pains of Behavioral Law and Economics”, Vanderbilt Law Review , Cilt: 51, Sayı 6, 1998, ss. 1747-1764.
Ulen, Thomas S.:	“A Crowded House: Socioeconomics (and other) Additions to the Law School and Law and Economics Curricula”, San Diego Law Review , Cilt: 41, Sayı: 1, 2004, ss. 35-54.
Uluslan, İlhan:	“Culpa in Contrahendo Üstüne”, Prof. Dr. Ümit Yaşar Doğanay’ın Anısına Armağan , Cilt: 1, İstanbul, Fakülteler Matbaası, 1982, ss. 275-319.
	United States Department of Justice, Arestee Drug Abuse Monitoring Annual Report , Washington DC. US Government Printing Office, 2003.
Uyanık, Halit:	Hukukun Otoritesi: Joseph Raz’da Otorite Olarak Hukuk , İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2014.
Van Aaken, Anne:	“Judge the Nudge: In Search of the Legal Limits of the Paternalistic Nudging in the EU”, Nudge and the Law: A European Perspective , ed. Alberto Alemanno, Anne-Lise Sibony, Oxford, Hart Publishing, 2015, ss. 83-112.
Van de Bunt, Henk; Huisman, Wim:	“Organizational Crime in the Netherlands”, Crime and Justice , Cilt: 35, Sayı: 1, 2007, ss. 217-260.

Van Dyck, Cathy; Frese, Michael; Baer, Markus; Sonnentag, Sabine:	“Organizational Error Management Culture and Its Impact on Performance: A Two-Study Replication”, Journal of Applied Psychology , Cilt: 90, Sayı: 6, 2005, ss. 1228-1240.
Van Erp, Judith:	“Reputational Sanctions in Private and Public Regulation”, Erasmus Law Review , Cilt: 1, Sayı: 5, 2008, ss. 145-162.
Van Erp, Judith:	“Naming without Shaming: The Publication of Sanctions in the Dutch Financial Market”, Regulation & Governance , Cilt: 5, 2011, ss. 287-308.
Van Rooij, Benjamin:	Regulating Land and Pollution in China: Lawmaking, Compliance and Enforcement; Theory and Cases , Leiden, Leiden University Press, 2006.
Van Rooij, Benjamin:	“Compliance: Understanding Legal and Social Approaches”, Compliance: The New Development Trend of Global Companies , ed. Jiang Heng, Beijing, China Economic Publishing House, 2012, ss. 102-117.
Van Rooij, Benjamin:	“Weak Enforcement, Strong Deterrence: Dialogues with Chinese Lawyers About Tax Evasion and Compliance”, Law & Social Inquiry , Cilt: 41, Sayı: 2, 2016, ss. 288-310.
Van Rooij, Benjamin:	“Behavioral Jurisprudence: The Quest for Knowledge about the Ex-ante Function of Law and Behavior”, Jerusalem Review of Legal Studies , 2019, ss. 1-21 (doi: 10.1093/jrls/jlz016).

Van Rooij, Benjamin; Fine, Adam; Zhang, Yanyan; Wu, Yunmei:	“Comparative Compliance: Digital Piracy, Deterrence, Social Norms, and Duty in China and the United States”, Law & Policy , Cilt: 39, Sayı: 1, 2017, ss. 74-93.
Van Rooij, Benjamin; Fine, Adam: “Toxic Corporate Culture:	Assessing Organizational Processes of Deviancy”, Administrative Sciences , Cilt: 8, Sayı: 3, 2018, ss. 1-38.
Van Rooij, Benjamin; Fine, Adam:	“Preventing Corporate Crime from Within: Compliance Management, Whistleblowing, and Internal Monitoring”, The Handbook of White-Collar Crime , ed. Melissa L. Rorie, New Jersey, John Wiley & Sons, 2019, ss. 229-245.
Van Rooij, Benjamin; Fine, Adam:	The Invisible Code: Why Law Fails to Improve Our Behavior , Boston, Beacon Press.
Vaughan, Diane:	“Regulating Risk: Implications of the Challenger Accident”, Law & Policy , Cilt: 11, Sayı: 3, 1989, ss. 330-349.
Vaughan, Diane:	The Challenger Launch Decision: Risky Technology, Culture and Deviance at NASA , Chicago, The University of Chicago Press, 1996.
Vieraitis, Lynne M.; Kovandzic, Tomislav V.; Marvell, Thomas B.:	“The Criminogenic Effects of Imprisonment: Evidence From State Panel Data: 1974-2002, Criminology & Public Policy , Cilt: 6, Sayı: 3, 2007, ss. 589-622.
Visher, Christy A.; Winterfeld, Laura; Coggeshall, Mark B.:	“Ex-Offender Employment Programs and Recidivism: A Meta Analysis”, Journal of Experimental Criminology , Cilt: 1, Sayı: 3, 2005, ss. 295-316.

Von Hentig, Hans:	“Limits of deterrence”, Journal of Criminal Law and Criminology , Cilt: 29, Sayı: 4, 1938, ss. 555-561.
Waldo, Gordon P.; Chiricos, Theodore G.:	“Perceived Penal Sanction and Self-Reported Criminality: A Neglected Approach to Deterrence Published”, Social Problems , Cilt: 19, Sayı: 4, 1972, ss. 522–540.
Watson, Andrew S.:	“The Law and Behavioral Science Project at the University of Pennsylvania: A Psychiatrist on the Law Faculty”, Journal of Legal Education , Cilt: 11, Sayı: 1, 1958, ss. 73-79.
Weaver, Gary R.; Trevino, Linda Klebe; Cochran, Philip L.:	“Corporate Ethics Practices in the Mid-1990’s An Empirical Study of the Fortune 1000”, Journal of Business Ethics , Cilt: 18, 1999, ss. 283-294.
Weaver, Gary R.; Trevino, Linda Klebe:	“The Role of Human Resources in Ethics/Compliance Management: A Fairness Perspective”, Human Resource Management Review , Cilt: 11, 2001, ss. 113-134.
Webb, Barry:	“Steering Column Locks and Motor Vehicle Theft: Evaluations From Three Countries”, Crime Prevention Studies , Cilt: 2, 1994, ss. 71-89.
Weber, Elke U.:	“Perception and Expectation of Climate Change: Precondition for Economic and Technological Adaptation”, Environment, Ethics, and Behavior , ed. Max H. Bazerman, David M. Messick, Ann E. Tenbrunsel, Kimberly A. Wade-Benzoni, San Francisco, The New Lexington Press, 1997, ss. 314-341.

Weinstein, Neil D.:	“Unrealistic Optimism About Susceptibility to Health Problems”, Journal of Behavioral Medicine , Cilt: 5, Sayı: 4, 1982, ss. 441-460.
Weinstein, Neil D.:	“Optimistic Biases About Personal Risks”, Science , Cilt: 246, Sayı: 4935, 1989, ss. 1232-1233.
Weisburd, David; Green, Lorraine:	“Policing Drug Hot Spots: The Jersey City Drug Market Analysis Experiment”, Justice Quarterly , Cilt: 12, Sayı: 4, 1995, ss. 711-735.
Weisburd, David; Bushway, Shawn; Lum, Cynthia; Yang, Sue-Ming:	“Trajectories of Crime at Places: A Longitudinal Study of Street Segments in the City of Seattle”, Criminology , Cilt: 42, Sayı: 2, 2004, ss. 283-321.
Wexler, David B.:	“The Surfacing of Behavioral Jurisprudence”, Behaviorism , Cilt: 3, Sayı: 2, 1975, ss. 172-176.
Wexler, David B.:	“Reflections on the Legal Regulation of Behavior Modification in Institutional Settings”, Arizona Law Review , Cilt: 17, Sayı: 1, 1975, ss. 132-143.
Wexler, David:	Therapeutic Jurisprudence: The Law as a Therapeutic Agent , Durham, Carolina Academic Press, 1990.
Wexler, David B.:	“Therapeutic Jurisprudence and Changing Conceptions of Legal Scholarship”, Behavioral Sciences and the Law , Cilt: 11, 1993, ss. 17-29.
Wexler, David B.; Winick, Bruce J.:	Essays in Therapeutic Jurisprudence , Durham, Carolina Academic Press, 1991.

Whitler, Joe D.:	“Three Strikes and You’re Out: More Harm Than Good”, Federal Sentencing Reporter , Cilt: 7, Sayı: 2, 1994, ss. 63-65.
Wikström, Per-Olof H.:	“Individuals, Settings, and Acts of Crime: Situational Mechanisms and the Explanation of Crime”, The Explanation of Crime: Context, Mechanisms and Development , ed. Per-Olof H. Wikström, Robert J. Sampson, Cambridge, Cambridge University Press, 2006, ss. 61-107.
Wikström, Per-Olof H.; Treiber, Kyle:	“The Role of Self-Control in Crime Causation: Beyond Gottfredson and Hirschi’s General Theory of Crime”, European Journal of Criminology , Cilt: 4, Sayı: 2, 2007, ss. 237-264.
Wikström, Per-Olof H.; Tseloni, Andromachi; Karlis, Dimitris:	“Do People Comply with the Law Because They Fear Getting Caught?”, European Journal of Criminology , Cilt: 8, No: 5, 2011, ss. 401-420.
Williams, Kirk R.; Hawkins, Richard:	“Perceptual Research on General Deterrence: A Critical Review”, Law and Society Review , Cilt: 20, Sayı: 4, 1986, ss. 545–572.
Wilson, James Q.; Boland, Barbara:	"The Effect of the Police on Crime", Law and Society Review , Cilt: 12, Sayı: 3, 1978, ss. 367–390.
Wilson, James Q.; Kelling, George L.:	“Broken Windows”, Atlantic Monthly , Sayı: 3, 1982, ss. 1-10.

Winick, Bruce J.:	“The Jurisprudence of Therapeutic Jurisprudence”, Psychology, Public Policy, and Law , Cilt: 3, Sayı: 1, 1997, ss. 184-206.
Winick, Bruce J.:	“Therapeutic Jurisprudence and the Civil Commitment Hearing”, Journal of Contemporary Legal Issues , Cilt: 10, 1999, ss. 37-60.
Winter, Patricia L.; Sagarin, Brad J.; Rhoads, Kelton; Barrett, Daniel W.; Cialdini, Robert B.:	“Choosing to Encourage or Discourage: Perceived Effectiveness of Prescriptive Versus Proscriptive Messages”, Environmental Management , Cilt: 26, Sayı: 6, 2000, ss. 589-594.
Wood, Wendy:	“Attitude Change: Persuasion and Social Influence”, Annual Review of Psychology , Cilt: 51, 2000, ss. 539-570.
Worrall, John L.:	“The Effect of Three-Strikes Legislation on Serious Crime in California”, Journal of Criminal Justice , Cilt: 32, 2004, ss. 283-296.
Wright, Richard T.; Decker, Scott:	Burglars on the Job: Streetlife and Residential Break-Ins , Boston, Northeastern University Press, 1994.
Wright, Richard T.; Decker, Scott H.:	Armed Robbery in Action: Stickups and Street Culture , Boston, Northeastern University Press, 1997.
Wu, Yunmei; Van Rooij, Benjamin:	“Compliance Dynamism: Capturing the Polynormative and Situational Nature of Business Responses to Law”, Journal of Business Ethics , Çevrimiçi olarak yayınlanma tarihi: 20.06.2019, ss. 1-13.

Yan, Huiqi; Van Rooij, Benjamin; Van der Heijden, Jeroen:	“Contextual Compliance: Situational and Subjective Cost-Benefit Decisions about Pesticides by Chinese Farmers”, Law & Policy , Cilt: 37, Sayı: 3, 2015, ss. 240-263.
Yan, Huiqi; Van Rooij, Benjamin; Van der Heiden, Jeroen:	“The Enforcement-Compliance Paradox: Implementation of Pesticide Regulation in China”, China Information , Cilt: 30, Sayı: 2, 2016, ss. 209-231.
Yan, Huiqi; Van der Heijden, Jeroen; Van Rooij, Benjamin:	“Symmetric and Asymmetric Motivations for Compliance and Violation: A Crisp Set Qualitative Comparative Analysis of Chinese Farmers”, Regulation & Governance , Cilt: 11, 2017, ss. 64-80.
Yarmey, A. Daniel:	The Psychology of Eyewitness Testimony , New York, Free Press, 1979.
Yaşar, Tuğçe Nimet:	“Şirketler Hukuku Açısından “Compliance” Kavramı ve Borsaya Kayıtlı Şirketlerde Uygulaması”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2018.
Yıldız, Murat:	“Sosyal Etki Süreçlerinin ‘Tehlikeli Oyun: Dalga’ Filmi Bağlamında Değerlendirilmesi”, Zeitschrift für die Welt der Türken , Cilt: 8, Sayı: 1, 2016, ss. 41-65.
Young, Oran R.:	Compliance and Public Authority: A Theory with International Applications , Baltimore, John Hopkins University Press, 1979.
Yükselbaba, Ülker:	“Milgram Deneyi: Otorite ve İtaate Dair”, İÜHFİM , Cilt: 75, Sayı: 1, 2017, ss. 227-270.

Zamir, Eyal:	“Loss Aversion and the Law”, Vanderbilt Law Review , Cilt: 65, Sayı: 3, 2012, ss. 829-896.
Zimbardo, Philip G.; Leippe, Michael R.:	The Psychology of Attitude Change and Social Influence , Philadelphia, Temple University Press, 1991.
Zimbardo, Philip:	The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil , New York, Random House, 2007.
Zimbardo, Philip; Maslach, Christina; Haney, Craig:	“Reflections on the Stanford Prison Experiment: Genesis, Transformations, Consequences”, Obedience to Authority: Current Perspectives on the Milgram Paradigm , d. Thomas Blass, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 2009, ss. 193-245.
Zimring Franklin E.; Hawkins, Gordon J.:	Deterrence: The Legal Threat in Crime Control , Chicago, The University of Chicago Press, 1975.
Zimring, Franklin E.; Kamin, Sam:	“Facts, Fallacies and California’s Three Strikes”, Duquesne Law Review , Cilt: 40, 2001-2002, ss. 605-614.

ÇEVİRİMİÇİ KAYNAKLAR

<https://sozluk.gov.tr/>, Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 13.02.2020.

https://web.stanford.edu/dept/spec_coll/uarch/exhibits/Narration.pdf , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 20.01.2019.
https://www.nytimes.com/1973/03/13/archives/thou-shalt-not-kill.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 03.12.2019.
https://www.apa.org/pubs/journals/lhb/ ; Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 05.12.2019.
https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2017/press-release/ , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 20.12.2019.
https://uk.practicallaw.thomsonreuters.com/Document/I012C6650E42911DA8FC2A0F0355337E9/View/FullText.html?transitionType=Default&contextData=(sc.Default) , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 06.12.2019.
https://www.merriam-webster.com/dictionary/nudge , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 19.12.2019.
https://sozluk.gov.tr/?kelime=d%C3%BCrtmek , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 19.12.2019.
http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=17472 , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019.
https://www.presidency.ucsb.edu/ws?pid=4135 , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019.

https://www.biblegateway.com/passage/?search=Deuteronomy+13;	Çevrimiçi
Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019.	
https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/72/65-66-ayet-tefsiri,	Çevrimiçi
Atıf, Erişim tarihi: 10/09/2019.	
https://ucr.fbi.gov/crime-in-the-u.s/2002/02sec2.pdf,	Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi:
28.02.2019.	
https://www.sabah.com.tr/yazarlar/babaoglu/2009/07/20/kimlik_ve_kilik_degistir_me_gazeteciliginin_ozu,	Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 22.02.2020.
http://www.radikal.com.tr/yorum/icinden-reform-gecen-ulke-768957/,	Çevrimiçi
Atıf, Erişim tarihi: 22.02.2020.	
http://www.nysd.uscourts.gov/cases/show.php?db=special&id=317,	Çevrimiçi
Atıf, Erişim tarihi: 16.10.2019.	
https://www.sentencingproject.org/wp-content/uploads/2016/01/Trends-in-US-Corrections.pdf,	Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 11.10.2019.
http://www.novimores.nl/2012/10/gedragsverandering-in-de-stiltecoupe/,	Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 31.10.2019.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf,	Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.
https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/10/loretta-lynch-fumbled-hsbc-jail-attorney-general,	Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 05.11.2019.

http://www.nydailynews.com/entertainment/gossip/walmart-reimbursed-lawsuit-comedian-tracy-morgan-article-1.2884871 , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 06.11.2019.
https://www.justice.gov/archives/dag/file/769036/download , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 05.11.2019.
https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/5/08/5-394-08-1.php?referer=db , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 30.01.2020.
https://www.justice.gov/sites/default/files/criminalfraud/legacy/2012/08/29/corrupt-rpt-95-213.pdf , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 30.01.2020.
http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2010/23/contents , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 30.01.2020.
https://www.independent.co.uk/voices/iceland-has-jailed-26-bankers-why-wont-we-a6735411.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 27.01.2020.
https://icelandmag.is/article/26-bankers-already-sentenced-a-combined-74-years-prison , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 27.01.2020.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5237.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5326.pdf , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.

https://www.compliancebuilding.com/2008/12/22/at-siemens-bribery-was-just-a-line-item/ , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.fbi.gov/contact-us/field-offices/newyork/news/press-releases/former-siemens-chief-financial-officer-pleads-guilty-in-manhattan-federal-court-to-100-million-foreign-bribery-scheme , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.nytimes.com/2008/12/16/business/worldbusiness/16siemens.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.ft.com/content/cf6533b4-cc21-11df-bd28-00144feab49a , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://www.spiegel.de/international/siemens-bribery-saga-new-report-details-far-reaching-corruption-a-462954.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=31E5E387AC02E62A45B42CF6833DFC8C?text=&docid=150784&pageIndex=0&doclang=EN&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3663894 , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://www.theguardian.com/business/2008/may/27/technology.europe , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.nytimes.com/2008/12/16/business/worldbusiness/16siemens.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.spiegel.de/international/business/siemens-verdict-former-manager-convicted-of-corruption-a-568504.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.

https://www.caixinglobal.com/2011-06-30/siemens-bribery-scandal-ends-in-death-sentence-101016810.html , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://openjur.de/u/682814.html , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://www.justice.gov/archive/opa/documents/siemens-sentencing-memo.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.justice.gov/archive/opa/documents/siemens-sentencing-memo.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 8.11.2019.
https://www.int-comp.org/ , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://legcounsel.house.gov/Comps/Sarbanes-oxley%20Act%20Of%202002.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 11.11.2019.
https://www.congress.gov/111/plaws/publ203/PLAW-111publ203.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 11.11.2019.
https://www.justice.gov/sites/default/files/civil/legacy/2011/04/22/CFRAUDS_FC_A_Primer.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 11.11.2019;
https://100r.org/2015/07/siemens-confidential-reports-of-wrongdoing-up-penalties-down/ , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 13.11.2019.
https://www.justice.gov/usao-sdny/pr/manhattan-us-attorney-announces-criminalcharges-against-general-motors-and-deferred , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 15.11.2019.

https://www.reuters.com/article/idUS103460541020140714 , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.
http://www.law360.com/articles/779532/hsbc-s-money-laundering-fixes-raiseconcerns-feds-say , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.
https://www.nytimes.com/2006/03/15/us/large-oil-spill-in-alaska-went-undetected-for-days.html?_r=0 , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.
https://archive.nytimes.com/www.nytimes.com/interactive/2010/07/13/business/bp-timeline.html , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 18.11.2019.
https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/the-spill/bp-troubled-past/ , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.
https://www.npr.org/2010/06/10/127561853/reporter-documents-show-years-of-bp-neglect , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 15.11.2019.
https://www.theguardian.com/environment/2010/nov/09/oil-spill-inquiry-culture-complacency-bp , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 18.11.2019.
https://www.justice.gov/archive/opa/pr/1998/October/499_enr.htm , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 19.11.2019.
https://www.nytimes.com/aponline/2020/02/21/business/ap-us-wells-fargo-fakeaccounts-settlement.html , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 22.02.2020.

https://anticorruptiondigest.com/2017/10/06/after-uber-and-wells-fargo-boardswake-up-to-company-culture/ , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 20.11.2019.
https://www.fca.org.uk/publication/final-notices/martin-brokers-uk-ltd.pdf , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://www.nasa.gov/mission_pages/shuttle/shuttlemissions/archives/sts-51L.html , Çevrimiçi atf, Erişim tarihi: 21.11.2019.
https://committee.iso.org/sites/tc309/home/projects/published/ongoing-1.html , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://www.economiesuisse.ch/sites/default/files/publications/compliance_d_20140926_0.pdf , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 31.01.2020.
https://www.tuv.com/content-media-files/germany/bs-systems/pdfs/1214-tuv-rheinland-compliance-management-certification/tuv-rheinland-the-compliance-standard-en.pdf , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 03.02.2020.
https://www.dcgk.de/en/code//foreword.html , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 03.02.2020.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5549.pdf , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 28.01.2020.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/3.5.200713012.pdf , Çevrimiçi Atf, Erişim tarihi: 28.01.2020.

https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/07/20140711-5.htm , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 05.02.2020.
https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/06/20080621-7.htm , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 05.02.2020.
https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2008/03/20080319-13.htm , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 28.01.2020.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6362.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 05.02.2020.
https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6102.pdf , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 04.02.2020.
Independent Directors of the Board of Wells Fargo, Sales Practice Investigation Report, 2017, https://www08.wellsfargomedia.com/assets/pdf/about/investor-relations/presentations/2017/board-report.pdf , Çevrimiçi atıf, Erişim tarihi: 19.11.2019.
Mayer, Philip “If Hitler Asked You to Electrocute A Stranger, Would You?”, Esquire , 1970, https://classic.esquire.com/article/1970/2/1/if-hitler-asked-you-to-electrocute-a-stranger-would-you , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 17.01.2020.
Ray Fisman, “Going Down Swinging”, 20 Mart 2008, https://slate.com/business/2008/03/do-three-strikes-laws-make-criminals-more-violent.html , Çevrimiçi Atıf, Erişim tarihi: 15.10.2019.